

ՄԱԿԱՐ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ

ԱՐՅԱԿ

Ի Հայրապետութեան

Ն.Ս.Օ. Տ.Տ. Գարեգնի Երկրորդի
Ծայրագոյն Պատրիարքի եւ
Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց

Հրամանաւ Տ. Պարգեւի
Սրբազան Արքեպիսկոպոսի
Առաջնորդի թեմին Արցախայ

Մեկենասութեամբ տեառն
Արթուրի Ջալալովի

Ընծայի տպագրութիւնս այս
30-ամեակին վերաբացմանն թեմին
Արցախայ

Յամի Տեառն 2018

ԱՐՅԱԿ

ԵՐԿԱՍԻՐԵՅ

ՄԱԿԱՐ ԵՊՍ, ԲԱՐԵՈՒՏԱՐԵԱՆՅ

ԲԱԳՈՒ,

ՏՊԱՐԱՆ «ԱՐՕՐ».

1895

ՀՏԴ 94(479.25)

ԳՄԴ 63.3(5Հ)

Մ 180

ՄԱԿԱՐ ԵՊՍ. ԲԱՐԽՈՒՏԱՐԵԱՆՑ

Մ 180 ԱՐՑԱԽ/ ՄԱԿԱՐ ԵՊՍ. ԲԱՐԽՈՒՏԱՐԵԱՆՑ.- Եր.:

Լուսակն, 2018.- 474 էջ:

ՀՏԴ 94(479.25)

ԳՄԴ 63.3(5Հ)

ISBN 978-9939-882-15-4

© Լուսակն, 2018

*Дозволено Цензурою, Тифлисъ, 24-го февраля
1895 года*

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԻԿ

Իբրև հոգևոր որդի Ձերդ Վեհափառութեան՝ պարտաւոր զգացի արտայայտել իմ ամենախորին երախտագիտութիւնը մի վայելուչ ընծայով: Այս պատճառաւ երկար մտածեցի ընծայել իմ Հոգևոր Ծնողին այնպիսի մի նուէր, որ թէ՛ արժանաւոր լինի և թէ՛ մշտակայ: Բայց որովհետև սիրում է Ձերդ Վեհափառութիւն հայրենի հնութիւնները և աստուածակոխ Ս. երկիրը, ինչպէս ակներև է Ձերդ Հայրութեան սրտաշարժ և հոգեշունչ բանահիւսութիւնից—«Հրաւիրակ երկրին Արարատայ» և «Հրաւիրակ երկրին Աւետեաց», վասն որոյ բարւոք համարեցի նուիրել Հոգեծին և Բազմերախտ Հորդ իմոյ՝ «Արցախ»-ը, որ պատկերացնում է Մեծն-Հայաստանի 15 նահանգներից մէկի հայկական աւերակների և հնութեանց փոշիները և Յիսուս Քրիստոսի ձեռագիր աւետարանների յիշատակարանների փշրանքները:

Յուսալով արժանանալ ընդունելութեան և Հայրական օրհնութեան մնամ նուաստ որդի Ձեր հոգևոր

Մ. Եպիսկոպոս Բարխուտարեանց:

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Այնքան անհոգ ու անտարբեր ենք, որ չգիտենք թէ ինչ հնութիւններ կան մեր հայրենիքում՝ մեր նախնիքներից մեզ աւանդ մնացած. չգիտենք թէ պատմական փշրանաց ինչ յիշատակարաններ կան թաքնուած մեզ շրջապատող լեռների, ձորերի եւ դաշտերի մէջ. չգիտենք թէ ազգային անցեալ պատմութեան մութ կէտերը լուսաբանող ինչ արձանագրութիւններ կան աւերակ վանքերի եւ անապատների, մատուռների եւ եկեղեցիների, խաչարձանների եւ տապանաքարերի վերայ եւ մագաղաթեայ գրչագիրների յիշատակարաններում: Մեր անտարբերութիւնից օգուտ են քաղում օտարներն:

Մէն մի հայրենի նահանգ հետազօտելն անկ է ընկերութեանց եւ հարուստ անձանց, որպէս զի կարողանան նիւթական ուժով՝ մասնագէտ, հմուտ անձանց եւ ականաւոր լուսակարների ձեռնով՝ ի լոյս հանել նախնական ամեն մի հնութիւն եւ արձանագրութիւն իւրեանց իսկական ոճով եւ ձեւերով: Սակայն տեսնելով որ ժամանակի ա-նողոք ճիրաններն լափում եւ եղծում են մեր թանկագին հայրենիքի-Արցախի ամենապատուական հնութիւնները եւ արձանագրութիւնները. տեսնելով որ տգէտ եւ թշնամի ձեռներ քանդում, աւերում եւ ոչնչացնում են հայրենի սրբազան աւանդները. տեսնելով որ ցեցերն կրծում եւ անհայտացնում են անգին ձեռագիրների յիշատակարան-ներում եղած պատմական մարգարիտները եւ խոնաւու-թիւնն ու անհոգութիւնն կլանում են պատմական ակունքները. վերջապէս տեսնելով որ ընկերութիւններն եւ հարուստներն ցարդ չձեռնարկեցին Արցախի հետազօտութեան գործին, վասն որոյ պարտք համարեցի սիրով կրել ամեն նեղութիւն, աղքատօրէն հետազօտել, գէթ ազատել մնացեալ յիշատակարանները աւերիչ ձեռքերից, ցեցերից եւ խոնաւութիւնից եւ ժամանակի ճիրաններից եւ գոնէ կազմել մի ուղեցոյց՝ ապագայ հմուտ մասնագէտների համար: Զօր օրինակ մեղուն ծաղկից ծաղիկ ոստոստալով հաւաքում է ծաղկանց ընտիր հիւթերը եւ կազմում պատուական մեղր. նոյն-

պես շրջելով գաւառից գաւառ, գիւղից գիւղ, աւերակից աւերակ եւ սարից դաշտ՝ կազմեցի «Արցախ»-ը:

Գործիս մէջ յականէ յանուանէ նշանակեցի Արցախեան նահանգի նախկին եւ փոփոխեալ սահմանագլուխները եւ սոցա մէջ գտնուած լեռները եւ լեռնակները, դաշտերը եւ դաշտակները, գետերը եւ գետակները, մեծ-աղբիւրները եւ լճակները, նաւթահանքը եւ հանքային ջուրերը, ոսկու եւ արծաթի, պղնձի եւ շիպի, երկաթի եւ պողպատի, երկանաքարի եւ շինութեանց քարերի հանքերը, քարայրերը եւ վիմափորները, անտառները եւ մացառները, պտղատու եւ անպտուղ ծառերի եւ թփերի տեսակների անունները: Երկասիրութեանս մէջ գետեղեցի ինքնաբոյս եւ ցանուած ծանօթ բանջարեղինաց եւ կանաչեղինաց, ծաղիկների եւ խոտերի, ընտանի անասնաց եւ գրաստուց, սուրբ եւ անսուրբ կենդանեաց եւ գազանաց, բնիկ եւ երթեւեկ հաւ-քերի, սողունների եւ զեռունների, օձերի եւ միջատների, ճանճերի եւ մժղուկների եւ միագամայն տեղական բերքերի տեսակների անունները (տեղ տեղ տեղական բարբառով):

Ըստ չափու ձեռնհասութեանս որոշակի նշանակեցի Ուտիական եւ Արցախական բոլոր գաւառների սահմանները¹ բացի մի քանի գաւառների միջնասահման գծերից, զորս անհնարին եղաւ ճշտիւ որոշել, վասն զի չկային միջնագիծ սահմանները որոշող բնական նշաններ, ինչպէս են գետեր, ձորեր, լեռներ, եւ այլն: Իսկ մնացեալ բոլոր գաւառների չորս սահմանագլուխները որոշելուց յետոյ՝ կար-գաւ նշանակեցի նոյն չորս սահմանների միջեւ գտնուծ շէն, կիսաւեր եւ աւերակ քաղաքների եւ գիւղերի, վան-քերի եւ անապատների, մատուռների եւ բեմերի, բերդերի եւ դղեակների տեղը, դիրքը, անունները, բնակչաց ծխաթիւր, արականաց եւ իգականաց որքանութիւնը, քահանայից եւ եկեղեցեաց քանակութիւնը,

¹ Գաւառների սահմանագծերը որոշելու համար՝ հնարաւոր զգուշութեամբ հետևած եմ պատմութանց, վանքերի արձանագրութեանց, մի քանի ձեռագիր ատեալարանների յիշատակարաններին, Աղուանից կաթողիկոսներին տուած շահական հրովարտակների, էջմիածնի և Աղուանից կաթողիկոսների կոնդակներին մատնանիշ արած սահմանագծերին և բազմադարեան յարատուած ատեալութեանց կանօնի զօրութիւն ստացած տրամադրութեանց:

միամեայ ծնելոց, պսակելոց եւ ննջեցելոց թիւերը, վարլահողերի եւ պտղաբերութեանց աստիճանները, օդի, կլիմայի եւ ջրի յատկութիւնները եւ ամենից երկար ապրողի տարեթիւը:

Համառօտ ծանօթութիւնները գրեցի մէն մի երեսի ստորոտում, իսկ ընդարձակները՝ գրքիս վերջում, ուր առանձին առանձին գետեղուած են նաեւ բոլոր յատուկ անուանց, շէն եւ աւերակ քաղաքների, գիւղաքաղաքների, գիւղերի, վանքերի եւ բերդերի ցանկերն եւս: Այս ամենը յայտնելուց յետոյ՝ յայտնում եմ նաեւ.

Ա. Հետազոտութեանց ժամանակ ո՛չ կուտանց հետք գրտայ եւ ո՛չ մեհնանների, ոչ Արցախական եւ ո՛չ Ուտիական նահանգներում: Միայն գտայ որ կուպաշտ դարերի ընթացքում ամփոփուած են ննջեցեալներն չորս ձեւով.

Նախ՝ ահագին, խեցեղէն կարասներում:

Երկրորդ՝ երեք ահագին քարերի տակ՝ կոնկի վերայ երկարցրած:

Երրորդ՝ մեծ մեծ քարերի տակ նստեցրած դիրքով:

Չորրորդ՝ աւազանանման վիմափոր տապաններում, որք ունին եւ կափարիչ քարեր: Իւրաանչիւր ամփոփեալ, թէ՛ արական եւ թէ՛ իգական, իւր հետ ունի գերեզմանում իւր զէնքերը եւ զարդերը: Բացի իգականաց ցարդերից լինում են խեցեղէն պուլիկներով լի ուլունքներ:

Բ. Մի մղոնը գործ ածած եմ՝ 7 վերստի տեղ, այլապէս 7 վերստն հաւասար է մի մղոնի:

Գ. Չափելու համար գործ ածած եմ մետր չափը, որովհետեւ գրեթէ ընդհանրացած է չափս ամենուրեք:

Դ. Անխտիր չափած չեմ բոլոր վանքերի, եկեղեցիների եւ բերդերի երկարութիւնները եւ լայնութիւնները, այլ միայն չափած եմ հարկ համարածներս:

Ե. Գործ ածեցի ժողովրդական սեռ բառը, որ կարճ, գեղեցիկ եւ իսկական իմաստը յայտնող է եւ որ նշանակում է լեռների եւ լեռնակների թրածեւ երկարած գագաթնագիծը: Ըստ մեր կարծեաց սեռ արմատիս հետ բարդուած է շարա-

կանի սեռակննածե սեռ-ակն-ձե բառն. այսպէս է եւ ճախարակի իլկի լիսեռն, լի-սեռն բառն:

Ձ. Առանց ձանձրանալու ընդօրինակեցի բոլոր գրչագիրների յիշատակարաններից (արժան համարուած) հատուածներ եւ պատմական հետաքրքիր կտորներ եւ վանքերի, եկեղեցիների, անապատների, մատուռների, ապարանների, խաչարձանների, մասունքների, եւ մահարձանների արձանագրութիւնները, մանաւանդ պատմականները:

է. Արցախեան ջրերից գետ անուանեցի միայն Թարթառը, Հակարին եւ Աղստեւը, իսկ գետակ եւ վտակ մնացեալ ջուրերը, քանզի ամբողջ ամառ եղանակներում չեն հասնում Կուր գետին:

Ը. Համարեա՛ թէ շատ լեռների, լեռնակների, բլուրների եւ բլրակների եւ սեռերի վերայ արձանացած են վաղեմի, քարեայ, անպաճուճ եւ անարձանագիր խաչեր: Այս անխօս խաչարձանների մասին աւանդութիւնն ասում է. Մի մասն տնկուած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի հրամանաւ, մի մասն Ս. Գրիգորիսի եւ միւսն՝ Ս. Մեսրոպի:

Թ. Հնարաւոր եղածին չափ նշանակեցի ուսումնարանաց անունները, թիւր, աշակերտաց որքանութիւնը եւ դրամական մտից եւ ելից քանակութիւնը:

Ժ. Արցախեան մէն մի գաւառ ունեցած է իւր սեպհական վանքը եւ իւր առանձին գաւառակալ առաջնորդը միաբաններով հանդերձ, որ նստելով իւր իսկ վանքում հովուած է նոյն գաւառի բանաւոր հօտը. օրինակ Դիզակ գաւառն իբրեւ եպիսկոպոսարան նախ ունեցած է Դիզակփայտ վանքը, ապա Կաւաք, ապա Գտիչ եւ յետոյ Սպիտակ-Խաչ վանքը. Վարանդան՝ Ամարասը եւ Հիրհերի տաճարը եւ երբեմն Քոչիզի շինութիւնը. Խաչենն՝ Մեծ-արանց կամ Մեծ-իրանաց վանքը եւ Մայրաքաղաք, Ըոստակ գաւառն՝ Դատի վանքը, Զրաբերդն՝ Զրվշտկի կամ Եղիշ-առաքեալի վանքը, Մեծ-կողմանք կամ Կիւստանն՝ նախ Հոռեկայ եւ ապա Ամենափրկիչ վանքերը, Գարդմանն նախ Մլզնաբերդ եւ յետոյ Թարգմանչաց վանքերը, Փառխոսն՝ նախ Փառխոսի, ապա Խորանաշատի եւ յետոյ Զարեքայ վանքերը, Քուստի կամ Քաւս գաւառն Շիմուրատայ

Ե.

Եւ Վարագայ վանքերը, Էւայլն, Էւայլն: Դեռ 1828-ին շէն Էւ պայծառ եղած են վանքերս, ինչպէս վկայում են ականատեսներն: 1764 թուին հետեւեալ վանքերում գահա-կալում էին Աղուանից հետեւեալ եպիսկոպոսներն Մելիքսեթ արքեպիսկոպոս առաջնորդ Եղիշառաքեալի,

Ազարիա եպիսկոպոս	„	Հոռեկայ,
Զաքարիա եպիսկոպոս	„	Գանձակի,
Իսրայէլ արքեպիսկոպոս	„	Թարգմանչաց,
Օհաննէս	„	Փառիսոսի վանից:

Բայց յայտնի է թէ Աղուանից կաթողիկոսութեան մահից յետոյ, յայ է 1828 թուականից յետոյ վանքերն հետզհետէ սկսած են զրկուիլ ու անզաւականալ միաբանական խմբերից Էւ անխնամ մնալով քայքայուիլ մեծ մասանբ: Լուսահոգի Բազդասար մետրապօլի կենդանութեան ժամանակ շէն Էւ պայծառ տեսած են Եղիշառաքեալը, Ինն մասը, Գանձասարը, Ս. Յակովբը, Պտկես-բերգը, Ամարասը, Գտիշը Էւ Սպիտակ-հաշը Էւ Ղեւոնդեանց անապատը վանահայրերով, միաբաններով Էւ ուսումնարաններով:

Ձոր օրինակ քաղաքական բռնն հոսանքներից ստիպեալ տեղից տեղ փոխադրուած է յաճախակի հայոց ընդհանրական վեհարանն, նոյնպէս ստէպ ստէպ տեղից տեղ փոխադրուած է Էւ Աղուանից կաթողիկոսարանն, որ հաստատուած է

Ա. Դարբանդ կամ Զողա.

Բ. Գիս (ըստ աւանդութեան).

Գ. Պարտաւ

Դ. Կթղըկոսարան (Դոնի շինի հանդէպ).

Ե. Եղիշառաքեալ կամ Զրվշտիկ

Զ. Գանձակ,

է. Քարահերձ.

Ը. Խամշի վանք,

Թ. Հաղբատ.

Ժ. Գանձասար

ժԱ. Զալէթ

ԺԲ. Վերստին Գանձասար, ուր եւ վախճանուած է կաթուղիկոսութիւնն Աղուանից եւ թաղուած վերջին Սարգիս կաթուղիկոս Զալալեանցի գերեզմանում: Աղուանից կաթուղիկոսների մասին գրելու եմ «Աղուանից պատմութեան» մէջ եւ ոչ այստեղ:

ԺԱ. Որովհետեւ արդէն գրած եմ «Աղ. երկ. եւ Դրացիք» գրքում, վասն որոյ ավելորդ համարեցի գրել Արցախի կրօնական եւ քաղաքական կենաց մասին եւ գիւղական հիւանդութիւնների եւ բժշկութիւնների եւ կերակուրների մասին, որք գրեթէ նոյն են ամենայն մասամբ, միայն Արցախն շունի խընկալ կերակուրը:

ԺԲ. Հող. գրեթէ առհասարակ ջրարբի, բազմարդին (այժմ բացի Մուղանի դաշտից) եւ գաճային են ամբողջ դաշտային գաւառների հողերն, որովք վարձատրուում են երկրագործներն եւ հովիւներն եւ անասնապահներն առատագոյն ցորենով, գարիով, բոժոժով, բամբակով եւ ամենատեսակ ազնիւ պտուղներով, եւ ազնիւ ոչխարով, տաւարով, գոմէշով, ձիով եւ ուղտով: Միջակ արդիւնաւէտ եւ անջրդի են Դիզակի եւ Վարանդայի եւ Բերդաձորի հողերն, նուազ արդիւնաբեր՝ Խաչենի, Հարճլանքի, Վակունիսի, Ծարի, Ըստակի, Զրաբերդի, Կիլւտանի, Գարդմա-նի, Փառխոսի, Քաւսի եւ Զաւէի վերնամասի հողերն:

ԺԳ. Զուր. Համարեա՛ թէ ընդհանրապէս առատ, ամենապատուական եւ վճիտ են Արցախի բոլոր գաւառների ջուրերն եւ միանգամայն ականաբուխ. իսկ դաշտայինն (Ուտիական նահանգինն) առհասարակ գետերի, գետակների, առուների եւ առուակների եւ ուրեք ուրեք ջրհորի ջուրեր են, որք լինում են յաճախակի պղտոր եւ անախորժ, սակայն ոչ վատառողջ:

ԺԴ. Ուրք. Բացի Գանձակի որթից, որ ջրարբի է, սակայն հեծած չէ ծառի վերայ, դաշտային բոլոր որթերն (այգիներն) ամբողջապէս ջրարբի են եւ բարձրացած ծառերի վերայ. Արցախեան գաւառներինն ընդհանրապէս անջրդի են, որոց մատերը (ծայրերը) ամեն գարնան յապաւում են եւ կապտում մարդաշափ բարձրութեամբ ցցած սարու (ձողերի) վերայ, ինչպէս եւ Գանձակինն:

ԺԵ. Հազուադ. Թէ՛ արականաց եւ թէ՛ իգականաց զգեստներն ունին իւրեանց յատուկ ձեւը, զորս տեսած կը լինի ամէն ոք, քանզի համարեա՛ թէ ամէն ուրեք գտնուում են արցախեցիներ: Սակայն հարկ է յայտնել թէ մի քանի տարիներից վեր մուտ գործած են յԱրցախ Թիֆլիսի եւ Եւրոպայի սեպհական արականաց եւ իգականաց զգեստների ձեւերն:

ԺԶ. Բնակարան. Գաւառներում տակաւին ամենամեծ մասամբ գետնափոր են բնակարաններն եւ անշուք. բայց նոր ՚ի նորոյ սկսած են շինել եւ երկյարկանի գեղեցիկ բնակարաններ: Ամենամեծ մասամբ գեղեցկաշէն են քաղաքների բնակարաններն:

ԺԷ. Վանֆեր, մատուռներ եւ բեմեր. Կարծում եմ թէ ոչ մի նահանգ այնպէս հարուստ չէ այսպիսի սրբավայրերով ու ուխտատեղիներով, ինչպէս Արցախեան նահանգն. բայց եւ այնպէս ոչ մի նահանգի վանքեր, անապատներ եւ ուխտատեղիներ այնպէս բոլորովին զրկուած չեն իւրեանց բարոյական եւ նիւթական փառքերից, ինչպէս Արցախեան վանքերն եւ սրբավայրերն:

ԺԸ. Յրուած եւ զերուած հայեր. բոլորովին զարմանում եւ սրտածմլիկ դրութեան մէջ է ընկնում հետազօտող հայն, երբ տեսնում է միլիօնաւոր հայ բնա- կիչներով հարուստ Արցախն իսպառ դատարկուած: Այո՛, դատարկուած են իւրեանց հայ եւ հայադաւան բնակիչներից Պիան, Մուղան, Վարդանակերտ, Արանոտտ, Տրի, Ռոցպատեան, Աղուէ, Տուչքատակ, Ուտիառանձնակ, Շիկաշէն, Կողթ, Բերդաձոր, Հարճլանք, Վակունիս, Ծար եւ Ըոստակ գաւառներն. իսկ կիսով չափ կամ ամենամեծ մասամբ դատարկուած են Գարդման, Փառիսոս, Քաւս կամ Քոստի, Զաւէ, Զրաբերդ, Խաչեն, Վարանդայ եւ Իրզակ գաւառներն: Ի՛նչ եղան սոցա հայ բնակիչներն:— Մի մասն կերակուր եղաւ 1798-1799 թուի սովին եւ ժանտախտին. մի մասըն գերի գնաց Պարսկաստան, մի մասն գողթեց Տաճկահայաստան, մի մասն Պարսկաստան, մի մասն Շաքի եւ Շամախի, մի մասն Կախեթ եւ Վրաստան, մի մասն Բագու, Դուբա, Դարբանդ եւ Ռուսիա: Տասնից մին հազիւ մնացած է այսօր,

սիրելի ընթերցող, եթէ չես հաւատում ինձ, ականջ՝ աւերակների ցանկը, որ կայ գրքիս վերջում:

ԺԹ. Օտար ցեղեր. Դաշտային գաւառներում բնակում են այժմ Արաբ, Սուննու եւ Շիա մահմետականներ, որք առհասարակ երթեւեկում են ամարանոց եւ ձմեռանոց եւ տարուայ մեծ մասը անցուցանում են թաղիքեայ վրաններում: Թաթարաց ցեղի մնացորդներն բնակում են Զակամ կայարանից վերեւ համանուն գետակի հովիտներում. Մարաց ցեղից քուրդեր բնակում են Ծար, Վակունիս, Հարճլանք եւ Բերդաձոր գաւառներում. իսկ Քոլանի կոչուած ցեղն՝ Ըոստակ գաւառում: Սորա առհասարակ յետոյ մուտ գործած են:

Ի. Արտահանութիւն. Նահանգս արտահանում է ցորեն, գարի, բոժոժ, բամբակ, բուրդ, բրինձ, լուբիայ բակլայ, սոխ, սխտոր, գետնախնձոր, ստեպղին, ճակնդեղ, ձմերուկ, սեխ, վարունկ, խաղող, գինի, օղի, ընկուզ, իւղ, պանիր, մեղր, կով, եզն, գոմէշ, ոչխար, այծ, խոզ, ձի, ջորի, ուղտ, արջենի, աղուէսենի, ընձենի, գայլենի, սամուր (դէլէ) գոմէշենի, տաւարի, ոչխարի, ձիու, ջորու, խոզի կաշիներ եւ մորթիներ, պատուական գորգ, կարպետ, մափռաշ, խուրջին, ջրաղացաքար, տապանաքար, ձուկն, ձկնհաւկիթ եւ ձկնապուխտ:

ԻԱ. Շրջակայութեանս ժամանակ կրեցի մեծ նեղութիւն. երեք անգամ ազատուեացայ արիւնարբու աւազակաց ձեռքն ընկնելուց, երեք անգամ ձիու տակ մնացի վտանգաւոր տեղերում, այս է սահեցաւ ձիու ոտքերն, ընկաւ ուժգնակի գետնին եւ ես մնացի ձիու ներքեւ. երեք օր մնացի անսուղ ծար գաւառում հաց չգտնելու պատճառաւ:

ԻԲ. Այս ամենը յայտնելուց յետոյ՝ յայտնում եմ հրապարակաւ իմ երախտագիտութեան խորին յարգանքը եւ ջերմ շնորհակալութիւնը այն ամեն վարդապետ, քահանայ արժ. եղբարց, վարժապետ, երիտասարդ, պատանի սիրելեաց, ազնիւ տանուտեարց, արք անձնուիրաբար օժանդակեցին ինձ այս ծանրագոյն գործում, որոց վասն մնամ միշտ աղօթարար

Մակար Եպիս. Բարխուտարեանց:

ԱՐՅԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՆ

Մեծ-Հայոց 15 նահանգներից մինն է Արցախն, որի սահմաններն էին Հայոց Վաղարշակ թագաւորի ժամանակ Երասխ գետն, Արցախական ամենաբարձր սարերի գագաթնագիծն և Հնարակերտ ամրոցն¹: Այս սահմանների և Կուր գետի և Կովկաս մեծ սարի մէջ ընկած տարածութեան վերայ Կուսակալ կարգուած էր Սիսական Առանն նոյն Վաղարշակ թագաւորից: Բայց երբ ծնում է և Աղուանից Արշակունի թագաւորութիւնն ևս, ծագում է սահմանի համար հակառակութիւն Հայոց և Աղուանից թագաւորութեանց մէջ. այն ժամանակ Արցախի և Աղուանից երկրի մէջ սահմանագիծ որոշուում է Կուր գետն²: Ե. դարում Աղուանից թագաւորութեան ենթարկուում է և ամբողջ Արցախեան նահանգն: Ծար, Վակունիք, Աղահէճ, Բերդածոր գաւառներն, որք պատկանում էին Արցախին, Մեծ-Սիւնեաց թագաւորներն ճգնած էին իւրացնել, վասն որոյ ծագում է երկարատև հակառակութիւն և խռովութիւն Մեծ-Սիւնեաց և Աղուանից թագաւորութեանց և հոգևոր իշխանութեանց մէջ և զբաղեցնում Հայոց շատ կաթողիկոսները: Այս խռովութեանց ընդ միշտ վերջ տալու և սէր ու խաղաղութիւնը վերահաստատելու համար սոյն երկու դրացի թագաւորութեանց և հոգևոր իշխանութեանց մէջ՝ ամենայն Հայոց Սարգիս կաթողիկոսն՝ Հայոց ՆԾԵ. թուին արձակում է մի շրջաբերական կոնդակ³ որի սկզբում գրուած է. «առ նախագահ և աստուածամեծար տունդ Սիւնեաց յաստուածապսակ թագաւորդ Վասակ և յաստուածապահ իշխանդ Սևադայ և Աշոտ և առ այլ ազատսդ, և այլն»: Վարչաբանի մօտ. «իսկ բոլորովին, որում բազում հակառակութիւնք լեալ էին⁴ և մեծամեծ նզովիմ ամրացուցեալ էին Կաթողիկոսք Հայոց՝ հատանել գսահմանն Աղուանից՝ Ըումբի խոռն,

¹ Խոր. Բ. գիրք Ը. Գլ. և Մով. Կաղ. Ա. հատ. Դ. Գլ.:

² Փաւս. Բուգ. Ե. դպր. ԺԳ. Գլ.:

³ Շրջաբերականիս բնագրի օրինակը տես Ս. Օրբելեան Մէ. Գլ.:

⁴ Աղուանից և Մեծ Սիւնեաց մէջ:

Ծար գաւառ, Աղահէջ, ընդ որ Աղուա-նոյ գետն¹ հատանէ մինչ ի Քարավազի կամուրջն (Երասխ գետն)»: Ի վերջոյ շարայարուսմ է. «Թէ ոք հակառակել կամի այդմ աթոռոյ և կամ խանգարման պատճառ լինի այդմ հայրապետագիր սահմանի .. և վիճակի և ժառանգութեանց եկեղեցւոյ, զանբաւ հրահոսան անէծան ժառանգեսցէ, որ յառաջին սուրբ հայրապետացն կարգեալ է և կրկնապատիկ ՚ի մէնջ իսկ, ևն»: Ուրեմն Ե. դարում և ՆԾԵ. թուականից ցարդ Արցախի սահմանագիծն եղած է Երասխ, Կուր, Խրամ և Զորագետ (միացած) և Հակարի գետերի և Կայենի, Դիլիջանի, Գեղամեան ամենաբարձր լեռների գագաթնագծի մէջ եղած տարածութիւնն: Քանզի Խորենացին թէ և գրած է թէ 13 գաւառ ունի Արցախն² սակայն ԻԶ. նահանգի գաւառների շարքում գրած է. «և այլ գաւառս (Արցախայ) զորս ի Հայոց հա-նեալ է (Թագաւորն Աղուանից) Շիկաշէն, Գարդման, Կողթ և Զաւէ և այլ քսան գաւառ մինչև ցխառնումն Երասխայ ի Կուր գետ³: Քսան և չորս գաւառը ամբողջացնում է այսէս-13 Ար-ցախի, 6 Ուտի գաւառի⁴, 4 վերևի գաւառներն, որք են Շի-կաշէն ևայն. Վարդանակերտ գաւառ, որ գտնուում է Կուր և Երասխ գետերի խառնուրդի մէջ, որով ամբողջանում են Արցախեան նահանգի 24 գաւառներն:

Այս նահանգն զանազան դարերում փոփոխութիւններ կրելով Հայերից կոչուած է Գարգար⁵, Արցախ⁶, Փոքր-Սիւնիք⁷ Խաչենի, Սեաւ Այգի⁸ իսկ Պարսիկներից և Տաճիկներից՝ Ղարաբաղ:

¹ Հակարի գետի վերնամասն:

² «Արցախ երի կայ Սիւնեաց. գաւառք են՝ ի նմա երեւոսասան, զորս Աղուանի ունին Հաբանդ, Վակունի, Բերդաձոր, Մեծկուսնի, Մեծիւսնի, Հարեյանի, Մուխանի, Պիանի, Պանծկանի, Սիսական սոսան, Քուստի, Փառնի, Բոստակ» (Մատ. Խոր. եր. 609 և այլ ձեռագիրք):

³ Մատ. Խոր. եր. 606 և այլ և այլ ձեռագիրք:

⁴ «Ուստի առ մահից կայ Երասխայ ընդ մէջ Արցախայ և Կուր գետոյ, ունի գաւառս երև, զորս Աղուանի ունին. Արամոտս, Տոխ, Բոցպատեան, Աղուէ, Տուլբատակ ... Ուտի առանձնակ» (նոյն գիրք որ. 610 և ձեռագիրք):

⁵ Մատ. Խոր. եր. 78, 168, 248:

⁶ ,, ,, 607. Ասող. եր. 65 ևայլն:

⁷ Խոր. Գ. գիրք Գ. Գլ. Մով. Կաղ. եր. 272. Ասող. 107 Սամ. Անեց. եր. 192:

⁸ Սամ. Անեց. եր. 193:

ԲՆԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐ

ԼեռնեՐ.

Սարերից ամենամեծն է Արցախեան լեռնաշղթան, որ ընկած է Երասխի և Ջորազետի մէջ: Լեռնաշղթայիս ամենաբարձր գագաթներն են -Արուժիւնայ սարն¹ Արցախի Գարդման գաւառի վերի ծայրում, Մուս սարի արևմտեան և արևելեան գագաթներն Հաթերքի հիւսիս-արոմտեան կողմում և Կիլլատանի հարաւային հանդէպ. Քիթ և Քեթի սարերն Ծար գաւառից վերև. Քիրսն Վարանդայ գաւառի վերի ծայրում և Դիզափայտ Դիզակ գաւառի վերի ծայրում: Ամրան կանաչագարդ են լեռնաշղթայիս վերնամասերն իսկ անտառապատ հիւսիսահայեաց լանջերն և միանգամայն առատաջուր: Բարձր և երկար լեռնաշղթաս, որ ընկած է Երասխի և Ջորազետի մէջ, տարածած է դէպի իւր հիւսիսահայեաց կողմերն հազարաւոր և բազմաճղի լեռնագօտիներ, սարաւանդներ և լեռնաբազուկներ, որք աղխաղխելով միմեանց կազմում են բազմաթիւ անդնդախոր ձորեր և ահարկու վիհեր, սարսափելի կիրճեր և սոսկալի նեղուցներ, օձապտոյտ ձորակներ և մերկ ապառաժներ, բարձրագոյն քերձեր և զարհուրելի քարայրեր և միանգամայն սագաձև, ձկնաձև, ձուաձև, լիսեռնաձև և թամբաձև լեռներ և լեռնակներ, բլուրներ և բլրակներ, թումբեր և խութեր: Փոքր լեռնաշղթաներ. երկարածիգ լեռնաշղթան, որ սկսուած է Ջորազետի և Խրամի խառնուրդի աջ կողմից, հասած է մինչև Երասխի ձախ կողմն շարունակ Արցախեան դաշտաբերանով: Ամբողջապէս լեռնաշղթայիս վերայ են Զուէ, Քուստի կամ Քաւս, Փառիսոս, Գարդման, Մեծ-կողմանք, Մեծ-իրանք, Հաբանդ կամ Վարան-դայ, Դիզակ և Պանծկանք² գաւառներն: Այս լեռնաշղթան ևս, որ տարա-

---

¹ Թուրքերէն Առ-դարադաղ:

² Աւելի լաւ էր Բագկանի անուանել վերջին գաւառս, վասն զի գաւառս ամբողջապէս բաղկացած է լեռնաբազուկներից. որք թե՛րուած են դէպի Երասխի ձախ ափն: Կայ և մի այլ լեռնակ. Կախա անուն որ ընկած է Կուր գե-

ծուած է ամենաբարձր լեռնաշղթայի և դաշտաբերանի մէջ, նմանապէս արձակած է լեռնաբազուկներ, խոր խոր ձորեր, և ոլոր մոլոր ձորակներ, նեղուցներ և կիրճեր, տեղ տեղ ուռած և բարձրացած սարեր և սարակներ, բլուրներ և բլրակներ, թումբեր և թուփակներ, և ուրեք ուրեք անձրևատար հեղեղատներ, միայն թէ ամենամեծ մասամբ զարդարուած են թանձր անտառներով և մացառուներով, այգիներով և պարտէզներով: Լեռնագօտուս ամենաբարձր գագաթներն են Կայենի լեռներն Զաւէ կամ Կայենի գաւառում, Մրդուզ՝ Քուստի կամ Քաւս գաւառում, Սուրբ Գէորգի սարն՝ Խաչենում, Բողղխան և Քեաթուկ՝ Վարանդում, Դողբերդ, Թաղլարի և Հատրութի սարերն Դիզակում:

ԴԱՇՏԵՐ.

Ա. Ամենամեծ դաշտն է Գագարացուց կամ Արցախի և կամ Մուղանի դաշտն, որի մասին արդէն գրուած է «Աղուանից Եր. և Դրաց.» գրքի մէջ:

Բ. Գագայ դաշտն, որ նոյն դաշտի շարունակութիւնից տարածուած է Զաւէ կամ ըստ այժմեան Ղազախ գաւառի ստորին մասում: գագայ սուրբ Սարգիս սարի աջ ու ձախ կողմերում, այսինն Ոսկեպար վտակի և Կուր գետի հովիտներում:

ԴԱՇՏԱԿՆԵՐ.

Ա. Գտնուում է Մեծ-կողմանց կամ Կիւլստան գաւառի մէջ տարածուած Ղարաշինար և Ներքին շէն գիւղերի մէջ, քրի միջով հոսում է Սև գետակն (Ղարաշայ)

Բ. Վարանդայ գաւառի ստորին մասում Ղըզղալա գիւղի կալերի մօտ:

Գ. Նոր-շէնի մօտ, որ ընկած է երկու լեռների մէջ:

Դ. Դաշտակն ընկած է Կիշի Պառաւաթումբ, Սպիտակ շէն (Աղքեանդ) գիւղերի մէջ:

Ե. Խոնըշինակ գիւղի դաշտակն:

Զ. Ճարտարեցւոց կալատեղերի մօտ եղած դաշտակն:

է. Դողայ դաշտակն, որ ընկած է Կաւաք սարի, Ազոխի, Զրակուսի, ևն գիւղերի մէջ: Հարկ է յայտնել որ բոլոր դաշտակներս գրեթէ Գարգարացւոց Մեծ դաշտի շարունակութիւնից իբր դաշտալողու մտած են տեղ տեղ փոքր լեռնաշղթայիս մէջ: Այսպէս են համարեա՛ թէ Ամարասայ, Հատրութի և Զաբրայէլի դաշտակներն:

Ը. Բելուկանայ դաշտակն որ ընկած է Երասխ և Հակարի գետերի ձախ ափերի մէջ:

ՀՈՎԻՏՆԵՐ.

Գեղեցիկ են Աղստեի, Թարսա շայի, Ղուլալուի, Վերին-Զակամի, Շամքորի, Գետաշէնի, Կիւլստանի, Հաթերքի¹, Խաչենագետի, Պետրեցւոց (Խոջալու), Գարգար, գետակների և Հակարի գետի հովիտներն, մանաւանդ բոլոր լեռնահովիտներն:

ԳԵՏԵՐ ԵՒ ԳԵՏԱԿՆԵՐ.

Ամենամեծերն են Կուր և Երասխ, որոց մասին արդէն խօսած ենք «Աղուան. երկ. և Դր.» գրքի 31 թուահամարում: Այս—տեղ միայն ասում ենք—համարեա՛ թէ Արցախեան նահանգն մի կատարեալ թերակղզի է, որ ընկած է Կուր և Երասխ, Չորագետ և Հակարի գետերի մէջ:

---

¹ «ՅՆոստակ գաւառն Մեծ կողմանց ի Զղախեան հովիտն յկարիսական դաշտակն առ ափն Տրտուական գետոյն» (Մով. Կաղ. եր. 163 տպ. Մոսկ.) Թուրքերէն Ղոչ-դարադաղ:

Երասխ գետին ձախ կողմից միանում է Հակարին, վերջինս, որ սկիզբն է առնում իսական և Վակունիք գաւառների հարաւահայեաց լանջերից, ընդունում է իւր ձախ կողմից գետակներ և առուակներ. Հարճլանք գաւառից ընդունում է Հազարագետ և Վաղազին, (Շոր-Ջուր), Յարարի ջուր և Ղոզլու վտակները Բերդձոր գաւառից:

Երասխի նմանապէս ձախ կողմից, խառնուում է և Թաղլարի և Դողայ միախառնուող գետակն և առուն, որք միանալով կոչուում է Ղուրուչայ: Առաջինն սկիզբ է առնում Դիզափայտ լեռնաշղթայի հիւսիսահայեաց լանջերից, կազմում երեք գլխաւոր առուակ, որք միանում են Տումի գիւղից բաւական վար: Երկրորդն՝ հոսում է Մոխրենիս և Թաղոտ գիւղերի լեռներից, նոյն լեռնաշղթայի շարունակութիւնից՝ միանում Դողայ մոտ և խառնուում վերջի աւանիցս վար՝ Թաղլարի գետակին հետ:

Քեօնդալան գետակն, որ բաղկանում է գլխաւորաբար երկու վտակներից, որոց առաջինն իւր սկիզբը առնում է Քիրս լեռնաշղթայից և հոսում Աւետարանոց աւանի հարաւային ստորոտով: Իսկ երկրորդն սկիզբն է առնում նոյն լեռնաշղթայից, հոսում Ղեռնդեանց անապատի սարին հարաւային ստորոտով և միանում առաջի վտակին նոյն անապատից բաւական վար և մանր ջրեր ընդունելով հոսում արևելահարաւ և խառնուում Երասխին (գարնան ժամանակ միայն): Արցախեան ամենաբարձր լեռնաշղթայից բղխում են գետակներ և հոսելով միանում Կուր գետին, որք են.

Գարգար գետակն, որ սահմանագիծ է Խաչեն և Վարանդայ գաւառների, կազմուում է հինգ գլխաւոր վտակներից, որք են՝ Ա.-բուն Գարգար, որ բղխում է Քիրս լեռնաշղթայի Զառիստ սարերի հիւսիսային և հարաւային լանջերից և հոսում Շուշի քաղաքի հիւսիս-արևմտեան անդնդախոր ձորով: Բ, բղխում է Քիրս լեռնաշղթայի հիւսիսահայեաց լանջերից և հոսում ահարկու ապառաժների միջով՝ յիշեալ քաղաքի հարաւ-արևելեան կողմով: Երկու վտակներս միանում են Մագի կամրջի ստորոտում: Բայց բուն Գարգարն՝ սկսեալ կամրջիցս

մինչև վտակախառնուրդն՝ երկար դարերի ընթացքում ճեղքած է ապառաժ սալ քարը և բաւականին խորացնելով շինած ոլոր մոլոր ճանապարհ իւր համար: Գ. վտակն բղխում է նոյն լեռնաշղթայի շարունակութիւնից—հանածախ գիւղի սարից— և միանում Գարգարին փոշտի ճանապարհի տակով: Դ. վտակըն սկիզբն է առնում նոյն լեռնաշղթայի շարունակութեան հիւսիսահայեաց կողմերից—Բալլուշայի սարից, առուակներ ընդունելով իւր աջ ու ձախ կողմերից՝ միանում Գարգարին նոյն ճանապարհի տակով: Ե. վտակն՝ բղխելով նոյն լեռնաշղթայից—Պետրեցւոց սարերից առուակներ ընդունելով աջից ձախից, միանում է բուն Գարգարին, որ հոսելով դէպի արևելահիւսիս և կտրելով Արցախի դաշտի կէսը, ապա անյայտանում աւազի տակ և յետոյ ելնում բաւականին վար և թափուում է Կուր գետի մէջ հեղեղների ժամանակ:

Խաչեմագետ—գետակ—որ սկիզբն է առնում նոյն լեռնաշղթայից, նախ հոսում դէպի արևելք, ընդունում իւր աջ ու ձախ կողմերից մանր վտակներ, ապա իւր աջ կողմից Աղուանք կոչուած պարսպի տակով ընդունում Քոլատակի վտակը, որ բղխում է Խոխանայ և Կաշաղակայ բերդերի սարերիցն: Խաչեմագետս շատ տարիներ չի հասնում Կուր գետին, այլ ցամաքում է:

Թարթառ գետ. Ամենից մեծն և ամենից արդիւնաւոր գետն է այս և Արցախի փառքն ու պարծանքն: Գետիս ակունքները բղխում են Ըռմբի խոռ կամ այժմեան անուամբ Ռումբասար լեռնաշղթայի արցախահայեաց, Մռաւ սարի հարաւահայեաց և Ծար գաւառի արևելահայեաց և հիւսիսահայեաց լանջերից:

Միջին վտակն հոսում է սրընթաց Ծար գիւղաքաղաքի հարաւային կողմով, որին խառնուում է վերին ջերմուկն կամ Տաք—ջրի վտակն:

Սորա առաջին օժանդակն զմայլելի ջրվէժներ կազմելով հոսում է Ծարի հարաւային ձորով նոյն իսկ պարսպի քերծի տակով և միանում միջի վտակին՝ վանքին մօտ: Գ. վտակն հոսում է Ծար գիւղաքաղաքի հիւսիսային քերծի տակով, միա-

նում մի այլ վտակի, ապա միասին միախառնուում միջի գետակին Մարի ստորոտում: Միջին գետակս, որ ընդունելով յիշեալ վտակները՝ եղաւ մեծ գետակ, հոսում է մի խոր և աւազակաց որջ եղած ձորով և ընդունում իւր աջ կողմից Ներքի—տաք—ջուրը և իւր երկու կողմերից ուրիշ շատ վտակներ՝ շարունակում իւր ճանապարհը: Դ. վտակն սկիզբն է առնում նոյն իսկ Ըոմբի խոռից, և իւր աջ ու ձախ կողմերից ստանալով առուակներ և բարակ ջրեր հոսում դէպի հիւսիսարևելք: Ե. Զ. և Է. վտակներն սկիզբն են առնում Մուաի հարաւահայեաց լանջերից, անցնում Լեա գիւղի աջ ու ձախ կողմերով, նախ միանում Դ. վտակին և ապա վերև յիշուած գետակին: Ե. Զ. է և Դ. վտակներին միանում է և Եանշաղ¹ վտակն, որ բղխում է Մուաի հարաւահայեաց լանջերից և հոսում դէպի արևմուտք, յետոյ խառնուում միւս վտակներին: Սոյն ջրերը իւր հետ միացնելուց յետոյ՝ Թրթառն իւր ձախ կողմերից ընդունում է մանր մունր ջրեր իւր ծոցն, ապա Թրղին գետակը, որ բղխում է Մուա սարի վերնամասի հարաւահայեաց լանջերից, հոսում մութ մութ ձորերով և Երեք-Մանկունք վանքի արևմտեան և հարաւային կողմի ձորով և ապա միանում Թարթառին Զրաբերդ ամրոցի արևմտեան վիմահերձը քերելով: Զախ կողմից ընդունած Թարթառի վերջին ջուրը Զրվշտիկ վտակն է և Դոնի-շէնի և Մատաղիս շէնի առուակները: Իսկ իւր աջ կողմից Թարթառն ստանում է մի քանի առուակներ, որոց գլխաւորն է Դուլխու գետակն, Հաւքախաղացի, Խաթրա վանքի, Վաղահաս գիւղի և Ամենափրկիչ վանքի վտակները: Զոր օրինակ Նեղոս գետն է Եգիպտոսի առատութեան և աժանութեան պատճառն, նոյնպէս Թարթառս է Արցախի առատութեան և աժանութեան պատճառն, քանզի բազմաթիւ առուներով ջրում է Ուտի առանձնակ և ուրիշ գաւառներ: Այս է հին պատմիչներից Տրտու կամ Դրտու, իսկ տաճկերէն Թարթառ կոչուած գետն, որի բազմա-

---

¹ Անընդհատ խօսող. իսկ այստեղ փոխաբերաբար միշտ շըռ շըռ ձայն հանող:

Թիւ առուններով ջուր բաշխելու մասին երգած է մի Հայ աշուղ թուրքերէն լեզուաւ:

«Բու Թարթա՛ն նաշի Թարթա՛ն,

Չայլարըն բաշը Թարթա՛ն.

Արագինան մուսայիպ,

Քիուուն եօլտաշը Թարթա՛ն:

Իւշ իւզ ալթմըշ ալթը

Արխըն անասը կենա կոջա Թարթա՛ն»:

Սև գետակ կամ Ղարա-չայ. գետակիս օժանդակն հոսում է Կիւլստան գիւղի հարաւային կողմով և կոչուում է Բարակ (Ինջա): Մի ուրիշ օժանդակ ևս հոսում վտակիս հարաւային կողմով—Ամենափրկիչ վանքի հարաւային կողքով և կոչուում Սոնաւո (խիսկ ցուրտ), որ միանում է Բարակին Կիւլստանից վերև: Սև գետակս իւր սկիզբը առնում է Մուս-ւի Գինալ գագաթի հիւսիսային լանջերից, հոսում է Բարակի հիւսիսային կողմով Վերի շէն, Ներքի շէն, Ղահթութ, Նորաշէն, Նոր—Խրխափոր և Ղարաչինար գիւղերի առջևից: Երկու ջրերս, միանում են ու կոչուում Սև գետակ:

Կուրակ գետ, որ սահմանագլուխ է Արցախի և Թիֆլիզի առաջնորդութեանց հոգևոր իշխանութեանց, առնում է իւր սկիզբը նոյն Մուս լեռնաշղթայի հիւսիսահայեաց լանջերից և ընդունում հետզհետէ իւր աջ ու ձախ կողմերից օժանդակ առուններ, ապա հոսում դէպի Կուր գետն:

Ոսկանապատի կամ Գանձակ գետակ, առնում է իւր սկիզբը նոյն լեռնաշղթայից, և Արութիւնայ հարաւային լանջերից, հետզհետէ ընդունում վտակներ իւր աջ ու ձախ կողմերից, հոսում Ոսկանապատ գիւղի հարաւային ստորոտով, ապա Գանձակի միջով գթալի Կուր գետն (կոչուում է և Գանձակի գետ):

Բանանց գետակ (Ղոչ-ղարա), առնում է իւր սկիզբը Արու-թիւնայ սարից, իւր աջ ու ձախ կողմերից ընդունում Քարհատ և Խաչակապ գիւղերի վտակները ևս, և հոսում Բանանց գիւղի հարաւային ստորոտով:

Շաւքոյ գետակ. բուն միջի վտակն առնում է իւր սկիզբը Գեղամայ լեռնաշղթայի հիւսիսահայեաց լանջերից, ընդունելով ջրեր՝ հոսում Փառիսոս քաղաքի (Ղալաքեանդ) աւերակի միջով, այնուհետև իւր աջ կողմից ընդունում Փառիս վտակը, որ բղխում է Արուիլինայ սարից, Գարդման վտակը, որ բղխում է նոյն սարի ստորոտներից, Փիփ գիւղի ջուրը և Ծծերի առուակը: Իսկ ձախ կողմից Սև աղբիւրի (Ղարաբուլաղ), Գետաբակի, Գառնակեր և Բարսում գիւղերի, ևն. ջրերը և հոսում դէպի Կուր գետն:

Ձախամ գետակ, որ բաղկացած է 3 գլխաւոր վտակներից, միջ վտակն բղխում է նոյն լեռնաշղթայից, Բ-ն հիւսիսայինն նոկնպէս, որ հոսում է Նովի-Սարաթովկայ մալականի գիւղի հարաւային եզերքով և միանում միջի վտակին, փոքր ինչ վար: Իսկ հարաւային օժանդակն, որ առած է իւր սկիզբը Փառիսոս բերդի հիւսիսային լանջերից և որ հոսում է Մեծ-Ղարամուրատի արևելեան կողմով, միանում է առաջի 2 վտակներին: Միացեալ ջրերս հոսում են ապա դէպի Կուր գետն:

Տաւուշ կամ Թովուզ գետակ, որ բաղկացած է 2 գլխաւոր վտակից. Ա-ն վազում է Ղուլալի գիւղի հիւսիսային ստորոտով Ախնջի անուամբ, իսկ Բ-ն Բերդ գիւղի հարաւային ստորոտով: Երկու վտակներս ևս բղխում են Մրդուզ լեռնաշղթայի հարաւային և արևելեան ստորոտներից և լանջերից, միախառնուում Մովսէս գիւղից վար և թափուում Կուր գետի մէջ:

Հասան վտակ, որ իւր սկիզբը առնում է Մրդուզ լեռնաշղթայի հիւսիսահայեաց ստորոտներից և հետզհետէ ընդունելով բարակ ջրեր՝ հոսում դէպի վար:

Աղսան գետ, որ առնում է իւր սկիզբը Բամբակի լեռներից, իւր աջ կողմից գլխաւորապէս հետզհետէ ընդունում է Դիլիջանի կամ Պղնձահանք, Թարսաշայ¹ և Կարավանսարա վտակները. իսկ ձախ կողմից՝ Ջոխտակ-Վանքի, Պօղոս քիլի-

---

¹ Առած է իւր սկիզբը Գեղամեան մեծ լեռնաշղթայի Մուռ (8727 ոտք բարձր Այրիշայ) սարի հիւսիսային լանջերից:

սի, Հաղարծնի, Միջնաձորի, Ներքին-Աղղանի, Հաչաչրի և Ոսկեպարի վտակներն և ջրերն:

Չորագետ, որ հոսում է Շինող գիւղի հիւսիսային կողմով, իւր աջ կողմից ընդունում Շինողի վտակը և հետըզհետէ ընդունելով նոյն կողմից այլ ջրեր, միանում է բաւական վար խրամի հետ և խառնուում Կուր գետին:

ՄԵԾ ԱՂԲԻԻՐՆԵՐ.

Նախ՝ գտնուում է Փառխոս գաւառում, Փառխոս (Ղալաքեանդ) աւերակ քաղաքի արեւելահիւսիս կողմում: Ղարաբուլաղ է կոչուում այժմ աղբիւրս, որ դարձնում է երկու ջրաղաց:

Երկրորդ մեծ աղբիւրն, որ դարձնում է 2 ջրաղաց և ունի պատուական ջուր, գտնուում է Զաւէ կամ Կայենի գաւառում, Հաղարծնի վանքի մօտ:

Երրորդ մեծ աղբիւրն գտնուում է Քուստի կամ Քաւս գաւառում, Կարաւանսարայից վերև մեծ ճանապարհից ոչ այնքան հեռի և կոչուում Չոչո:

Չորրորդ մեծ աղբիւրն գտնուում է Սիսական կամ Ծար գաւառում, Ձբիլ գիւղի արեւմտեան կողմի ստորոտի ձորում:

Հինգերորդն՝ գտնուում է Տիգրանակերտ աւերակ աւանի մօտ. տես «Աղ. երկիր և դրացիք» եր. 52:

Վեցերորդն՝ Վարանդայ գաւառում Ղարաբուլաղ գիւղի մօտ, որ դարձնում է մի ջրաղաց:

Եօթներորդն՝ Ջաբրայէլ գիւղաքաղաքի մօտ, բայց այս ինքնաբուխ չէ, այլ ականափոր է:

ՀԱՆՔԱՅԻՆ ՍԱՌՆ ԶՐԵՐ.

Ա. Երկաթաջուր. գտնուում է Շուշուց վերև Քիրս լեռնաշղթայի մի սարի հիւսիսահայեաց ձորի մէջ, մեծ ճանապարհի

վարի կողմում: Յուրտ է ջուրս, որ բղխում է ձորիս ձախ ասփիցն:

Բ. Թթու ջուր կոշուածն, (զելտերակի), որ բղխում է նոկն ձորի նոյն ասփից փոքր ինչ վերև երկաթաջրիցն:

Գ. Զրիս յար և նմանն գտնուում է Քուստի կամ Քաւս գաւառում Ներքին-ճամբարակ գիւղից ներքև, Թարսաշայի ձախ ասփին ճանապարհի վերայ: Զուրս տաճկական բարբառով կոշուում է Դոթուր-Բուլաղ:

ՀԱՆՔԱՅԻՆ ՏԱՔ ԶՐԵՐ.

Ա. Ամենալաւն և օգտակարն գտնուում է Սիսական կամ Ծար գաւառում, Զբիլ գիւղի հարաւային կողմի խոր ձորում: Զուրս, որ բաւական առատ է, բղխում է վտակի աջ կողմից: Բայց շունի շինութիւններ և պատսպարուելու բնակարաններ: Ամրան ամիսներում խոնում է այս պորբատիկէի մօտ շրջակայ նահանգներից և գաւառներից ցաւագար անձանց մեծ բազմութիւն և առողջանալով վերադառնում: Ափսո՛ս որ այս պատուական ջերմուկի հօրիզօն խիստ նեղ է և տեղն անյարմար:

Բ. Զերմուկն, որի ջերմութեան աստիճանն ստոր է Ա-ից, բղխում է նոյնպէս նոյն վտակաձորի աջ կողմից, սակայն գտնուում է Ծարից բաւական վար:

Գ. Զերմուկն եղած է Հաղարծին վանքի կողմերում, բայց այժմ յայտնի չէ տեղն, զի անյայտացրած են (տես նոյն վանքի նկարագրութեանց շարքում):

ԼՃԱԿՆԵՐ.

Առաջին լճակն է Ալհարակ, որ մօտաւորապէս մի և կէս մղոն հեռի է Գետաշէնից դէպի Մուս լեռնաշղթան: Լճակս շրջապատուած է անտառախիտ լեռներով, որոց մէջ ամենա-

բարձրն է Կեփաս¹ ըստ Տաճ. Քեաֆազ ապառաժ քարեայ սարն, որ հպարտօրէն արձանացած է լճի արևելեան հարաւային կողմում: Լճակս բաժանուած է երկու մասի, վերնամասն կոչուում է «Հստծու ծով (Աստուծոյ ծով)»: Երկու մասերի մակերևութի տարածութիւնն է մօտ 54 օրավարաչափ: Լճակիցս, որի եզերքներով տեղ տեղ դիզուած են ահագին քարեր, ելնում են ընդհանրապէս 3 տեսակ ձուկն:

Ա. տեսակն, որ ազնիւ է միւսերից, որոշուում է իւր պիտակութեամբ և կամիր ու սև բծերով:

Բ. տեսակն ևս ունի սպիտակ գոյն, սակայն ունի միայն սև բծեր:

Գ. տեսակն ունի միայն սև գոյն և մեծ մեծ սև սև բծեր: Վերջապէս բացի լճակիս հիւսիսային կողմից ելած ձկներից՝ համեղ են միւս կողմերից հանուած բոլոր ձկներն:

Երկրորդ լճակն, որ գտնուում է Գօշայ վանքի հարաւային կողմում կէս մղոնաչափ հեռի, կոչուում է Տզրկածով, որի մէջ չկայ ձուկն, այլ միայն տզրուկ, գորդ և մանր օձեր:

Երրորդ լճակն, որ փոքրիկ է, գտնուում է Ծար գաւառի Պղնձահանքի հարաւային կողմում եղած մեծ սարի ստորոտում:

Չորրորդն Գեօլ-եայլաղը կոչուած տեղում ևև գիւղի արևմտեան կողմում:

Հինգերորդն գտնուում է ևև գիւղի հիւսսային կողմում, որ կոչուում է Տզրկածով (Ձալի-գեօլ):

Վեցերորդ՝ 3 լճակներ, որք կոչուում են Բեադր—գեօլլարը:

Եօթներորդ՝ Մարդասպան (Ղանլը-գեօլ) Իրիցի շէնի գըլխին²:

---

¹ Սաիս գագաթի վերայ կայ գերեզման, որի տապանաւարի վերայ գրուած է «Կեփաս ճգնաւորի գերեզմանն է»: Հաւանական է թէ Այխաւակ անունն յետոյ տեղի տուած է Կեփաս անուան ճգնաւորիս անուան պատճառաւ, որը մահմետականի շկարդանալով ուղիղ հնչել, արտասանում են Քեաֆազ:

² Ծար գաւառում եղած Գ. Դ. Ե. Ձ և է. լեակներս ամենալիոք են ամբողջապէս և զօտի լուղակներից, միայն տզրուկ ունի Տզրկածով:

Ութերորդ Ղամշոտ ծով, որ գտնուում է Խաչենի Արուժիւնայ շինի անդում, 2 ամենափոքր լճակներ, որոց եզերքներն բուսնում են եղեգներ:

Իններորդ լճակն է Վարանդայ գաւառի Նինկի գիւղի անդում եղածն, որ կոչուում է Սիւլիւկնածով:

Տասներորդ՝ 2 ամենափոքր լճակներ Ծովատեղ գիւղի մօտ:

Տասն և մէկերորդ՝ 2 աղի լճակներ, որք գտնուում են Արանոտ գաւառում:

Չենք նշանակում Կուր գետի աջ ափերում տեղ տեղ եղած լճացեալ անշարժ ջուրերը, քանզի բազմիցս լի են լճակներս, երբ յորդում է գետն. և երբեմն ցամքած, երբ երաշտ է: Սակայն և այնպէս կան որ անցամքելի են:

ԱՆՏԱՌՆԵՐ.

Արցախական նահանգն ընդհանրապէս հարուստ է (բացի Մուղանի դաշտից) ոչ միայն անտառներով և մացառներով, այլ և վայրի պտղատու ծառերով, տեսակ տեսակ թփերով, տարբեր տարբեր բուսեղէններով, սուրբ կենդանիներով և գազաններով, սուրբ թռչուններով և անսուրբ հաւքերով, ոսկու և արծաթի, պղնձի և երկաթի հանքերով, ամարանոցներով և ձմերանոցներով: Չորագետից մինչև Երասխի մօտ տարածուած լեռնաշղթայի վերնամասերն դալարագեղ ամարանոցներ են, իսկ մնացեալ մասերն ծածկուած են խտացեալ անտառներով. իսկ փոքր լեռնագօտին՝ մացառներով և շամբերով: Բայց հարկ է յատնել որ նշանաւոր անտառներն գտնուում են Դիլիջանի, Հաղարծնի, գետաշէնի, Երից-մանկանց, Եղիշէի, Թարթառի, Խաչենագետի, Քոլատակի և Պետրեցուց գետակի ձորերում, Քոլ կոչուած անտառում և Կուր գետի աջ եզերքում:

ԱՆՊՏՈՒՂ ԾԱՌԵՐ.

Համարեա՛ թէ բոլոր անտառներում կան կաղնի, հաճարակի, լայնատերևի, կոզենենի, տխկի, թեղի, հացի, բեխի, կիչի, լորի, տոսախի, ջղանի, ճապկի և կոռելի ծառեր: Բայց սաղուզի, ծառերն սուտ ընկուզի և կարմրափայտ (ըստ տաճ. եալան-ղոզի և Ղզըլ-աղաջ) միայն գտնուում են Կուր գետի անտառում և Քոլ կոչուած տեղում: Բռշնի և թիքեռնի ծառերն գտնուում են անդերում, գենի (գի) և բեեկնի՝ Կիլստանի անտառներում, Թարթառի ձորերում և Դիզակ գաւառի Դիզափայտի լեռնաշղթայի, մանաւանդ դէպի Երասխն խոնարհուած մասերում, մայրի և վայրենի ուռենի ծառեր միայն Դիլիջանի անտառներում, իսկ արջախնդեղնի՝ մեծ լեռների անտառներում. կաղամախի, սօսի և բարտի և շատի (փշաշատի) ծառեր միայն դաշտային մասերում և ուռենի գետահովիտներում:

ՊՏՂԱՏՈՒ ՎԱՅՐԻ ԾԱՌԵՐ.

Գրեթէ բոլոր անտառներում գտնուում են ճըռ տանձի, ծտի-տանձի, ճըռ խնձորի, զկռի (զգեարի), սզնի, սալորի, հունի, տկողնի (արքայակաղնի), ընկուզի, իսկ անդերում գտնուում են միայն մոխրատանձի և լկրթնի:

ԹՈՒՓԵՐ.

Մացառներում և շամբերում լինում են ցախաւելի կամ հորմառկի, գերամասրի, թբլղի, դժնիկ, տատասկ, ծմակամոշ (մորենի-մալինա), սևամոշ, մռամոշ, գետամոշ¹, մասուրի, կծրխուրի, ցրդի, վարդենի:

---

¹ Ինչպէս մոռենիների թուփերն նոյնպէս և պտուղներն չորս տեսակ են, որք են ծմակամոշ՝ մալինա, սևամոշ՝ անդերում եղածն, մռամոշ, որոց ցողուններն 2-3 թիզ միայն կբարձրանան, իսկ գետամոշն լինում է սովորաբար գետերի և այլ ջրերի հովիտներում:

ԻՆՔՆԱՌՈՅՍ ՈՒՏԵԼԻ ԿԱՆԱԶԵՂԷՆՆԵՐ.

Ծմակներում լինում են խազագ, կոմզուկ, սմնդուկ, ծմակ-
թափան, սոկոն կամ սունկ:

Անդերում ձնեբեկ, փիփերտ (ամենաքեօմաջի) խնջլոզ, շրիշ-խնջլոզ, կնձմնձուկ, տտրպաշար, ուտուտիտեմ, սիբեղ, թարթանջուկ, պառուապորտ, եզնաճակատ, գինազոխ, շու-
շան, եղինճ, շրիշ, աւելուկ, շէպ և բոխի:

Ջրերի մէջ կամ մօտերքում ջրիկուտեմ, դաղձ, ջրափա-
փուկ ճոճոսկ:

Արցախի դաշտերում՝ շոմին (վայրի սպանախ), տոմբալան
(նման է գետնախնձորի և կուտուի միայն խորոված, սամիթ և
կապար:

Խոտ, առոյտ, խնձործաղիկ, կոռթնը, արջաթանթուկ,
տխտըկոռնը, շնավարունկ, լօշտակ, սուտ եղինճ, կածուկ,
բիլիբիստրի, ագռաւի սողան, նրկարար, ալակիզ, բէանկի,
պլանուկ:

ՎԱՅՐԻ ԾԱՂԻԿՆԵՐ

Վարդ, ծմակավարդ (սպիտակ, դեղին և կարմիր և մանու-
շակի չափ բարձրացող), գրավարդ (մասուրի վարդ), մանու-
շակ, ձնծաղիկ, նովրուզ, խնձաղայ, նարկիզ, մշահամուկ (ան-
թառամ ծաղիկ), նունուփար, կակաջ, հարսնածաղիկ, շուշան,
միխակ, ձիւնածաղիկ, զամբաղ, լուածաղիկ ևն. ևն:

ՎԱՅՐԻ ՍՈՒՐԲ ԿԵՆԴԱՆԻՔ.

Մեծ և բարձր սարերում և անտառներում լինում են
քօշ, այծ, եղջերու, եզն, կինճ և խոզ, իսկ ամայի դաշտե-
րում հօրաներով այծեամն, բայց անդերում նապաստակ:

ՍՈՒՐԲ ԹՌՉՈՒՆ.

Անտառներում և անդերում՝ փասեան, սալամն, կաքաւ, հաւփալ, աղանի, տատրակ, լորամարգի, չարտ, մոշահաւ կամ մշահաւ, որի (տուլաշ), արտուտ, սուրբ Յակովբի թռչուն, ճնճղուկ, չլածիտ:

Մեծ դաշտերում՝ կատակ հաւ (թուրաջ):

Կուր գետի վերայ՝ արոս, սագ, բագ:

ԳԻՇԱԿԵՐ ԿԱՄ ԱՆՍՈՒՐԲ ԹՌՉՈՒՆ.

Արծիւ, անգղ, բագէ շորս տեսակ, ա. թաւար-ղուշ, բ. թաուլան-ղուշ, գ. ղզըլ-ղուշ, դ. ղիրղի, լելակ, ցին, ուրուր, շորթանագող, բու, հողմահար, գայլագուաւ, ակուաւ, կաշաղակ, ներկարար, կտցահար (ծառակուտկուտ) ճանճագող, կու, շղջիկ, ջրային՝ ձկնկուլ, ճայ, Ղուլ:

ԵՐԳԵՑԻԿ ԹՌՉՈՒՆ.

Կու, կուկու, յոպոպ, սոխակ, լծի, բաբաճըգտ, չլածետ, դեղձանիկ, զոզուան, ջրըպըզտպըզտ, չափարծակի, շիլոշիլոյ, մշահաւ և ուրիշ հարիւրաւոր մանր թռչուններ, որոց աւունները ո՛չ ժողովուրդն գիտէ և ո՛չ մենք:

ՉՈՒՈՂ ԹՌՉՈՒՆՆԵՐ.

Կռունկ, արագիլ, սասարք, սարեակ, ծիծեռնակ:

ՍՈՂՈՒՆ ԵՒ ԶԵՌՈՒՆ.

Օձ՝ բազմատեսակ, որք են՝ Շահմար, ելմար, իժ, քարբ, թևաւոր¹, գիւրգա և ջրի օձեր զանազան մեծութեամբ և զանա-

---

¹ Խիստ սակաւ է օձի այս տեսակն, որ ընհանրապէս լինում է բարակ, կարն, մուգ մոխրագոյն և արագաշարժ:

զան գոյներով¹, լոկ, քարաթոթոշ, կանաչ մողէզ, մողէզ, կրիա, խեցգետին, ոզնի, գորտ, կարիճ, իշախառանջ, մորմ, (Մուղանի դաշտում), քառասնոտեայ, մրջին, թևաւոր մրջին, ձիաւոր մրջին:

Միջատներ. շանաճանճ, բոռ, ճախարակ, մլակ, փնթիռն, ճպուռն, մարախ, սևաճանճ, մեծ ճանճ, կանաչ ճանճ, ձիաճանճ, պիծակ, լուսատիտիկ, կետ, Աստուծոյ կով, Աստուծոյ եզն, գատիկ, ականջմտուկ, ոթես, մոշաթսի, ոսկեպղոջ, սարդ, թիթեռնիկ, աղօթարար (ունի կանաչ գոյն և երկար ոտքեր):

ԸՆՏԱՆԻ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ.

Արցախն հարուստ է և ընտանի կենդանիներով, որք են.

Սուրբ անասուններ. գոմէշ, եզն, կով, արջառ, երինջ, ոչխար, այծ և խոզ:

ԸՆՏԱՆԻ ԹՌՉՈՒՆՆԵՐ.

Հնդկահաւ, սագ, բադ, հաւ, աղանի:

ԱՆՍՈՒՐԲ ԱՆԱՍՈՒՆՆԵՐ.

Ուղտ, ձի, ջորի և էշ:

ՆԱՀԱՆ ԳԻՍ ԲԵՐՔԵՐՆ.

Յորեն, գարի, կորեկ, որիզ, գարնանի, գարնագարի, հաճար, սորեկ, կտաւհատ, ոսպ, սիսեռ, ոլոռն, բակլայ, լուբիայ, մաշ, խաշխաշ, վարունկ, դդում բազմատեսակ, սոխ, սխտոր, բողկ² ճակնդեղ, գազար, գետնախնձոր, սեխ բազմատեսակ, ձմերուկ, սմբուկ (սև բաթլիջան) կարմիր տոմաթ, պղպեղ,

---

¹ Աւելի մեծերն և թունաւորներն գտնուում են Մուղանի դաշտում:

² Բազմատեսակ—սև, սպիտակ, կարմիր, ամսական:

տանձ, խնձոր, դեղձ, սևկևիլ, թուզ, նուռն, ընկուզ, զղեար, արքայակաղին, խաղող, գինի, օղի, բօժօժ, մետաքս, բամբակ, բուրդ:

Արդէն խօսած ենք Արցախեան ամարանոցների մասին «Աղ. եր. և Դրացիք» գրքի 56 երեսում, վասն որոյ աւելորդ է վերստին գրել:

ՈՍԿԻ

Ոսկի ելնում է (խառն պղնձի հետ) Գարդման գաւառի Քարհատ գիւղի մօտի հանքից և Փառխոս գաւառի Գետաբակ գիւղի հանքերից:

ԱՐԾԱԹ

Վաղ ժամանակից առատօրէն հանած են Զրաբերդ գաւառի Մէհմանայ աւերակ գիւղի մօտ եղած արծաթահանքից, բայց այժմ մնում է անգործադրելի:

ՊՂՆՁԱՀԱՆՔ

Ա. Գտնուում է Ծար գաւառի Ռմբասարի արևելեան լանջի վերայ, որ սեպհականութիւն է Խոթա վանքին. հնուց գործածուած է հանքս, իսկ այժմ անգործածելի:

Բ. Գարդման գաւառի Քարհատ գիւղի մօտ, որ սեպհականութիւն էր Գարդմանայ իշխաններին, իսկ այժմ բանեցնում է գանձակեցի Ներսէս-բէկ Տէր-Ներսիսեանցն:

Գ. Փառխոս գաւառի Գետաբակ գիւղի մօտ, որ կանխաւ պատկանում է գաւառիս իշխաններին, ապա Զաքարէ և Իւանէ սպասալար իշխաններին, ապա Վահրամ իշխանին և յետոյ Կիրիկեան թագաւորներին. այժմ գործ է ածում մի գերմանացի:

Դ. Գտնուում են շատ հանքեր Քուստի կամ Քաւս գաւառի Մրդուզ սարի հիւսիսահայեաց ստորոտների ձորերում. 1) գուռ և պատուական պղնձահանք կայ Թովուզ գետակի աջ կողմում Արջաքար կոչուած օժանդակի աջ ափի վերայ ջրա-

խառնուրդի մօտ: 2) Բրտանոց կամ Բիւլոբ-Բիւթի ձորում, փոքր ինչ վերև առաջնից, Բ. օժանդակի աջ ափի վերայ ջրա-խառնուրդի մօտ: 3) և 4) Հանքն, գուտ պղինձ, 2-ից (երկ-րորդից) փոքր ինչ վերև նոյն գետակի ձորում: 5) Պղնձա-հանքն¹ կայ նոյն գետակաձորի վերայ՝ Բուղդալու անուանեալ Օժանդակի վերի կողման մօտ²: Կան պղնձահանքեր նաև նոյնգաւառի Նաուրայ-ջուր-ջրաձորում, Հասան վտակի վեր-նամասում. նախ աջ կողմից խառնուող առուակների վերայ, ապա Չաթխա առուակի վերայ Դանիէլի-դաշ կոչուածի տակ, և ապա Արջի-կոխեր անուն ջրաձորում: Վերջինս գործ դրուած է երբեմն: Այժմ բոլորովին անգործածելի են գաւառիս բոլոր հանքերն:

Ներքին-Թանդիբլուի ջրաձորում կայ արծաթախառն արճնի հանք. վերին-Թանդիբլուի ջրաձորում՝ արծաթ-պղինձ խառն արճիճ. Մեծ-Սաղիր կոչուած առուակի վերայ կայ պնձախառն արջասպի հանք: Ինէկ (կով) դաղի ձորում, վերի կողմում կայ պղինձ, իսկ վարի կողմում՝ ցինկ: Կայ նաև պա-տուական քարածուխ Մրդուզ սարի վերի կողմերում:

Ե. Պղնձահանք կայ նաև Դիլիջանից վերևի ձորում:

ԵՐԿԱԹԱՀԱՆՔ

Գտնուում է Գարդման գաւառի Բանանց գիւղից վերև, Բանանց գետակի ձորի աջ ու ձախ կողմերում: Հանքերիս արտադրած քարերում կայ և պողպատաքար. նոյնպէս և Զաւէ գաւառի Կողբ գիւղի Բովեր կոչուած սարում³):

ԵՐԿԱՆԱՔԱՐԻ ՀԱՆՔ

---

¹ Հանքն գործածութեան մէջ եղած է երբեմն:

² Այս տեղեւոյն կան նաև երկաթախառն պղինձ և ծծմբախառն այլ բաղադրութիւններ:

³ Այժմ գործածական է միայն Գետապակի, Քարհատի և Դիլիջանի հանքերն: Անգործածելի են և արծաթահանքն, նոյնպէս և երկաթահանքերն:

Ա. կարգի և ամենալաւն է խաչեն գաւառում Գանձասար վանքի սեպհական Ջրաղացաքարի հանքի ելածն, որ կայ Վանք գիւղից վերև:

Բ. նոյն գաւարում Առաջաձոր գիւղի մօտ:

Գ. Փռոխոս գաւառում, իսամշի վանքի արևելեան կողմում Ջոքէ քարահանքից ելածն:

ՇԻՆՈՒԹԵԱՆՅ ՔԱՐԱՀԱՆՔԵՐ

Ա. կարգի և մարմարանման քարահանքն գտնուում է Գարդման գաւառի Քարհատ գիւղի մօտ: Հանքիս մօտ կան և շինութեան ուրիշ քարահանքեր ևս:

Բ. կարգի ազնիւ քարի հանք կայ խաչեն և Տիգրանակերտ գաւառների սահմանագլուխ սարում, որի շարունակութիւնն հասած է մինչև Ջրաբերդ և Կողթ գաւառի վերջի սահմանն:—Սպիտակ են երկու քարահանքերիցս ելած քարերն ևս: Համարեա՛ թէ լեռնային բոլոր գաւառներում ևս կան սպիտակ, մոխրագոյն և տորոնագոյն քարահանքեր. օր.

Գ. իսզագի սպիտակ քարահանքն Վարանդում:

Դ. Տորոնագոյն քարահանքն Դող բերդի մօտ Դիզակում:

Ե. Մոխրագոյն քարահանք Շուշում, Քառասնի, Դաշբուլաղ, Բալլուշա, իսանձք, ևյն գիւղերի մօտ եղած լեռներում. (խաչենում): Տորոնագոյն ազնիւ քարահանք Մմակահող գիւղից վերև, որով շինուած է Գանձասար վանքն. այսպէս են իսթայ, իսթրայ և Ծարայ, Վարագայ, Գօշայ և Հաղարծնի վանքերի քարահանքերն: Իսկ մոխրագոյն են կամ մուք գորշագոյն միւս վանքերի շինութեանց քարերն:

ՆԱԻԹԱՀԱՆՔ¹

Գտնուում է Ուտի առանձնակ գաւառում Մարալեան գիւղի արևմտեան կողմում: Հանքիցս ելնում է սև նաւթ, որ թան-

---

¹ Փորելու, հանելու, և այլ գործիքներն նոյն են, ինչպես են Բագովի հորերինն:

ձրր է քան Բագուի նաւթերն: Նաւթիցս գրեթէ չեն պատրաստում վառելու, զի թանձր է հեղուկն, այլ պատրաստում են մի քանի տեսակ իւղեր, որք գրծածական են զանազան մեքենաների համար:

ԱՐՅԱՆԵԱՆ ԳԱՒԱՌՆԵՐ.

Գարգարացոց բնակութեան տեղին, որ սկզբում կոչուած էր Գարգար¹, հետզհետէ ընդունում է Արցախ², Փոքր-Սիւնիք³, Խաչենի⁴, Սեւա այգի⁵ և Ղարաբաղ⁶ անունները:

Ահաւասիկ այսպիսի փոփոխութեանց ենթարկուած են նաև նահանգիս բոլոր գաւառաց անուններն: Մեր յարգելի բանասէրները և ընթերցները այսչափ փոփոխութեանց ծանօթացնելու համար՝ հարկ համարեցինք կարգաւ դասաւորել այստեղ գաւառներիս նախկին, փոփոխեալ և այժմեան անունները ծանօթագրութեամբ հանդերձ:

Բնութեան ճարտարապետն երեք մասի բաժանած է Արցախի բոլոր գաւառները՝ որք են Դաշտային, Լեռնային և Հարաւային և կամ Ստորին, Միջին և Վերին: Դաշտային կամ ստորին գաւառներն ընկած են Երասխ և Կուր գետերի, Աղըստե և գետի և Փոքր-լեռնաշղթայի միջավայրի տարածութեան վերայ: Լեռնային կամ Միջին գաւառներն ընկած են Փոքր-լեռնաշղթայի և Մեծ-լեռնաշղթայի հիւսիս-հարաւայեաց լանջերի և Զորագետի միջև տարածուած մասի վերայ: Հարաւային կամ վերջին գաւառներն ընկած են Հակարի գետի ձախ ափերի, Դիզափայտ և Քիրս լեռնաշղթայի հարաւահարաւայեաց լանջերի մէջ Երասխից մինչև Ծար գաւառի սահմանն:

---

¹ Յարդ ևս Գարգար: է կոչուում գետակն, որ իւր սկիզբը առնում է Զառիստ սարից, բաժանում իբրև սահման Խաչեն գաւառը Վարանդայից, հոսում Գարգարացոց դաշտի միջով և թափուում Կուր գետի մէջ:

² Խոր. Գ. գիրք Գ. գլ. Ասող. եր. 65 ևն:

³ Խոր. Գ. գիրք Գ. գլ. Ասող. եր. 65 ապ. Մոսկ. և Սամ. Ան. եր. 192:

⁴ Ասող. եր. 107 և 256:

⁵ Սամ. Ան. եր. 193:

⁶ Մատենագրութեանց մէջ առաջին անգամ պատահում ենք Ղարաբաղ անունն, որ գործ ածած է 1388 թիւ Փրկ. Թով. Մեծ. եր. 20:

ԴԱՇՏԱՅԻՆ ԿԱՄ ՍՏՈՐԻՆ ԳԱԻԱՌՆԵՐ.

Ա. Գաւառն, որ ընկած է Երասխի և Դուրու շայ գետակի ձախ ափերի, դաշտաբերանի և Մուխանք գաւառի սահմանի մէջ, կոչուած է Պիանֆ¹, այժմ Զաբրայէլի գաւառ:

Բ. Գաւառն, որ ընկած է Երասխի ձախ ափի, Վարդանակերտ գաւառի և դաշտաբերանի տարածութեան մէջ, ստացած է Մուխանֆ², Մուղան³ այժմ Միլին դաշտ անունները:

Գ, Դ, Ե և Զ գաւառներն, որք ընկած են Կուր գետի և Գարգար գետակի աջ ափերի, դաշտաբերանի և Մուխանք գաւառի սահմանի մէջ, ստացած են Արանոտ, Տոխ, Ռոց պատեան և Աղուէ⁴ այժմ երկուքն միասին՝ Քեաբիրլու: Իսկ վերջին երկուսն՝ Զաւանշիր:

Է. Գաւառն, որ ընկած է Կուր գետի և Խաչենագետի աջ և Գարգարի ձախ ափերի և դաշտաբերանի մէջ, ստացած է Տուչաուակ⁵, Տիգրանակերտ⁶ Թառնագիւտ այժմ Շահ-բուլաղ անունները:

Ը. Գաւառն, որ ընկած է Կուր գետի, Խաչենագետի, Կուրակ գետակի և դաշտաբերանի մէջ, ստացած է Ուտի-առանձնակ⁷, Ուտի գաւառ, այժմ Զուանշիր:

Թ. Գաւառն, որ ընկած է Կուր գետի, Կուրակ և Շամքոր գետակների և դաշտաբերանի մէջ, ստացած է Շիկաշէն⁸, Շակաշէն⁹, Արշակաշէն¹⁰, Գանձակ, Գեանջա, այժմ Ելիսաւետապոլի գաւառ:

---

¹ Մատ. Խոր. եր. 609:

² Մատ. " " " 609:

³ Կիր. Վարդ. Բարձ. Եսայի. Կար:

⁴ Մատ. Խոր. եր. 610 և ձեռագիրներ: Հարկ է յայտնել, որ անհնարին է գտնել գաւառներս մէջ ընկած միջնասահմանները, քանզի ամենևին չկայ որոշող բնական մի նշան: Մով. Կաղանկատուացին յիշում է միայն Մուխանֆ, Տրի, Աղուէ այժմ (Ալուանգ) գաւառները (եր. 264):

⁵ Մատ. Խոր. եր. 610:

⁶ Սեբ. եր. 92: Մով. Կաղ. եր. 241. Տկոսանակերտ. և այլն:

⁷ Մատ. Խոր. եր. 610:

⁸

⁹ Բուգ. եր. 210. Մով. Կաղ. 251

¹⁰ Մով. Կաղ. եր. 265:

Ժ. Գաւառն, որ ընկած է Շամքոր գետակի ձախ, Կուր և Աղստե գետերի աջ ափերի և դաշտաբերանի մէջ, ստացած է Կողթ¹, Շամքոր² և Զակամ³. այժմ Շամշազին և Ղազախ անուն-անուններով: (Գ. Դ. Ե. Զ. է. Ը. Թ և Ժ գաւառներն երբեմն պատկա-նում էին Ուտի նահանգին):

ԼեՌնԱՅԻՆ ԳԱԻԱՌՆԵՐ ԿԱՄ ՄԻՋՆ-ԱՐՅԱԽ

ԺԱ. Գաւառն, որ ընկած է Երասխ գետի ձախ և Ղուրու-չայի աջ ափերի, Հազրութի և Դիզափայտի լեռնաշղթայի գագաթնագծի մէջ, ստացած է Պազկանք⁴, Պանծկանք⁵, Դիզակ⁶, Դիզակ⁶, այժմ Զաբրայէլ անունները:

ԺԲ. Գաւառն, որ ընկած է Ղուրու չայի ձախ և Գարգար գետակի աջ ափերի, Դիզափայտ և Քիրս լեռնաշղթայի գագաթնագծի և դաշտաբերանի մէջ, ստացած է Միւ-Հաբանդ⁷ կամ Հաբանդ—Ամարաս⁸ Վարանդայ⁹ այժմ ևս Վարանդայ անունները:

ԺԳ. Գաւառն, որ ընկած է Գարգար գետակի ձախ և Թարթառ գետի աջ ափերի, դաշտաբերանի և Քիրս լեռնաշղթայի շարունակութեան գագաթնագծի մէջ, ստացած է Մեծիրանի¹⁰ Մեծարանի¹¹, Նեբին հաչեն¹² այժմ հաչեն անունները:

¹ Բուզ. եր. 176-177: Մատ. հոր. 610: Մով. Կաղ. եր. 244:

² 6) Մով. Կաղ. եր. 252: Կիր. եր. 114:

³ Առ. պատմ. եր. 9: Ես. Կաթ. 23: Հարկ է յայտնել, որ գաւառի արևելեան կողմն այժմ կոչուում է Շամֆոր, արևմտեանն՝ Ղազախ, իսկ միջավայրն Զակամ:

⁴ Մատ. հոր. եր. 609:

⁵ Զեռագիրներում Բազկանի, Պանիկանի:

⁶ Ես. Կաթ. եր. 36: Գազտ. եր. 195:

⁷ Մատ. հոր. եր. 609:

⁸ Մով. Կաղ. եր. 264. «Հաբանդ և Ամարաս». իսկ ուրիշ տեղերում երբեմն Ամարաս:

⁹ Ես. Կաթ. եր. 37: Գաղտնիք. եր. 201:

¹⁰ Մատ. հոր. եր. 609: Մով. Կաղ. եր. 263:

¹¹ Տե՛ս Արձան. Վանուց Մեծիրանաց գրքիս:

¹² Գաւառի նեբին մասն կոչուում է Նեբին-հաչեն (Վարդ. Բարձր. եր. 184):

ժԴ. Գաւառակն, որ ընկած է Թարթառի և Եանշաղի ձախ և Թրղու աջ ափերի մէջ, ստացած է Ըստիսակն¹ Ըստակ² Հաթերք անունները:

ժԵ. Գաւառն, որ ընկած է Մուս բարձր լեռնաշղթայի, դաշտաբերանի, Թրղի և Թարթառ ջրերի ձախ և Կուրակ գետակի աջ ափերի մէջ, ստացած է Մեծկողմանք³ Մեծկուանք⁴, Ջարաբերդ⁵, Թալիշ, Կիլստան Ջրաբերդ⁶ այժմ Ջուանշիր անունները:

ժԶ. Գաւառն, որ ընկած է Կուրակ և Շամքոր գետակների, դաշտաբերանի և Մուսեան լեռնաշղթայի գագաթնագծի շարունակութեան մէջ, ստացած է Գարդման⁷, Գարդմանաց ձոր⁸, Գարթմանիկ⁹ այժմ Գանձակի գաւառ անունները:

ժԷ. Գաւառն, որ ընկած է Շամքոր գետակի միջին օժանդակի և Գեղամայ լեռնաշղթայի գագաթնագծի շարունակութեան և Տաւուշ գետակի հարաւարեւելեան օժանդակի (Ախնջի) ափերի և դաշտաբերանի մէջ, ստացած է Փառնէս¹⁰ Փառիս¹¹, Փառիսոս¹²: այժմ Շամշատին անունները:

ժԸ. Գաւառն, որ ընկած է Տաւուշ կամ Թովուզ գետակի հարաւային (Ախնջի) օժանդակի, Աղստե գետի և Գեղամեան լեռնաշղթայի և դաշտաբերանի մէջ, ստացած է Քուստի¹³, Քաւս¹⁴, այժմ Ղազախ անունները (մեծ մասն Շամշադին):

---

¹ Մատ. Խոր. եր. 606: Ջեռագիրք Ռաստակ.

² Մով. Կաղ. եր. 163:

³ „ „ եր. 94 և 163:

⁴ Մատ. Խոր. եր. 609

⁵ Մով. Կաղ. եր. 124. Կիր. Գանձ. եր. 216:

⁶ Գաղտ. եր. 205:

⁷ Մատ. Խոր. եր. 258, 606 610.

⁸ „ „ եր. 258:

⁹ Վարդ. աշխարհ. «Գարդման գաւառ Գարթմանիկ է»:

¹⁰ Մատ. Խոր. եր. 609: Մով. Կաղ. եր. 273 և 279:

¹¹ Մով. Կաղ. եր. 273:

¹² Վարդ. Բարձր. եր. 134 և Ասող. եր. 154, 198, 256, և 283:

¹³ Մատ. Խոր. եր. 906. Քստակ. Քուստի, ձեռագիրք Քուստի:

¹⁴ Մով. Կաղ. եր. 273. «Սահակ, որ և Սևադայ կոչեցաւ... առհասարակ տիրեաց Գարդմանայ, Քաւսայ և Փառնայ գաւառաց, այլ և Ջորագետոյն բովանդակ եղև իշխան»:

ԺԹ. Գաւառն, որ ընկած է Կուր գետի, Ձորագետի, Խրամի, Աղստե գետի, Պօղոս-քիլիսայի և Կայենի լեռների գագաթնագծի մէջ, ստացած է Զաւէ¹, Ձորագետ, Երկիր Սևորդեաց², երկիր Կայենոյ³ այժմ Ղազախի գաւառ անունները:

ՀԱՐԱԻԱՅԻՆ ԿԱՄ ՎԵՐԻՆ ԳԱԻԱՌՆԵՐ.

Ի. Գաւառն, որ ընկած է Պազկանց գաւառի, Երասխի և Հակարի գետերի, Դիզափայտ և Քիրս լեռնաշղթայի հարաւահայեաց լանջերի մէջ, ստացած է Բերդաձոր⁴, Բերդոր⁵, Բելուկան⁶, Ղալաղլաղի ձոր, Ղալա-դարասի անունները, այժմ համարուում է Զաբրայէլի գաւառ:

ԻԱ. Գաւառն, որ ընկած է նոյն լեռնաշղթայի գագաթնագծի շարունակութեան, Շուշուց Կորիս տանող մեծ ճանապարհի և նոյն Հակարի գետի մէջ, ստացած է Հարճլանք⁷, Հարճլանք⁷, Զաղիստ⁸ այժմ Հաճի Սամլու կամ Հաճիլար:

ԻԲ. Գաւառն, որ ընկած է Հարճլանք և Ծար գաւառի սահմանների մէջ, ստացած է Վակունիք⁹, Վերին-Վայկունիք¹⁰ անունները:

ԻԳ. Գաւառն, որ ընկած է Մուս սարի հարաւահայեաց լանջերի, Ռմբասարի գագաթնագծի, Վակունիք և Ռստակ գա-

---

¹ Մատ. Խոր. եր. 606:

² Յով. Կաթ. եր. 234:

³ Վարդ. Բարձր. եր. 184, և Կիր. եր. 122 «յաշխարհն Կայենոյ» «ի գաւառին Կայենոյ». Հարկ է յայտնել, որ Ձորագետ եր կոչուում գաւառիս ձորագետի կողմերն. իսկ Կայենոյ գաւառ՝ գաւառիս հարաւային վերնամասն:

⁴ Մատ. Խոր. եր. 609:

⁵ Մով. Կաղ. եր. 264:

⁶ «Վիհակեցաւ և սահմանով ի յԱղուանայ գետոյ մինչ ՚ի Երասխան.. Վակունիս, Զաղիստ.. Հաբարի.. Դիզակ, Բելուկան» (Արձան. Գոշայ Վանուց):

⁷ Մատ. Խոր. եր. 609:

⁸ Արձանագ. Գոշայ վանուց:

⁹ Մատ. Խոր. նոյն եր.

¹⁰ Մով. Կաղ. «Կալեայ զգաւառսն... որք են այսոքիկ՝ Վերին Վայկոյնիք, Բերդձոր, Սիսական»:

ւառնների սահմանների մէջ, ստացած է Սիսական Ոստան¹, Սիսական², Ծար³, Զար⁴, այժմ Զար գաւառ:

Երևի թէ Խորենացին գաւառներիս հետ հաշուած է և Վարդանակերտ գաւառը, որով լրանում է ուղիղ քսան և չորս գաւառներն Արցախեան նահանգի:

Ա. ՊԻԱՆ ԳԱԻԱՌ.

Խիստ պակաս է գաւառիս ջուրն: Համարեա՛ թէ ջուր գտնուում է միայն Երասխի, Ղուրու շայի և Քեօնդալանի եզերքներում. վասնորոյ սակաւ են և գաւառիս բնակիչներն, որք են միայն մահմետականներ: Ինչպէս երեւում է հին առուի հետքից, Աղուանից թագաւորների ժամանակ ջուր բերուած է Երասխից, որով ջրուած է ոչ միայն Պիան այլ և Մուխանք և այլ գաւառներն: Հայաբնակ էր գաւառս վաղուց. բայց հայկական հնութիւններն իսպառ անհետացած են մահմետական բնակիչների ձեռնով:

Բ. ՄՈՒԽԱՆՔ ԿԱՄ ՄՈՒՂԱՆ ԳԱԻԱՌ (1)

Ընդարձակ է այս բոլոր գաւառներից, բայց այժմ ապարդիւն, անբնակ և անջուր է: Այժմ համարեա՛ թէ ամայի է լայնածավալ դաշտս: Բայց կայ մի հնութիւն—Աւերակ բերդ⁵. (էօրան զալա) անուն, որից մինչև Ամարաս մօտաւորապէս 8½ մղոն է: Բերդս պարսպուած է թրծեալ մեծ մեծ և հաստ աիւսով, որից շատ մասը քանդած և տարած են Աղջաբադեցիք և Աղախանլու մահմետականներն, որ Երասխից շատ

¹ Մատ. Խոր. եր. 609:

² Մով. Կաղ. եր. 264:

³ Ստ. Օրբ. Ծէ. գլ.:

⁴ Պարսից Շահերն Աղունից Կաթուղիկոսներին տուած հրովարտակների մէջ յականէ յանուանէ յիշում էին այսպէս. «Պետրոս Կաթուղիկոսին (Աղուանից) Գանձակայ, Ղարաբաղու, Զար-Զրիլու (ոսկին առաւ Ծար գաւառ) և Շամախու, ևն.: (Մար. Զալ. Ճան. եր. 491):

⁵ Աւերակիցս տեղափոխուած են Դիզակ գաւառի Թաղասեռ և Որդնաշատ գիւղերի բնակիչներն: Աւերակս կոչուում է Միլին ֆաղաֆ և դաշտս Միլին գիւղ:

հեռի չեն: Բերդումս կան հին շինութեանց շատ ակերակներ: Երևում են բաւականին փորուածքներ, քանդուած տեղերիցս, ինչպէս վկայում են, դտած են ոսկեայ, արծաթեայ և պղնձեայ դրամներ և խեցեղէն անօթներ:

Բերդիցս քառորդ մղոնաչափ վար կայ հայկական հանգստարան, որի մէջ կան խաչազարդ տապանաքարեր: Պարսիկներն հանգստարանի մօտ կառուցած են Փէյղամպեր անուն մի գմբեթ, որի մէջ կայ մի զոյգ գերեզման կից միմեանց, խաչանիշ տապանաքարերով: Մահմետականաց համար մեծ ուխտատեղի է այս: Հարուստ շիաներն գմբեթիս շրջապատում են թաղում իւրեանց մեռելները: Գմբեթիս մօտ շինուած են մի քանի բնակարաններ թէ՛ կարդացող մուլլա պահապանների և թէ՛ ուխտաւորների համար: Անտանէլի են այստեղ ամրան օղն ու կլիման, քանզի այստեղ կան թունաւոր օձեր, կարիճներ, մորմ, մոծակ, բոռ և ուրիշ մժղուկներ: Բայց կան, և հօրաններով այծեամներ գաւառիս դաշտումն, ուր չ'կան այժմ ո՛չ անտառ և ո՛չ ջուր:

Գ. Դ. Ե. և Զ.¹ գաւառներն որք են Արանոտտ, Տոխ, Ռոցպատեան և Աղուէ, (2) նմանապէս մահմետականաբնակ են այժմ: Գաւառներիս բնակիչներն շարունակ երթեկում են ամարանոց և ձմերանոց: Գաւառներս հարուստ են ոչխարներով, տաւարներով, ձիերով և ուղտերով: Գաւառներս առ հասարակ ուտիւրեան եղած են: Մահմետականք այնպէս անյայտացրած են եկեղեցեաց և հանգստարանների քարերը, որ նշաններն անգամ չեն գտնուում կամ հազիւ ուրեր:

է. ԳԱԻԱՌ՝ ՏՈՒԶՔԱՏԱԿ, ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ, ԵՒ ԱՅԼՆ.

Գաւառս խիստ արդիւնաբեր է և հարուստ այգիներով, պարտէզներով, ցորենի, գարու, կորեկի, ձմերուկի, սեխի, վարնկի, և այլ նշանաւոր մրգեղինաց բերքերով, և չորքո-

---

¹ Արցախի բուն գաւառներին են վերաբերում Պիանֆ և Մուխանֆ գաւառներն. բայց որովհետև գտնուում են դաշտային մասում, վասն որոյ դասուեցան Ի շարս դաշտային գաւառաց-Ուտի նահանգի: Սա-կայն յայտնի են արդէն Ուտի նահանգի գաւառներն:

տանի սուրբ և անսուրբ անասուններով, սակայն հարկ է ա-
սել, որ պակաս է գաւառիս ստորին մասի ջուրն:

Գաւառիս վերնամասումն է Տիգրանակերտ¹ աւանն, որ
աւերակ է այժմ: Բայց հարկ է յայտնել որ ընդարձակ գիւղա-
քաղաք եղած է այս և երբեմն առաջնորդանիստ և գաւառ-
գլուխ, տակաւին մնում է ընդարձակ եկեղեցու աւերակն,
շուկայի և տների և բաղանիսների կիսաւեր քարուկիր շինու-
թիւններն են: Աւերակիս ստորոտումն է Շահ-բուլաղ մեծ աղ-
բիւրն, իսկ վերի ծայրումն՝ հանգստարանն: Իսկ աւերակիցս
վերև է Վանքասարն և Հովուի սարն. որոց հետ կապուած է
աւանդական պատմութիւն (տես ծանօթ. 3): Աւերակիս մօտ է
մի նոր բերդակ, որ շինուած է աբողջապէս սրբտաշ քարով և
կոշուում է Թառնագիւտի կամ Շահբուլաղի բերդ:

Գաւառիս ստորին մասումն են Սոլթան-պուտ հողեայ
բերդն, որ բլուր ձևացած է իւր բարձրութեամբ և Բելուկան
աւերակ քաղաքատեղին Գարգարի ձախ կողմում, որ այժմ
կոշուում է Բայեաթ և ուրիշ 7 հողաբլուրներ:

Ը. ՈՒՏԻ-ԱՌԱՆՁՆԱԿ ԳԱԻԱՌ (4)

Ոչ ինչ պակաս հարուստ է և գաւառս ցորենով, գարիով,
որիզով և բամբակով: Զմերուկ, նշանաւոր սեխ (չորս տեսակ),
բրինձ, մաշ, սոխ, սխտոր, գազար, սևկևիլ, խաղող, և այլն
կազմում են գաւառի բերքերն: Գաւառիս ամեն կողմերով
առատօրէն վազում են առուններ, որք հանուած են Թարթառ
գետից, վասնորոյ և բազմարդիւն է գաւառս և արգաւանդ
հողս:

Գաւառումս է Աղուանից երկրորդ մայրաքաղաքն Պար-
տաւ, որ հիմնուած է Թարթառ գետի ձախ կողմում և որ հեռի
է Եւլախի—երկաթուղու կայարանիս երեք մղոնից փոքր ինչ
աւելի ճանապարհաւ: Այժմ համարեա՛ թէ մի գիւղ է Պար-
տաւն, զրկուած իւր մեծութեան և հարստութեան փառքից,

---

¹ Եսայի Կաթողիկոս (տպ. ի Շուշի), Սէբէոս և այլք Տիգրանակերտ են
անուանում, իսկ տպ. յԵրուսաղ. սխալմամբ Ականակերտ, այլք Տիգրա-
նակերտ, Տգրանակերտ:

սակայն հնութիւններն և աւերակներն այնքան շատ են, որք պահպանած են քաղաքի յատկութիւն: Քաղաքս ունեցած է համարեա՛ թէ մի մղոն երկարութիւն և կէս մղոնից աւելի լայնութիւն, ինչպէս երևում է աւերակի հետքերից և փորուածքների նշաններից: Հին շէնքերն ընդհանրապէս շինուած են եղել եփած աղիւսով և պարզ հողեայ ցեխով, զոր օրինակ երևում են նոր ի նորոյ քանդած ստորերկրեայ հնութիւններից: Հողն ունի կաճային զօրութիւն, որ անքակ պահած է մօտ հազար տարի ստորերկրեայ բնակարաները: Մինչև 6 մետր փորուածքներից ելնում են ոսկի, արծաթ, պղինձ հին դրամներ և նօթներ և երկաթեղէն ու խեցեղէն գործիքներ, կարասիներ և ամաններ:

Այժմ անհետացած են քաղաքիս շրջապարսպի պատերն. բայց տակաւին մնում են երեք միջնաբերդեր, որոց պարիսպներն շինուած են հողեայ ցեխով: Առաջին միջնաբերդն, որ գտնուում է փոշտի ճանապարհի տակին, այս է արևելեան կողմում, ունի վեց բարձրագոյն բուրգեր և հաստ ու բարձր պարիսպ. որի արևելեան կողմից խախտուած է փոքր ինչ տեղ: Շրջապարսպիս մէջ տեղում արձանացած է մի երկյարկ աշտարակ, որ շինուած է թրծեալ աղիւսով և կրաշաղախ ցեխով: Աշտարակս ունի կլորակ ձև, 31½ մետր հաստութիւն (արտաքուստ չափելով) և մօտ 11 մետր բարձրութիւն: Խաչաձև շինուած է գետնայարկն, որի առաստաղի թաղն փլած է այժմ:

Խաչաձևի մէն մի թևից բացուած է մի մի լուսամուտ, որոց վերի ծայրերն հասած են մինչև վերնայարկի ստորոտն: Երևի թէ գերեզմաններ կան գետնայարկումս, որք ծածկուած են փլուած թաղի տակ: Արտաքուստ զարդարուած է վերնայարկն կարմիր, կանաչ և սպիտակ մնր աղիւսներով: Վերնայարկիս վերի կողմին մօտ կան արաբական սպիտակ գրեր. իսկ ստորին կողմին մօտ մանր աղիւսներ¹: Տեղ տեղ քանդուած են՝ վերի յարկից գլխի կողմն և վարի յարկից՝ 1 մետր

---

¹ Ումանք կարծած են և կարծում են թէ արաբական գրեր են սոյն աղիւսներն:

և 80 սան. և միանգամայն երկու յարկերի դռներն: Բերդումս է արքունի ուսումնարանն և վարժապետի բնակարանն:

Երկրորդ բերդակն, որ նմանապէս շինուած է հողայ ցեխով, առանց բուրգի է և կիսաւեր և գտնուում է մեծ ճանապարհի արեւմտեան եզրի մօտ և ունի 104 մետր երկարութիւն և 93 լայնութիւն: Բերդակիցս շատ հեռի չեն և միւս միջնաբերդերն:

ՈՒՆՏԱՏԵՂԻ

Միւննոյն ճանապարհի արեւելեան կողմում է Իմամ-զատէ կոչուած մահմետականաց ուխտատեղին, որ ունի թրձեալ աիւսով և կրաշաղախ ցեխով շինուած մի շինութիւն, որ ունի երեք դռուն մի՝ հարաւային, մի արեւմտեան և մի հիւսիսային կողմից: Շինութիւնս գրեթէ իւր մէջ տեղում ունի մի խաչաձև, միջակ, գմբեթաւոր և սենեկանման յարկ, որի մէջ տեղում ամփոփուած են երկու սուրբ անձանց մարմիններն: Գերեզմաններիս վերայ, որ թաղուած են կից, ծածկուած է մի մանրաչեայ, փայտաշէն վանդակ, իսկ վերջնոյս վերայ թանկագին և ոսկեթել ծածկոց: Վանդակիս տակ յայտնի երևում են զոյգ տապանաքարերն. իսկ սորա աչքերից կապուած և կախուած են հազարաւոր, գոյնզգոյն թելեր և մետաքսեայ ու բամբակեայ ծուէններ, որք կապուած են մահմետական ուխտաւորներից մի մի խնդրուածքի համար: Ուխտատեղի մզկիթս ունի շրջապարիսպ, որի հիւսիսային ներսի կողմում շինուած են սենեակներ թէ՛ կարդացող մոլլաների համար և թէ՛ աղօթաւոր ուխտաւորների: Թէ՛ պարսպի ներսն և թէ՛ դուրսն լի է սրածայր և նախշուն տապանաքարերով և գերեզմաններով:

Ուխտատեղիցս մի քանի քայլ դէպի արեւելք կայ վեցաչեայ մի գմբեթ՝ ծածկուած բլրի տակ: Գմբեթիս աչքերն ներքուստ զարդարուած են սպիտակ, սև և դեղին յախճապակեայ աղիւսով: Այս ևս ուխտատեղի է մահմետականաց և հանգստարան:

Շիա աղանդին են պատկանում Պարտաւիս այժմէն բնակիչներն: Այստեղ կայ շուկա և օրավաճառ, որ լինում է ամենայն ուրբաթ օրեր, ուր համախմբուում են ամեն կողմերից բազմաթիւ առևտրականներ:

ՀԻՆ ԿԱՄՈՒՐՁ.

Հեղեղատներից երևում է որ Թարթառ գետն երեք անգամ փոխած է իւր ընթացքը Պարտաւի մօտերքում—նախ հոսած է Պարտաւի հարաւային կողմով կէս մղոնաչափ հեռի, որի անջրդի հեղեղատն այժմ կանաչազարդ հովիտ է. երկրորդ՝ հոսած է Պարտաւից մօտ քառորդ մղոն հեռաւորութեամբ, որի վերայ շինուած է վաղուց մի քարուկիր կամուրջ, բայց անջրդի է այժմ և այս վովիտ ձևացած հեղեղատն, իսկ այժմ հոսում է Թարթառն ո՛չ այս և ո՛չ այն հովտով, այլ երկու հին ճանապարհների միջնավայրով բացած է իւր համար նոր ճանապարհ, որից հոսում է այժմ:

Կամուրջս ունի 1700 մետր երկարութիւն, 5 մետր լայնութիւն և 16 աչք, որոց կամարներն արդէն քանդուած են և մնում են միայն ոտներն և երկու կողմերի պատերն էլ Սրբատաշ եղած են բոլոր անկիւնաքարերն, իսկ անտաշ՝ մնացեալ քարերն: Ինչպէս վկայում են ունեցած է հայերէն արձանագրութիւն, բայց անյայտացած է, չկայ այժմ: Աւանդաբար ասում են թէ Աղուանից Վաշէ Բ. Թա-գաւորն շինած է կամուրջս:

Ա. ՀԱՍԱՆ-ՂԱՅԱ

Հայաբնակ գիւղս, որ մօտ մղոնաչափ հեռի է Պարտաւից, հիմնուած է նոյն դաշտի վերայ Թարթառի ձախ կողմում: Բնակիչք բնիկ, հողն բեկական, ջրաբքի և բազմարդիւն, տեղական բերքերն նոյն, ամրան ծանր օդն և կլիման և տենդաբեր ջուրն (Թարթառի ջրիցն չէ, այլ սև ջուր) երկար կեանք 55-60 տարի. եկեղեցին սուրբ Աստուածածին,

գետնափոր, հողաշէն. ծուխ 46, քահանան գալիս է Մարա-
լեան—Սարովից. արական 158, իգական 160:

Գիւղիս հայ ժողովուրդն զգուելով իւր Պարսիկ-բէկի ան-
կարգ արարմունքներից՝ 1880 թուին տեղափողուում է Փիրու-
մեանց Նիկալայ-բէկի կալուածն, որ գտնուում է Մարաղայ
գիւղից վերև, և բնակութիւն հաստատում նոյն կալուածի մէջ:
Սակայն 1883-ին՝ որպէս թէ անհամաձայնութեան պատճառաւ՝
վերստին վերադառնում են իւրեանց նախկին գիւղն Հասան-
Ղայա ինչ ինչ հանգամանքներից ստիպեալ:

Հարկ է յայտնել որ Թաթառ գետիս ձախ կողմի մարմնա-
ւոր գործերն պատկանում են Գանձակի մարմնաւոր դատա-
րաններին, իսկ հոգևոր գործերն՝ Արցախի առաջնորդութեան:

Բ. ՂԱՀՐԻԼԱՐ ԿԱՄ ԽՈՐՈՋԼՈՒ.

Շէնս հիմնարկուած է նոյնպէս Թարթառի ձախ կողմում.
բնակիչք բնիկ, հոն բէկական, ջրարբի և բազմարդիւն, տե-
ղական բերքերն նոյն, նոյն են նաև օղն, կլիման, ջուրն և
երկար կեանքն. եկեղեցին սուրբ Աստուածածին, ծածքն փայ-
տաշէն, քահանան գալիս է Մարալեան—Սարովից: Ծուխ 20,
ար. 60, իգ. 53:

Գ. ՂԱՐԱՄԱՆԼՈՒ

Գտնուում է Ղահրիլարի հիւսիսային կողմում, փոշտի հին
ձանապարհի վերայ: Ամբողջապէս հայ եղած են գիւղիս նախ-
կին բնակիչներն¹, բայց այժմ մնացած է միայն եօթն գերդաս-
տան հայ, իսկ մահմետական են ամենամեծ մասամբ մնա-
ցեալներն: Հայոցս հոգևոր պէտքերը կատարուում է Սարով
գիւղի եկեղեցում Սարովի քահանայի ձեռնով: Ծուխ, 7. ար.
29, իգ. 28:

---

¹ Ասանդարս պատում են թէ Բօգի եղախ է գիւղիս նախկին ա-
նունն, իւր հիմնադիր Բօգու անումբ, որ մի քաջ և ազդու մարդ եղած է: Յետոյ
պակասած են բնակիչներն. քրքաբնակ լինելուց վերջն փոխուած է Ղարա-
մանլու:

Գ. ՍԱՐՈՎ.

Գիւղս, որ գտնուում է Ղարամանլուի հիւսիս-արևմտեան հանդէպ, խիստ մօտ, նոյն դաշտի վերայ, ծածկուած է այգիներով: Բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, ջրարբի և բազմարդին, տեղական բերքերն նոյն (այտեղ լինում է առատ կապար, վայրի սամիթ, դարաղան, որից շինում են օճառաքար, և մատուտակ): Օղն և կլիման ծանր ամրան, ջուրն Թարթառից, երկար կեանք 70—75 տարի. եկեղեցին նորաշէն, հոյակապ, բոլոր անկիւնաքարերն և կամարներն շինուած սրբատաշ քարով, որի երկարութիւնն է 22 մետր 28 սանթ. և լայնութիւնն՝ 12 մետր 35 սանթ.¹ քահանայ մի: Գիւղիս հանգստարանում ամփոփուած են ցարդ և անփոփուում են Սարովիս, Ղահրիլարի, Բօզլուի և Մարալեան-Սարովի ննջեցալներն, որոց մէջ մի տապանաքարի վերայ փորագրուած է. «Տապանս Մէլիբին. ՌՃԻԲ. էր»: Ծուխ 141 ար. 484, իգ. 440:

ՄԱՐԱԼԵԱՆ-ՍԱՐՈՎ.

Հիմնուած է Սարովի հիւսիսային կողմում. բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, ջրարբի և բազմարդին. տեղական բերքերն, օղն, կլիման, ջուրն և երկար կեանքն՝ նոյն. եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, ծածքն փայտաշէն, քահանայ մի, որ հովուում է և Ղահրիլարի հոգևոր հօտը: Ծուխ 32. ար. 126. իգ. 124:

Զ. ԵԱՐՄՋԱՆ.

Հիմնուած է Թարթառ գետի աջ կողմում, խիստ մօտ Սէյսուլան գիւղին. հողն բէկական, բազմարդին. տեղական բերքերն նոյն. օղն և կլիման՝ ծանր ամրան. եր, կեանք 65. եկեղեցին և քահանան Սէյսուլանինն են: Ծուխ 11. ար. 30. իգ. 25.:

---

¹ Հին եկեղեցու աւագանի արձանագրութիւնն. «Յիշատակ է սուրբ աւագան Սարովեցոց Սուրբ Աստուածածնայ: եկեղեցուն ԹՎ. ՌՄՂԵ»:

է. ՍէՅՍՈՒԼԱՆ.

Հիմնուած է Թարթառի աջ կողմում, Մարաղա գիւղից բաւական ներքեւ, բնակիչք բնիկ ուտիացի, Թրքախօս, հողն բէկական, ջրարբի և բազմարդին, տեղական բերքերն նոյն. օդն և կլիման ծանր ամրան, երկար կեանք 65. Եկեղեցին սուրբ Աստուածածին, ծածքն փայտաշէն, քահանայ մի: Ծուխ 35. ար. 106. իգ. 103:

Ը. ՄԱՐԱՂԱՂՍ՝

Հիմնուած է Թարթառի աջ ափի վերայ դաշտաբերանում. բնակիչք 1828-ին գաղթած են Պարսկաստանի Մարաղայից և նոյն իսկ անուամբ հիմնած գիւղս. հողն արքունի, ջրարբի, որիզաբեր, բամբակաբեր և բազմարդին. տղական բերքերն նոյն. օդն և կլիման ոչ այնքան ծանր. երկար կեանք 75-80 տարի. Եկեղեցին սուրբ Աստուածածին, ծածքն փայտաշէն. քահանայ մի: Ծուխ 104. ար. 286. իգ. 254:

ԲՕՐՈՄԻ ԱԻԵՐԱԿՆ

Գտնուում է Կուր գետի աջ կողմում Մինկեաշեօւիւր անցքի (հուն) արևմտեան կողմում: Այս մի ընդարձակ գիւղաքաղաքի աւերակ է, որի մէջ կայ Ս. Հովհաննէս անուն մի ուխտատեղի:

Թ. ՇԱԿԱՇԷՆ ԿԱՄ ԳԱՆՁԱԿԻ ԳԱԽԱՌ

Ուտի-առանձնակ գաւառի արևմտեան կողմին կից է Շակաշէն կամ Գանձակի գաւառն: Հարկ է նախ խօսել Գանձակ քաղաքի մասին և ապա գաւառների գիւղօրէից մասին, որ

---

¹ Մարաղա գիւղի շրջակայքում գտնուում են մի տեսակ բոյս, որ գործ է ածուում իբրև թէյ: Հաւատացնում են որ շատ տարբեր չէ Չինաստանի թէյից. ասիսու որ այժմ անխնամ թողած են գիւացիք այս հագուագիտ բերքի մշակութիւնը:

ամենատեսակ բարեմասնութիւններով աւելի է Ուտի-առանձնակ գաւառից:

ՆՈՐ-ԳԱՆՁԱԿ ՔԱՂԱՔ (5)

Հիմնուած է Գանձակ գետակի աջ ու ձախ ափերի վերայ՝ երկաթուղւոյ գծի հարաւային կողմում: Մինչդեռ առաջ գաւառական մի աննշան քաղաք էր Գանձակս, մի քանի տարիներից ցարդ եղած է նահանգագլուխ քաղաք, որի այժմեան տարածութիւնն մի մղոն է այգիներով հանդերձ, որովք վարդարուած է քաղաքս և նոյն իսկ բնակարաններից շատերն: Հին շուկայի և քաղաքամիջի արդն ու վարդն են կաղամախի ծերունազարդ ծառերն, որք տալիս են քաղաքիս առանձին շքեղութիւն և վեհութիւն: Հին է քաղաքիս վերնամասի շինութիւնն, մանաւանդ Քիլիսաքեանդ կոչուած Հայոց թաղն, որի մէջ է մայր եկեղեցին Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ, իսկ ստորին մասում Պարսից թաղն, որի մասին, ա-սում են թէ, հիմնուած է Ա. Շահ-Աբասից:

Հայք ունին քաղաքումս 1600 ծուխ, 4 եկեղեցի-սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ և սուրբ Լուսաւորիչ՝ Հայոց թաղումն. Սուրբ Գէորգ Նոր-Շուկայի մօտ, և Սուրբ Աստուածածին Նորաշէն կամ Երևանցոց թաղումն: Հայք զբաղուում են այգեգործութեամբ, վաճառականութեամբ և զանազան ար-հեստներով:

Սուրբ Յովհաննէս-Մկրտիչ մայր եկեղեցին շինուած է քարուկիր, վեց միապաղաղ և բոլորշի սիւների վերայ միջակ բարձրութեամբ: Ունի կանանց վերնատուն, երկու դուռն արևմտեան և հարաւային կողմերից, մի աւագ և չորս միմիանց վերայ շինուած փոքր խորաններ, վերին խորանների վերելակ սանտուղներն բարձրանում են աւագ խորանի աջ ու ձախ կողմերից: Հարաւային վարի փոքր խորանում կայ երկու գերեզման. առաջնոյն տապանաքարի վերայ փո-րագրուած է.

«Տէր Յիսուս Քրիստոս, ՌՃՂԱ. թվին.

Այս է տապան Սուրբ Ներսէսի

Եւ Աղուանից Կաթողիկոսի.

Եղև վախճան հանդիսի

Երկյոթբեկեան կեանս հասի. (հարիւրամեայ)
Ապա կոչումն Տեառն լսի
Փոխեալ աստէն յերկինս դասի.
Հազար երկու հարիւր ամի.
Բժ. (Երկոտասան) թուի
Եւ Բարադասի
Ներ սորա անուջ յիշատակի»:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԻ ՎԵՐԱՅ

«Այս է հանգիստ Իսրայէլին,
Որ է ազնիւ և գովելին,
Նման արդարոյն Աբէլին,
Եւ որդի Մելիք Հաթամին.
Ութուտասան կեանք սկալի
Առնու անանց պարգևս լի
Եւ մեզ եթող տրտմութեամբ լի
ՌՄԻԵ. թուի
Եւ ԺԵ. Մայիսի»:

Եկեղեցուս հիւսիսային կողմի երկրորդ սինի վերայ խոյակին մօտ գրուած է. «Խանի»¹: Նոյն խոյակի արևելեան կողմում. «Աղար էրեց»։ Եկեղեցու շինութեան բուն արձանագրութիւնն գտնուում է արտաքուստ հարաւային որմի վերայ, արևի ժամացոյցի տակ, որ է.

«Ի ժամանակն Ովանէս Կաթողիկոսի թվին ՌՁԲ. ամի շինեցաւ սուրբ Ովանէս եկեղեցին (ս)»:

Նեաբուստ հիւսիսային որմի Ա. լուսամտի գլխին

«Յիշատակ է լուսամուտս Մայիլեանց Ղահրամանին ու ծնողաց նորին Աւագին և Եղիսաբէթին 1839 ամի»:

Բ. Լուսամտի գլխին. «Յիշատակ է սուրբ աւագանս և լուսամուտս Մահտեսի Աղաջան Խաչատուրեանի ... և ծնողաց և եղբարց 1839 ամի»:

---

¹ Պատմում են թէ՛ Ջալաա-խանն ամեն կիսակէ օրերում գալիս է եղել և ներկայ գտնուելիս պատարագին: Խանն սովորաբար կանգնելիս է եղել սինիս տակ, որն այժմ ևս կոչուում է ի ս յ ի ս ի ն:

Գալիթ. Յետոյ շինուած են քարուկիր գաւիթ, որ կից է եկեղեցու արեւմտեան կողմին և զանգագատունն և կաթուղիկէն:

Եկեղեցու արեւմտեան դրան գլխին արտափուստ.

«Հիմնեցաւ ի հիմանէ գալիթ սուրբ Յովհաննէս եկեղեցոյսի հայրապետութեան տեառն Եփրեմայ և առաջնորդութեան տեառն Ներսէսի Սրբազան արքեպիսկոպոսի արդեամբ և ծախիմ Մահատեփ Տէր Գեորգի Տէր Յովհաննիսեան. հայցեմ առ սիրելի եղբարցո՞ւ որք հանդիպիմ ընթեռնոյ՝ զմէկ բերան զողորմի խնդրեցէ՛ առ Աստուած 1816 ամի»:

Գաւիթս ունի երեք դուռնհարաւային, հիւսիսային և արեւմտեան կողմերից և կանանց վերնատուն որի, դուռն՝ իւր հիւսիս-արեւելեան կողմից է. ներքուստ ունի 32½ մետր երկարութիւն և 13 մետր 30 սանթ. լայնութիւն (միասին չափելով եկեղեցին և գաւիթը): Հարաւային դրան վերայ քանդակուած է. «Շինեցաւ դուռնս արդեամբ Յովսէփ Զառափ Գրիգորեանի յիշատակ 1860 ամի»: Գաւթումս բուն տաճարի արեւմտեան դրան հարաւային կողմում.

«Ի թուին Հայոց ՌՅԺԱ. շնորհին Աստուծոյ ես Մահատեփսի Աղաջան հաշատուրեան իմով սեպհական արդեամբ կառուցի նորաձև կաթուղիկէս Սուրբ Յովհաննէս եկեղեցոյս ի յիշատակ հոգոյ իմոյ և ամենայն ննջեցելոց և կենդանաց իմոց: Աղաջեմ զհանդիպողսդ, յիշեսչիք զմեզ յարժանատու մաղթանս ձեր, զի միջնորդութեամբ Սուրբ Աստուածածնին և ամենայն սրբոց ջնջեսցէ Տէր զձեռագիր յանցանց իմոց, յամի տեառն 1862-ին Գանձակ»:

Գաւթումն ամփոփուած են.

«Այս է տապան սուրբ Եղիշէի առաջնորդ Վա... վարդապետին թվ. ՌՄԶ.»:

«Այս է տապան Զարաբերդցի Աթանաս վարդապետի ... ՌՄԺԳ.»:

«Այս է շիրիմ Սուրբ Երուսաղէմայ նուիրակ Թոխաթցի Ֆարաւոն վարդապետի ՌՄԼԵ.»:

«Այս է տապան Մռուտ անապատի առաջնորդ Յարութին վարդապետի ՌՄԽԹ՝ յունիս ԺԶ.-ին»:

«Այս է տապան Սուրբ Ստեփաննոս նախավկայի միաբան Ստեփաննոս վարդապետի ՌՄՁԳ.»:

Կան նաև քահանայից գերեզմաններ գավթիս ներսումն: Արտաքուստ գավթիս արևմտեան դրան առաջ ամփոփուած է Գաղտնիք Ղարաբաղի գրքի հերոսներից Դալի-Մահրասայի մարմինն, որի տապանաքարի վերայ փորագրուած է մի ցուպ և սոյն արձանագրութիւնն. «Այս է տապան Աւագ վարդապետին, որ է Չարապետու Մեծ—Կուէնից¹ ՌՄԽԵ.»: Երկրորդ հերոսն է Թիւլի-Արզուման, որի գերեզմանն գտնուում է գավթիս հիւսիսային կողմում եղած պարտիզի հանգստարանում, որի շիրմաքարի վերայ քանդակուած է. «Այս է տապան Չարաբերդցի Սարգսի որդի Արզուման ուզպաշուն ՌՄԽԵ. թուին»:

Արտաքուստ գաւթիս հիւսիսային դրան առաջ.

«Այս տապան Կորգի որդի Մէլիք Մնացականին ՌՄԻ.»:

Շարունակութիւն ունեցած չէ սորա մելիքութիւնն, այսինքն յարատեւած չէ որդոց-որդի, այլ սկսուած է Մէլիք-Մնացականով և վերջացած սորա մահուամբ:

Սուրբ Յովհաննէս եկեղեցիս ունի չորս քահանայ և հետեւեալ ձեռագրերը:

Ա. Աւետարան միջակ դիրքով, մագաղաթեայ, որ ունի չորս աւետարանչաց պատկերներ և արծաթեայ կողակալներ: Սակայն գեղեիկ չեն պատկերներն, թռչնագրերն և ծաղկանկարներն: Կարևոր համարուեցաւ ընդօրինակել յիշատակարանից հետեւալը.

«Արդ՝ ով սուրբ հարբ և առաքելագումար դասք քահանայից, յորժամ վայելէք ի քաղցրահաշակ եղեմատունկ, աստուածառոյգ վտակաց քառաուղեայ հոսանաց կենդանական աստուածային անտարանական բանիցս, մանաւանդ յորժամ բառնայք ի վերայ ուսոց ի ժամ սոսկալի պատարագին, յորժամ խաղան ի վերուստ յողջոյն ձեռ գաւրբ հրեշտակաց և սքողեալ անիս խառնին ընդ ձեզ,

---

¹ Գաւտի հին անունն է, որ այժմ կոչուում է Ջրաբերդ, իսկ Դալի-Մահրասայի բուն ծննդավայրն է Նոր-Մեծ-շէն գիւղն:

նովին սուրբ ատետարանաւոյ և միջնորդական հրաշիւք կենդանարար սուրբ պատարագին, յիշեսչիք գստա-ցաւ սորին զբարեպաշտ թագունին Կեռան հանդերձ սուրբ թագաւորան Լևոնի և զճնողս իւրեանց և զդեռաբոյս ծիրանածին մանկունս նոցա: Զի կենդանիքն պարագայց ամաւ և երկար խաղաղութեամբ անփորձ պահեսցին և հանգուցելոցն հանգիստ և ողորմութիւն շնորհեսցի յամենառատ բարեւարէն Աստուծայ:

Արդ գրեցաւ գիրս ձեռամբ ամենամեղ քահ(անայ) Ստեփաննոսի ի թուականիս Հայոց ՉԼԲ. (1283) ի հայրապետութեան տեառն Յակովբայ և ի թագաւորութեան Լևոնի որդւոյ Հեթմոյ ի մեծանուն սուրբ ուխտս Սկեռայ ընդ հովանեաւ Սուրբ Փրկչիս և մաւր լուսոյ Աստուածածնիս և կենսակիր Սուրբ Նշանիս մերձ յանմատոյց դղեակս Լամբրուն, որ է ի գլուխ Տարսոնի և ի ստորոտ մեծի լեբինս Տաւրոսի, յորում ամի բարենշան և բարեպաշտ անդրանիկ որդին արքայիս մերոյ պարոն Հեթում զձիււորութեան աշտիճան ընկալաւ և այժմ տիրէ աստուածապահ դղեկիս և այլ շուրջակայ գաւառացս, զոր յուսամ և մաղթեմ ի Բարեբարէն Աստուծոյ անփորձ մնալ սորա ի յարդիսս բազում ամաւք ընդ երկայն աւուրս անուանի և յաղ-թաւղ լինել ի վերայ երկրիս: Եւս առաւել աղաչեմ յիշել ի Քրիստոս զնախայիշատակյալ ստացաւ տառիս և զբնաւ զարմն իւր զկենդանիս և զհանգու.....¹»:

Բ. Աւետարան մեծագիր, մագաղաթեայ, կաշեկազմ, որի սկզբից և վերջից² պակաս են շատ թերթեր, որոց հետ և յիշատակարանն: Ամբողջապէս գրուած է զլիսատառերով, որոց ձևերն ապացոյց են հեռաւոր հնութեան: Մատթէոսի վերջում գրուած է մանր գրերով առանձ թուականի. Ո՛վ սուրբ ընթերցողք. աղաչեմ զձեզ երկրամերձ դիմաւք ապիկար Թուումէս յիշման արժանի արարէք ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր: Թէպէտ և անարժան մ այլ վասն աշխատութեան յի-

¹ Ընկած է թերթն և կորած:

² Պակաս են նաև Գագարոսի ատետարանի սոյն խօսքերից մինչև վերջն. «Չև ևս էր եկեալ Յիսուս ի գեաւոն:»

շեցէք զիս և զծնողսն իմ, աղաչեմ զձեզ: Զի մագաղաթս խոշոր էր և նորոգողս տգէտ, անմեղադիր լերուք: Զնորոքողս յիշես- չիք ի Քրիստոս»: Խնդրում է յիշել նաև Մարկոսի վերջում:

Յետին ժամանակներում գրուած է.

«Պատճառ գրոյս այս է. ես Մէհրիզատս որդի Մկրաչին՝ իմ աղբէրորդի Հապովի է.(?) թուման պարտք ունէր, որի կէսն կանէր Գ. թուման ու կէս: Ես Մէհրիատս առի զսուրբ աւետարանս և շատ երկիր շրջեցի և իմ աղբէրորդի Հապովի է. թուման պարտքը տուի: Ով որ յետոյ, առաջ պաղին հողին և կամ տանն խոսող լինի, է. թուման տայ: Ես Կոստանդս վկայ, Փանոս վկայ, Մուսա վկայ, Ամիրս վկայ. ես Ատի շինեցի տէր Մեսրոպս վկայ»: Ապա գրուած է. «Ես ծառայ Աստուծոյ Սաւարշէս տանուտէր Քուշկայ գնեցի զսուրբ աւետարանս ի հալալ ընչից իմոց յիշատակ ինձ և ծնողացն իմոց հաւրն իմոյ Այտինին և մաւրն իմոյ Խութլու խաթունին և ամուսնոյն իմոյ էմ- խաթունին և որդուցն իմոց Այտինին, Գունդուզին, Զալալին և եղբարորդոյն իմոյ Ահիին..... Դարձեալ ծանիք (ծա-նիքի) որ հետի (վասն) սուրբ աւետարանիս շատ տաւի եղաւ ի ներհակաց. շարիաթով և դատաստանաւ հաղ (իրաւունք) ինձ եղաւ: Յայսմհետէ ով որ տաւի անէ յիմոց կամ յաւտարաց, նզովեալ եղիցի ի սուրբ աւետարանէս. ամէն»:

Գ. Աւետարան միջակ դիրքով, որ ունի ազնիւ մագաղաթ, ընտիր պատկերներ, նուրբ գրիչ և գեղարուեստի փայլուն ճաշակ: Ընտիր են նախշերն, ծաղիկներն և թռչնագրերն, առհասարակ գեղեցիկ են և դիրքաւ—վերձանելի փոքր գրերն և վայելուչ ներկերով ներկուած շորս աւետարանչաց պատկերներն: Աւետարանիս սկզբում գրուած է ոսկետառ գրերով. «Դու ստացաւ թոյոցս բանի և զարդարաւ յայսմ տառի և ծառայիք Սարգսի գրեա՛ զանուն ի գիրքս կենդանի, որ փոխեցաւ ի թուականիս յեթն հարիւր խ. երորդին և զՅուսէփայ փիլիսոփայի զհոգիս ընկալ հովիւ բարի և ընդ նմին Զոհագի».

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՅՆ.

«Բայց գրեցաւ լուսազարդեալ աւտարանս ի լուսալրական ժամանակի սկզբանց արաշութեանն մինչև առ մեզ ՅՈԶ. (6606), իսկ ի Կենարարին գալստենէն ՌՃԶԳ. (1183), իսկ խոսրովայն Պարսից սկսեալ ի մերս թիւ ՉԽԴ. (744) և գրեցաւ յանապատիս Իրազարկ կոչեցեալ: Արդ եղև գրաւ կատարման սորա ի թուիս ՉԽԴ. յորում դեգերել կամք առ դրան սորա՝ ակն ունելով ամենարհնեալ մաւրն լուսոյ Աստուածածնին խնդրել ողորմութիւն մեզ և նեղեալ եղբայրութեանս և ամենայն աշխարհի, թագաւորաց քրիստոնէից ևս և բարեպաշտ թագաւորին Հեթմոյ, որ ի յարգասիս մանկութեան իւրոյ բարձեալ բերէ յինքեան զամենայն գործս առաքինութեան, նմանեալ թագաւորացն սրբոց, զոր այն Աստուծոյ պահեսցէ զնա և զեղբարս սորա հանդերձ ամենայն մերձաւորաւք և հնազանդեցելովք իւրովք ի կամս Աստուծոյ ի խաղաղութեան. քահանայապետական աթոռոյ սուրբ և անբիծ հայրապետն մեր Քրիստոս պահեսցէ զսա..... Եւ արդ ես մեղաւք մեռեալ հոգիս անպիտան և հողս Յովսէփ փիլիսոփայ ետու գրել զսուրբ աւետարանս ի յողորմութենէն Աստուծոյ:... Արդ գրեաց զերեք աւետարանն սուրբ և պատուական հայրն մեր և վարդապետն Թորոս փիլիսոփայն... իսկ զմիւս ևս աւետարանն զգլուխն զսուրբ աստուածաբանն Յովհաննէս գրեաց Յովհան գրիչ և հոգեեղբայրն մեր և զարդարեաց պէսպէս երանգով և գունով»:

Դ. Աւետարանն գրուած է թղթի վերայ, որ ունի միջակ դիրք և դիրաւ վերձանելի տառեր, բայց չունի ո՛չ թուական և ո՛չ պատկեր:

Ե. Աւետարանը գրած է Եսայի անուն ոմն. «Շնորհիւ Աստուծոյ յանկ ելեալ կատարեցի ի թուականութեանս ՌՃԺԲ... ի թագաւորութեան Պարսից Փոքր Շահ Աբասին և ի հայրապետութեան Աղուանից տեառն Պետրոսի Սրբազան կաթողի-

կոսի ի յերկիրս Ծարայ ի գեաւղն...¹»: Իսկ ստացողն եղած է Սիմէօն անուն ոմն:

Ձ. Աւետարան գրուած է թղթի վերայ Ղուկաս անուն քահանայից. «յիշել զգծող սորա Ղուկաս անուն քահանայ... ի թվին ՌՃԻԷ. զստացող սուրբ աւետարանիս զբարեմիտ պարոն Ամիրխան»:

է. Աւետարան նոյնպէս գրուած է թղթի վերայ ոմն Մկրտիչ անուն անձից ՌԴ. Հայոց թուին:

Ը. Աւետարան գրուած է թղթի վերայ Տէր-Մարտիրոսից ՌՃԿ. թուին: Երկրորդ անգամ ծախուում է աւետարանս, որը գնում է Ելենու որդին, բայց չէ կամենում սա յայտնել իւր անունը՝ գրելով. «որ չեմ գանունս յիշելոյ ի սուրբ աւտարանս»: «Գնեցաւ աւետաբեր վտակս ի ՋԾԴ. թուականիս ի յերկիրս Վրաց ի անուանի աշխարհս Կախեթ ի թագաւորութեան (Վրաց) բարեպաշտ Ալէքսանդրին և որդւոյ իւր պարոն Կարկոյ... ի ժամանակ յորում զաւրացեալ էր Չարեաներ (՝) առ ազգս Շիրս .. Իլպաչ կոչի, որ ելաւ ի արևելայ և էառ զթախտն Թաւրիզոյ և կոտորեաց և կորոյս զազգն Թիւրքմանին և էառ զաշխարհս ամենայն և աւերեաց բազում գաւառ Հայոց և Տաճկաց և թողին զամենայն հայրենական բնակութիւնս և եկին ի Վրաստունս. վերջն Աստուծոյ է գիտելի թէ ինչ կու լինի»:

Թ. Աւետարան գրուած է թղթի վերայ, պատկերազարդ, միջակ դիրքով, որի սկզբում կայ սոյն ծանօթութիւնն. «... Արդ ես մեղապարտ և անարժան Պանագուրցի Ալլանվերտի ֆոխաս (գիւղապետս) տեսի աստուածաշունչ սուրբ աւետարանս ի ձեռս անօրինաց գերի անկեալ, ի արդեանց և ի հալալ ընչից իմոց ազատեցի սուրբ աւետարանս և ընդ սմին մէկ թագ և մէկ շուրջառ և ետու վախմ սուրբ Երից մանկանց փա-ռատր վանիցն յիշատակ ինձ և ծնողա իմոց և ամենայն արեան մեծատր որդոյ իմոյ և դատեաց իմոց... ՌՃՂԴ. թվին նոյեմբեր ամսոյ ԺԲ. գրեցաւ»:
Չունի յիշատակարան:

---

¹ Պակաս է.

Ժ. Աւետարան, գրուած է թղթի վերայ, Ղուկասի վերջում գրուած է. «ի թուաբերութեան Հայոց ՌՃՀԳ. ապրիլի ԺԸ. առի (գնեցի) աստուածախօս անտարանս ես մեղապարտ և անարժան Մէլիք Եսայիս յերկրէն Չարապերթու և ՚ի գեղունէն բնակ Մոխրաբաղու: Արդ լուայ գծայն աստուածային, որ ասէ. Երանի այնորիկ, որ ունի որդի Սիօնի և ընտանի ի յԵրուսաղէմ և ՚ի գոյթ շարժեալ որդոյ իմոյ՝ առի զաստուածախօս սուրբ անտարանս յիշատակ իմ և ծնողաց մարմանատուրաց իմոց և մօրն իմ ևս կողակցին իմոյ Հուրին և որդոյն իմ Յով-սէփին, Մէժլումին, Դանիէլին, Իսրայէլին և դստերացն իմոց և տուի յիշատակ և վախմ սուրբ Երից մանկանց... ի հայրա-պետութեան Աղուանից տառն Ներսէսի հեզահոգի կաթուղիկոսին»:

ԺԱ. Աւետարան միջակ դիրքով, գրուած թղթի վերայ: Յիշատակարանից. «Արդ՝ գրեցաւ սուրբ աստուածանկար անտարանս ձեռամբ անարժան Յովհաննիսի ի յերկիրս Գանջայ ի գեղոյն Հարցհանկիստ ՚ի դրան սուրբ Մալագնաբերթին ՚ի հայրապետութեան երիցս երանելոյ հովուապետին տանս Աղուանից տեառն Պետրոսի Սրբազան կաթուղիկոսին, յեպիսկոպո-սութեան սուրբ Ամենափրկչին քաջ և արի քապունապետի Խա-չատուր վարդապետի և թագաւորութեան Պարսից փոքր Շահ Աբասին, խանութեան երկրիս Աղուրլու խանին ի թվականութեանս Հայոց ՌՃԺԵ. ամի»:

ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐ.

Ա. Մասն Տեառնեղբօր Յակոբբոսի մի արծաթեայ, փոքրիկ խաչի մէջ, որ «Յիշատակ է սուրբ նշխարս Տիրացու Գրիգորի թվ. ՌՄՀ.»:

Բ. Մասն Յովհաննէս Կարապետի մի արծաթաթել հիւսկէն (չիւթիշի) փոքր խաչի մէջ, որի վերայ գրուած է. «Այս է թիկն Յովհաննէս Կարապետի»:

Գ. Մասն Պանդալիոն բժշկի մի արծաթեայ, ոսկեզօծ և փոքր խաչի մէջ, որ «Յիշատակ է սուրբ Պանդալիոնայ եկե-

ղեցւոյն մասունքս պահպանութիւն հասարակ ուխտաւորաց
Տէր Սարգիս Ազարեանցին ծախիւքն 1859 ամի»:

Դ. Մասն սուրբ Մինասայ մի արծաթաթել հիւսկէն, փոք-
րիկ խաշում, որ կրում է. «Ի վայելումն ազնիւ Վահանին»:

Ե. Անյայտ մասն մի արծաթեայ, ականակուռ և մեծադիր
խաշի մէջ, որի արձանագրութիւնն անկարելի եղաւ կարդալ:

Եկեղեցիս իբրև անշարժ կալուած ունի մի բաղանիս, որի
արդիւնքն յատկացած է ծխական երկսեռ ուսումնարաննե-
րին:

Ծխական երկսեռ ուս. Ս. Յով. եկեղեցու.

Երկդասեան երկսեռ ուսումնարանս կանգնած է եկեղե-
ցուս արևելեան հանդէպ:

Ուսանում են աշակերտ . . . 140

աշակերտուհի . 194

Վճարուում է բոլոր վարժապետաց և վարժուհեաց 3000 ռուբ.
որք գումարուում են մոմավաճառութիւնից, թոշակադրամնե-
րից և կտակադրամներից:

Բ. ՍՈՒՐԲ ԼՈՒՍԱԻՈՐԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻ.¹

Եկեղեցիս, որ հիմնարկուած է քաղաքիս վերի թաղումն
բազմամարդ հայոց մէջ, շինուած է հոյակապ, ընդարձակ,
բարձրաշէն, չորս սիւների վերայ: Շքեղ և մեծադիր են լու-
սամուտներն և դռներն: Բացի լուսամուտների մեծութիւնից,
տաճարիս ձևն և մեծութիւնն նման է Երուսաղէմի Հայոց
Սրբոց Յակովբեանց վանքին: Եկեղեցիս ունի երեք դուռն—
հարաւային, արևմտեան և հիւսիսային կողմերից, մէն մի
դուռն արտաքուստ ունի փոքր գաւիթ: Տաճարիս երկարու-
թիւնն է 30½ մետր, լայնութիւնն էլ մետր ևճ սանթիմ:

Եկեղեցու հարաւային սեան վերայ. «Շինեցաւ սիւնս
արդեամբ Քերովբ Տէր Մարտիրոսեանցի ՚ի յիշատակ ծնողաց
իւրոց 1857 ամի»:

Արձանագր. տաճարիս արևել. կող, արտաբնուստ.

¹ Երկու եկեղեցիքս ևս հիմնուած են Գանձակ գետակի աջ կողմում:

Շնորհօք և ողորմութեամբ Աստուծոյ հիմնեցաւ սուրբ տաճարս ի 14-ին Սեպտեմբերի 1853 ամի և յետ աւարտելոյն տրովք բարեպաշտ ժողովրդոց Գանձակայ ՚ի կայսրութեան ամենայն Ռուսաց Ալքսանդր Բ. և ՚ի հայրապետութեան տեառն Գէորգ Դ. Օձաւ յ9 Նոյեմբերի 1869 ամի ՚ի Սրբազան Մակար արքեպիսկոպոսէ առաջնորդէ Վրաստանի և Իմերէթի և անուանեցաւ Սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցի յանուն սրբոյն Գրիգորի մեծի հայրապետին Ազգիս: Հիմնարկեցաւ սուրբ տաճարս յանուն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին ի 1853 ամի և աւարտեցաւ 1869 ամի»:

Եկեղեցիս ունի հինգ քահանայ և միայն մի գրչագիր աւետարան, որի Յիշատակարանից. «Արդ գրեցաւ զսուրբ աւետարանս ՚ի թուականութեանս Հայոց ՌՃԺԷ. ՚ի հայրապետութեան երիցս երանելոյ հովուապետին տանս Աղուանից տեառն Պետրոսի Սրբազան Կաթողիկոսին և առաջնորդութեան սուրբ աթոռոյս Ամենափրկչին պարոն տէր Յովհաննիսին, թագաւորութեան Պարսից Փոքր Շահ Աբասին. խանութեան Ուղուրլու խանին և իշխանութեան երկրիս մեծաշուք և բարեպաշտ Սիմաւոն Մելիքին: Գրեցաւ ձեռամբ անարժան սուտանուն Յովհաննիսի ՚ի յերկիրս Գանջայ ՚ի գիւղս ո կոչի Հարցանկիս (տ) ՚ի դրան սուրբ Մլգնբերդին. ամէն»:

Եկեղեցիս ունի և շրջապարիսպ, որ շինուած է սրբատաշ քարով: Պարսպիս հարաւային դրան կամարի սեպ քարից շինած է վարպետն մի շղթայ և որի ստորին ծայրում մի խաչ: Քարեայ շղթաս և խաչս արտայայտում են արուեստաւորի ճարտարութիւնը և գեղեցկագործութիւնը: Ոչինչ պակաս գեղարուեստ ճարտարութեամբ շինուած են երկու փողահար հրեշտակապետաց քարեայ արձաններն, որք դրուած են նոյն դրան վերայ. Շրջապարսպի վերայ շարուած են երկաթե-այ գեղեցիկ վանդակներ: Թաղիս հայ ժողովրդեան ջերմեռանդ բարեպաշտութեան և կրօնասիրութեան ապացոյց են հոյակապ տաճարս, իւր շրջապարիսպն և ուսումնարանն:

ՄԻԱԴԱՍԵԱՆ ԵՐԿՍԵՌԻ ԾԽ. ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆ.

Աշակաերտ 99

Աշակերտուհիք 94

Վճարում են բոլոր վարժապետաց և
վարժուհաց տարեկան . . . . . 3650 ր.,

որք գոյանում են մոմի արդիւնքից, թոշակադրամներից,
նպաստներից և դրամագլխի տոկոսներից:

Գ. ՍՈՒՐԲ ԳԷՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ

Շինուած է նոյն գետակի ձախ կողմում Մեծ-Շուկայի
մօտ, հողաշէն և անշուք է: Եկեղեցումս կայ սուրբ Գէորգայ
մասունք, վասն որոյ լիտատեղի է այս ոչ միայն Հայոց հա-
մար, այլ և այլազգեաց: Մասունքս բերած է եկեղեցուս ծխա-
կան ժողովուրդն Երևանից, որից գաղթած է այստեղ 1814 թու-
ին. կեղեցիս ունի իբր սեպհական կալուած մի քանի խանութ-
ներ և սենեակներ իւր բակում և մի քահանայ:

Դ. ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Հիմնարկուած է քաղաքիս հիւսիսային կողմում Նորա-
շէն կոչուած թաղում:

Եկեղեցուս ծխական ժողովուրդն գաղթած է Երևանի կող-
մերից մօտ 1712-ին: Եկեղեցիս, որ շինուած է Հայոց ՌՃԿԲ.
թուին, քարուկիր, հոյակապ, բարձրաշէն և ընդարձակ է՝ կա-
ռուցեալ վեց միապաղաղ սիւների վերայ: Բայց որովհետև
արևելքից արևմուտք ճաքած են եկեղեցուս հիւսիսային կող-
մի կամարներն, վասնորոյ արտաքուստ շինած են նոյն կող-
մից քարուկիր յենարաններ և մի գաւիթ դրան վերայ: Եկե-
ղեցուս երկրութիւնն է 26½ մետր, լայնութիւնն 16:

Եկեղեցումս կայ մի մեծագիր և ձեռագիր ակետարան,
գրուած թղթի վերայ: Յիշատակաբանից. «Յամի թուականու-
թեանս հայկազեան տոհմի ՉՀԱ. (1322) Ներսէս քահանայ
ստացող ակետարանիս: Գրեցաւ սուրբ ակետարանս ի ժամա-

նակիս վերջացեալ դարիս, ըստ այնմ՝ որ ասէ. Յոտից մինչև ցգլուխ չիք առողջութիւն. ա՛ւխ, աւա՛խ և ո՛խ. առ սմա ելեալն ժպիհր ազգին որ քրիստոսադաւան ազգիս հասուցին մինչև ՚ի դրունս մահու...: Ես անպիտանս ՚ի կարգս կրօնաւորաց սուտանուն գրիչ Վդ... գրեցի զաստուածային տառս ՚ի գեղջն, որ կոչի Պէշգեհնա Գոմեր առ դրան սուրբ Զարաւարին Գէորգեայ»:

Կայ նաև Թաղէոս սրբազան առաքեալի մասունքն՝ հաստատուած մի արծաթեայ փոքր խաչի մէջ, որ կրում է սոյն արձանագրութիւնը. «Յիշատակ է սուրբ խաչս Մնացական Գրիգորեանց Վասակով, որ ետ Նորաշէն սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյն, որ և այժմ նորոգեաց որդի նորին Գէորգ Վասակով 1868 ամի ի սմա է ամփոփեալ բոյթն Թաղէոսի առաքելոյն Ա. Գ. Թ.»:

Եկեղեցիս ունի երկու քահանայ:

Քաղաքիս չորս եկեղեցիներն միասին ունին 12 քահանայ. ծուխ 1600. արական 4751, իգական 4516. մի տարում պատահած է ար. ծնունդ 273, իգ. 226. պսկա 103. ար. ննջեցեալ 138, իգ. 104:

Քաղաքումս է նստում նահանգապետն, քաղաքումս կան՝ բարձր ուսումնարան¹, արուեստաւորաց ուսումն². և քաղաքական ուսումնարամն³:

Արժ. Գրիգոր աւագ-քահանայ Թումանեանցի մօտ տեսայ մի կոնդակ՝ հայոց Փիլիպպոս կաթողիկոսից գրուած, որ ուղղած է առ ժողովուրդն, որք բնակում էին մի քանի գիւղերում: Արժան համարեցինք զետեղել այստեղ ընդօրինակութիւնը: Կոնդակս իւր ճակատին վերայ կրում է կարմիր թանաքով կնքուած կաթողիկոսական կնիքը, որի մէջ գրուած է. «Աստուած Յիսուս Քրիստոս. Տէր Փիլիպպոս Կաթողիկոս ամենայն Հայոց և Պատրիարք Վաղարշապատու, Յիսուսի Քրիստոսի

¹ Գիմնագիւ, որի մէջ (բացի այլ աշակերտներից) կայ 93 հայ:

² Ուսանում են այգեգործութիւն, շերամապահութիւն. հիւսնութիւն, ատաղձագործութիւն, փականագործութիւն տակառագործութիւն, ևն. ևն.:

³ Այդ ուսումնարաններում եղած բոլոր հայ աշակերտաց թիւն է մօտ 130 հոգի:

ծառայ Փիլիպպոս վարդապետ ի վնկիդ Գղմյ. (վիճակիդ Գեղամայ)»:

«Յիսուսի Քրիստոսի Ծառայ Փիլիպպոս կաթողիկոս ամենայն Հայոց և Պատրիարք Վաղարշապատու երկնահանգէտ և ազինասարաս քրիստոսահիմն և լուսանկատ սրբոյ արքոոյ էջմիածնի, յորմէ ժամանեալ հասցէ գիր արհնութեան և նամակ պահպանութեան, շնորհի առաքելական և աստուածային արհնութիւնն. ի վերայ Սուրբ Եղիշէի առաքելոյ վանից աստուածախնամ. և ի վիճակի սեպհական ժողովրդեան իւրաքանչիւր գեղջ Հաթերբու, Ականու¹ Ջանկաթաղու, Կուլաթաղայ, Մոխրաթաղու, Կիսապատու, Մեծ շինու, Մահմնու, Մալատականու, Ջարտախին, Վերին Շնաթաղու, Ափիտուլա, Սահլապատայ, Թըթուտին, Ուղտակակայ, Կոկթափին, Եղակերու, Ծակառու շինու, Վանֆին, Գետաշենու, Սլուֆցույ, Բաղչիֆու, Մրցնու, Հանիշինու, Քօշկայ, Հատիսու, Էիբլօղայ, Միրգիկուայ, Ոսկանապատի... Յնծահալայ, Գետամիջու, Համասրապակուց եկեղեցեաց, քահանայից . . . . .
. . . Եւ ընդ արհնութեանս ծաներով վերոյգրեալ Սուրբ Եղիշէի առաքելոյ վանից առհասարակ սեպհական քահանայք և ժողովուրդք, զի մեր ճշմարտապէս լուսեալ և ականատես իսկ եղեալ վանից ձերոց իսասար և աներ մնալոյն և մանաւանդ թէ զձեզ ևս տեսեալ այդպէս առանց հովուի և առաջնորդի, թէպէտ և կարծէք մինչ ցայս վայր եղեալ, քանզի ի վերայ ժողովրդեան, որոյ աստուածային խնամքն և ողորմութիւնն լինի, թոյլ ո՛չ տայ Աստուած, այլ այնպիսեացն բարի առաջնորդ և հովիւն . . . . .²
որ և մեր ընտրութեամբն աստուածային այսօր առ ձեզ խոստացաք տալ ձեզ հովիւ և առաջնորդ զհոգևոր բազուկ իմ և նեցուկ սրտիս գտէր Կիրակոս վարդապետն հասանութեամբ ձերով և

---

¹ Այժմ աներակ են Ականայ, Մահմնու, Մալատական, Վերին Շնաթաղ, Ափիտուլա, Սահլապատ, Թթուտ, Ուղտակաւ, Հատիս, Էիբլօղա գիւղերն. Թրֆաբնակ՝ Ծակառաշեն, Քօշկայ, Յնծահալայ, Համասրապակ և Մրցնա գիւղերն. Հանիշէնն ամարանոց արած են Գանձակաի համար:

² Կէտադրեալ բառերից կային, որ անհնթեանէի էին, կային՝ որ անյայտացած էին թղթի պատառեալ մասի հետ և կային, զորս թողինք համառօտագրութեան համար:

խնդրուածով . . . . . և տո՛ւք զհաս և զիրաւունս ձեր՝ արճոոյ ձերում ի ձեռս դորին անթերի . . . . զհոգեբաժինն, զարճոահակն, զխաչահանէքն . . . զկողոպուտս, զղիպարդս . . . տանց մեղիքներաց, տանց ազատաց, տանց քահանայից, տանց երեսփոխանաց, տանց տանուտերաց... յանկարծամահիցն զամենայն առաջնորդին է... յամսեան յուն...»:

Հայրապետական կոնդակիցս պարզ երևում է, որ յիշեալ բոլոր գիւղերն սեպհական թեմ եղած է Զրվշտիկ—Եղիշէ—առաքեալ վանքին. թէ վանքս էր յատկապէս յաջորդանիստ աթոռն և թէ՛ քանի՛ քանի՛ զուտ հայաբնակ գիւղեր աւերակ են այժմ կամ թրքաբնակ:

Ահա և Ներսէս Ե. կաթողիկոսի արձակած կոնդակի իսկական պատճէնն, որը մեծ սիրով յանձնեց ինձ իմ ազնիւ բարեկամ Գանձակեցի պ. Աղեֆսանդր Իսահակեանցն՝ ընդօրինակելով բնագրիցն, որ ուղղուած է իւր հանգուցեալ հօր:

«Ներսէս ծառայ Քրիտոսի և անհասանելի կամօքն Աստուծոյ¹ եպիսկոպոսապետ և կաթողիկոս ամենայն Հայոց Ծայրագոյն Պատրիարք համագգական նախամեծար արճոոյ Արարատեան մայր եկեղեցոյ սրբոյ Կաթողիկէ էջմիածնի: Ամենապատուելի հասրակութեան Հայոց Ելիսաւետապօլ քաղաքի ընկալալ զխնդրագիր ձեր գրեալ այսր ամսոյ 5. ստորագրութեամբ եօթանասուն և չորս անձանց յաղագս կարգելոյ ի տեղի գանձապետի Սրբոյ Երուաղէմի Տիրացոյ Պօղոսի Զատափեանց՝ զաղայ Առոստամն Ափանասեան երեք տարի ժամանակաւ այնու պայմանաւ, զի բոլոր գումարն գանձանակաց և կրպակաց պատկանելոց սրբոյ վանիցն առաքելոյն Յակովբայ՝ որ յերուաղէմ եղիցի ի ձեռս Ափանասեանցին տասնին մէկ շահով, ընդ նմին խնդրէր զթոյլատրութիւն մեր վասն գնելոյ եղեալ առ ձեռն գումարաւ զկրպակս յանուն նոյն Աթոռոյն, առ որ ծանուցանեմք ձեզ, եթէ ի սգրանէ անտի լուսատրութեան այաստանի քրիստո-

---

¹ Կնքոյ մէջ գրուած է. «է. Ներսէս եպիսկոպոսապետ և կաթողիկոս ամենայն Հայոց ՌՄԳԲ. 1843»:

նէական սուրբ հաստով, եկեղեցիք մեր և վանօրայք շունին զնշանաւոր ինչ գումար, և այժմ ևս գումարք բազում եկեղեցեաց մնալով ի ձեռս երեսփոխանաց և գանձապետաց՝ մատնեալ են ըստ ձախող դիպուածոց ժամանակին ի կորուստ, որոց աղագաւ շարունակի ցարդ գրագրութիւն ի հոգևոր իշխանութեան: Մեք ունելով ըստ մերում կոչմանց և պարտաւորութեանց գառաւել իրաւունս քան զՊատրիարքն Երուսաղէմի և այլոց վիճակաւոր առաջնորդաց յաղագս պաշտպանութեանց կառավարութեանց և շինութեանց վաներէից և եկեղեցեաց յանձնելոց մերում Ծայրագոյն տեսչութեանց՝ բարոք համարեցաք վասն ապահովելոյ զվիճակն սրբոյ վանիցն առաքելոյն Յակովբայ՝ որ յԵրուսաղէմ, եղաք յարժունի բանկն զտասն և մեկ հազար բարբառ արծաթոյ զստացեալն մեօք ի բազմաշխատ գանձապետէն Սրբոյ Երուսաղէմի ի Թիփլիզու քաղաքի Աղա Յովհաննէսէ Մնացականեանց, և ստացաք ի բանկէն զբիլեթ յանուն նոյն Աթոռոյ, զոր և առաքեցաք առ սրբազան Պատրիարքն Երուսաղէմի. եւ այժմևս զբոլոր գումարն եղեալս առ գանձապետ Տիրա-ցու Պօղոսն Զառափեանց մտաբերեմք նոյնպէս առաքել ի բանկն յանուն սրբոյ Երուսաղէմի և զբիլեթն առաքել առ սրբազան Պատրիարքն, որոյ վասն գրեցաք յիշեալ Զառափեանցին առաքել առ մեզ՝ զեղեալ առ ինքն բոլոր գումարն գանձանկաց և վարձուց կրպակաց: Եւ յաղագս փոխելոյ զնա՝ որպէս թէ ՚ի պատճառս ծերութեան և անգիտութեան հաշուց, մեք ո՛չ գտանեմք զօրեղ պատճառս, ըստ որում չիք ինչ դժուարութիւն յայնմ պաշտաման, զի զժողովեալ գանձանակս ունի պահել և զվարձս կրպակաց ստանալ և յաւարտ ամին առաքել առ մեզ, և որպէ նմիմք զգրաւոր տեղեկութիւնս, նա ընտրեալ է յամին անցելոյ համաձայնութեամբ երեւելեացն ի ժողովուրդս և է ինքն անձն բարեպաշտ և հարազատաւոր սուրբ եկեղեցին:

Յաղագս գնելոյ զկրպակս՝ նախապէս պարտին յայտնի լինել մեզ և Սինօղին սրբոյ էջմիածնի, մանրամասն հանգամանք շինութեանց, տեղեաց, տարեկան վարձուց և ծախուց նոցին, որք եթէ

արժն համարեցեն, յայնժամ տնօրինեցեն վասն գնելոյ զայնս. իսկ յաղագս տալոյ մասնաւոր անձանց զգումարս որ և իցէ եկեղեցեաց և վանօրէից, ըստ զօրութեան Բարձրագոյն կարգադրութեան հաստատելոյ յամին 1836 ի Մարտի 11. պարտի լինել գրականօք հաստատեցելովք ՚ի դատարանի, այնպէս զի գրականն երկպատիկ և աւելի արժիցէ քան զգր- լովս դրամն. իսկ պատասխանատուութիւնն կորստեան եկեղեցականդրամոց եղեալ կայ ՚ի վերայ հոգևոր իշխանութեան. ուստի այսոցիկ հանգամանաց լաւ համարեմք ղնել ՚ի բանկն զառ ձեռն եղեալ դրամս առ Տիրացոյ Պօղոսն Զառափեանց վասն ապահով և անկորուստ մանալոյ, յօգուտ սրբոյ վանիցն Յակովբայ Առաքելոյն:

Կաթողիկոս ամենայն Հայոց Ներսէս.

թուահամար 124.

յամի ազգական 1302 և Փրկչական 1853.

ի մարտի ՚ի Թիփլիզ»:

ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ՈՒՆՏԱՏԵՂԻ.

Քաղաքիս հարաւային կողմում կայ մի քարուկիր մատուռ սուրբ Աստուածածին անուամբ, որ շրջապատուած է այգիներով, և ունի այս արձանագրութիւնը.

*«Կառուցաւ այս տաճար Միածնի,
Յանուն Սրբուհւոյ Աստուածածնի.
Արդեամբ Յովհաննէս Միւրումեանցի,
Յիշատակ հոգւոյ իւր կենդանի:
Ի 1 Օգոստոսի 1867 ամի»:*

ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳԻՍ ՄԱՏՈՒՌ.

Քաղաքիս հիւսիսային կողմում Նորաշէն թաղի մօտ կայ մի հողաշէն մատուռ սուրբ Սարգիս անուն, որ ուխտատեղի

է: Երկու ուխտատեղեացս արդիւնքները յատկացրած են ուսումնարաններին:

Ս. ԿԻՐԱԿՈՍ ԵՒ ՅՈՒՂԻՏԱ.

Պարոն Նաբաթեան եղբարց այգում գտնուած է մի գերեզման, որի տապանաքարը՝ որ խաչազարդ է, վերցնելու ժամանակ ջարդուում է և լինում շորս կտոր: Մի կտորի վերայ փորագրուած է «Սուրբ Կիրակոս», երկրորդին վերայ՝ «Սուրբ Յուղիտա» և «Թուտ», երրորդին վերայ՝ «Նուիթճ...»: Թէ խաչերն և թէ գրերն հին են և ունին ժԱ. դարի ձևերը և տիպերը:

Արդէն գիտենք որ Հայոց եկեղեցին յիշատակում է ի շարս տօնուած սրբոց «Կիրակոս և մայր սորա Յուղիդայ», գիտեն նաև որ սոքա—Կիրակոս և իւր մայրն Յուղիտա Փոքր—Ասիոյ Իկոնիոն քաղաքից էին և թագաւորական ցեղից և նահատակուեցան Կիլիկեացոց Տարսւսն քաղաքում (յայսմաւուրք յուլիս 15): Սակայն չ'գիտենք թէ ո՞վ են ուրեմն Գանձակի Կիրակոսն և իւր մայրն, բոլորովին տարբեր անձեր ե՞ն սոքա, գուցէ նահատակուած և ամթոթուած են այստեղ և անյայտ մնացած են գրականութեան սոցա անուններն և նահատակութեան դէպքըն, և թէ՛ յիշատակուած սրբոց անուամբ շինուած սեղանաքար է կամ գերեզման:

ԳԱՆՁԱԿԻՍ ԽԱՂՈՂՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ

- 1) Լկենի¹ գինու խաղող (սև)՝
- 2) Թաւրիզենի² գինու խաղող (սպիտակ)՝
- 3) Տեղացի գինու խաղող (սև),
- 4) Իծապտուկ կարմիր ուտելի խաղող,
- 5) ,, սև ,, ,,

---

¹ Արցախեան բարբառով լակ նշանակում է առաջատար, միջի հիւրքն շատ, յակենի:

² Նշանակում է թէ խաղողի այս տեսիկ որքն բերուած է Թաւրիզից:

6) Կանաչենի կարմիր ,, ,,

7) Մարանդենի¹ 1) . ,, ,,

Շակաշեն գաւառիս մէջ այժմ կայ միայն երեք հայա-
բնակ և դաշտային գիւղեր, որք են.

Ա. Զարկեալար կամ հոյլլար, որ շինուած է Կուրակ գե-
տակի ձախ կողմում, փոշտի հին ճանապարհի գլխին. բնա-
կիչք գաղթած են իսլից, հողն արքունի, ջրարբի և բեղմնա-
ւոր. տեղական բերքերն՝ ցորեն, գարի, կորեկ, բոժոժ, բամ-
բակ, խաղող, գինի, դեղձ, սևկևիլ, արքայակաղին և այլն.
օղն և կլիման ծանր ամրան և տենդաբեր և ջուրն՝ անա-
խորժ. երկար կեանք 60-65 տարի. եկեղեցին Սուրբ Աս-
տուածածին, հողաշէն և անշուք, քահանան գալիս է Ղա-
րադաղու գիւղից: Ծուխ 38, արակ. 61, իգ. 60, միամեայ
ար. ծնունդ 2, իգ. 2, պսակ 1, ար. ննջ, 1, իգ. 1.:

Բ. Լարադաղու կամ հանճեանդ. գիւղս, որ հիմնուած է
նոյն գետակի ձախ ափում, շատ հեռի չէ Զարկեալար գիւղից.
բնակիչք գաղթած են Լարադաղից և իսլից. հողն արքունի,
ամենայն ինչ նոյն. եկեղեցին Սուրբ Գէորգ, աղիւսաշէն և
գեղեցիկ, որ ունի սոյն արձանագրութիւնը. «1855 ամի 20
մարտի ի սէր սիրելի իմոց հայրենեաց արդոց Սիօնի փոփոնց և
մեծաց այս տաւար փոփիկ ի հիմանց անտի բարեպաշտ կամօփ
աստ կառուցանի սեպհական արդեամբ մեծ իշխանի Աղա-
Ռուստամի որդոյ Դանիէլի յանուն սրբոյ Գէորգայ մոժի, շէղ հան-
դիսի աստէն օծանի»: Քահանայ մի, ծուխ 75, ար. 174, իգ. 166,
ար. ծն. 8, իգ. 7, պսակ 4, ար. ննջ. 6, իգ. 6:

Գ. Սարով. գիւղս հիմնուած է նոյն գետակի ձախ կող-
մում. բնակիչք տեղաձոխուած են տեղս Ուտի-առանձնակ
գաւառի Սարովից և իւրեանց նախկին գիւղի անուամբ Սա-
րով անուանած. գիւղիս հողն բէկական, ջրարբի և բազմար-

---

¹ Որքն բերուած է Մարանդ գաւառից: Մինչդեռ Արցախի դաշտային
գաւառների որբերն ընդհանրապէս բարձրացած են ծառերի վերայ.
Գանձակումս ընդհակառակն բարձրացնում են սարու վերայ: Սարիներն
առհասարակ եղեգնեայ են. մէն մի որբի հենարանն՝ երեք եղեգն է:

դիւն, նոյն են բերքերն, օդն ու կլիման, երկար կեանքն և նոյն քահանան, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, հողաշէն և անշուք: Ծուխ 31, ար. 86, իգ. 77, ար. ծն. 4, իգ. ծն.3, պսակ 1, ար. ննջեց. 1, իգ. է:

ՂԱՓԱՆԼՈՒ ԱԻԵՐԱԿ.

Գաւառիս ստորին մասում, այս է Կուր գետի, Կուրակ և Շամքոր գետակների և երկաթուղու գծի միջև եղած տարածութեան վերայ պակաս չեն հայկական աւերակներ, այժմ մեծ մասամբ մանւեռականաբնակ գիւղեր են, հանգստարաններ և եկեղեցեաց բեկորներ: Մասնաւորապէս Ղափանլու աւերակն, որ ընկած է երկաթուղու, Շամքոր գետակի աջ ափերի և Կուր գետի մէջ: Աւերակիս երկարութիւնն մօտ մի մղոն է, ընդարձակութիւնս կարծել է տալիս թէ գիւղաքաղաք եղած է Ղափանլուս, որ ծածկուած է ընկուզենի, կաղամախի և այլ զառամեալ ծառերով: Հնագոյն բնակարաններն շինուած են հաստ հաստ և մեծ մեծ աղիւսներով, որաց երկրութիւնն է 40 սանթիմետր և հաստութիւնն՝ 9: Փորուածներից ելնում են վաղմի կարասներ, կճուճներ և այլ խեցեղեն անօթներ, արծաթեայ և պղնձեայ դրամներ և հին աղիւսներ: Այժմ թրքաբնակ է աւերակս. թէ ի՞նչ եղած են գիւղաքաղաքիս հայ բնակիչներն,—չգիշտենք, միայն գիտենք որ մի քանի գերդաստան այստեղից փոխադրուած են Գանձակ մօտ հարիւր տարի առաջ: Մահմետականներն անյայտացրած են եկեղեցեաց և գերեզմանների քարերը.....:

ԵԼԵՆԴՕՐՖ

Գիւղաքաղաք է այս Գերմանական գաղթականութեան, որ 1819 թուին հիմնարկուած է դաշտաբերանում Գանձակիցս վերև նոյն անուն գետակի աջ կողմի բարձրութեան վերայ: Ուղղագիծ, լայն և շար ի շար են փողոցներն, որոց աջ ու ձախ եզերքներով շինուած են բնակարաններն և շարակարգ տնկուած են կաղամախի, սօսի և բարտի ծառեր, որոց գեղեց-

կութիւնն առանձին փայլ է տալիս գիւղաքաղաքիս: Իւրաքան-
չիւր ծուխ ունի աղիւսաշէն (կայ և քարով շինուած) և մի
քանի սենեակներից բաղկացած կանոնաւոր տուն, առանձին
խնամքով մշակուած այգի, կարգ ու սարքով ցանուած բան-
ջարանոց, կով, եզն, ձի, հնդկահաւ, սագ, բադ, հաւ և աղանի:
Այս պատճառաւ Գանձակն համարեա՛ թէ տարուան ամեն
եղանակներում ունենում է թարմ կանաչի, կաթ և կարագ, սեր
և իւղ: Վերջապէս սոցա մէջ կայ եւրոպական ամեն տեսակ
կարգ ու կանոն թէ ներքին և թէ արտաքին կենցաղավա-
րութեան և յարաբերութեանց մէջ:

Այստեղ կան Գանձակեցի և Ոսկանապատ, Գետաշէն,
Սուլակ, Միրզիկ, Հարցհանգիստ (Չաւդառ), Բանանց և Բրա-
շուր գիւղերից թէ ընտանեօք և թէ սոսկական հայեր, որք
զբաղուում են վաճառականութամբ և տեսակ տեսակ ա-
րուեստներով: Ընտանեօք հայերն բաղկացած են 30 գերդաս-
տանից, իսկ սոսկական՝ 30 անձից: Գիւղաքաղաքիս արևմտեան
կողմում, Գանձակ գետակի հովտում գոյանում են ինքնաբոյս
տորոն և ընկուզի շատ ծառեր:

Ժ. ԿՈՂԹ ԳԱԻԱՌ (6)

Գաւառս կից է Շիկաշէն գաւառին արևմտեան կողմին և
անջատուում է միայն Շամքոր գետակով: Թէև միևնոյն Շիկա-
շէնի հողը ունի գաւառս, սակայն շունի նոյնի հարուստ
բարեմասնութիւնները, քանզի ամբողջապէս թրքաբնակ է գա-
ւառս: Մահմետականք գրեթէ ոչնչացրած են հայկական բոլոր
հնութիւններ, վասնորոյ հազուագիւտ են գաւառումս եկեղե-
ցեաց, մատուռների, հանգստարանների և խաչարձանների
քարեր:

ՇԱՄՔՈՐ ԱԻԵՐԱԿ ՔԱՂԱՔ (7)

Շամքոր քաղաքի աւերակն երևում է Շամքոր գետակի
ձախ ափում՝ երկաթուղու գծի վերի և վարի կողմերում: Մեծ
եղած է քաղաքիս ծաւալն, ինչպէս երևում է աւերակիս մե-

ծութիւնիցն, մօտ մի մղոն երկարութիւն ունեցած է քաղաքս իւր արուարձանով միասին և կէս մղոնից պակաս՝ լայնութիւն: Տակաւին գտնում են աւերակներիցս ոսկի, արծաթ, և պղինձ դրամներ և պղնձեղէն, երկաթեղէն և խեցեղէն գործիքներ, կարասիներ և անօթներ: Այժմ ամենայն ինչ կործանեալ դրութեան մէջ է. միայն կիսաւեր է բերդն:

Ամրոցս՝ հիւսիսային, հարաւային և արևմտեան կողմերից շրջապատուած է քաղաքիս աւերակներովն, իսկ արևելեան կողմից (պարսպի տակով) հոսում է Շամքոր գետակն: Բերդս ունի շատ բուրգեր, հաստ պարիսպ և հաստատուն ամրութիւն: Պարսպի և բուրգերի վերայ համարեա՛ թէ մի մի շար թրծեալ աղիւս շարած է և մի մի շար անտաշ գետաքար կրաշաղախ ցելխի հետ միասին: Ահա այսպէս շինուած է բերդս, որ ունի 130 մետր երկարութիւն, 70 մետր և 50 սանթիմ լայնութիւն, 2 մետր և 45 սանթիմ պատի հաստութիւն և 2 դուռն՝ մին հարաւային միւսն հիւսիսային կողմից: Բացի բերդիս պարսպիցն՝ կայ և մի ընդարձակ պարիսպ, որ սկսուած է բուն բերդի հարաւային պարսպի շարունակութիւնից և պատելով արևմտեան կողմով՝ կցուած ապա բուն բերդի հիւսիսային կողմի պարսպին: Բայց այս պարիսպն հիւսուած է տեղ տեղ քարուկիր և տեղ տեղ անեփ աղիւսով: Երկաթուղին տակաւին չ՛կսած այստեղ էր փոշտի մի կայարանն, որ կոչուում էր Շամքորի կայարան՝

Այժմ քաղաքիս աւերակներում բնակում են մի քանի մահմետական գերդաստան:

ԴԻՏԱՐԱՆՆԵՐ.

Առաջին բարձրագոյն դիտարանն, որ եղած է Բ. բերդի հիւսիսային կողմում, փլած է 1844 թուին:

Երկրորդ դիտարանն՝ Շամքոր գետակի ձախ կողմում՝ դաշտաբերանումն է:

Երրորդ և չորրորդն՝ որ կանգուն են, արձանացած են Ազդան սարի ստորոտի մօտ: Ամբողջապէս քարուկիր են բոլոր դիտարան բուրգերն:

ԶԱԿԱՄ

Կողթ գաւառիս միջին մասն է կազմում Զակամ գետակի դաշտերն և արևմտեան մասն՝ Աղստե գետակի աջ ափերի մէջ ընկած տարածութիւնն: Երկու Զակամ կայ—Վերին—Զակամ և Ներքին—Զակամ, առաջնոյն մասին յետոյ, իսկ վերջնոյս մասին այժմ: Ներքին Զակամիս մէջ այժմ չէ գըտնուում հետաքրքրաշարժ հնութիւններ, բայց գիտենք, թէ այս մասի մէջ էր Խաղխաղ քաղաքն:

ԽԱԼԽԱԼ, (8)

Զակամ գետակի հովիտն իբրև երկրալեզու դաշտի շարունակութիւնից մտած է լեռների մէջ: Հովտալեզուն՝ սեղմուելով արևելեան և արևմտեան լեռներից՝ գետակի ընթացքով մտած է նոյն լեռների մէջ, ապա փոքր ինչ վերևում ստացած լայնագոգ ձև, մանաւանդ ջրածորի ձախ ափերում: Արևելեան կողմից Ընկուզուտ (Ղոզլու), հարաւային կողմից Մամուտ (Մամրթլու) սարերն պատած են լայնագոգ հովիտս իբր բնական շրջապարիսպ, գետակի աջ ու ձախ կողմերով: Հովիտս ներկայացնունմ է հեռաւոր հնութեան բեկորներ և հետքեր—աւերակների թափուած քարեր, հին և կոպիտ խեցեղէն անօթների բեկորներ, իսկ ստորերկրեայ փորուածներից ելնում են կրով և աղիւսով շինուած պատեր և ահագին տաքարներ: Սովորականից չափազնց հաստ, երկար և լայն են աղիւսներն, այս է 31 քառակուսի սանթիմետր:

Խեցեղէն խողովակներով աղբիւրներ բերուած են աւերակ քաղաքատեղիս խիստ հնուց, որոց հետքերն ակներև է Զուլկատարով Համիտ-բէկի քանդած երկարաշար կոպիտ խողովակներից, որ գտնուում են աւերակիս արևմտեան կողմերում: Ափսո՛ս, որ իսպառ անհետացել են եկեղեցեայ աւերակներն:

Այժմ մի գիւղ է աւերակիս տեղն, որն ծածկուած է պարտէզներով և այգիներով. սակայն հասակաւոր բնակիչք խոստովանում են, որ քաղաք եղած է այստեղ:

Աւերակիս արևելեան և արևմտեան կողմերում կան աւերակ գիւղատեղիներ և հանգստարաններ, բայց անարձանագիր են տապանաքարերն: Այժմ տիրապետում են աւերակիս Զուկատարեան եղբարք, որք են. Ալլահեար-բէկ, Մեհրալի-բէկ, Համիտ-բէկ և Ադիլ-բէկ: Զմեզ յարգանօք հիւրասիրողն էր Համիտ-բէկն, որ յայտնեց, թէ իւր նախնիքն Քրիստոսի 653 թուականին նախ՝ Բակտրիայից եկած են Շիրազ քաղաք, որից ապա Տիգրանակերտ և ապա՝ շատ յետոյ՝ այստեղ:

Խաղիսաղ աւերակիս շրջապատում կան հետևեալ սրբավայրերն և աւերակ դղեակներն.

1) Սուրբ Ղազար, որ է երեք գերեզման Խաղիսաղիս արևելեան կողմում եղած սարի գլխին:

2) Սորա արևմտեան կողմում, ո՛չ այնքան հեռի, կայ մի աւերակ մատուռ:

3) Մի աւերակ դղեակ, որ շատ հեռի չէ աւերակ մատուռիցն և կոչուում է Շան-Փեմար կամ Աղան-ղալա: Բարձր քերձեր են դղեկիս հարաւային, արևելեան և արևմտեան կողմերն, իսկ քարուկիր պարսպուած (այժմ կիսաւեր) հիւսիսային կողմն: Համարեա թէ հարթ է դղեկիս մակերևոյթն: Բայց թէ ի՞նչ եղած է վաղեմի դղեկիս իսկական անունն.— ո՛չ ոք չ'գիտէ:

4) Դղեկսի արևելեան կողմում կայ մի փոքրիկ վանք, որ ամբողջապէս կանգուն է, որի հարաւային հանդէպ կայ մի փոքր եկեղեցի, իւղատեղի և հանգստարան:

5) Ընդարձակ և աւերակ գիւղատեղի և հանգստարան կայ նաև նոյն դղեկին հարաւ-արևելեան կողմում, որ կոճչուում է Քեշիշ-Քեանդ:

6) Ղազանչի աւերակ և կիսաւեր եկեղեցի և հանգստարան, որք գտնուում են Քեշիշ-Քեանդի արևելեան կողմում, ո՛չ այնքան հեռի:

7) Երկու անանուն դղեակներ ևս, յորոց մին գտնուում է Ղազանչի աւերակի արևելեան կողմում, ո՛չ այնքան հեռի և միւսն հիւսիսային կողմում: Անյայտ և անծանօթ են բերդակներին իսկական անուններն և անցեալն:

8) Զակամ գետակիս Զրաձորի աջ ու ձախ կողմերում կան նաև եկեղեցու վեց աւերակներ և հանգստարաներ:

ԿՈՒՉԷՆ ԳԻՒՂ.

Հիմնուած է Կուր գետի աջ ափում՝ մօտ 2½ մղոն հեռի Թովուզ երկաթուղու կայարանից: Սուլթանի կամրջից ներքև միանում են բուն Տաուշ (Թովուզ) և իւր օժանդակ Ախնջին, ապա խառնուում Կուր գետին Կոզենի արևելեան կողմով: Բուն Ուտեաց մնացորդներիցն են գիւղիս բնակիչներն, որք ունին և առանձին բարբառ (Ուտիերէն), բայց գիտեն և հայերէն: Մօտ 700 տուն եղած է գիւղումս, բայց այսօր մնացած է միայն 30 ծուխ, պատճառն այն է, որ օդն և կլիման խիստ ծանր են ամրան: Այս պատճառաւ համեմատելով ամեն տարուայ ծնածները մեռելոց հետ՝ միշտ աւելի եղած է վախճանուածների թիւն: Զհաշուելով Կուր գետի քանդած տարածը՝ քառորդ մղոնից պակաս չէ հանգստարանի ծաւալն: Հողն արքունի, ջրարբի և բազմարդին, տեղական բերքերն նոյն, օդն և կլիման տենդաբեր ամրան և մահատու. երկար կեանք 50, եկեղեցին սուրբ Յովհաննէս, քահանան գալիս է Մովսէս գիւղից:

Գիւղիս մօտ կայ և հին գիւղատեղի և հին հանգստարան և քարուկիր եկեղեցի, որից այժմ մնացած է միայն խորանի կլոր շինութիւնն: Հանգստարանումս կայ մինչև 600 տարուան գրուած տապանաքար: Արձանագրութիւններից երևում է որ ամփոփուած են այստեղ Թաւրիզեցի, Հալապցի, Կարնեցի և այլ քաղաքներից վաճառականներ: Նշանաւոր է գիւղիս բոժոժն կամ մետաքսաթելն, վասնորոյ հաւանական է որ գիւղս բազմամարդ եղած ժամանակներում, արտադրած է մեծ քանակութեամբ մետաքսաթել, որը գնելու համար եկած լինեն հանգուցեալ վաճառականներն: Կան նաև գիւղիս իշխող Մե-

լիք-Ջհանկիրի տապանաքարն և Աւետարան անուն մի ուխտատեղի մատուռ: Ծուխ 30, ար. 90, իգ. 80:

ՀՈՂԱԲԵՐԴ (ԹՈՓՐԱՂ ՂԱԼԱ)

Կոզենից կէս մղոնաչափ վերև նույնպէս Կուր գետի աջ կողմում կայ մի հողեայ բլուր, որը անուանում են Հողաբերդ: Գեղեցիկ հարթակ է բլրի գագաթն, որից ելնում են կարասներ, հին հրացաններ և պղնձեղէն ու խեցեղէն անօթներ: Մօտ քառասուն տարի առաջ գտած են այս տեղից վեց սափոր լի արաբական և պարսկական դրամներ:

ՂԱԶԱԽ—ՓՈՔՐԻԿ ՔԱՂԱՔ.

Նոր քաղաքս հիմնուած է Աղստև գետակի աջ ափի բարձրութեան վերայ 1881 փետրվ. 13-ին: Բնակիչներն են հայ, պարսիկ և ռուս: Հայերն մեծաւ մասամբ եկած են Գանձակից, Շուշուց, Արցախի և Ղազախի գիւղերից. բայց Բանանց գիւղից եկածներն ունին տներ և խանութներ: հայերն կազմում են բոլոր բնակչաց երեք մասից երկուսն: Նոր քաղաքումս կայ հիւանդանոց, դեղատուն, բժիշկ, գաւառապետ, գաւառապետի օգնական, հաշտարար դատաւոր, զօրանոց, փոշտ, հեռագրատուն, գանձարան և երկդասեան քաղաքական ուսումնարան հանդերձ ամենայն պարագայիւր: Կայ նաև շուկայ, վաճառականի և արուեստաւորի խանութներ, որք ըստ մեծի մասին հայեր են: Օղն և կլիման տենդաբեր ամրան. եկեղեցին նորաշէն և կիսատ տակաւին. որը շինել է տալիս պ. Մկրտիչ Զաղէթեանցն թրծեալ աղիւսով և կրացե-խով: Ծուխ 50, 10 տուն ևս վակզալում: ար. 120, իգ. 110:

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ԳԱԻԱՌՆԵՐ

ԺԱ. ՊԱՋԿԱՆՔ ԿԱՄ ԴԻՋԱԿ ԳԱԻԱՌ.

Գաւառիս հարաւային սահմաններն են Երասխ գետն, արևելեանն՝ Պիան, հիւսիսայինն՝ Վարանդայ և արևմտեանն՝ Բերդաձոր գաւառների սահմաններն:

ՋԱՔՐԱՅԷԼ (9).

Այժմ գաւառագլուխ է նոր և փոքրիկ քաղաքս, որ հիմնուած է մի սեռի վերայ, որի երկու կողմերն ձորակներ են: Դիրքն նայում է Երասխ գետին, որի հեռաւորութիւնն գուցէ փոքր ինչ աւելի լինի մի մղոնից: Բնակիչք հայ, ռուս և թուրք—հաւաքածոյ են: Ինչ քաղաքական հաստատութիւն որ ունի Ղազախ քաղաքն—գատարաններ, փոշտ, հեռագիր, ևն. նոյնը ունի և Ջաբրայէլս. և ի վերայ այսր ամենայնի ունի և մաքսատուն, ուր առնում են Պարսկաստանից բերուած ապրանքների մաքսը. կան նաև սահմանապահ ռուս զօրք և կողակներ, շուկայ և բազմաթիւ ծառայողներ: Օդն և կլիման անախորժ և ծանր ամրան, ջուրն ականի է և ոչ աղբիւրի: Դեռ եկեղեցի չունին հայերն. քահանան գալիս է Նոր-Առաքել գիւղից: Հայք ունին 20 ծուխ:

ՋԱՔՐԱՅԷԼԻ ՋՈՒՐՆ.

Որովհետև վազող ջուր չունի Ջաբրայէլս, վասնորոյ շատ հին ժամանակից նախ փորած են արևմտեան ձորակի միջով մի ստորերկրեայ ական, ապա փորած են շատ ականներ, որոց ստորին ծայրերն սկսուած են մայր ականից և վերի ծայրերն տարածուած դէպի ձորակի աջ ու ձախ կողմերն: Ահա այս բոլոր ականների ջրերն հաւաքուելով մայր ականի մէջ՝ արտավիժում են մի լաւ ջրաղացի ջուր, որից թէ խմում են և թէ ջրում են այգիները, որք խնամուած են առանձին հոգատարութեամբ:

ԱԻԵՐԱԿՆԵՐ.

Ջաբրայէլից բաւական ներքև Երասխի ձախ եզերքներում կան հայկական աւերակ գիւղատեղիներ, հանգստարաններ և եկեղեցիների հետքեր: Հայոց և Աղուանից թագաւորութեանց կենդանութեան ժամանակ շէն եղած են և խիտառխիտ հայկական բազմամարդ գիւղերով լի գաւառիս բոլոր կողմերն. իսկ այժմ գիւղերից շատերն աւերակ են և շատերն մահմետականաբնակ:

ԽՈՒՏԱՓԻՐԻՆ ԿԱՄՈՒՐՋ.

Ամբողջ հինգ մղոն է Ջաբրայէլից մինչև կամուրջս, որ շինուած է Երասխ գետի վերայ: Գետս, որ ընկած է Դիոռի երկու սարերի մէջ, հետզհետէ դարերի ընթացքում կտրած է ապառաժ սալ քարերը և խորացրած ու սեղմած իւր յատակը: Երկու կամուրջ կայ այստեղ—Վերին և Ներքին: Խիստ հնաշէն և համակ սրբատաշ քարով շինուած վերին կամուրջն, որ ունի ինն աչք, որոց ոտքերն հաստատուած են բնութենաստեղծ վէմ ուրերի վերայ: Աչքերի կամարներից կանգուն են շորսն և քանդուած՝ հինգն: Իսկ վարի կամուրջն՝ հիմնարկուած է նոյնպէս բնական վէմ քարերի վերայ, որ ունի տասնևհինգ աչք, որոց ոտքերն շինուած են քարով և թաղերն թրծեալ աղիւսով և կրաշաղախ ցեխով: Վերջին կամրջիս ձախ կողմի դրան կանգնած են Ռուսաց սահմանապահ զինուորականներ, իսկ այ կողմում Պարսից սահմանապահներն, քանզի գետս է երկու տէրութեանցս այժմէն սահմանազուխն:

ՄԱՋԱՆ-ՆԱՆԷ.

Խուղափիրին կամրջի հիւսիսային հանդէպ է Դիոռի սարն, որի վերայ կայ աւերակ գիւղատեղի, հանգստարան և եկեղեցի, որ այժմ ուխտատեղի արած են մահմետականք և կոչում են Մազան-նանէ: Շրջապարիսպ ունեցած է եկեղեցիս, բայց

այժմ աւերուած է: Ասում են թէ Հին-Թաղլարի ժողովուրդն տեղփոխուած է աւերակ գիւղիցս:

ՉԱԼԱՊԼԱՐ-ՀԱՃԻ-ԿԱՐԱՄ.

Աւերակ գիւղատեղիս գտնուում է Հակարի գետի արևելեան կողմում: Այստեղ ևս կայ հայկական հանգստարան և եկեղեցի, որը նոյնպէս ուխտատեղի փոպած են մահմետականք, որք անուանուն են Չալապլար—Հահի Կարամ:

Ա. ՆՈՐ-ԱՌԱՔԵՆԼ, գիւղս, գտնուում է Զարբայլի արևմտեան կողմում, սկանաձորակից վերև, հիմնուած է մի ձորակի և երկու սեռի վերայ, բնակիչք գաղթած են Ղարադաղից և Ղափանի Սևաքար գիւղից 1840 թուին, հողն լեռնային, անջրդի, սակաւ և մեծ մասամբ բէկական, տեղակն գլխաւոր բերքերն ցորեն, գարի, խաղող, գինի և բոժոժ, օղն և կլիման սննդարար, ջուրն՝ ականափոր, երկար կեանք 90 տարի, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, ծածկն փայտաշէն, քահանայ մի: Ծուխ, 90. ար. 340. իգ. 312:

Հին-ԱՌԱՔԵՆԼ ԱԻԵՐԱԿ ԳԻԻՂ. Նորի արևմտեան կողմում՝ գիւղից վերև, ուր մնում է եկեղեցու աւերակն, որը բարեպաշտ ոմն Մասան անուն՝ նորոգելով շինել տուած է մատուռ: Հին գիւղատեղի, հանգստարան և աւերակ եկեղեցի կայ նաև սորա հարաւ արևմտեան հանդէպ՝ Անապատ անուն:

Բ. ԶԻԼԱՆ ԳԻԻՂ. շինուած է Առաքել գիւղի հարաւ արևմտեան հանդէպ սարի վերայ, բնակիչք գաղթած են նոյնպէս Ղարադաղից և Ղափանից (Բաղք, Բաղաց գիւղերից) 1840 թուին, հողն կիսով չափ արքունի և կիսով չափ բէկական, ամենայն ինչ նոյն, ունին և ոչխար, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, քահանան գալիս է Նոր-Առաքելից: Ծուխ 28. ար. 105. իգ. 95:

Գ. ԲԻՆԵԱԹԼՈՒ ՇԷՆ. Հիմնարկուած է Զիլանի սարի շարունակութեան վերայ, բնակիչք գաղթած Ղարադաղից նոյն թուականին, հողն արքունի և ապարդիւն կամ խիստ նուազ արդիւնաւէտ. օղն, կլիման և ջուրն սննդարար. երկար կեանք

90 տարի, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, նորաշէն, ծածկն փայտաշէն, քահանան գալիս է, Նոր-Առաքելից. Մուխ 26. ար. 80. իգ. 75:

Գ. ԾԱՄ-ՁՈՐ. Հիմնուած է Բինեաթլու շէնից վերև մի ձորի երկու լանջերին վերայ, բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, սակաւ, աւազուտ և նուազ արդիւնաբեր, տեղական բերքերն նոյն, պատուական օդն, կլիման և ջուրն, երկան կեանք 100 տ. եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, քարուկիր, շինուած ՌՃԽՆ. Թուին, երկարութիւնն 18 մետր, լայնութիւնն 12 մետր 33 սանթիմ, քահանայ երեք. ծուխ 100 ար. 350, իգ. 270:

ՀԱՆԴԻՆ ՁԵՌՔ. Քարուկիր և փոքր մատուռ է շինուած Ծամ-ձորի արևմտեան հիւսասային կողմում: Աւանդաբար ասում են. «Սուրբ Շաղախն նահատակուելու ժամանակ փախչում է, բայց փախչելիս՝ անօրէններն կտրում են մի ձեռն, որ մնում է այս տեղ, յետոյ կտրուած ձեռնին վերայ շինում են մատուռ: Բայց որովհետև արնաշաղախ է լինում նահատակուելիս, այս պատճառաւ կոչում է Շաղախ—շաղախուած արիւնով»:

Ե. ՇԱՂԱԽ ԳԻԻՂ—Սարի շէն—հիմնուած է Քարագլուխ գիւղի սարի վերայ. բնակիչք գաղթած Ղարադաղից, հողն արքունի, տեղական բերքերն նոյն (ոչխար, հաճար, գարնանի, կտաւհատ, կորեկ) գերազանց օդն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 115 տարի, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, քարուկիր, քահանան գալիս է Ծամ-ձորից: Մուխ 70, արակ. 275. իգ. 230:

Զ. ՔԱՐԱԳԼՈՒԽ, շէնս հիմնուած է Ծամձորի հիւսիսային կողմում մի քերծի գլխին, բնակիչք մեծ մասամբ բնիկ. փոքր մասն գաղթած Ղարադաղից. հողն արքունի և սակաւ արդիւնաւոր, տեղական բերքերն նոյն, օդն, կլիման և ջուրն գերազանց. երկար կեանք 115 տարի. եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, քարուկիր, քահանան գալիս է Ծամ-ձորից. Մուխ 25. ար. 108. իգ. 95:

Է. ԲԱՆԱԶՈՒՐ. գիւղս հիմնուած է մի ապառաժուտ ձորի աջ լանջի վերայ Յոր գիւղի հարաւային կողմում, բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, ոչ այնքան բարեբեր, բայց նշանաւոր

գինին. տեղական բերքերն նոյն, օղն, կլիման և ջուրն վատառողջ, երկար կեանք 70—80 տարի, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, կառուցեալ շորս սիւների վերայ, որի երկարութիւնն է 18 մետր 40 սանթիմ, լայնութիւնն 11 մետր. քահանայ մի: Ծուխ 150, ար. 575. իգ. 430:

ՍՊԻՏԱԿ ՏՂԱՅ (ԱՂ-ՕՂԱՆ ՈՒԽՏԱՏԵՂԻ).

Շինուած է գիւղիս արևելահարաւ կողմում սպիտակ շերտաքարով: Մատուռս ընի միջակ մեծութիւն, հիանալի տեսարան և պատուական օդ:

Ը. ՅՈՐ.¹ Հիմնուած է մի խոր ձորում, որ գտնուում է վէլիջանի բերդի հարաւային ստորոտում. բնակիչք բնիկ, հողն արքունի, սակաւ և խիստ նուազ արդիւնաբեր, զի աւազուտ և խեճուտ է հողն, բայց պատուական է խաղողն, պատուական օղն, կլիման և ջուրն. երկար կեանք 90—95 տ. եկեղեցին՝ Ամենափրկիչ, կառուցեալ շորս սիւների վերայ, բարձրաշէն և գեղեցիկ, բեմի ժողովրդահայեաց ճակատն նրբաքանդակ նախշած. երկարութիւնն է 22 մ., լայնութիւնն 12 մ. 35 սանթ. դրան ճակատակալ քարի վերայ արտաքուստ. «Յիշատակ է Ն. թվ.» քահանայ մի. Ծուխ 75. ար. 290 իգ. 270:

ԱՆԱՊԱՏ ԿԱՄ ՅՈՒՐԲ ԼՈՒՍԱԻՈՐԻՉ.

Գիւղիս հարաւային կողմի ձորի ձախ եզերքի բարձրութեան վերայ կայ մի փոքր հարթակ, որի վերայ շինուած է վաղուց մի հին և անտաշ քարով եկեղեցի: Փոքր տաճարիս շուրջն հանգստարան է, բայց երևում են խուցեր. թուի թէ փոքրիկ միաբանութիւն եղած է այստեղ:

Ստորերկրեայ Դամբարան. Անապատիս մօտ կայ մի ստորերկրեայ քարուկիր դամբարան, որի մէջ կայ մի գերեզման, որ ունի շիրմաքար և մեծ ուխտատ է:

---

¹ Համարեա՛ր թէ բոլոր գիւղերիս գոմերն փորուած են գետնի տա որդ անուանում են կօհօլ (առանց փայտի):

Թ. ՂՈՒՇԶԻԼԱՐ. Հիմնուած է գիւղս Վէլիջան-իշխանի բերդասարից դէպի արևելք խոնարհուած լանջի վերայ. բնակիչք գաղթած են Ղարադաղից. հողն բէկական և միջակ արդիւնաբեր. պատուական օդն, կլիման, ջուրն և տեսարանն. երկար կեանք 110 տ. եկեղեցին՝ Բերդավանք, քարուկիր. քահանան գալիս է նորաշէնից: Ծուխ. 12, ար. 36, իգ. 27:

Ժ. ՆՈՐԱՇԷՆ. Հիմնուած է նոյն սարի հիւսիսահայեաց լանջի վերայ, բնակչաց մի մասն բնիկ և միւս մասն գաղթած Ղարադաղից, հողն բէկական, խիստ սակաւ, և նուազ արդիւնաբեր, պատուական օդն, կլիման, ջուրն և տեսարանն, երկար կեանք 113 տ. եկեղեցին նորաշէն և տակաւին առանց օծելու: Քահանայ մի. ծուխ 20, ար. 120, իգ. 105:

ժԱ. ԴԱԳ ԳԻՒՂ. Հիմնուած միևնոյն սարի հիւսիսահայեաց լանջի վերայ. բնակչաց կէս մասն բնիկ և միւս կէսն գաղթած Ղարադաղից, հողն բէկական, սակաւ և նուազ արդիւնաբեր, պատուական օդն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 100 տ. եկեղեցին նորակառոյց, քարուկիր, Սուրբ Մեսրոպ, քահանան գալիս է Վանք գիւղից. ծուխ 35, ար. 175, իգ. 135:

ժԲ. ՎԱՆՔ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է նոյն սարի հիւսիսահայեաց լանջի վերայ՝ Հատրութ գիւղի հարաւային հանդէպ. բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, սակաւ և կարի նուազ արդիւնաբեր, ամենայն ինչ նոյն, եկեղեցին Սպիտակ-Խաչ-Վանք, քահանայ՝ մի: Ծուխ 35, ար. 155, իգ. 114.

ՍՊԻՏԱԿ-ԽԱՉ-ՎԱՆՔ.

Հիմնուած է Վանք գիւղից ներքև մի տեսարանաւոր հարթակի վերայ, շինուած է անտաշ քարով և կրացեխով: Վանքս ունի փոքր կաթուղիկէ և գաւիթ: Տաճար և գաւիթ ի միասին չափելով երկարութիւնն է 15 մ. 75 սանթ. լայնութիւնն 7 մ. 10 սանթ.: Վանքս, որ եկեղեցի համարուած է Վանք գիւղացւոցն, բայց միևնոյն ժամանակ մեծ ուխտատեղի է գաւառիս՝ հայ բնակչաց: Տաճարիս ներսում հիւսիսային խաճարձանի վերայ, որ հաստատուած է կամարի տակ:

«Ես Սիրաբ կանգնեցի զխաչս հար իմոյ Խուրափի թվ. 22Բ. (1333)»:

Դրան հարաւային կամարի վերայ. «Շինեցաւ ՌՃԶԴ. այն տարին էր Թահմազ խան»:

Ջանգակատան յիշատակարանն. «Յիշատակ է զանկատունս Սուրապի որոյոյ Ավանէս եպիսկոպոսին»¹: Արեւմտեան լուսամտի տակ արտափուտ.

«Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս... Վրդանէս Թ. ՌՃԽԳ»:

ԲԵՄ.

Տանարիս արեւմտեան կողմում, դրան մօտ հանգստարանում կայ մի բեմ, որ շինուած է սրբատաշ քարով: Բեմիս արևմտահայեաց երեսին մէջ զետեղուած է մի զեղեցկաքանդակ խաչարձան, որի գլխին փորագրուած է. «Ես աջամի որդի իշխանայ կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն հոգոյ որդոյ իմոյ Ասուդարայ, որք կարդէք, յիշեցէք ի սուրբ աղաւթս ձեր, աղաչեմ. ի թվիս 27է.»:

Բեմիս առաջ՝ մի մէջքն կլոր քարի վերայ. «Այս է հանգիստ բարեայպաշտին Ասուդարայ, ու կէսարեայ ժամանակաւ ի Քրիստոս փոխեցաւ, ով կարդայ....»

Սորա մօտ. «Այս է հանգիստ բարեպաշտ Վալիճանայ, որ կէսարեւ ժամանակաւ ի Քրիստոս փոխեցաւ, ով.»: Վալիճանբէկիս հայրն գրել տուած է տապանի միւս երեսին. «Ես Ախիջան որդի Զալալայ կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն հոգոյ որդոյ իմոյ Վէլիճանին, որք երկրպագէք, յաղաւթս յիշեցէք ի Քրիստոս յԱստուծոյ թվին 27է.»:

Տապանիս մօտ. «Այս է հանգիստ Խոնտբեկուն դուստր Ախիճանին, կողակից Կոստանտելին և քոր Վէլիճանին. յիշեցէք ի Քրիստոս յԱստուծոյ թվ. 24Ա.»:

---

¹ Վանուցս հարաւային կողմում ամփոփուած են Յովհաննէս, Սլրտիչ և Պետրոս եպիսկոպոսների մարմիններն: Աւանդաբար պատմում են. «Յովհաննէս եպիսկոպոսը եկած է Միլին քաղաքն (Փէլլամբարիցն) իւր ժողովրդով միասին. ինքն նստած է վանքումս, իւր հետ բերած ժողովուրդը բնակեցնում է Ուղնաշատ, Թղասեւ և Հատուք գիւղերում:

Ուխտաւորաց համր վանուցս հիւսիսային կողմին մօտ կայ մի մեծ սենեակ, որի դրան ճակատակալ քարին վերայ փորագրուած է. «Ես Մկրտիչս. յիշատակ է թանապէս (մեծ սենեակ) Սուրապի որդի Ավանէս եպիսկոպոսի. շինեցաւ ՌՃՁԴ. թվին. այն տարին էր Թահմազ խան, Օսմանլուն երկրէս դուրս արաւ»:

Վիմափոր խուցեր. Մեծ սենեկիս հիւսիսային կողմին մօտ կայ երկու վիմափոր խուցեր, որոց մուտքն մի է: Կարծես խուցերիցս մին եղած է ճգնարան և միւսն ննջարան:

Վանքումս դած է մի սպիտակ խաչ, որ ունեցած է չափազանց ուխտաւոր, սակայն գողացած են սոյն թանկագին հնութիւնը. որի հետ և մի քանի կոնդակներ, որք գրուած են եղև Աղուանից Եսայի, Ներսէս և Յովհաննէս կաթողիկոսներից:

ԺԳ. ՀԱԴՐՈՒԹ ԱԽԱՆ. Հիմնուած է մի խոր ձորում, որի հարաւային, սրևմտեան և հիւսիսային կողմերը պատած են բարձր սարեր, միայն բաց է արևելեան կողմն: Բնակչաց մի մասն բնիկ, մի մասն գաղթած Ղազանչուց (Գողթան գաւառից), մի մասն տեղափոխուած Միլին քաղաքից, և փոքր մասն Բարկիւշատից, Ղարաղաղից, Յորից և Թիփլիզից. հողն բէկական, չափազանց սակալ¹, ամենափոքր մասն ջրարբի և այգևէտ, տեղական բերքերը նոյն, միայն չկայ ոչխար, գովելի օղն, կլիման և ջուրն. երկար կեանք 110 տարի. եկեղեցին Սուրբ Յարութիւն. քարուկիր, կառուցեալչորս սիւների վերայ, երկարութիւն 18 մետր 35 սանթիմ, լայնութիւնն 9 մետր 4 սանթիմ: Հիւսիսային երկրորդ կամարի խոյակից ներքև. «թվ. ՌՃՀ.» որ է շինու-թեան թուականն. քահանայ երկու: Մուխ 260. ար. 1060. իգ. 850:

Աւանումս կան շուկայ, վաճառանոց և արուեստաւորներն — դերձակ, հիւսն, սափրիչ, կօշկակար, որմահիւս, դարբին, ոսկերիչ, մսագործ, ևն. ևն.:

---

¹ Մօտ 300 ծուխ Հատուրն ունի միայն վեցհարիւր օրավար հող:

Կայ նաև միդասեան ծխական երկսեռ ուսումնարան, ուր ուսանում են 130 աշակերտ և աշակերտուհի: Ուսումնարանիս մուտքն գոյանում է

Թոշակադրամներից	400	ռուբ.
Ննջեցելոց նուէրներից	200	„
Կշռից (Ղափանից)	200	„
Մարդասիր. Ընկեր. նուէր	120	ռուբ.
Մասնաւոր նուէրներից	150	„
Բարեկր. Մեսրոպ քահանայ Տէր-Ոսկան- եանի նուիրած 1000 ռուբլւոյ տոկոս	40	„
Ժամհարեան եղբայրներից նուէր	25	„

Ընդ ամենն	1135	ր.
Ելք. տարեկան ռոճիկ վարժապետի.	450	ռուբ.
„ „ վարժուհւոյ	440	„
բնակարանի վարձ	180	„

Ընդ ամենն 1080 ր.

Աւանումս կայ նաև մետաքս քաշելու գործարան, հեռագրատուն, արքունի գորանոց, որի մէջ սովորաբար նստում է 1500 զինուորական—հեծելազօր կօզակ:

ԺԳ. ՈՐԳՆԱՇԱՏ. Գիւղս հիմնուած է Հատրութի արևմտեան կողմում եղած սարի ստորոտում, բնակիչք տեղափոխուած Միլ քաղաքից, հողն բէկական և նուազ արդիւնաբեր. տեղական բերքերն նոյն. գովելի օգն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 110 տարի, եկեղեցին Սուրբ Հռիփսիմէ, քարուկիր, քահանայ մի: Ծուխ 50. ար. 195. իգ. 190:

ԺԵ. ԹՂԱՍԵՌ. Գիւղս խիստ մօտ է Որդնաշատին, բնակիչք տեղափոխուած են Միլ քաղաքից, հողն արքունի, ամենայն ինչ նոյն ըստ Որդնաշատի, եկեղեցին Ամենափրկիչ¹, փայտաշէն, քահանայ մի: Զեռագիր աւետարան եկեղեցումս, պա-

---

¹ Գիւղիս նախկին բնակչաց եկեղեցին, որ շինուած է մի բլրակի վերայ գտնուում է գիւղիս և Կարմրագունի մէջ, քարուկիր է և կոչում է Հին-Թղաւեռի եկեղեցի, որի մօտ է աւերակ գիւղատեղին և հանգստարանն:

հուած անխնամ, շունի յիշատակարան, քանզի գողացած են և անյայտացրած: Ծուխ 110. ար. 770. իգ. 390:

Անապատ. Գիւղիս արեւմտեան կողմում կայ մի փոքր եկեղեցի՝ կառուցեալ մի բլրակի վերայ սոյն անուամբ, որ կանգուն է:

ԺԶ. ԿԱՐՄՐԱԳՈՒՃ. Գիւղս հիմնուած է Հատրութի հիւսիսային կողմի սարի ստորոտում մի խոր ձորի մէջ. բնակիչք կիսով չափ բնիկ և կիսով չափ տեղափոխուած Ղափանից. հողն արքունի, սակաւ և նուազ արդիւնաւէտ, օդն, կլիման և ջուրն անվնաս, երկար կեանք 80 տ. եկեղեցին Ամենափրկիչ, քարուկիր, երկարութիւնն 12 մետր 80 սանթիմ, լայնութիւնն 7 մետր 38 սնթիմ, քահանայ մի. Ծուխ 50. ար 240 իգ. 228:

ԺԷ. ՔՈԶԲԷԿ. Շէնս հիմնուած է նոյն սարի արևելեան կողմում, հարաւահայեաց լանջի վերայ, բնակիչք բնիկ, հողն բեկական, մասամբ ջրարբի և հացատու, տեղական բերքերն նոյն, օդն, կլիման և ջուրն սննդարար, երկար կեանք 80—90 տարի, եկեղեցին Սուրբ Յարութիւն, քարուկիր, քահանան գալիս է Հատրութից: Ծուխ 25. ար. 75. իգ. 60:

ԺԸ. ՄԵԼԻՔՋԱՆՈՒ. Հիմնուած է նոյն սարի հարաւահայեաց մի բլրի վերայ, բնակիչք գաղթած Ղարադաղից, հողն արքունի, տեղական բերքերն նոյն (չիք այգի, թթենի, բոժոժ և ոչխար), պատուական օդն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 85—90 տ. եկեղեցին նորաշէն, քարուկիր, քահանան գալիս է Հաղրութից. Ծուխ 32. ար. 155. իգ. 132:

ԺԹ. ՊԼԵԹԱՆՅ (Պլրթան). Հիմնուած է նոյն սարին մի ձորի արեւմտահայեաց լանջին վերայ. բնակիչք բնիկ, հողն արքունի, ունի նաև այգի, բոժոժ և պարտէզ, անվնաս օդն, կլիման և ջուրն. եկեղեցին Սուրբ Ստեփաննոս, քարուկիր, քահանան գալիս է Հատրութից: Ծուխ 20. ար. 90. իգ. 70:

Ի. ԽԱՐՄԱՆՋՈՒՂ. Հիմնուած է նոյն սարի արևելահայեաց լանջի վերայ. բնակիչք գաղթած են Ղարադաղից. հողն արքունի, ամենայն ինչ նոյն (միայն շունի այգի, թթենի և բոժոժ). եկեղեցին Ծաղկավանք, քարուկիր, նորաշէն, քահանայ մի. Ծուխ 40. ար. 160. իգ. 150:

ԻԱ. ԱՂ-ԲՈՒԻԱՂ. Հիմնուած է միևնոյն սարի արևելեան կողմում, բնակիչք գաղթած են Ղարադաղից. հողն արքունի, անջրդի, սակաւ, բայց հացատու, ամենայն ինչ նոյն, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, ձեղունն փայտաշէն, քահանան գալիս է Խարմանջուղից: Ծուխ 32. ար. 122. իգ. 110:

ԻԲ. ԸԽԵՑԻՔ. Հիմնուած է միևնոյն սարի արևելեան ստորոտում. բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, անջրդի, սակայն հացատու, ամենայն ինչ միևնոյն են օդն, կլիման, ջուրն, երկար կեանքն, եկեղեցին և քահանան: Ծուխ 20. ար. 65. իգ. 50:

ԻԳ. ԻՏԵԼԵՑԻՔ. Հիմնուած է նոյն սարի արևելեան ստորոտում. բնակիչք բնիկ, հողն արքունի, մասամբ ջրարբի, տեղական բերքերն նոյն (ունին այգի, թթենի, մետաքաթել), սննդարար օդն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 80. եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, քարուկիր, փոքր. քահանան գալիս է Հատրութից: Ծուխ 60. ար. 265. իգ. 235:

ԿԱԻԱՔ.

Ուխտատեղիս գտնուում է այն սարի վերայ, որ ընկած է Ղուրու-չայի աջ կողմում գրեթէ, արևելքից արևմուտք՝ առանձնացած ամեն կողմերից: Այս մի հին միջակ վանք է՝ շինուած չորս սիւների վերայ կոփածոյ քարով և կրացեխով. բայց արևելքից արևմուտք ճաքած է վանքիս գագաթն: նուց ունեցած է և ամուր շրջապարիսպ, միաբանից խուցեր և ուխտաւորաց սենեակներ. սակայն աւերակ են այժմ: Սուրբ Հակովբայ մարմինն ամփոփուած է հարաւային փոքր խորանի մէջ: Մեծ ուխտատեղի է, սպիտակ տապանաքարն սևացած է շատ մոմեր փակցնելուց: «Յակովկայ և Իրաւա-փառայ» է վանքս ըստ պատմչին Աղուանից:

ԻԴ. ՀԻԻՔԻԻՐԱԹԱՂ. Հիմնուած է միևնոյն սարի հիւսիսային կողմում, բնակչաց մեծ մասն գաղթած Ղարադաղից, հողն բէկական, անջրդի, բայց այգևէտ. տեղական բերքերն նոյն. օդն և կլիման փոքր ինչ ծանր ամրան, երկար կեանք 75 տ.

եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, քարուկիր, քահանան գալիս է Հատրութից: Ծուխ 26. ար. 112. իգ. 114:

ԻԵ. ՈՂԵՐ. Հիմնուած միւննոյն սարի հիւսիսային կողմում, բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, ջրարբի և բազմարդին, տեղական բերքերն նոյն (միայն չ՛ունի այգի և բոժոժ), եկեղեցին կիսատ, քահանան նոյն: Ծուխ 15. ար. 75. իգ. 55:

ԻԶ. ԶՐԱԿՈՅՍ. Հիմնուած է միւննոյն սարի հիւսիսահայեաց կողմում մի ձորի ձախ լանջի վերայ, բնակիչներից եօթն ծուխ բնիկ և մնացեալներն գաղթած Ղարաղաղից. հողն բէկական, անջրդի և նուազ արդինաբեր, տեղական բերքերն նոյն, բարեխառն օդն և կլիման, պատուական ջուրն, երկար կեանք 90 տ. եկեղեցին Սուրբ Ստեփաննոս, կառուցեալ շորս սիւների վերայ. երկարութիւնն 17 մ. 55 սանթ., լայնութիւնն 11 մետր 24 սանթիմ. «Յիշատակ է Սուրբ Իստեփանոյս (Ստեփաննոս) եկեղեցիս ճարակոյսա ոսմիկ ժողովրդեան թվ. ՌՃԽէ.»: Քահանան գալիս է Ծակուռուց: Ծուխ 37. ար. 156. իգ. 153:

ԻԷ. ՄԱՄԱՍԱԶՈՐ. Հիմնուած նոյն սարի Հիւսիսային կողմում երկու ձորերի մէջ կախուած մի սեռի վերայ. բնակչաց կէս մասն բնիկ. իսկ մնացեալ կէսն գաղթած Ղարաղաղից և եկած Դողից. հողն արքունի և անջրդի, տեղական բերքերն նոյն. օդն, կլիման և ջուրն գովելի. երկար կեանք 110 տ. եկեղեցին Սուրբ Մինաս, հնաշէն, կառուցեալ երկու կամարների վերայ. երկարութիւնն 14 մետր 70 սանթիմ, լայնութիւնն 7 մետր 95 սանթիմ. քահանան գալիս է Ծակուռուց: Եկեղեցու հիւսիսային կամարի վերայ. «Ես Ազարիա արդա (արեղայ) Դաւիթ էրեց, որ շինող եկեղեցոյ շինեցի տէր»: Նոյն կամարի միւս կողմում. «Խաչա Բաղդասարին է, իւր կողակցին... (եղծուած)»: Դրան գլխին. «ԹՎ. ՌԾ.»: Ծուխ 33. ար. 110. իգ. 117:

ԻԸ. ԾԱԿՈՒԻՈՒ¹ գիւղ. Հիմնուած է նոյն սարի հիւսիսային կողմում, Վանէսայ սարի ստորոտում, մի ձորի երկու լանջերի վերայ. բնակչաց մի մասն բնիկ և միւս մասն գաղթած Ղարա-

---

¹ Մի քանի հայ գերդաստան կայ Պակաթաղում:

դաղից. հողն բէկական, սակաւ և անջրդի, վասն որոյ սակաւ այգիներն. տեղական բերքերն նոյն, նշանաւոր են տանձն և խնձորն, պատուական օղն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 100 տ. եկեղեցին Ծաղկավանք, հոյակապ, կառուցեալ երկու սիւների վերայ, քահանայ մի: Դասից վերև ունեցած է կաթուղիկէ. բայց խոնարհած է: Երևի թէ վանք եղած է այս, յետոյ փոխած են եկեղեցու, որի երկարութիւնն է 15 մետր 25 սանթիմ, լայնութիւնն 12 մետր: Մի հաշարձան քարի վերայ, որ կարծեմ հանգստարանից բերած են, փորագրուած է. «Թիւ Ռեկէ.»: Արձանագրութիւն դրան գլխին ճակատակալ քարի վերայ, «Ես Յակովբ վարդապետ՝ աշակերտ մեծին Եսաեա վարդապետին Կրեանցոյ՝ ի գիւղաբաղաբ գեղջէն Թաղլարցի. յագգէն Թանկոց առաջնորդ կարգեալ է հայրապետէն Աղուանից տեառն Երեմիոյ մի քանի գիւղօրեից Դուգաց¹ 2), ոչ թողին բնակիլ ի հայրենի աթոռն մեր: Այլ որնելա և շրջեցա, և ոչ գտի առաւել քան զայս և հանեցայ բնակիլ աստ և հոդել (հարթեալ) զՅնդուսար ի տեղի բնակութեան և սկիզբն արարեալ շինեցի եկեղեցիս ի կաթուղիկէն յիշատակ հոգոյ իմոյ և ծնողաց իմոց հօրն իմոյ Դավաթի սորան և մօրն Մարիամին և դահեակ սնուցիչ երկու բոռն իմոյ Սառի, Յաշաֆին՝ ողորմութեան, աղաչեմ կենաց. շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս ձեռամբ Յակովբ վարդապետին ի թվին ՌՃԼԱ.»: Ծուխ 40. ար. 140. իգ. 128:

ԻԹ. ՀԿԱԿՈՒ Շէն (Հակակ) Հիմնուած է նոյն սարի հիւսիսային կողմի մի ձորում, բնակիչք բնիկ, հողն արքունի. տեղական բերքերն նոյն, օղն, կլիման և ջուրն սննդարար. երկար կեանք 80-85. եկեղեցին սուրբ Աստուածածին, քարուկիր, փոքր, քահանայ մի: Ծուխ 25. ար. 79. իգ. 72:

Լ. ԹԱՂՈՏ գիւղ. Հիմնուած է Դող աւանի հարաւային կողմում, Մոխրենիսի ձորից հոսող առուի աջ կողմի բարձրութեան վերայ. բնակիչք տեղափոխուած են Մեծ Սիւնեաց Դարաբաս գիւղից, հողն արքունի, տեղական բերքերն նոյն, բա-

---

¹ Դուգի նշանակում է՝ արեգդէմ չէ. իսկ այս տեղ նշանակում է սարիս հիւսիսահայեաց լանջերի վերայ եղած գիւղօրեից:

րեխաուն օդն և կլիման, պատուական ջուրն, երկար կեանք 85, եկեղեցին սուրբ Յովհաննէս, քարուկիր, քահանայ երեք: Ծուխ 70. ար. 256. իգ. 219:

ԱՍ. ԴՈՂ ԱԻԱՆ, Հիմնուած է համանուն բերդասարի արևելահայեաց լանջին վերայ՝ ստորոտին մօտ. տեսարանն գեղեցիկ, բնակիչք բնիկ, բայց մասամբ եկած Ղազանչուց, հեղն մէլիքական, պտղատու և արդիւնաւոր, տեղական բերքերն նոյն, պատուական օդն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 100. եկեղեցին Սուրբ Յովհաննէս, հոյակապ, կառուցեալ շորս սիւների վերայ, երկարութիւնն 21 մետր 70 սանթիմ. լայնութիւնն 12 մետր 92 սանթիմ: Եկեղեցիս ունի և կաթուիկէ և երկու քահանայ: Դրան ճակատակալ քարին վերայ փորագրուած է. «Թվին ՌՃՁԵ. այս սուրբ Ոհանէս եկեղեցուս գլուխն նորոգեց Ղուկազ վարդապետի որդի Մէլիք-Եկանն. յիշատակ է հոգոյն իւրոյ, ով որ կարգայ մէկ բերան Աստուած ողորմի ասէ»:

Եկեղեցիս ունի քարեայ խաչկալ, որի հիւսիսային դրան վերայ փորագրուած է. «Որ ողորմի Քրիստոս Աստուած. յիշատակ է խաչակալս պարոն Մէլիք Եկանիս և ծնողաց իմոց Մօսէս, Ղուկաս վարդապետին, մօրն իւր Շեօին և ծնողին իմ Մարիա մին և եղբարն իմ Արամին և Բոյրն իմ Խանում, կողակիցն Խանում աղին, որդի Արամին, Ըսայուն (Եսայուն) Պաղտամին, Օսէ- փին, Պաղրին, Առաքելին, Սափարին, Պաղումին, Վերտին, կողակիցն Գոգալին, դուստր Թավարին, Խանպանին, Խաթուն Խաթայուն, և այլն եղելոց ողորմի ասէ, ամեն. թին ՌՃԷ.»: Ծուխ 280. ար. 765. իգ. 695:

ԵԿԵՂԵՑՈՒՄՍ ԿԱՆ ՀԵՏԵԻՅԱԼ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐՆ.

1) Կենաց փայտ արծաթեայ խաչի մէջ:

2) Մի արծաթեայ խաչում, որի վերայ քանդակուած է. «Այս է մատուն և նշխարք սրբոյ Առաքելոյն Թօմայի և Յակովբայ գմահատ (՝) նահատակին. ես Շուրթեցի Մարգարիտ ապաշխարողս ետու զայս նշխարքս քեզ ծերունի Սարգիս վարդապետիդ յիշատակ հոգոյ իմոյ ի վայելումն յափտենական քո, թվ. և.»:

3) Այլ արծաթեայ խաչում. «Յիշատակ է Մէլիք Եսայի (ու) որդի Սափարի բէկին, որ ետ Դողա կուսանաց Անապատին. սա է Յակովբ հայրապետին և Թէոդորոսի մասունք...»:

4) Մասն սրբոյն Յակովբայ՝ նոյն տեսակ խաչում. «Ես Գրիգոր շինել տվի սուրբ խաչս յիշատակ ինձ առաջ անմահական է ՚ի Քրիստոս Աստուած հաւատաց է Սուրբ Ակովիկ, որ է Դիզակ¹: Հաթերքեցի ոսկերիչ Մուրատս շինեցի. թվ. ՌՂ. էր»:

5) Մասն Բարսղի Կեսարացւոյն, մի արծաթեայ ոսկեզօծ աջում. «Այս է աջն սրբոյն Բարսեղի հայրապետին Կեսարու, որ ես Սարգիս վարդապետս վերստին նորոգել տըվի յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց Օհանին և Եղիսապետին ի դուռն Սուրբ Աստուածածին թվ. ՌՃԵին. այժմոյս (Փրկչական) ՌՃՄԲ. ի գիւղն Կողպ»:

ԴՈՂ ԱԻԱՆԻՍ ՄէլիքՅԵՐԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆՆ.

Եկողեցու հարաւային կողմին պատկից շինուած է մի նեղ և երկար մատուռ իբրև դամբարան, որի մէջ ամփոփուած են բոլոր մէլիքներն և մէլիքազուններն:

«Այս է տապան Մէլիք Եկանի հայր Ղուլաս վարդապետի, ով կարգայ ողորմի ասէ. թվին ՌՃԿԳ.»:

«Այս է տապան քաջ իշխանին

Եկան անուն մեծ Մէլիքին,

Որ է որդի բարեպաշտին

Ղուկաս անուն վարդապետին.

Եղև սիրեցեալ ամենայնին

Նատիր անուն թագաւորին:

Տիրապետեաց սայ իր երկրին

Ի Աղուանից ի նահանգին

Յոյժ պատուեցաւ Պարսից ազգէն

Քան զիշխանս Հայոց երկրին... ՌՃՂԳ.»:

«Այս է տապան քաջ իշխանին

Մէլիք Եկանի որդի պարոն Մէլիք Արամին,

¹ Դիզակ գաւառում:

Որ շատ սիրական էր Նատիր Շահին
Որ յառաջ վախճանեցաւ հայր սորին,
Որ շափաղաթ ունէր Նատիր Շահին,
Որ է Բ. հաքիմ էլաւ Ե. մուհալին.
Շահն ոգեց (ուզեց) Արամ տարաւ,
ԶՌ (6000) թուման ջարմայ առաւ,
Ուրախ արտով յղի (ուղի) արաւ,
Ողորմի թվ. ՌՃՂԴ.
Որ փոխեցաւ առ Աստուած,

Որ ընթեռնուք, մէկ բերան Աստուած ողորմի ասացէք».

«Այս է տապան մեծին Մէլիք Եկանի որդի Մէլիք Եսայուն և էր սա իշխան կարգեալ Նատիր Շահէն. ԼԳ. ամ տիրեաց երկրիս Դիզակու և արար բազում քաջութիւն և յաղթութիւն ընդ անօրէնսն, և էր ինքն պարթև և յոյժ զօրաւոր քան զառաջինսն իւր և թեկ կենաց սորա կամաւ Աստուծոյ վաղճանեցաւ թվ. ՌՄԼ. հոգտեմբերին Բ.-ին գշ. որ ընթեռնուք, մէկ Հայր մեղայ ասացէք. ամէն»:

«Այս տապան լուսահոգի Մէլիք Արամի որդի Բաղր բէկին. թվ. ՌՄԼԸ. էր»:

Մէլիք-Եկանի ապարանն գտնուում է աւանիս մէջ, որ բաղկացած է երկյարկ շինութիւնից, որ կառուցեալ է համակ սրբատաշ քարով: Հետևեալն քանդակուած է գետնայարկի դրան գլխի ճակատակալ քարին և սեմերին վերայ.

«Թիւն ՌՃԺԶ. յիշատակ է Թանապաս. այս է, որ ես Ղուկազ վարդապետի որդի, որ իմ անուն Մէլիք Եկան, առաջ խելին (խալին-ժողովուրդն) ջամ դեռին¹, ինձ կարգեցին քօխայ, յետ նորա որ օլքան² սալամաթ եղաւ: Դեռ Աւշառ Սուլթան Հիւսէնիյ (ինի) տղայ Ղահթմիշ երեքն որ ՚ի յէն շափաղուլ³ ողարկէ. որ պիրաւ ինձ. տու շե՛ս⁴ Մէլիքութիւն տվաւ: Այլ Օսմանլուն եկաւ առաւ ՚ի ձեռն Աւնից (Աղուանից)

¹ Գումարուեցան:

² Երկիրն խաղաղացաւ:

³ Որ Կահթմիշն երեմ գունդ զօրք ասպատակ սփռէ:

⁴ Պիրաւ – բերաւ. և ասաց – Դու շե՛ս եկանն: Երբ իմացաւ որ ես եմ, մելիքութիւն տուաւ.

որ ան էլ սա շափաղուլ ուղարկէ որ պերէն: Ես թողեցի ոչ¹ Հայաստանս² եսիր տալու... Ինչ տվաւ սով Լղար աղին³: Շահ Նայդիր զօրեղ թագաւոր եկաւ, զօրով առաւ օլքաս ՚ի ձեռէս Օսմանլուէնանայ (Օսմանցիներից), նոր աէս (այս) շափաղուլ կողարկէ, որ բերաւ ինձ այս եզմոհիլիս. ազկ քրիստից (ազգ քրիստոնէից) որ մէկն Թալիշ, մէկն Չմյաթ (Չարաբերդ), մէկն Խաշէն, մէկն Վարանդայ, մէկն Քոշէզ, մէկն Տուզաղ. այստունց⁴ (սոցա) խանը պակլար պէկայ տեղ ար ինձ շափաղաթ արաւ: Ով որ յեղով կարդէ այս գիր, էս իմանայ որ մեր որպիսութիւն այպէս իլաւ. մին ողորմեայ այսէ (ասէ), եղև. ամեն»:

ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԽԱՎԿԱՅ.

Աւանիս հարաւային կողմի հանգստարանում կայ մի քարուկիր եկեղեցի, որ շինուած է մեծ մեծ քարերով: Դրան ճակատակալ քարի վերայ.

«Թվ. ՌՃՂԶ. յիշատակ է սուրբ Ըստեփանոս եկեղեցուս գլուխն, որ նորոգեց Մէլիք Եկան և որդին Մէլիք Եսային, յիշատակ է հոգոյ»:

Դրանն սեմերի վերայ. «Ովանէս եպիսկոպոս, Մանուէլ եպիսկոպոս»: Եկեղեցիս խիստ հին է, այն է առնուազն վեցհարիւր տարուան շէնք է:

ԱՆԱՊԱՏ.

Հանգստարանիս վերևի ծայրում կայ մի այլ քարուկիր եկեղեցի ևս, կառուցեալ մի կամարի վերայ, որի ճակատի խաչի վերայ փորագրուած է. «Խաչս Վարդան»: Եկեղեցուս մէջ է Մէլիք-Բախտամի գերեզմանն, որ ծածկուած է հողով: Եկեղեցուս մօտ նշմարուում են խուցերի և կացարաների բա-

¹ Թողեցի ոչ - չթողի:

² Հայաստանէս: Աղուանից երկրի հայերիցն:

³ Սովն վտիտ աղային հարուած տուա՛ւ:

⁴ Դիզակ գաւառս հաւաքողների վերայ գիս իշխան կարգեց Շահն:

կեր և բեկորներ, որոց մասին պատմում են թէ կուսանոց եղած է անապատս:

Դող աւանս ունեցած է ամուր շրջապարիսպ, բայց այժմ այնպէս քանդած և քարերը տարած են, որ հազիւ է նշմարուում շրջապարսպի հետքերն ուրեք ուրեք: Սակայն տակաւին ապրում են մարդիկ, որք հաճախ կանգուն տեսած են պարիսպը:

Գրչագիր Աստուածաշունչ. Աւանու մա կայ մի ընտիր ձեռագիր աստուածաշունչ, ոի մէջ նախագրութիւններ կայ բոլոր գրոց համար առանձին առանձին հատուածներով: Մի-այն ափսո՛ս որ անխնամ պահուած է, վասնորոյ շատ տեղե-րում իրարու փակած են թերթերն և բորբոսնան: Հնկած և անյայտացած են մի քանի թերթեր, որոց հետ և յիշատակարանն: Երկար թերթելոց վերջն հազիւ կարողացայ գտնել միայն. «Զստացող սուրբ գրոցս զՍիմէօն րաբունի զաշակետւ մեծին Գրիգորի և զանիմաստ ծրող սորին զՅովհաննէս եպիս-կոպոս Անույ, աղաչեմ զձեզ դասք լուսեւամից, յիշման առնել զվեզ արժանի, զի և դոք յիշեալ լիջիք ՚ի բարիս բարեւարին Աստուծոյ աւրհնելոյն յամենայն յաիտեանս. ամէն»: Աստուա-ծաշունչս, որ գտնուում է պ. Տէր-Սարգսեանցի մօտ, շունի թուական:

ԼԲ. ՄՈՒՆԵՆԻՍ գիր. Հիմնուած է Թաղոտ գիւղի արևմտեան կողմում, ջրաձորի ձախ կողմի լանջի վերայ, դիրքն արևելահայեաց. բնակիչք բնիկ, հողն մելիքական, տեղական բերքերն նոյն, օղն, կլիման և ջուրն գերազանց, երկար կեանք 100. Եկեղեցին սուրբ Սարգիս, քարուկիր, քահանայ մի: Ծուխ 40 ար. 180. իգ. 170:

Օխտը դռնէ (Յօթն դուռ ունեցող)

Ուխտատեղիս գտնուում է գիւղիցս վերև մի լեռնաբլրակի վերայ: Շինուած է եղել տորոնագոյն տաշած քարով, որ այժմ կիսաւեր դրութեան մէջ է:

ԼԳ. ՏՈՒՄԻ. Հիմնուած է գիւղս Մոխրենիսի արևմտեան կողմում Շնաքարի գետ կոչուած վտակի ձախ ափի բարձրութեան վերայ, դիրքն հարաւ-արևելահայեաց. բնակիչք բնիկ. հողն բէկական, լեռնային, անջրդի, բայց հացատու. տեղա-

կան բերքերն նոյն (կայ նաև խոզ)¹, օդն, կլիման և ջուրն պատուական, երկար կեանք 85-95. եկեղեցին սուրբ Յովհաննէս, քարուկիր, կամարակապ, առանձ սիւնի, քահանայ երկու: Ծուխ 120. ար. 563. իգ. 470:

ԿԱՐՄԻՐ ԵԿԵՂԵՑԻ.

Գիւղիս հարաւային կողմում, ձորակի աջ կողմի սեռի վերայ, շինուած է հասարակ քարով: Ամբողջապէս փլած է եկեղեցու հարաւային պատն և թաղն կամարներով միասին: Ունեցած է երկու դուռն հարաւային և արևմտեան կողմերից: Երկարութիւնն 11 մետր, լայնութիւնն 6 մետր 45 սանթիմ: Արտաքուստ արևմտեան լուսամտի գլխին փորագրուած է:

«Ի նսխ. թվ. և ի թագաւորութեանս տեառն Գագիկայ (Աղուանից) Ռդոյ Մուսէի ես Ոսկի դուստր Մուսէի շինեցի տուն Աստուծոյ ի փրկութիւն հոգո իմո և ծնողաց իմոց»: Եկեղեցիս հանգստարանի մէջ է. վաղեմի հանգստարանիս մէջ կան խիստ հին ամփոփեալներ, որոց տապանաքարերն անարձանագիր են ամենամեծ մասամբ:

ԹԱԳԱՒՈՐԻ ՊԱԿԱՏ.

Հանգստարանիցս փոքր ինչ վերև, մի առանձնացած սարահարթի վերայ կան քարուկիր շինութեանց բեկորներ: Հետքերիցն յայտնի երևում է որ շրջապարսպով ամրափակուած է եղել սարահարթս: Խեցեղէն խողովակների շարքերից նշմարուած է որ ջուր բերուած է ժամանակաւ սարահարթս: Ժողովուրդն աւանդաբար թագաւորի պալատ անունը յատկացրած է աւերակ հնութիւն կրող սարահարթիս:

---

¹ Գիւղս իւր անդերով և անտառներով պատկանում է մեծ. Մովսէս-բէկ Արաբէկեանցին:

ԹԱԳԱԻՈՐԻ ԳԵՐԵՉՄԱՆ՝.

Պալատատեղուցս դէպի հարաւ՝ փոքր ինչ հեռի՝ մի կոնաձև բարձրացած բլրի մօտ կայ մի հին և առանձին այլ հանգստարան, որի մէջ երևում է մի մատրան աւերակ: Աւերակիս հարաւային կողմին մօտ կայ մի տապանաքար, որ ունի 2 մետր 3 սանթիմ երկարութիւն և 73 սանթիմ լայնութիւն և 5 գծով նախշեր, սակայն չունի արձանագրութիւն: Ահա այս է որդուց որդի աւանդաբար մատնանիշ արած թագաւորի գերեզմանն:

ԹԱԳԱԻՈՐԻ ԱՂԲԻԻՐ.

Պալատատեղու հիւսիսային ձորակում, որ կայ գիւղի և Կարմիր եկեղեցու միջև, կայ մի պատուական աղբիւր, որի վերայ վաղուց շինուած է եղել սրբատաշ քարով կառուցեալ գեղեցիկ շէնք: Ահաւասիկ այս է Թագաւորի աղբիւրն: Յաւակի է, այո՛, խիստ ցաւալի որ գիւղացիքս չիմարաբար քանդած և տարած են թէ Կարմիր եկեղեցու թէ Պալատի և պարսպի և մատրանն և թէ՛ աղբիւրիս քարերը:

ԳԱԻԱՌԻՍ ՎԱՆՔԵՐՆ

ԳՏՉԱՅ ՎԱՆՔ.

Արդէն ծանօթացանք Հատրութի մօտի վանքին. այժմ ծանօթանանք Գոչայ վանուց, որ հիմնարկուած է մի գեղեցկատես և հիւսիսահայեաց սարահարթակի վերայ, Թաղլար աւանի հանդէպ, Ղուրու-չայ գետակի աջ կողմի բարձրութեան վերայ: Շինուած է համակ սրբատաշ տորոնագոյն քարով (որի հանքն շատ հեռի չէ վանքիցս) խաչաձև, քառակուսի, չորս կամարներով, որոց վերայ բարձրացած է գեղեց-

---

¹ Ըստ մեր կարծեաց այս է գերեզման Աղուանից Ներսէն իշխանի որդի Գագիկ իշխանին, որ էր հայ Աբու-Մուսաէի, որի մասին տես ծանօթ. 12:

կաձև կաթուղիկէն, որի վերայ բուսած է մի ճապկի և մի խնձորի ծառ: Վանքս ունի մի աւագ, շորս փոքր խորան, տասներեք լուսամուտ, մի դուռն, 10 մետր երկարութիւն և 7 մետր 50 սանթիմ լայնութիւն: 1868-ի մեծ շարժով արտաքուստ թափուած է տաճարիս արևելեան հարաւային անկիւնի քարերն:

Վանքիս հիւսիսային ումի վերայ փորագրուած է.

«Յանուն Հար և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ, ես Սարգիս և Վրդանէս եպիսկոպոսք հիմնարկեցաք զեկեղեցիս ի ՈՂ. (1241) թվիս. շատ աշխատութեամբ աւագ խորանն խփեցաւ և եղբայրս իմ Տէր Սարգիս ի Քրիստոս փոխեցաւ: Ես տէր Վրդանէս կատարեցի բազում աշխատութեամբ և հալալ արդեամբք իմովք ՈՂէ, թվիս ի դառն և ի նեղ ժամանակիս՝ որ ազգն նետողաց զբազում գաւառս աւերեաց և մնաց այլասեռից աթոռ ի վիճակ սրբոյն Գրիգորիսի, որ է հաստատեալ աշով և սուրբ նշանան և գաւազանան սրբով. վիճակեցաւ և սահմանով ի յԱղուանոյ գետոյ մինչև Երասխն, մինչ ի Աւագն Գատուհատի, Վակունիս Վաղազնագետով, ի Քարատնիս և Խոզանագետովն, Զառիստ իւր գետովն. Հաքարի Հազարագետովն, Քրտագետ իւր գետովն, իւր սահմանովն, Դիզակ, Բէլուկան իւր գետովն և հայրենիքն եկեղեցւոյս տուինք, Փարախն և Գոտանոցն, Եկեղեցաձորն իւր սահմանովն. Ա. լուծ հող ի Տայիս. Ա. լուծ ի Դող ի Գաղս, Ա. ի Մոխրենիս. ով որ այս սահմանէս յետ առնէ կտթուղիկոս կամ իշխան կամ հայրապետ, երեք սուրբ՝ ժողովոյն նզոված եղիցի, յԱստուծոյ և յամենայն սրբոց անիծեալ, մասն և բաժին ընդ Յուզայի առցէ»:

Ներհուստ հարաւային փոքր խորանի նակատին.

«Ի թվին ՈՂէ. ես Տէր Վրդանէս շինեցի զեկեղեցիս և զցրուեալ վիճակս, հաստատեցի և զհայրենիս և արձանի գրեցի հանապազ ուրբաթն անյիշատակաց ժամն, և տարւոջն ժ, ժամ ինձ և ժ. ժամ Տէր Սարգսի: Յինանցն Ա. ժամ Ուխտանէս եղբաւրն իմ, Ա. ժամ Մովսիսի իմ քվեր որդու, որ խափանէ մեր մեղացն տէր է առ Աստուած»:

Հիւսիսային փոքր խորանի ճակատին. «Ես Ջերգամ և որդի իմ Ղարաք միաբանեցաք սուրբ ուխտիս տէր Վրդանէս իւր կամաւ գժամատունն ինձ երեստ և ես իմ հալալ արդիւնն ընծաբերի Սուրբ ատոռոյս (աթոռոյս)»:

Վանքս ունի և հնաշէն գաւիթ, որի գոյութիւնն խիստ հին է քան վանքինն: Գաւթումս, որ կառուցեալ է մի կամարի վերայ, կայ երկու խաշարձան կանգնեցրած տաճարի դրան առաջ աջ ու ձախ կողմերում:

Հարաւային կողմի գեղեցկաբանդակ խաչի վերայ

«Թվին ՈՂԵ. Ես տէր Վրդանէս կանգնեցի զխաչս ի փլրկութիւն հոգւոյ իմոյ»:

Հիւսիսային կողմի խաշարձանի վերայ

«Յիշատակ է Սուրբ տաճարիս կաթուղիկէն Դողեցի Սարգսի որդի Սայուն և իւր կողակից Հերիքնագին թվին ՌՃԿԶ.»:

Գաւթումս ամփոփուած են մի քանի եպիսկոպոսների և վարդապետների մամիւններ, որոց վերայ կան տապանաքարեր: Գաւթիս արևելեան հիւսիսային կողմին կից է մի աւելի հին եկեղեցի, որի դրան առաջ մի տապանաքարի վերայ փորագրուած է.

«Այս է տապան տէր Սիմէօնի որդի Մեսրոբ վարդապետին թվին ՌՃՀԲ.: Լուսահոգի Մէլիք Եկանն ձեռնադրել տվաւ եպիսկոպոս, կարգեց Կտիչոյ վանքին առաջնորդ: Որ եկի հաստատեցի սուրբ աթոռս թվին ՌՃՂԶ. ով որ կարդայ, մէկ բերան ողորմի ասէ»:

Վանքս ունի մի քանի հնոտի սենեակներ և մի աշխարհական պահապան: Հետզհետէ քայքայուում է պատուական վանքս. գրեթէ ամբողջապէս յափշտակուած են վանքիս հողերն.....:

ԳԱԻԱՌԻՍ ԲԵՐԴԵՐՆ

ՋԱԼԱԼԵԱՆ ՎԵԼԻՋԱՆ-ԻՇԽԱՆԻ ԲԵՐԴԻՆ կամ ՅՕՐԱԲԵՐԴ. (10)

Մի բարձրագոյն սար է բերդատեղին (5019 ոտք), որ առանձնացած է ամեն կողմերից, երկարած արևմուտքից դէպի արևելք և արձանացած Վանք, Տագ, Յոր և այլ գիւղօրէից մէջ: Բարձր քերձեր են բերդիս հարաւային կողմերն, իսկ ամուր պատերով պարսպուած մնացեալ կողմերն: Մակերևութի մեծ մասն հարթ է, տեսարանն զմլխելի և օդն դերազանց: Երկու դռներ ունեցած է, մին արևելեան և միւսն արևմտեան կողմից: Բայց այժմ տեղ տեղ քանդուած և թաձուած են պարսպի պատերն և դռներից անգամ: Պարսպի հաստութեան չափն է մօտ 2 մետր. որ հիւսուած է անտաշ քարով և կրացեխով: Զուր չկայ բերդումս, բայց ուրեք ուրեք երևում են անձրևի քանդած տեղերում մեծ մեծ և հաստ հաստ խեցեղէն խողովակներ. այս երևոյթն նշան է, որ ջուր բերուած է բերդս Շաղախ գիւղի և ուխտատեղու մօտից: Հետզհետէ գտնում են բերդիցս մեծ-մեծ կարասներ, անօթ-ներ և ուրիշ գործիքներ, և քարուկիր շինուած հորեր:

ՎՆԷՍԱՅ ՂԱԼԱ (ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ԲԵՐԴ). (11)

Հիմնուած է Հիւքիւրաթաղից վերև եղած մի բոլորշի բարձրացած սարի գագաթին վերայ¹ 1) (500 ոտք) Անդնդախոր ձորեր են ամրոցիս արևմտեան, հիւսիսային, արևելեան և հարաւային կողմերն. միայն մի սեռով կցուած է հոմանուն Վանէսայ սարին: Ամրոցս ունի քարուկիր շրջապարիսպ, որ բոլորուած է գագթի դիրքի ձևով, երկու բարձր և ամուր բուրգ և մի դուռն: Բայց տեղ տեղ քանդուած են պատերն և դուռնն, կանգուն մնում են միայն բուրգերն: Պարսպի ամենաբարձր

---

¹ Բերդասարս նիւաւորուած է Դիզափայա լեռնաշղթայից և ձգուած հարաւային արևմուտքից դէպի արևելք և վերջացած դաշտաբերանում: Բերդս կոչուում է Ասան-Իզբաշու բերդ:

մասն երկու աշտարակների կողմն է: Հարթ և հաւասար է ամրոցիս մակերևոյթն, որ համարեա՛ թէ հարիւր քառակուսի մետր է և ունի ուշագրաւ տեսարան և վեհ դիրք: Ամրոցիս յատակն լի է բնակարանների քարուկիր բակերով. իսկ վերնամասում շինուած է իբրև միջնաբերդ մի փոքրիկ դղեակ, որի մէջ է քարուկիր շինուած մի ընդարձակ ջրաւազան, որի մէջ տակաւին կայ ջուր, բայց անմաքուր: Աւանդաբար ասում են, որ սորա ջուրն խողովակներով բե-րուած է եղել բերդիս հարաւային կողմում եղած աղբիւր- ների ջրերից, որք կան ճանապարհի վերայ:

ԴՈՂ ԲԵՐԴ (4892 բարձ.) (12).

Բերդասարս, որ բոլորովին առանձնացած է իւր շրջապատից, հսկայաբար արձանացած է Թաղլար, Դող, Մոխրենիս և Տումի գիւղօրէից մէջ: Վիմահերձ, ապառաժ և բարձր քերձեր են բերդիս հիւսիսային, արևմտեան և հարաւային կողմերն, իսկ անտառապատ և քարակոյտ արևելեան կողմն: Գագաթի բաց տեղն պարսպուած է վերևից վիմահերձից վիմահերձ, իսկ վարից ձորուած է ահագին խրամ. վերջապէս ունի խիստ նշանաւոր, բայց անբացատրելի ամրութիւն: Գագաթի վերայ եղած է հարիւրքառասնի չափ բնակարան, որոց պատերն այժմ դեռ մնում են կիսաւեր:

Բնակարաններիս վերի կողմում որևմտեան վիմահերձի գլխին է անտաշ քարով շինուած եկեղեցիս, որ քարուկիր է և ամբողջապէս կանգուն, սակայն բաւականին հնաշէն: Եկեղեցիս ունի երկու դուռն արևմտեան և հարաւային կողմերից, երկու լուսամուտ արևմտեան և արևելեան կողմերից և 9 մետր 3 սանթիմ երկարութիւն և 6 մետր լայնութիւն: Մի փոքր տեղ վնասուած է հիւսիսային կողմից: Տաճարումս կան սպիտակ շերտաքարից շինուած հինգ քարեայ փոքր խաչեր, որոց վերայ քանդակուած է. «ժաչս Նազազին», «ժաչս Մրհապետին», «ժաչս Շահումին», «ժաչս Ղազարայ», «ժաչս Եղուայ»:

Արտաքուստ հարաւային դրան արեւելեան սեմի վերայ քանդակուած է Սուրբ Աստուածածնայ պատկերն, որ գրկած է մանկացեալ Յիսուս Քրիստոսը և մի աղբրսարկու վեղարաւոր վարդապետի պատկերն, իսկ արեւմտեան սեմի վերայ՝ երկու աղօթաւոր վարդապետի պատկերներն և մի խաչ: Ափսո՛ս, որ թուական չունի եկեղեցիս. սակայն բաւական հին են թէ տաճարիս շինութիւնն և թէ խաչերի ձևերն և տառերն:

Եկեղեցուս¹ արեւելեան կողմում մի քանի քայլ հեռի կայ մի վարդապետի գերեզման, որի տապանաքարի վերայ փորուած է երկգլխի, օձաձև գաւազան և մի ձեռաց թաթ. որ բռնած է գաւազանը, և այս արձանագրութիւնն, «ԹՎԻՆ ԶԶ. (1257) այս է տապան Մովսէս վարդապետին .....»: Օրն տարաժամեայ լինելու պատճառաւ հազիւ կարողացանք կարդալ այսչափ, մնացեալը չ'ժամանեցինք ընթեռնուլ:

Կեօլբ. Եկեղեցուս հարաւային կողմում կայ շորս կալաչափ մեծութեամբ մի լճակ, որ միշտ լի է անձրևաջրով և ձիւնաջրով: Թուի թէ պատերազմների ժամանակ պաշարեալներն կառավարուած են ջրովս:

ԴԻԶԱՓԱՅՏԻ ԲԵՐԴ (5994).

Բերդասարս իբրև լեռնաբազուկ Դիզափայտի արևմտեան կողմից կախուած է Տումի գիւղի վերայ և առանձնացած ամեն կողմերից: Պարսպուած է սարիս հարաւային և արեւելեան կողմերն և կասկածաւոր նեղուցներն ու կիրճերն, ուր եղած են: Մուտքն արևմտեան կողմիցն է և պարիսպն չունի բուրգեր: Պարսպիս ներսում կան բնակութեանց բակեր, թէ և հարթ չէ բերդիս անտառապատ մակերևոյթն: Ջուր չկայ և այս ամբողջում, վասն որոյ շինուած են յատկապէս հարաւային կողմում հորեր և ամաններով ջուր բերած բերդիս սրևմտեան ստորոտում եղած Թաղալ անուն պատուական աղբիւրիցն: Հարկ է յայտնել որ բերդս չունի Դողայ բերդի բոլորովին

---

¹ Սպիտակ են եկեղեցու քարերն և բոլորովին նման Յակովբայ տաճարի քարին, երևի թէ քարերս բերուած են Կաւաբայ սարի հանքից:

ապահով ամրութիւնը: Ամրոցիցս շատ հեռի չէ Դիզափայտի հին վանքի տեղն, ուր շինած են այ-մ մի մատուռ (13): Ամրոցիս հիւսիսային կողմում քերծի գլխին՝ ծառերի տակ կայ մի աւերակ մատուռ Օխտը-դունէ-խութ ա-նուն, որ տարբեր է և այլ նախորդ յիշուածից:

ԺԲ. ՎԱՐԱՆԴԱՅ ԳԱԻԱՌ.

Գաւառիս սահմաններն են Ղուրու-շայ և Գարգար գետակներն, դաշտաբերանն, Քիրս և Դիզափայտ լեռնաշղթաների գագաթնագիծն: Ինչպէս Դիզակ, նոյնպէս և Վարանդայ գաւառիս ջուրն պակաս է. սակայն հարուստ է հացով և հայ բնակիչներով:

Ա. ԹԱՂԱՐ ԱԻԱՆ. Հիմնուած է այն սարի հարաւահայեաց լանջի վերայ, որ իբր լեռնաբազուկ սկսուած է Փոքր-Քիրս սարից և երկարած մինչև Դրախտիկ: Բնակիչք տեղափոխուած են այստեղ Հին-Թաղլարից, հողն արքունի, լեռնային, ամենամեծ մասամբ աւազուտ, խիստ սակաւ և նուազ արդիւնաբեր. տեղական բերքերն՝ ցորեն, գարի, կորեկ, գարնանի, հաճար, գարնագարի, սորեկ, կտաւհատ, բողկ, գագար, սոխ, սխտոր, լուբիա, բակլա, խաշխաշ, թութ, տանձ, խնձոր, գինձ (համեմ), կուտեմ, անանուխ, թարխուն, սուսամբար, և այլն: Օղն, կլիման և ջուրն պատուական, տեսարանն գեղեցիկ, երկար կեանք 100. Եկեղեցին Ամենափրկիչ քարուկիր, թաղակապ երկու կամարների վերայ առանց միջնասիւնների. երկարութիւնն 19 մետր. 45 սանթիմ: Եկեղեցին շինուած է աւանիս հասարակութեան ծախքով. երկու նոր լուսամուտներ բացուած են հարաւային կողմից: «Այս է լուսամուտներս յիշատակ է որդոց Շահնազար պապալեանցին 1892»: Քահանայ չորս: Ծուխ 450. արակ. 1400, իգ. 1070:

Եկեղեցումս կայ մի ձեռագիր աւետարան միջակ դիրքով, գրուած մագաղաթի վերայ, պատկերազարդ, բայց անճաշակ և անարուեստ: Յիշատակարանից:

«Արդ գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի յերկիրս Որոտեան ի գիւղս, որ կոչի Լոր. ընդ հովանեաւ սուրբ Գէորգեայ զորա-

վարի ի հայրապետութեան սուրբ էջմիածնի և փոխանորդ սուրբ լուսաւորչին Հայոց տեառն Յակովբ սրբազան Կաթողիկոսի, և մերոյ Ստաթէի սուրբ աթոռոյս Յովհաննէս քաջ բաբունապետի և Նետողաց Տաճկաց Շահ Սէլիմանի ի թուաբերութեանս Հայոց ՌՃԻԲ. ամի: Գրեցաւ Աստուածախօս սուրբ տառս սուտանուն Արիստակէս սարկաւազի...: Արդ ստացող սուրբ աւետարանիս... բարեմիտ քահանայն տէր Վրդանէս, որ է սա երկրէն Կաքաւաբերդու ի գեղջէն Մահրաւու...»: Յետոյ գրուած է. «Յիշեսջիք վերստին ստացող... աւետարանս Թաղարեցի Պագունց Պողոսի որդի., պարոն Աբրահամն. տեսեալ այլազգաց ձեռն, հալա արդեանց իւրոց ետ և էառ և ետ ի դուռն Տեղու (մեծ-գիւղ Մեծ-Սիւնիքում) սուրբ Գէորգ եկեղեցուն իւր և ծնողաց...»: Հուսկ հետոյ գրած է վերջին ստացող և եկեղեցուս նուիրողն. «Յիշատակ է զսուրբ աւետարանս և ետու սրբոյն Ամենափրկչի եկեղեցոյն՝ ծնողացն իմոց Պողոսին Բաղդասարեան Թաղարեցի, և մօրն իմոյ Խաթունին, արբահամ Պողոսեան»:

Սուրբ Սահակեան տղայոց միդասեան ուսումնարան. ուր կայ 50 աշակերտ. թոշակատու Յ8, ձրիավարժ՝ 15, տարեկան ուճիկ վարժապետաց 315 ռուբլի:

Մար-Խաթուն (Մայր-Խաթուն) 4199 ոտք բարձ.

Հին գիւղատեղի, հանգստարան և մատուռ, որք գտնուում են Շեխեր գիւի հարաւային կողմի բարձրութեան վերայ: Մատրանս շինութեան թուականն է. «ԹՎ. ՌՄԲ.»:

Մծախաչ (Շմանէք).

Երկու ահագին քարայրներ են, որք կան Թաղարից վար, Ղուրու-չայի ձախ եգերքին մօտ Մծախաչ անուն: Վարի քարայրից կաթկաթում է ջուր:

Իշխանի գիւղատեղի (Էշխնեցէք).

Գտնուում է Թաղարի հարաւային հանդէպ, նոյն Ղուրուչայ գետակի աջ կողմի լանջի վերայ, ուր կայ նաև հանգստարան:

Իգակուց կամ Հայկազն գիւղատեղի.

Այս անուն աւերակ գիւղ, հանգստարան և մատուռ կայ բուն Ղուրու շայ գետակի (միջի վտակի) ձախ կողմի լանջի վերայ, Տումի գիւղի արևմտեան կողմում: Սակայ այժմ այս տեղն պատկանում է Տումու հողերին:

Հանգած-եղցէ (եկեղեցի).

Թաղարի արևմտեան կողմում ոչ այնքան հեռի կայ գիւղատեղի, հանգստարան և աւերակ եկեղեցի:

Բ. ԱԶՈՒ գիւղ. Հիմնուած է նոյն սարի հարաւ-արևելեան ստորոտում, մի ձորի հովտում. բնակիչք ամենամեծ մասամբ գաղթած են Ղարաղաղից, իսկ մնացեալք բնիկ. հողն բէկական, սակաւ, բայց միջակ արգիւնաբեր. տեղական բերքերն նոյն, օդն և կլիման ամրան տօթագին, ջուրն պատուական, երկար կեանք 75-80. եկեղեցին սուրբ Աստուածածին, քարուկիր, կառուցեալ երկու կամարների վերայ, երկարութիւնն 14 մետր 70 սանթիմ. լայնութիւնն 8 մետր 17 սանթիմ, քահանայ մի: Եկեղեցումս կայ մի ձեռագիր աւետարան միջակ դիրքով, առանց պատկերի, գրուած մանր գրերով թղթի վերայ, ոչ այնքան գեղեցիկ. շունի յիշատակարան, միայն յայտնի է որ գրած է Սարգիս անուն ծերացեալ ոմն քահանայ: Ծուխ 140. ար. 427. իգ. 380:

ՈՐՎԱՆ ՔԱՐԱՅՐ

Գիւղիս արևելեան կողմում, ձորակի ձախ կողմի բարձրութեան վերայ կայ մի խիստ խոր, խաւարամած և միանգամայն ահարկու քարայր, որի մէջ կայ մի կնոջ արձան, որ գրկած է մի մանուկ: Արձանս կոփուած է քարից, կնոջ զգեստի տարազն և գլխի շինութեան ձևն ներկայացնում են Արցախի կանանց հագուստների և փաթաթոցներով շինած գլուխների տիպը: Երկիւղալի է առանց զէնքի և լուսի միայնակներս մտնելն. հարկ է զգուշանալ:

Գ. ՆՈՐ-ԴՐԱՆՏԻԿ գիւղ¹. Հիմնուած է նոյն սարի ծայրում. մի արևելահայկեաց լանջի վերայ, դիրքն վեհապանծ, տեսարանն զմայլելի. բնակիչք բնիկ, տեղական բերքերն նոյն, հողն բէկական, անջրդի և կարի սակաւ արդիւնաւէտ. գերազանց օղն, կլիման և ջուրն. երկար կեանք 60-65 տարի². Եկեղեցին սուրբ Գրիգոր Նարեկացի. քարուկիր, շիւնուած ՌՂԴ. Թուին Հայոց մի բարձրահայեաց բլրի վերայ, որի հարթակն լի է ծերունի ծառերով և հանգիստներով. քահանայ մի: Ծուխ 47, ար. 136, իգ. 116:

Կախան. ՀինԴրախտիկից հիւսիս մի բարձր բլրի գագաթին վերայ կայ մի ուխտատեղի Կախան անուն: Երևում է որ աւերակ է այս մի հին, փոքր վանուց, որ զարդարուած է գառամեալ ծառոց փառաւոր հովանիներով, որոց՝ ոչ ոք չէ համարձակում կացին զարկել:

Դ. ՇԵՆՆԵՐ շէն. Հիմնուած է նոյն սարի հիւսիսային կողմում, դիրքն հիւսիսահայեաց. բնակիչք տեղափոխուած են Թաղլարից և Աւետարանոց աւանից, հողն բէկական և արդիւնաւոր, տեղական բերքերն նոյն, սննդարար օղն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 80. Եկեղեցի սուրբ Վարդան, քարուկիր և փոքր. քահանան գալիս է նոր-Դրախտիկից:

Ծուխ 65 (բէկեր են 42 ծուխն), ար. 240, իգ. 114:

Ե, ՆԵՐՔԻՆ-ԹԱՂԱՎԱՐԴ. Հիմնուած է նոյն սարի հիւսիսային կողմում, Քեօնդալան գետակի աջ կողմի բարձրութեան վերայ, գիւղի դիրքն արևելահայեաց լանջ. բնակիչք բնիկ. հողն բէկական, անջրդի, բարեբեր, տեղական բերքերն նոյն (կայ այգի և թթենի), օղն, կլիման և ջուրն պատուական, երկար կեանք 100. Եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, կառուցեալ երկու կամարների վերայ, երկարութիւնն 17 մետր 70 սանթիմ, լայնութիւնն 9 մետր: Դրան ճակատակալ քարի վե-

---

¹ Հին Դրախտիկն իւր քարուկիր եկեղեցիով մնում է նորից վար՝ կալերի մէջ:

² Զարմանալու է ընթացողն օգի. կլիմայի և ջրի գերազանց լինելը համեմատելով բնակչաց կեանքի կարեւորեան հետ, պատճառն այն է, որ սոցա հունձն և կալերն ընկած են Պիան գաւառի դաշտի վերայ ամրան տօթակէզ միջոցին գործով են դաշտում:

րայ. «Շինեցաւ եկեղեցիս յանուն Արբոյ Աստուածածնին արդեամբ և ծախիւք ազնիւ Բէրամ աղայի արդույ պօլկովնիկ Մէլիք Ջիւմշիտեան Շահնազարեանց ի յիշատակ կենդանեաց և հա-մայն ննջեցելոց իւրեանց ի Քրիստոս 1840 թվ. ՌՄԺԷ.¹» Քահանայ երեք: Ծուխ 170. ար. 590. իգ. 550:

Այստեղ կայ Սուրբ Մեսրոպեան տղայոց միդասեան ուսումնարան. աշակերտ 40, թոշակատու 33, ձրիավարժ 7. ուսուցչաց միամեայ ուճիկ 300 ըուբ.:

Հին-Ներքին-Թաղավարդ, որ նորից 1/7 մղոն ներքև է: Վնասուած եկեղեցին, որ կառուցեալ է երեք կամարների վերայ. դրան գլխին մի քարի վերայ. «Ես անարժան Գրիգորս շինեցի Թաղավարդու եկեղեցին առաջնորդութիւն Տաւրթին որդին, Նոր Պապասին Ամիրպեկին, այնպէս սէրուն էր, որ գիշերն քուն չկէ»:

Բրդահոնջին (Բերդաունչին) եղցի

Քեօնդալանի աջ կողմում, Շէխեր տանող ճանապարհի գլխին բարձր սարահարթի վերայ կայ մի հին եկեղեցի, որի դուռն աւերուած է և շինութիւնն տեղ տեղ խախտուած: Հիւսիսային որմի մէջ խաչքարի վերայ. «Խաչս Շահումին»:
Եկեղեցու արևմտեան կողմում, քարընկէց հեռաւորութեան վերայ կայ քարուկիր հին շինութիւն, որ նման է սենեակների: Մեզ թուում է թէ վանք եղած է այս. քանզի եթէ եկեղեցի եղած լինէր, անշուշտ կունենար գիւղատեղու աւերակ և հանգստարան. բայց չունի ո՛չ այս և ո՛չ այն:

Ձ. ՎԵՐԻՆ-ԹԱՂԱՍՐԴ. Հիմնուած է միևնոյն սարի հիւսիսային կողմում, նոյն ուղղութեամբ փոքր ինչ հեռի դէպի արևմուտք. գիւղի դիրքն արևելահայեաց. բնակիչք տեղափոխուած են Մեծ-Սիւնեաց Խնձորեսկ, Տեղ և Տաթև գիւղերից. հողն բէկական, անջրղի, պակաս, սակայն հացատու, նշանաւոր է ցորենն և գարին, պատուական օգն, կլիման և ջուրն և դուրալի տեսարանն. երկար կեանք 105. եկեղեցին նորաշէն ժողովրդեան ծախքով, քարուկիր և տակաւին առանց օծուե-

¹ Սխալ է ՌՄԺԷ. թիւն, քանզի Փրկչական 1840 թուականն հաւասար է Հայոց ՌՄՁԹ.-ին:

լու, երկարութիւնն 18 մետր 35 սանթիմ, լայնութիւնն 9 մետր 65 սանթիմ, քահանայ մի: Ծուխ 137. ար. 497. իգ, 398:

ԶՈՒԽՏ-ՊՈՒԸԻԱԾԱՆՈՒ (Զոյգ պառուածառ).

Գիւղիս հարաւային կողմում, միւսնոյն լեռնաբազկի վերայ (որ ձգուած է Փոքր-Քիրս¹ սարից մինչև Դրախտիկ) բարձրացած է ձուածկ մի բլրակ, որի վերայ ցաղ ժամանակից շինուած է մի վանք անտաշ քարով: Շինութիւնս ունի նեղ և երկար ձև, որ կիսաւեր է արդէն, քանզի բաղկացած է վանքից և գաւթից: Փոքր վանքիս խորանի մէջ մի խաչ քարի վերայ. Սուրբ Յովհաննէս. Սուրբ Ովհաննէս.....»: Այլ քարի վերայ. «Յիսուս Քրիստոս Աստուած. Ուսէփ էրեց»: Այլ քարի վերայ ևս. «Հոգևոր հարք և եղբարք. զՍողոմոն երայց (երէց). կանգնող խաչիս յաղաւթս յիշեսջիք, աղաչեմ ամէն»: Կրկին այլ խաչքարի վերայ. «Յիսուս Քրիստոս, Հայոց թվ. ՈՂէ. Ես Ալի որդի Զենովբին եկի ՚ի Պարսից, շինեցի զսուրբ եկեղեցիս Աստուծոյ, փրկութիւն հոգոյ իմոյ, որք երկրպագէք, զիս յաղաւթս յիշեսջիք և Աստուած զձեզ յիշեսցէ»: Այլ շարդուած քարի վերայ խոնչայի մի երեսին. «Սուրբ Պաւղոս. յամս աստուածապատիւ և հոգևոր տեառն Յովհաննիսի Ամարասա եպիսկոպոսին և պետութեան տեառն Գագիկա² Աղուանից իշխանաց իշխանի Ես հայր Կիրակոս առաջնորդ սուրբ ուխտիս, եղբարորդի Կոկոնա», հոնչայի միւս կէս երեսին վերայ. «Սուրբ Պետրոս. կանգնեցի զխաչս ՚ի փրկութիւն հոգո իմո և ծնողաց իմոց. Արդ որք երկրպագէք սուրբ նշանիս, զիս յաղաւթս յիշեսցէք և Աստուած զձեզ յիշեսցէ. ՆԽԶ. էր»: Բայց թէ ի՞նչ եկած վանքիս անունն՝ Ա. Յովհաննէ՞ս, Պօղոս Պետրոս՝ չգիտենք:

Հարկ է յայտնել, որ բարեպաշտ գիւղական ոմն դուրս թափած է աւերակիս փլուածքը և մաքրած գաւիթը և փոքր տաճարի յատակը, որպէս զի նորոգէ ի հիմանէ: Ուխտատեղի

¹ Մեծ-Քիրսն ունի 7340 ոտ. Փոքր-Քիրսն՝ 4009:

² Գագիկ իշխանաց իշխան է, երկի թէ, որ թագաւոր է անուանում տոս թռն Ոսկին դուստրն Աբու-Մուսկի, որպէս տեսանք կարմիր-եկեղեցու արձանագրութեանց մէջ:

է աւերակս, որն ժամանակաւ ունեցած է շրջապարիսպ, որի հետքերն երևում են ակներև: Այժմ գրեթէ բլուրս ծածկուած է մեծ մեծ ծառերով: Բլրիս բարձր. մօտ 3600 ոտք:

Ջոխտակի եղջի

Միմեանց կից շինուած են երկու եկեղեցիներ, որք նոյն-պէս կիսաւեր են: Հազիւ թէ քարընկէց հեռի են երկու աւերակ եկեղեցիներս վանքի աւերակիցն: Մենք կարծում ենք թէ այս երկու կիսաւեր շինութիւններն ևս վանք եղած լինին. քանզի ո՛չ մօտ գիւղատեղի կայ և ո՛չ հանգստարան:

Գեօգ ուխտատեղի

Մի մատրան աւերակ է, որ գտնուում է Վերի և Ներքի Թաղավարդների միջև: Մատրանս շուրջն հանգստարան է: Ուխտի օրն է ամեն Համբարձման տօնն:

Ի. ՄՈՇ-ԽՄՇԱՏ գիւղ. Հիմնուած է Վերին-Թաղավարդի արևմտեան կողմում մի խոր ձորի աջ լանջի վերայ, որի հիւսիսային կողմի ձորով հոսում է Քեօնդալանի օժանդակն: Բնակիչք բնիկ. հողն բէկական և միջակ արդիւնաւէտ. տեղական բերքերն նոյն (չկայ այգի և թթենի) պատուական օղն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 85. եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, քարուկիր. քահանան գալիս է Ղևոնդեանց անապատիցն: Ծուխ 50, ար. 155, իգ. 120:

ՂԵԻՈՆԴԵԱՆՅ ԱՆԱՊԱՏ (3220 ոտք).

Հիմնուած է մի բարձր սարի գագաթին վերայ, որ ձուածև արձանացած է Աւետարանոց աւանի, Սարգսաշէնի, Վերին-Թաղավարդի և Մոշ-Խմհատի կեդրոնում: Փոքր մատուռ է անապատս՝ կառուցեալ անտաշ քարով յանուն Ղևոնդեանց առանց կամարի: Արևմտեան կողմին կից է մի գաւիթ, նոյնպէս նեղ դիրքով, որպիսին էր Ջոխտ-Պոլլաժառի աւերակ անապատն: Գաւիթ և անապատ միասին չափելով երկարութիւն 13 մետր 40 սանթիմ, լայնութիւն 5 մետր 10 սանթիմ: Անապատիս դրան հիւսիսային սեմին վերայ. «ԹՎ. ՌէՃ.» (Թիւ Փրկչ.): Գաւթի դրան նոյն կողմի սեմի վերայ.

«ՌՄԻԷ. –ին, յիշատակ է գաւիթս. Զաքարիա, Յովսէփ և Մելքոն վարդապետացն»:

Անապատումս կան հետեւեալ մասունքներն.

1) Մասն թաղէոսի առաքելոյն մի արծաթեայ փոքրիկ և տափակ խաչում, որ ունի սոյն արձանագրութիւնը. «Յիշատակ է մասունքս է թաղէոս առաքել, որ եղ Մուսաէլ»:

2) Մասն Յովհաննու Մկրտչի զետեղուած մի արծաթեայ փոքր խաչում, որի վերայ քանդակուած է. «Յիշատակ է սուրբ խաչս, մասունք Յովհաննու Կարայբետին, Զախմախ-սագ—Պետրոսի որդի Աբղրմանին և իւր կողակից Անուն ՌՄԿԶ.»:

3) Մի արծաթեայ մեծ խաչում. «Սուրբ Յովհաննէս Մկրտչի մասունքն է այս»:

4) Մի արծաթեայ միջակ խաչ.

«Սուրբ նշանս յիշատակ է սուրբ Ղևոնդիա անապատին Յարութիւն հապեղին (աբեղային) թվ. ՌՄԼԹ.»:

5) Մասունք Ղևոնդեանց մի արծաթ միջակ խաչում. «ընծայեցաւ սուրբ խաչս Ղևոնդեայ հայրապետին Մարքարիտ Մէլիք Զիւմշիւղեանց 1876 ամի»:

Արտաքուստ վանուցս հարաւային կողմում ամփոփուած են մի քանի վարդապետաց մարմիններն, որոց մէջ է և հետեւեալն.

«Աստանօր հանգչի մարմին Յակվբայ սուրբ վարդապետի որդւոյ թովմասայ Աւան Լալաեան յազգէն Իւղբգեանց յաւետարանոց գեղջէն, Վարանդայ սրբակրօն ճգնաւորական արար իւր կենաց զբարւոք վախճան 33 ամաց 1845 Նոյեմ. 25-ին»:

Պարսպուած է անապատիս շուրջն, արևմտեան և հարաւային կողմում, պասսպի ներսում շինուած են մի քանի սենեակներ, որք կիսաւեր են այժմ մեծ մասամբ: Անապատս ունի վարեւահեղ, անտառ, պարտէզ, ընկուզ, տանձ, խնձոր, շագանակ, զկեռ և սալոր: Ապաստան է մի քահանայի:

Ը. ՍԱՐԳՍԱՇԷՆ ԳԻԻՂ. հիմնարկուած է Քեօնդալան գետակի աջ կողմում. բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, անջրդի, բայց բազմարդին. տեղական բերքերն նոյն, օդն, կլիման և ջուրն անվնաս, երկար կեանք 80, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին,

քարուկիր, սակայն անշուք. քահանայ մի: Ծուխ 90, ար. 325, իգ. 254:

Թ. ՂԱՐԱ-ԲՈՒՂԱՂ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Քեօնդալան գետակի ձորի ձախ կողմում, Սև աղբիւր (Ղարա-բուլաղ) յորդառատ աղբիւրի մօտ. բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, տեղական բերքերն նոյն (գոյ թթենի), օղն, կլիման ծանր ամրան, ջուրն ո՛չ գովելի. երկար կեանք 85-80. եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, քարուկիր, բայց վտանգուած. քահանայ երկու: Ծուխ 35, ար. 162. իգ. 135.

ՂԱՐԱԼԻ ԱԻԵՐԱԿ

Այստեղ կայ գիւղատեղի, հանգստարան և եկեղեցու աւերակ:

Ժ. ԱԼԱՄԱՆՅ ԳՈՄԵՐ. Շինուած է նոյն ջրաձորի վերայ. բնակիչք բնիկ, հողն բէկական և բարբեր. նոյն տեղական բերքերն, օղն, կլիման և այլն. եկեղեցին Ղևոնդեանց անապատն և քահանան նորա վանահայր քահանան: Գիւղումն ծնուած է բանաստեղծ Պետրոս Մատաթեանցն, վասնորոյ կոչուում է և Մատաթ-քեանդ: Ծուխ 35, ար. 115. իգ. 92:

ԺԱ. ՋԱՂԱՑՆԵՐ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Աւետարանոցից փոքր ինչ վար. բնակիչք հատուած Աւետարանոց աւանից. հղն արքունի, տեղական բերքերն նոյն (կայ և այգի), սննդարար օղն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 85. եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, նորաշէն, քարուկիր. քահանան գալիս է Աւետարանոցից: Ծուխ 65, ար. 248. իգ. 181:

ԺԲ. ԱԻԵՏԱՐԱՆՈՑ ԱԻԱՆ. Հիմնուած է միևնոյն Քեօնդալան ջրաձորի ձախ ափի բարձրութեան վերայ, դիրքն արևելահայեաց. բնակիչք բնիկ, հողն մէլիքական¹, բայց այժմ արքունի, տեղական բերքերն նոյն. պատուական օղն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 90, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, հո-

---

¹ 25 ծուխ մելիքազուն բէկեր կան, որոց հողերն սեփականութիւն է պապեմական: Իսկ բնակչաց մեծ մասն տեղափոխուած է Սոթից և Մագրայից:

յակապ կառուցեալ շորս սիւների վերայ, ունի մի փոքր կաթուղիկէ. երկարութիւն 27 մետր 35 սանթիմ, լայնութիւն 15 մետր 30 սանթիմ: Դրան ճակատակալ քարի վերայ. «ԹՎ. ՌՃ.»: Քահանայ երկու: Ծուխ 257, ար. 936, իգ. 804:

Եկեղեցումս կան հետևեալ գրչագիրներն և մատուններն:

Ա. Աւետարան մագաղաթեայ, փոքրադիր, պատկերազարդ, որ գրուած է Աւետարանոց աւանումս ՌՃԻ.թուին, բայց անյայտ է գրողի անունն:

Բ. Աւետարան մագաղաթեայ, փոքրադիր, գեղեցիկ. նըրբաճաշակ են շորս աւետարանչաց պատկերներն, նախշերն, ծաղիկներն և թռչնագրերն: Յիշատակարանից. «աւարտեցաւ... աւտարանս ձեռամբ բազմամեղ Գրիգոր անուամբ երիցու ի թուականութեանս Հայոց ոմեք. երորդի ի մարտ ամսոյ ի..... և ծաղկեցի երբն երբն գունով և ոսկեգոծ որակօք..... եղև աւարտ սուրբ աւետարանիս ի յերկիրս Գանջայ ի գիւղս, որ կոչի Քարահատ ընդ հովանեաւ սուրբ աստուածածնիս ի ժամանակս Շահ Ապասին փոքոյ և ի կաթողիկոսութեան հայոցս Աղուանից տեառն տէր Պետրոսի մաքրատուն և սուրբ հայրապետի և կրկին լուսատրչի, որ և խնամօքն Աստուծոյ..... լուսատրեաց զխաւարեալ տունս Աղուանից և պայծառացոյց զեկեղեցիս կարգօք... և մերում եպիսկոպոսութեան բազմահաննար, պատուական փաշապետի տեառն տէր Անտօնի վերադիտողի սուրբ աթոռոյն կաթողիկէի վանիցն.....»:

Յետոյ գրուած է այլ գրիչ աւետարանիս սկզբումն.

«Սուրբ աւետարան սրբագիր և ոսկեգոծ վախմ և յիշատակ է Աբրահամ պարոն-Տէրին, որ տվան Մէլիք Պաղուն կուսակօն դստերացն Հոռութիմին և Դաւլաթին և Շահանդովտին ձեռն ի վայելումն.... գրեցաւ մատամբ տէր Եղիազարին մայիսի ԻՅ. օրն թվ. ՌՃՁԶ. էր.....»:

1) Մասն կենաց փայտիցն զետեղուած է մի քառաթև, ածաթ խաշում:

2) Մասն առաջին լուսատրչացն Թաղէտսի և Բարդուղիմէտսի:

3) Մասն Պանդալիոնի բժշկին:

Մելիք-Շահնազարեանների ապարանի դրան նակատին
«Այս ամառաթա Մէլիք-Շահնազարի (Գ-ի) որդի Սէյին բէ-
կին, որ է այս շինութիւնս, որ շինել տուած շէնքն է թ. ՌՄԼԵ.»:

ԿՈՒՍԱՆԱՅ ԱՆԱՊԱՏ.

Հիմնուած է հիւսիսից դէպի հարաւ թեքուած մի բարձ-
րաւանդակի վերայ, որ կից է աւանիս հարաւային կողմին:
Բարձրաւանդակին վերի ծայրն հասած է մինչև բերդի վերի
ծայրն: Անապատս շինուած է անտաշ քարով երկու կամարի
վերայ, որի երկարութիւնն է 11 մետր. և լայնութիւնն 9,
(խիստ անմաքուր է): Վէմ քարի վերայ քանդակուած է.
«ԹՎ. ՌԿԵ. Ես Աթա շիմսգլի (՛) կանգնեցի խաչս ի հայր իմ
(հայրենի) վիճակին»: Դրան ճակատակալ քարին վերայ.

«Եկեղեցիս թվ. ՌԿԵ. (շինեցաւ)»:

«Թվական ՌՃԻԵ. Շահնազարին և վարդապետին Գրիգորի,
յիշատակ է դուռս կոյս խորովին և ծնողացն»:

Անապատս ունի և գաւիթ, որ շինուած է նոյն ոճով, եր-
կարութիւնն 5 մետր 75 սանթիմ, լայնութիւն 8 մետր 90 սան-
թիմ (հարաւից հիւսիս): Ինչպէս անապատս եղած է յատուկ
կուսանոց, նոյնպէս գաւիթս եղած է յատկապէս դամբարան
Մելիք Շահնազարեանի իշխանական ցեղին: Գաւթումս ամփո-
փուած են Մանուէլ վարդապետի, Մելիք-Միրզայի, Մելիք-Յիսէ-
յինի, Մելիք-Յովսէփի և սոցա տիկնանց մարմիններն:

Ամուր պտերով պարսպուած է եղել անապատիս շուրջն՝
համեմատ տեղի դիրքին, քանզի հարաւային կողմն քերծ է:
Պարսպի ներսում եղել են շատ սենեակներէ մախաբան կուսա-
նաց համար: Բայց այժմ տեղ տեղ աւերուած են պարսպի
պատերն և սենեակների ամենամեծ մասն:

Աւետարանոցս իբրև մէլիքանիստ աւան և գաւառագլուխ,
ունեցած է ամուր պարիսպ, որով շրջապատուած է եղել ամ-
բողջ աւանս: Պարսպիցն այժմ կանգուն մնում է միայն լեռ-
նակողմինն, որ բրգաշատ է և ձգուած է Կուսանաց անապա-
տիցն մինչև սարի գլուխ, պատած հիւսիսային և արևելեան

կողմերով և միացած անապատի հարաւային ժայռին. Սակայն այժմ հիւսիսային և արևելեան կողմերի պարրիսպներն քանդուած են տեղ տեղ: Պարիսպս շինող որմահիւս վարպետի գերեզմանն գտնուում է աւանիս միջում պարոն Առսաւմի (մականուանեալ Ունախան) պարտիզումն: Տապանաքարի հարաւային երեսին. «Անուան Մէլիք Շահնազարին (Գ-ին), որ է որդի Մէլիք Սէյինի. այն ժամանակն որ Կուրջին եկաւ (Վրացի զօրք) թուին ՌՃՂԹ. էր, որ ղալաս (Աւետարանոցի բերդը) շինեցի, ով որ կարդա, մէկ բերան Աստուած ողորմի ասի. ամէն»: Միւս երեսին. «Այս է տապան Գաբրիէլի որդի Դաւթին թ. ՌՄԽԸ»:

ՄէլիքԱԿԱՆ ԱՊԱՐԱՆՆԵՐ.

Մէլիք-Բաղու ապարանն, որ մօտ է Կուսանաց անապատին, բաղկացած է երկու յարկից. գետնայարկում կայ երեք արցախական, քարուկիր տուն, որք մնում են ցարդ նոյնութեամբ: Իսկ վերնայարկը քանդել տուած է ռազմագէտ գեներալ Առուտամ¹ Գիւգիեան Մատաթեանցն և շինած իւր համար բնակարան. որ աւերակ է այժմ:

Մէլիք-Յիւսէյին Ա-նի ապարանն գտնուում է բերդի պարսպի լեռնային մասում-արևմտեան կողմում—որ աւերակ է այժմ:

Մէլիք-Շահնազար Բ-ի ապարանն գտնուում է աւանիս հիւսիսային կողմում պարսպի ներսում: Այժմ նստում են բնակարանումս սոյն մէլիքի յետագաներն:

Մէլիք—ժառանգների հանգստարան.

Աւանիս հին հանգստարանից մի քանի քայլ ներքև է մնացեալ Մէլիք Շահնազարեանների հանգստարանն:

«Այս է տապան Մէլիք Շահնազարին (Գ-ին)

Որ է որդի Մէլիք Յիւսէյինին,

Արցախ գաւառաց իշխանին

Վարանդու տիրապետողին,

---

¹ Առուտամ եղած է Կնեազ-Մատարովի անուն, իսկ իւր հօր անունն՝ Գիւգի (Գրիգոր):

Սա էր հայր Մէլիք Ջիւմշիտին,
Հաստ Ռուսաց պլկովնիկին,
Ազնիւ ոմն Հայոց ազգին,
Արի և քաջ զօրավարին
Խնդրեմ առնել զայս արժանին
Միոյ բերան Հայր մեղային
ՌՄԽ. Թվին»։ (1792)։

«Այս է տապան Մէլիք Ջիւմշիտին.....
(Եղծուած են կէտադրեալ բառերն) Սա էր
Թոռն մեծասեռին
Ազնիւ Մէլիք Յիւսէյինին (Բ-ին)
Խնդրեմ առնել զայս արժանին
Միոյ բերան Հայր մեղային
Թվ. ՌՄԿԱ. աբրիլի ԻԵ.» (1712)։

«Այս է տապան Մէլիք Ջհանբախշին
Իշխող Վարանդայ գաւառին
Ազնիւ որդոյ Մէլիք Շահնազարին
Վախճանեցաւ 1822»։
«Մէլիք Խուրաթ Իշխող Վարանդայ
Թոռն ըստ մարմնոյ Մէլիք Ջիւմշիտայ
Այս նորա տապան յորում մարմնով կայ,
Կենդանի հոգւով միշտ է յարակայ,
Ամաց քառասնից ել սա յաշխարհէ,
Ձերծ արդ գտանի յամեն շարէ.
Ձայս վեմ ետ շինել առն իւրում ի ձօն,
Ի պատիւ սորա Կին սորին զգօն,
Թվ, ՌՄՁԲ. էր»։ 1833)։

«Այս է տապան Մէլիք Յիւսէյինի որդի.. Աւաքճանին Թ.
ՌՄՀԲ.»։

«Այս է տապան Մէլիք Յիւսէյինի որդի Մանասան բէկին
Թ. ՌՄՄՁ.»։

«Այս ա տապան Մէլիք Շահնազարի որդի Մէլիք Յուսէ-
յինին (Բ-ի) Թ. ՌՄԾ. էր (1802):

Հանգստարանին հիւսիսային կողման մօտ, ընկուզի ծա-
ռի տակ մի հին և խաչազարդ քարի վերայ. «Այս է խաչս Թո-
րոս այդայ Թվ. ՈՁ. ար (էր)»: Տապանաքարիս վերայ շինուած է Թորոս աղայի պատկերն, որ լարած է աղեղը և թոցնում է նետը մի եղջերուի վերայ:

Տապանաքարիցս փոքր վերև կայ մի այլ տապանաքար, որի մէջքն կլոր է և իւր աջ կողմում ունի մի թագաւորի պատկեր, խաչը ձեռին, որ հեծած է ձին և բարձրացրած խա-
չը, գնում է առաջ: Բայց մի ահագին վիշապ օձ, լայն բացած իւր կզակը և ընկած է թագաւորիս ետևից: Խաչազարդ է տա-
պանաքարիս միւս երեսն և քանդակուած մէջքի վերայ, որ կարդացուում է խիստ դժուարութեամբ. «Ի ՈՂ. ննճեց Հա..
թգաորի Աղվց..... ես տէր Մասուն գրեցիք. այս ով որ կարդէ.
Աստուած ողորմի ասէ: Այս է հանգիստ Մուրադի Ղաթիոնա
գաջի (քաջի) Իարանդայ գաւառ հմուտոյն ասպարաբետի»
(սպարապետի): Տապանաքարիս մօտ կայ նաև մի այլ ձիու
վերայ մի թագուհու պատկեր, բայց տապանաքարիս վրաց
չ'կայ արձանագրութիւն:

ԺԳ. ՍՂՆԱՂ ԳԻԻՂ. Հիմնուած է գրեթէ Աւետարանոցի
արևմտեան կողմում. բնակիչք բնիկ. հողն արքունի. միջակ
արդիւնաւէտ. տեղական բերքերն նոյն (չիք այգի), անվնաս
օդն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 85, եկեղեցին սուրբ
Աստուածածին, քահանայ մի: Ծուխ 55. ար. 236. իգ. 188:

ԺԻ. ՎԵՐԻՆ-ՍՁՆԷՔ ԳԻԻՂ. (Այն լեռնաբազուկն, որ սկսուած
է Քիրս մեծ սարի արևելեան կողմից, անցած Շօշու գիւղի
հարաւաարևելեան կողմից և հասած Պողոբխանայ սարն: Ապա
սարիցս ճիւղաւորուած է երեք լեռնագօտի, Ա-ն ուղղակի
ձգուած է մինչև Վարազաբուն գիւղն. Բ-ն դէպի Կղարծի,
Ղզղալա, Աշան և այլ գիւղերն. Գ-ն դէպի Սարուշէն, Մաւաս,
Սխտորաշէն և Խազագի սարն). Հիմնուած է վերջին լեռնա-
շղթայիս հարաւային կողմում. բնակիչք գաղթած են Պարս-
կաստանից (Ղարադաղից), հողն բէկական և խիստ սակաւ,

տեղական բերքերն նոյն (ոչ այգի ունին և ոչ պարտէզ). օդն, կլիման և ջուրն անվնաս, երկար կեանք 85, եկեղեցին սուրբ Աստուածածին, քարուկիր, քահանան գալիս է Ներքին-Սզնէ-քից: Ծուխ 46. ար. 175. իգ. 148:

ԺԵ. ՆԵՐՔԻՆ-ՍՁՆԷՔ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է մօտ Վերին-Սզնէ-քին, հողն, բերքերն և այլն նոյն. եկեղեցին սուրբ Աստուածածին, քարուկիր, քահանայ երեք: Ծուխ 92. ար. 377. իգ. 350:

ԺԶ. ԽԱԶՄԱԶ ԳԻՒՂ (խաչերի մէջ եղած գիւղ, զի գիւղիս չորս կողմերում կան քարեայ խաչարձաններ). Հիմնուած նոյն լեռնաշղթայի հարաւահայեաց լանջի վերայ. բնակչաց կէս մասն բնիկ և միւս կէս մասն գաղթած Բարկիւշաղից և տեղափոխուած Հին-Քեաթուկ գիւղից (այժմ աւերակ), հողն բէկական, անջրդի, բայց հացաւէտ, տեղական բերքերն նոյն, օդն, կլիման և ջուրն պատուական, երկար կեանք 90, եկեղեցին սուրբ Ստեփաննոս, կառուցեալ մի կամարի վերայ առանց սիւների, որ ունի մի փոքր կաթուղիկէ, երկարութիւնն 13 մետր 90 սանթիմ, լայնութիւնն 9 մետր 32 սանթիմ: Դրան արևելեան սեմին վերայ. «Ես ուստա Յուսէփ և Գլի-Բուրգ (Գլուրգ) Ըսմանայ եկեղեցիս շինեցի յիշատակ. ով որ տեսնոյ, Աստուած ողորմի ասէ»: Իսկ դրան ճակատակալ քարի վերայ. «Թվին ՌՃ.»: Քահանայ մի: Ծուխ 62. ար. 290. իգ. 220:

Գիւղիս քահանային մօտ կայ երկու գրչագիր սաղմոս.

Ա. Սաղմոս մագաղաթեայ, գեղեցկագիր, որ ունի իւր սկզբում. «Յառաջաբանութիւն Դաւթի Մարգարէին մեկնութեան՝ Աթանասի եպիսկոպոսի արարեալ»:

Բ. Սաղմոս, գրուած թղթի վերայ, պակասաւոր, այս է վերջից թափուած են թերթեր:

Գիւղիցս փոքր ինչ ներքև կայ մի հին գիւղատեղի և ընդարձակ հանգստարան:

ՇՕՇԿԱՅ ՎԱՆՔ (4669 ոտք)

Հիմնուած է նոյն լեռնագօտու գագաթնագծի վերայ, խաչմաշ և Մամնայ գիւղերի մէջ. շինուած է մի կամարի վերայ

եկեղեցու ձևով: Երևում է հիմքերից՝ որ խիստ հին եղած է վանքս. բայց ժամանակ առ ժամանակ նորոգուած է սպիտակ անտաշ քարով: Ունի միայն մի խորան, երեք լուսամուտ և մի դուռն արևմտեան կողմից և խաչազարդ բեմ, որոց մէջ մին յիշատակ եղած է առանձին առանձին մարդից: Երկարութիւնն 9 մետր 18 սանթիմ, լայնութիւնն 6 մետր 25 սանթիմ:

Ժէ. ՍԱՐՈՒՇԷՆ. Հիմնուած է նոյն սարի հարաւ արևմտահայեաց լանջի վերայ, բնակիչք բնիկ, հողն արքունի, անջրդի, հացաւէտ, տեղական բերքերն նոյն, պատուական օդն, կլիման և ջուրն. երկար կեանք 100. տեսարանն գեղեցիկ, եկեղեցին Ամենափրկիչ, քարուկիր, կառուցեալ մի կամարի վերայ, հնաշէն և նորոգուած քանիցս. երկարութիւնն 13 մետր 50 սանթիմ, լայնութիւնն 8 մետր 45 սանթիմ: Գաւառիս բոլոր եկեղեցեաց մէջ առաջնակարգ տեղ բռնած է եկեղեցուս ներքին և արտաքին պայծառութիւնն, զարդն ու զարդարանքն: Այս պայծառութիւնը պարտական ենք Գերազնիւ Գրիգոր աղա Այվազեանցին հոգատար խնամոցն: Քահանայ մի: Ծուխ 70. ար. 331. իգ. 253:

Եկեղեցումս է Սարուշէնի հոշակուած ձեռագիր աւետարանն, որի մօտ ուխտի են գալիս ոչ միայն Արցախի շատ կողմերից, այլ Բագուից, Թիփլիզից, այլ և մահմէտականք: Աւետարանս մագաղաթեայ և մեծադիր է, որ ունի Ռստակէս, Վրդանէս և Ստեփաննոս վարդապետների պատկերները, բայց անճաշակ նկարուած.

Առաջնոյն մօտ գրուած է «ԶՌստակէս գրիչ յիշեսչիք, սիրելի եղբարք»: Ապա վախճանուելուց յետոյ գրուած է այլ գրողից. «որ փոխեցաւ առ Քրիստոս, որ գրեց զՄատթէս և զՄարկոս (աւետարանները): Երկրորդին մօտ գրուած է. «ԶՎրդանէս գրիչ՝ որ գրեցի զՂուկաս և զՅովնանէս զվիրաւս մեղաւ յիշեսչիք ո՛վ պատուական եղբարք, զի չիք մարդ մեղաւոր քան զիս յերկրի...»: Երրորդին մօտ գրուած է միայն իւր անունն: Անճաշակ են պատկերներն, նախշերն և ծաղիկներն. սակայն գեղեցիկ է մագաղաթն և ամբողջապէս գրուած է գլխագրերով:

Սկզբում ունի յիշատակարանի նման մի գրութիւն, որն կարդացուով է խիստ դժուարութեամբ, ուր ի միջի այլոց գրուած է.

«Բայց գրեցաւ սուրբ արեւտարանս... յարեթեանս թուականին ՈԼԱ.»։ Իսկ Մատթէոսի պատկերի տեղում գրուած է փակագրի ձևով.

«Տէր Աստուած ողորմեա՛ Յակովբայ նկարչի»։ Նոյնպէս գրուած է սկզբում. «Յամի Տեառն 1827 և ի թուականիս (Հայոց) ՌՄՀԶ, սուրբ արեւտարանս, որ գերի էր ընկել Պարսից տէրութիւնն, ես Ղարաբաղու Շուշի Ղալի բնակիչ Միրզայ Օհաննէսեան Զարկարեանցովս տեսի զսուրբ արեւտարանս ի ձեռս անօրէն այլազգեաց ի քաղաք Թարսիզ, վասն որոյ դրամս ետու և գնեցի ի արդար վաստակոց իմոց և բերեալ ՚ի ամուրս Շուշի և յանձնեցինք այն տեղն, ուր կայր և այժմ 1833 ամի և յամսեան մայիսի 12-ին, բերաք տեղս վասն մեր ուխտադրութեանն նորոգելութեամբ արեւտարանս, ահա նորոգեցինք և պայծառացուցինք ի յիշատակ մեր համայն կենդանեաց և ննջեցելոց.. Միրզայ Օհանեան»:-

ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆ

Գիւղումս կայ և երկսեռ միդասեան ուսումնարան, որի երկյարկ շէնքը կառուցանել տուած է վերոյիշեալ բագուաբնակ Գերազնիւ Գրիգոր աղա Թովմասեան Այվազեանցն։ Գետնայարկն ծառայում է իբրև փայտատուն, իսկ վերնայարկն՝ ուսումնարան, որի մէջ կայ շորս սենեակ, մի մեծ դահլիճ և մի գեղեցիկ սրահ, որի մէջ է հետևեալ արձանագրութիւնն. «Շինեցաւ ուսումնարանս արդեամբ ի յիշատակ Բագուաբնակ Գրիգոր Թովմասեան Այվազեանցին 1890 թիւ Դեկտեմբեր»։ Վերնայարկն ունի գեղեցիկ պատշգամբներ, նոր ձևի շինուած, պատուական նստարաններ և գրատախտակներ աշակերտաց և աշակերտուհեաց համար։ Ծխական ուսումնարանիս երկարութիւնն 29 մետր է, լայնութիւնն 11 մետր 48 սանթիմ։ Ուսանում են մօտ 60 աշակերտ և աշակերտուհի։

Տարեկան ոռճիկ վարժապետի . . .	500	րուբլի.
„ „ վարժուհու . . .	400	..
Կրագիր, գւիրք, և զանազան նիւթեր .	300	„

Միամեայ ընդհանուր ծախք . . . 1200 րուբ.

Այս բոլոր ծախքերը ամեն տարի անում է միևնոյն բարերար Գրիգոր աղա Այվազեանցն: Բացի ծախքերիցս Նորին Գերազնուութիւնն անում է հագուստ մի քանի որք աշակերտաց և աշակերտուհեաց համար: Երջանիկ է Սարուշէնն, որ ունի այսպիսի բարերար:

ժԸ. ՄԱԽԱՍ Շէն, հիմնուած է նոյն լեռնագօտու գագաթնագիծ սարահարթի վերայ, բնակիչք տեղափոխուած են Զրաբերդից. հողն բէկական, աւազուտ և սակաւ արդիւնաւէտ, տեղական բերքերն նոյն, ձմրան խիստ, ամրան գերազանց օղն, կլիման, տեսարանն և ջուրն, երկար կեանք 90-100. եկեղեցին Երեք մանկունք. քարաշէն, որ կրում է սոյն արձանագրութիւնը. «Շնորհօքն Աստուծոյ ես տիկին Քալոյ Յովսէփ-բէկ Մէլիք Շահնազարեանց կառուցի զայս Ե-րից մանկանց եկեղեցիս յարդար վաստակոց իմոց 1854 թուին»: Քահանայ մի: Ծուխ 34. ար. 114. իգ. 87:

ՄԱՄԱՍՅԻ ՎԱՆՔ

Այսպէս է անուանում Արցախի հասարակութիւնն այն վանքը, որ շատ վաղուց շինուած է շէնիս մօտ բարձր բլրի վերայ, որի արևելեան և հիւսիսային կողմերն վիմահերձ բարձրութիւններ են: Վանքս, որ կառուցեալ է երկու սիւների վերայ, ունի եկեղեցու ձև: Խորանի տակ կայ շորս գերեզմանաձև շիրիմ, որ նորոգուած է երբեմն տաճ ըրիս հետ միասին: Մեծ ուխտատեղի է վանքս և շիրիմներս: Վանքիս մօտ եղած են խուցեր միաբանից համար, որք աւերակ են այժմ բոլորովին: Երևում են նաև պարսպի հետքերն, որով պատած են վիմահերձից վիմահերձ:

ԺԹ. ԲԼԲԼԱԿ ՇԷՆ. Հիմնուած նոյն լեռնագօտու հարաւահայեաց լանջի վերայ: Բնակիչք բնիկ. հողն բէկական, տեղական բերքերն նոյն. շունին եկեղեցի. հոգևոր պէտքերն կատարուում են Սխտորաշինում: Ծուխ 15. ար. 65. իգ. 65:

Ի. ՍԽՏՈՐԱՇԷՆ. Հիմնուած է նոյն լեռնագօտու հարաւահայեաց լանջի վերայ. բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, տեղական բերքերն նոյն (ունին այգի, պարտէզ և թթենի), օդն, կլիման և ջուրն անվնաս. երկար կեանք 75-80. եկեղեցին նորաշէն և կիսատ տակաւին, քահանան գալիս է Ծովատեղ գիւղից: Ծուխ 65. ար. 281. իգ. 203:

Շինիս այգիների աղբիւրի մօտ կայ մի թեղի բազմադարեան ծառ, որի հաստութիւնն է 22 մետր, 75 սանթիմ:

ԻԱ. ՀԵՐԶԵՐ ԳԻՒՂ. Հիմնարկուած է նոյն լեռնագօտու հիւսիսային կողմում. գիւղի դիրքն արևելահայեաց. բնակիչք բնիկ, հողն կիսով չափ արքունի և կիսով չափ բէկական, բայց բարեբեր և պտղատու, տեղական բերքերն նոյն, առատ է տանձն և խնձորն, պատուական օդն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 100. քահանայ մի. ծուխ 80. ար. 325. իգ. 255: Եկեղեցին Սուրբ Գրիգորիս, հոյակապ, համակ սրբատաշ քարով շինուած, կառուցեալ շորս սիւների վերայ, արտաքուստ խաչաձև. ներքուստ, -ողովրդեան կանգնած տեղից, վերև գմբէթ. երկարութիւնն 19 մետր 24 սանթիմ, լայնութիւնն էփ մետր 63 սանթիմ: Բեմի -ողովրդահայեաց երեսին փորագրուած է.

«Կաման Աստուծոյ եւ Պետրոս Կաթողիկոս Աղուանից սուրբ Աթոռոյ Գանձասարայ՝ նորոգեալ սուրբ աթոռս Ամարասայ արհի եպիսկոպոսութեան բոլոր նահանգի Վարանդու և Քոչիզու, Բանգի փետեկտեալ և պատառեալ էին զվիճակ սորին արարեալ ըստ իւրաքանչիւր կամաց. իսկ մեք զցանկ հայրենի նորոգեալ ժողովեցաք, նորոգեցաք զսիրելի աշակերտս մեր զտէր Բարսեղ արհի եպիսկոպոսն, որ և հրամայեցաք սմա շինել զեկեղեցի իմ Հովարան Ամարասայ, զոր և շինեալ կատարեաց ըստ մերում հրամանի յատու տանի այլակերպութեանն Քրիստոսի. և արհնեցաք զսուրբ տաճարս անուանելով զսա սուրբ

Գրիգորիս՝ բերելով ի նշխարաց սրբոյն Գրիգորիսի ամփոփեցաֆ երկրիս Վարանդու և Քոչիզու, զի եղիցի այս երկու աթոռս մի: Ով ո՞ք զայս վիճակս բաժանել և զո՞ք նստուցանել այլ տեղի, եթէ կաթողիկոս իցէ կամ եպիսկոպոս Տէր զայնպիսին՝ նզովեալ եղիցի ՅժԼ. հայրապետացն, ընդ խաշահանուացն դասեսցի. Յուդայի մասնակից եղիցի: Այս կտակ և արձանագիր յաիտեան մնայ հաստատ»:

Հարաւային փոքր խորանի հիւսիսային սեմի վերայ.

«Մեք Հերհերայ ճամիաթս տանուտէր Դասումս, մեծ և փոքր ճանապարհի գլխի տափն ի սկզբանէ վախճ էր սուրբ Աստուածածնին, մեք ևս վախճ արարաք Սուրբ Գրիգորիսիս. ով քակէ, նզովեալ եղիցի յԱստուծոյ»:

Հիւսիսային փոքր խորանի հարաւային սեմի վերայ.

«Աստուած ողորմի տնտես Մարիամին, որ է. (7) տարի եկեղեցուս հացն ու ճաշն արաւ»:

Աւագ խորանի հիւսիսային կամարակալ սեան վերայ.

«Կաման Աստուծոյ... եկի սուրբ Աս... թիւն Հայոց ՌՃԵ. ին հանդերձ Յո.. Ալէքսան, Եղիայ. և Մարտիրոս եպիսկոպոսոփս, որ առ Աստուած փոխեցան, որ թիւն էր ՌՃԺԶ. ի ա. յով. հիմնարկեցաւ սուրբ տանարիս.. արնա սուրբ Գրիգորիսի ձեռնառութեամբ... ի թիւ... աշխատանս արարի ... Մահդասի Գէսուն . . . . ցէ ըստ աշխար . . . անց՝ յիշեցէ՛ . . . ցս ու . . .¹»:

Արեւմտեան դրան նակատակալ փորին վերայ.

«Ես Պետրոս կաթողիկոս աշակերտ Դուկաս վարդապետին ետու շինել կաթողիկէս յիշատակ ինձ և աշակերտին իմոյ Բարսեղ եպիսկոպոսին. յիշեցէ՛ ի Քրիստոս»:

«Աստուած արհնէ Քոչիզու ժողովուրդն այն արհնութեամբն, որ ոչ անցանէ, ձեռնտու եղեն կրին և քարին»:

«Զարութեամբն Աստուծոյ շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, վասն ծովացեալ մեղաց մեռոց

---

¹ Եղծուած են կէտադրեալ բառերն և գրերն:

եկն մարախ եկեղ զերկիրս Աղուանից և աւերեաց բազում տեղիս ի թագաւորութեան Շահ Սուլէմանին, պարոնութեան Միրզա Դուլի բէկին և իշխանութեան երկրիս Վարանդու Մելիք Բաղու որդի Մելիք Շահնազարին և օժանդակութեան (թեամբ) Ովանիսին և Բահանայից և տանուտեարց, մեծամեծաց և փո- քունց ամէն թվին ՌՃԻԲ.»:։

Հարաւային դրան նակատակալ Բարի վերայ

«Շնորհօքն Քրիստոսի ես Բարսեղ եպիսկոպոս աշակերտ Պետրոս կաթողիկոսին և ծնողսն իմ Աղայն և Գիւլաղայն ի գաւառէն Վարանդու, ի գեղջէ Գիշուն՝ նորոգեալ պայծառացուցի զսուրբ աթոռս Ամարասայ, պարսպօք շրջապատեցաք հանդերձ յոգնաթիւ սենեկօք, զեկեղեցիս շքեղացուցաք զարդուք, տուաք շինել զեկեղեցիս անուամբ սրբոյն Գրիգորիսի Հովարան սուրբ աթոռոյն Ամարասայ, որ և մասն բերեալ ի նմանէ ամփոփեցաք աստ, իսկ հիմնարկեցաւ ՌՃԺԶ. թվին, կատարեցաւ ՌՃԻԵ. ին»։

Գիւղիս հին հանգստարանում կայ մի հնաշէն մատուռ Սուրբ Աստուածածին անուամբ, որ խարխուլ է արդէն և քայքայւում է.

Ի՛ն. ԾՈՎԱՍՏԵՂ ԳԻԻՂ. Շինուած է նոյն սարի հիւսիսային կողմում ոչ այնքան հեռի Հիրհերից. բնակիչք բնիկ, հողն արքունի, անջրդի, միջակ արդիւնաբեր, բայց պտղատու. տեղական բերքերն նոյն (նշանաւոր են տանձն ու խնձորն), պատուական օդն, կլիման, տեսարանն և ջուրն, երկար կեանք 90, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, քարուկիր, կառուցեալ երկու կամարների վերայ. քահանայ մի: Ծուխ 86. ար. 306. իգ. 276:

ԿԱՐՄԻՐ ԵԿԵՂԵՑԻ.

Այս անուամբ է կոչուում Մէլիք Փաշաեանցների Դամ-բաւանն, որ կայ գիւղիս արևելեան կողմում, ոչ այնքան հեռի, մի բլրակի վերայ: Դամբարանիս շուրջն հանգիստներ են հնուց խիտ առ խիտ ամփոփուած, որի մէջ կան և խաչազարդ տապանաքարեր: Դամբարանս ստորերկրեայ է և բաղկացած

չորս պատկից մատուռներից, որոց Ա-ն մեծ. Բ-ն միջակ մատուռներ են: Գ-ն եկեղեցի է՝ Դ-ն փոքր մատուռ է: Հայնութիւնից լայնութիւն պատկից մատուռներս հաղորդակցութիւն ունին միմեանց միջնադռներով: Ա-ն մեծ մատուռն վնասուած է գազաթնագիծ ճեղքուածքով, որի՛ հարաւային պատն և դուռնն միայն են երևում. քանզի ստորերկրեայ են բոլոր մատուռներս:

Ա. Մատրան ճակատակալ քարի վերայ.

«ԹՎ. ՌՉ. Դաւիթ եպիսկոպոս. յիշատակ է եկեղեցի վանքս որ լինի սա դամբարան և շիրիմ մերոց նախնեաց»:

Մատրանս խորանի հարաւային կողմի խաչին վերայ.

«ԹՎ. ՌԼԵ. Ի հայրապետութեան Դաւիթ, առաջնորդի Մելիք Փաշիկ¹, Պետրոս եպիսկոպոս»:

Վէմ քարի ժողովորդահայեաց երեսին.

«Դաւիթ եպիսկոպոս»:

Բեմի խաչի վերայ.

«Դաւիթ արեղա կանգնեցի զխաչս Առան վարդապետի Տարսնէ. և զիս իշա (յիշեա՛)»:

Խորանի հիւսիսային կողմի խաչքարի վերայ.

«ԹՎ. ՌԻԵ. Ի հայրապետութիւն տէր Յովհաննիսի. առաջնորդութիւն Մելիք Փաշին, յանուն Աստուծոյ ես Սահակ եպիսկոպոս կանգնեցի զխաչս Ի փրկութիւն եղբար մերոյ Դազարին, աղաւթս յիշեցէք» (14):

Բ. Մատրան մէջ հարաւային պատում մի կիսատ խաչի վերայ.

«Անուն Տեանն Աստուծոյ ես Մեիկ Հացգերգ (?) կանգնեցի զխաչս որոյ իմոյ Սաղիկայ և որ Եայ ու Արդուն ձորոյ խոց. Աստուած ողորմի. ....»:

Մի մեծ խաչի կէս երեսին վերայ.

«Այս է Սահակ եպիսկոպոսն, որ փոխեցաւ....»: Միւս կողմի վերայ: «Անուամբն Աստուծոյ ես Պետրոս եպիսկոպոս,

---

¹ Այսինքն ի մելիքութեան կամ ի պարոնութեան:

Դաւիթ խան այանս կանգնեցինք զխաչս ի փրկութիւն Սահակ եպիսկոպոսին, աղաւթեցէք»:

Դ. Մատռան մէջ մի գեղեցկաբանդակ խաչարի վերայ.

«Կամաւ ամենակալին Աստուծոյ, ես Մէլիք Աւան կանգնեցի զխաչս ՚ի փրկութիւն իմոյ Մէլիք Պապին, մաւրն իմոյ Խոնդի խաթունին, ով որ յիշէք ՚ի Տէր, յիշեսջիք առ Աստուած թվ. ՌԺԵ. ին»:

Ուրիշ խաչի վերայ

«Կամաւ Ամենակալին Աստուծոյ ես Մէլիք Աղամ որդի Մէլիք Պապին որդոյ Հախիջանայ թողանց որդոյն Թոմասին որդոյ մեծի իշխանին Աւանայ կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն նախնեաց մերոց....»:

Այլ խաչարձանի վերայ

«Իշխանութեան Թահմազին, հայրապետութեան տեառն Գրիգորիսի և առաջնորդութեան ուխտիս Սահակայ եպիսկոպոսի...»:

Սարսափելի մութ, խոնաւ և անմաքուր են մատուռներս և լի ջղջիկներով, մաշուած, տեղ տեղ եղծուած և դժուարաւ ընթեռնելի են արձանագրութիւններն. վասնորոյ հազիւ թէ երկու օրում կարողացանք ընդօրինակել մեծ զգուշութեամբ այդ արձանագրութիւններդ: Թողում ասել որ յաճախակի յարձակուելով ջղջիկներն մեր վառ մոմերի վերայ՝ անցուցանում էին զայն զմեզ թողնում դժոխային մթութեան մէջ:

Արդէն խօսած ենք լճակների շարքում երկու փոքր լճակների մասին, որք կան Ծովատեղ գիւղի և Խերխան շինի միջև: Ոմանք ասում են թէ Ծովատեղ գիւղն լճերիցս ստացած է իւր Ծովատեղ անունը:

ԻԳ. ԽՆՐԻՍԱՆ ՇԵՆ. Հինուած է նոյն լեռնագօտու հիւսիսային լանջի վերայ. բնակիչք բնիկ¹, հողն բէկական. ամենայն ինչ նոյն, եկեղեցին Սուրբ Գրիգոր, քարուկիր, քահանան գալիս է Ծովատեղից: Ծուխ 31. ար. 150 իգ. 120:

¹ Սոքա կանխաւ բնակած են հին գիւղում, որ կայ այժմեան շինից ներքև, որի մէջ դեռ երևում է Րևալ (երևայ, երևի) անուն եկեղեցին և որի մօտ՝ հին հանգստարանն:

ԻՌ. ՄԱՇԱԳԻ ՇԷՆ. Հիմնուած է մի ձորի երկու լանջերին, որ գտնուում է Մամնայ գիւղի արևելեան կողմում. բնակիչք բնիկ. հողն բէկական և բազմարդին, տեղական բերքերն նոյն, օդն, կլիման և ջուրն անվնաս, երկար կեանք 75-80. եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, քարուկիր. քահանայ մի: Ծուխ 120. ար. 510. իգ. 433:

ԻԵ. ՄՄՄՆԱՅ. Հիմնուած է նոյն լեռնագօտու հիւսիսային կողմում, Շօշկայ վանքի արևելեան ձորի լանջի վերայ. Բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, անջրդի, հացաւէտ, տեղական բերքերն նոյն, պատուական օդն, կլիման, տեսարանն և ջուրն, երկար կեանք 89-90. եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, քարուկիր, կառուցեալ երկու կամարների վերայ. քահանան գալիս է Ղաւախան գիւղից: Ծուխ 70. ար. 260. իգ. 230:

ԻԶ. ՀՂՈՐԴԻ ԳԻԻՂ. Հիմնուած է մի բարձր սարի արևելահայեաց լանջին վերայ. բնակիչք բնիկ. հողն բէկական, տեղական բերքերն նոյն, գերազանց օդն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 90-100. եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, քարուկիր, քահանայ մի: Ծուխ 136. ար. 624. իգ. 508:

Միդասեան ուսումնարան տղայոց. աշակերտք 35. Թոշակատու 25, ձրիավարժ 10, տարեկան ուճիկ վարժապետի 220 րուբլի:

ԲՈՂՐԽԱՆԻ ՎԱՆՔ (սարիս բարձ 5326 ոտ.)

Հիմնուած է համանուն սարի հարաւ արևելեան կողմում մի փոքր ձորակի ձախ լանջում մի հարթակի վերայ: Ըստ ամենայնի ունի եկեղեցու ձև կառուցեալ անտաշ կաթնագոյն քարով մի կամարի վերայ: Ունի մի մեծ և միայն մի փոքր խորան, մի դուռն, երեք լուսամուտ, երկու խորհրդարան. 9 մետր 65 սանթիմ երկարություն, 5 մետր 50 սանթիմ լայնութիւն: Մի կոտրած և փոքր խաչքարի վերայ. «Խաչս տամն Արխի»: Այլ փոքր խաչքարի վերայ. «Խաչս Կ. ես Բ. Հ.»:

Ունի շրջապարիսպ քառակուսի պատուած, որ ունի միայն մի դուռն: Պարսպի հարաւային և արևմտեան կողմում

ներքուստ շինուած են թաղակապ խուցեր, անվնաս մնում է միայն վանահօր սենեակն, ամբողջապէս խոնարհուած են միաբանից սենեակների գլուխներն: Պարսպի երկարութիւնն է 40 մետր, լայնութիւնն՝ 18 մետր 50 սանթիմ: Անտառապատ է վանքիս շուրջն, որ ունի պատուական ջուր և մաքուր օդ:

Իէ. ՀԱՐԱԻ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Ա. լեռնագօտու¹ հիւսիսային կողմում մի ձորակի աջ կողմի բարձրութեան վերայ, բնակիչք բնիկ, հողն բէկական և սակաւաբեր, բարեխառն օդն և կլիման, պատուական ջուրն, երկար կեանք 85 տարի, եկեղեցին սուրբ Մեսրոպ, քարուկիր, քահանայ մի:

Ծուխ 65. ար. 245. իգ. 200:

ԻԸ. ՆԻՆԿԻ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Բ. կամ միջին լեռնագօտու հարաւահայեաց լանջին վերայ, բնակիչք բնիկ, հողն արքունի, անջրդի, բայց բազմարդիւն, տեղական բերքերն նոյն, պատուական օդն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 100, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, քարուկիր, կառուցեալ շորս սիւների վերայ, քահանայ երկու: Ծուխ 230. ար. 1041. իգ. 818:

ԾԱՌԵՆ ՈՒՆՏԱՏԵՂԻ.

Գիւղիս հիւսիսային կողմում մի բարձր սեռի վերայ կայ հնուց մնացեալ մի մատրան աւերակ, որի մէջ դրուած է մի խիստ հին քարեայ խաչ: Ահա խաչս է ուխտատեղին, որի շուրջն բուսած են ծերունի ծառեր, որք անձեռնմխելի մնացած են իբր նուիրական ծառեր գիւղացու կացնի հարուածներից:

ԻԹ. ՂԱԻԱԿԱՆ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է մի ձորի մէջ, խեղդուած է տեսարանն և սեղմուած հօրիզոնն շրջապատող լեռներով². բնակիչք կիսով չափ բնիկ, կիսով չափ տեղափոխուած Ղափանից, Խանձաձորից և շորս գերդաստան Խնձորստանից, հողն բէկական, բարեբեր, ամրան ծանր օդն և կլիման, երկար կեանք 65-75, եկեղեցին Սուրբ Աստուածա-

¹ Բարձր գագաթն է Խաչախութ 5028 ոտֆ:

² Արեւելեան սարի բարձ. 3780 ոտֆ:

ծին, քարուկիր, երկարութիւնն 17 մետր 40 սանթիմ, լայնութիւնն 8 մետր 65 սանթիմ. «Շինեցաւ այս եկեղեցիս Դաւախանու հասարակութեան աշխատանոց 1871 ամի»: Քահանայ մի: Ծուխ 34, ար. 149, իգ. 131:

Գիւղիս հիւսիսային կողմում կայ հին հանգստարան և քարուկիր մատուռ, որի մէջ կան խաչարձաններ, որից միոյն վերայ. «ԹՎ. ԶԴէ ես Շահատր կանգնեցի խաչս հայր Պախա, մայր իմ Շահմար...»:

Լ. ԵՆԿԻՋԱՆ գիւղ. Հիմնուած է Նինկի գիւղից բաւական ներքև նոյն գիւղի ջրաձորի ձախ կողմում մի սեռի վերայ. բնակիրը հատուած և եկած Նինկի գիւղից. ամենայն ինչ նոյն, եկեղեցին նոր շինել է տալիս պ. Գալուստ Գաբրիէլեան իւր սեպհական ծախքով, քահանան գալիս է Նինկի գիւղից: Ծուխ 20, ար. 115, իգ. 95:

ՍՈՒՐԲ ԼՈՒՍԱԻՈՐԻԶ

Ծառեխի սարի շարունակութեան վերջի ծայրին մօտ՝ բարձր սեռի վերայ շինուած է կաթնագոյն անտաշ քարով մի փոքր և հին եկեղեցի, որ ուխտատեղի է: Աւանդաբար ասում են թէ Սուրբ Գրիգորիս Աղուանից Ա. կաթուղիկոսն հիմնարկել տուած է յանուն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին: Դարերի ընթացքում քանիցս նորոգուած է:

ԼԱ. ՊԱՌԱԻԱԹՈՒՄԲ. Հիմնուած է սուրբ Լուսաւորչի եկեղեցու սարի վերջացած տեղի հիւսիսային ստորոտում, ջրաձորի աջ կողմում. բնակիրը տեղափոխուած են Մեծ-Սիւնեաց Պղնձահանքի մօտից, հողն արքունի և բարեբեր, տեղական բերքերն նոյն (մանաւանդ տանձ, խնձոր, բոժոժ), սննդարար օդն, կլիման և ջուրն. երկար կեանք 85, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, ծածքն փայտաշէն, քահանան գալիս է Կղարծուց: Ծուխը (Հաշուած է Կղարծի գիւղի վերայ):

ԼԲ. ԿՂԱՅԾԻ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Ա. լեռնագօտու հարաւային կողմում, Պառաւաթմբի հիւսիսային հանդէպ, նոյն ջրաձորի ձախ ափի բարձրութեան վերայ, գիրքն արևելա-

հայեաց, բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, արդիւնաւէտ. տեղական բերքերն նոյն. պատուական օդն, կլիման և ջուրն. երկար կեանք 100. եկեղեցին յանուն Սրբոց Թարգմանչաց, քարուկիր, հոյակապ շորս սիւների վերայ, շինուած բնակչաց ծախքով, երկարութիւնն 18 մետր 75 սանթիմ, լայնութիւնն 12 մետր 60 սանթ. քահանայ մի: Ծուխ 165. ար. 604. իգ. 585:

Եկեղեցումս կայ.

Ա. Մասն կենաց փայտից գետեղուած մի արծաթեայ խաչում:

Բ. Աւետարան գրչագիր, գրուած հասարակ թղթի վերայ, մեծագիր, պատկերագարդ:

Յիշատակարանից «Զարութեամբն Աստուծոյ կատարեցի զսուրբ աւետարանս զայս յաստուածախնամ կղզիս Աղթամար., ի հայրապետութեան տեսոն Զաբարիայի և ի թուաբերութեան Հայկազեանս տումարի ԶԻԶ. ի դառն և ի նեղ ժամանակիս:

Առդ ես Յովհաննէս ետու զծագրել զսուրբ աւետարանս...»: Շատ յէտոյ գրուած է. «Ի վերջին դառն և ի նեղ ժամանակ խուժադուժ ազգ նետողաց՝ տաճկաց ազգաց շարամահ եղեն. Համզաբէկ անուն պարոն և այլ անթիւ զաւրք հրամանաւ ինքնակալին՝ որ կոչի Շահ Խամայիլ՝ գնացին ի վերայ աշխարհին Քուրդստանայ, աւերումն բազմապատիկ ածին ի վերայ Հայոց, զորն սպանելով և զոր գերելով, գիւղ և քաղաք, վանք և անապատ միահաղով (ոյն) յափշտակեցին զՀայք և բերին զսուրբ աւետարանս գերմամբ ի յերկիրն՝ որ կոչի Արցախս, և հանդիպեալ այսմ աստուածաշունչ բուրաստանիս քահանայ մի և տեսեալ զսա... և գնեաց զանգին մարգարիտս ի հալալ ընչից իւրոց, ետ գին սորա ԶԹ. դահեկան և ետ յառաջնորդ Գանձասարու աթոռոյն և ծախեաց զսա ի Թարոս էրեց...»:

Մատթէ ուխտատեղի.

Գիւղիս հիւսիսային հանդէպ մի տեսարանաւոր բլրի վերայ կայ մի հին մատուռ, որ շրջապատուած է ծերունի ծառերով: Ասում են աւանդաբար. «Խաչարձանիս տակ ամփոփուած է Մատթէ անուն քահանան, որ նահատակուած է անհաւատ բռնաւորներից հին ժամանակներում»:

ԼԳ. ՄՋԿԱՊԱՏ¹ գիւղ. Հիմնուած է այն բարձր լեռնաշղթայի վերայ, որ ճիւղաւորուած է Ա. լեռնագօտուց և հասած մինչև Ամարաս վանքի հիւսիսային կողմն. բնակիչք բնիկ. հողն արքունի և բէկական և արդիւնաւոր. տեղական բերքերն նոյն. օդն և կլիման գերազանց, ջուրն պատուական. երկար կեանք 100 տարի, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին², քարուկիր, քահանայ մի: Ծուխ 83, ար. 465. իգ. 362:

ԼԴ. ՔԱՐԱՀՈՒՆՋ (ունչ) ԳԻԻՂ. Հիմնուած է նոյն լեռնաշղթայի հարաւային կողմում. բնակիչք բնիկ, հողն արքունի, միջակ արդիւնաւոր, տեղական բերքերն նոյն, օդն և կլիման ո՛չ այնքան լաւ. երկար կեանք 65-70. Եկեղեցի չկայ, քահանան գալիս է Քերթից, որ խիստ մօտ է: Ծուխ 36, ար. 125. իգ. 95:

ԼԵ. ՔԵՐԹ ԳԻԻՂ. Հիմնուած է նոյն սարի հարաւարեւելահայեաց ստորոտում, բնակիչք բնիկ, հողն արքունի, անջրդի և բազմարդին, տեղական բերքերն նոյն, ջուրն պատուական, օդն և կլիման փոքր ինչ բարեխառն, երկար կեանք 75-80. եկեղեցին Սուրբ Գէորգ, քարուկիր, քահանայ մի: Ծուխ 56. ար. 194. իգ. 150:

ԱՄԱՐԱՍ ՎԱՆՔ (15)

Հիմնուած է այն երկրալեզուի վերայ, որ Մուղան դաշտից կամ գաւառից մտած է Խազազի և Լուսաւորչի սարերի մէջ և կազմած դուրալի հովիտ, որի միջից հոսում է Ամարաս վտակն³: Վանքս հիմանէ նորոգ կառուցեալ է 1858-ին շորս հաստատուն սիւների վերայ ամբողջապէս սրբատաշ կաթնագոյն քարով: Ունի մի աւագ և երկու փոքր խորաններ, տասն մեծ մեծ լուսամուտ, մի դուռն արեւմտեան կողմից, երկու խորհրդարան, մի աւագան և մի փոքր կաթուղիկէ: Աւագ

¹ Մէջին (եռակ կողմն) պատուած, քանզի բերդն շատ հետի չէ գիւղիցս:

² Եկեղեցուս մօտ է Վարդան անուն նահապակի մատուն:

³ Վտակս առնում է իւր սկիզբը Սօս, Քերթ, Քարահունջ, Հիւրհեւ, Խերխան գիւղերի աղբիւրներից և մօտերից և ջրում Ամարասի արտերը, այգիները և պարտեզները:

խորանի տակ է շատ վաղուց շինուած հնութիւնն, որի մուտքն բացուած է դասի հարաւային կողմի բեմի մօտից. տասնևութ սանդուղներով իջնում է մինչև յատակի մատուռն: Ստորերկրեայ շինութեանս երկարութիւնն (ներսից չափերով) 3 մետր 70 սանթիմ, 1 մետր 90 սանթիմ: Փոքրիկ մատուռս, որ ամբողջապէս շինուած է Խազազի հանքի սրբատաշ քարով, բացի հարաւային մուտքիցս ունեցած է և միւս մուտք արևելեան կողմից, որ փակ է այժմ:

Հիւսիսային դասում առաջին լուսամտին պատկից շինուած է մի գեղեցիկ տապանաքար, որի տակ է ամփոփուած Սուրբ Լուսաւորչի Թոռի-Աղուանից Ա. կաթողիկոս Գրիգորիսի մարմինն: Ահա այս է գլխաւոր ուխտատեղին: Վանքիս երկարութիւնն է 23 մետր, լայնութիւնն 13 մետր 33 սանթիմ:

Տաճարումս է մասն սրբոյն Գրիգորիսի գետեղուած մի արծաթեայ, ոսկեզօծ, ականակուռ և մատանիներով զարդարուած աջի մէջ, որ կրում է.

«Աջ սրբոյն Գրիգորիսի Աղուանից հայրապետին. շինեցաւ յամին 1870 ի Շուշի քաղաքի անվարձ աշխատութեամբ շուշեցի ոսկերիչ Միրզաջանայ խոջաբաղրեանց, Գրիգորի Բատաւեանց և Առաքելի Յարութիւնեանց»:

Տաճարս ունի քարաշէն, ամրակազմ, քառակուսի և բարձրագոյն շրջապարիսպ, չորս անկիւններում չորս աշտարակներ և պատերի վերնամասից հրացան արձակելու ծակեր, որք շինուած են ուռններից, երբ այստեղ էր մաքսատունն: Պարսպիս երկարութիւնն արևելքից արևմուտք 94 մետր է, լայնութիւնն 56 մետր 40 սանթիմ: Պարսպիս ներսում արևելեան կողմում կայ 5 մեծ սենեակ (այժմ գոմ), հարաւային

„ „ 6 „ արևմտեան

„ „ 5 „ (այժմ 4-ն անկարգ) հիւսիս.

„ „ 8 „ („ 5-ն „):

Հարաւային մասում միայն կայ վերնայարկ երկու աւերուած սենեակ: Շինութեան մէջ ամենաշքեղ մասն եղած է միայն սենեակներս, որք շինուած են տաշուած կաթնագոյն քարով և ունին չորս կողմերից զոյգ զոյգ լուսամուտներ և մէն մի

լուսամուտ ունի մի մի բաժանարար քարեայ սիւն¹: Ահա այս եղած է երբեմն կաթուղիկոսարան Աղուանից: Ընդհանրապէս անմաքուր, անկարգ և անխնամ է այս պատուական վանքն ամենայն մասամբ, որ այժմ ընկած է բարոյապէս և նիւթապէս:

Վանուցս անշառժ կալուածներն են.

Ա. Վարելահողեր,

Բ. Այգի և թթենեաց պարտէզ,

Գ. Մի ջրաղաց: Վանահայրն է մի տիրացո՞ւ.....:

Ամառսս աւերակ գիւղափաղաք.

Վանքիս հարաւային կողմում, ջրի աջ կողմի բարձր լանջի վերայ կայ ընդարձակ աւերակ: Տնաբակերից երևում է, որ տներից ամենամեծ մասն շինուած է եղել Արցախի յատուկ և հին ձևով—գետնափոր—Ոչինչ պակաս ընդարձակ է գիւղաքաղաքիս հանգստարանն, որ մօտ է աւերակիս:

ԿԶ. ՍՕՍ ԳԻԻՂ. Հիմնուած է լուսաւորչի սարի արև-մտահայեաց ստորոտին մօտ լանջի վերայ. բնակիչք բնիկ, հողն կիսով չափ արքունի և կիսով չափ բէկական, անջրդի, բայց բարեբեր և հացաւէտ. տեղական բերքերն նոյն, օղն և կլիման սննդարար, ջուրն գովելի, երկար կեանք 85—90. եկեղեցին Սուրբ Գէորգ, քարուկիր, առանց կամարի և սեան. երկարութիւնն է 12 մետր 60 սանթիմ, լայնութիւնն 7 մետր 90 սանթիմ: Դրան ճակատակալ քարի վերայ. «Զայս պատուիրեմ, զի սիրեսչիք զմիմեանս». Քահանայ երկու: Ծուխ 107. ար. 385. իգ. 302:

Լուսաւորչի սար, Բարձրացած է գիւղիս գլխին վերև արևելեան հանդէպ: Սարիս կատարին վերայ կան շատ թափուած քարեր, տնաբակեր և եկեղեցու աւերակ:

Ասանդութիւն, Ասանդաբար պատմում են. «Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ կողմերումս քարոզելու և եկեղեցիներ հիմնարկելու ժամանակ գիշերն բարձրացած է սարիս գլուխն և աղօթքով լուսացրած գիշերները: Սուրբ Գրիգորիս Աղուանից

---

¹ Ցաալի է տեսնել որ քանդուած է այս հնադարեան պատուական հնութիւնն: Ասում են թէ «Մի տիրացու քանդած է առանց հրամանի.....»:

կաթուղիկոսի մարմինը երբ փախցրած բերում են նորա աշակերտներն Դարբանախց այստեղ, նահատակել տուող թագաւորի զօրականներն, փախցնողների ետևից ընկած, գալիս են մինչև այստեղ: Սակայն աշակերտներն ապաւինելով յԱստուած և դիմելով Սուրբ Լուսաւորչի աղօթած տեղն, ազատ են մնում հալածողներից և ապա նահատակուած Սուրբ Գրիգորիսի մարմինը տանում թաղում Ամարասի վանքում և իրանք փախչում դէպի Հայաստան»:

ԵՂԻՇԱՅ ԿՈՒՍԻ ԱՆԱՊԱՏ.

Հիմնարկուած է այն բարձրագոյն գագաթի վերայ, որ արձանացած է Սօսի, Լուսաւորչի սարի, Քերթի և Ղուզի-Ճարտարի մէջ: Հանգստարան է անապատիս շուրջն, գագաթս զարդարուած է թեղի և տխկի ծառերով և հին ու նոր տապանաքարերով: Մենաստանս շինուած է անտաշ որձաքարով, իսկ կամարներն և բոլոր անկիւնաքարերն սրբատաշ քարով: Մենաստանս, որ կանգնած է երկու սիւների վերայ, ունի երկու փոքր և մի աւագ խորան, երկու խորհրդարան, աւագան, վեց լուսամուտ, քարեայ խաչկալ, մի դուռն արևմտեան կողմից, մի փոքր կաթուղիկէ իբրև զանգակատուն և մի փոքրիկ խորանաձև գերեզման՝ աւագ խորանի բեմի տակ, որի դուռն բաց է դէպի դասի մէջ տեղն: Ահա այս է Եղիշա Կուսի գերեզմանն, որ մեծ ուխտատեղի է: Անապատիս երկարութիւնն է 15 մետր 95 սանթիմ, լայնութիւնն 9 մետր 70 սանթիմ: Քարեայ խաչկալի հարաւային դրան հիւսիսային սեմի վերայ. «Յիշատակ է Համասուտանց Միքայիլանի որդի Մանուէլ վարդապետիս այս խաչկալս. եղբարքն իմ Պապան և Վանլալան, քորար (քորք) իմ Գուլասմար, Ինթաղիհ, ծնողքն իմ Մումխանոհիմ, կողակից իմ Նազլու, որդի իմ Հախնազար, Շահպատ, Սիրուն, Վռամին, Մազրվանին և դստերն իմ Բաշուն, Դօսդաշին թվ. ՌՃԴ.»:

Խաչկալի հիւսիսային կողմում մի խաչաւորի վերայ.

«Ղազար, կողակից ուր (իւր) Նազլու թվ. ՌՃԴ.»:

Հիւսիսային խորանի նակատակալ ֆարի վերայ.

«Ես Աղէս կանգնեցի զխաչս փրկութիւն ինձ և կենակցիմ իմոյ, որդոյ և դստերաց իմոց ԶՀ.»։ *Կարծում ենք որ խաչքարս գերեզմանից վեր առած և դրուած է այստեղ:*

Դրան ճակատակալ քարի վերայ¹

«Կարողութեամբ ամենագորին Աստուծոյ ես նուաստ տէր Յոհան անձամբ տկար արեղայս և որդէգիր Փոֆր տէր Յոհանս շինեցաք սոյն զեկեղեցիս ըստ անուան Սրբունոյ Կուսին Եղիշէի ի կաթողիկոսութեան տեառն Երեմիայի և տանս Աղուանից որ ՚ի մայր արթոյն Գանձասարայ վասնորոյ յիշել աղաչեմք հանդերձ ծնողովք մերովք ՌՃԻԳ.»։ *Անապատիս որմին արեւմտեան արտաքին երեսն խաչազարդուած է խաչքարերով:*

Սոյն երեսի լուսամտի գլխին.

«Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս, ես անարժան ուստայ Կաբրընէս շինեցի այս եկեղեցիս ի ձեռամբ իմով, ով կարգա, մէկ բերան ողորմի ասէ. խաչս յիշատակ է Գաբրելիս և ծնողաց իմոց և դստերաց և որդոց իմոց»։

ԼԵ. ՂՈՒԶԻ-ՃԱՐՏԱՐ (Հիւսիսահայեաց ճարտար). Շինուած է նոյն սարի հիւսիսային կողմում, բնակիչք բնիկ, հողն արքունի, առատաբեր, տեղական բերքերն նոյն, նշանաւոր է ցորենն և գարին, գերազանց օղն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 110 տարի, եկեղեցին Սուրբ Գէորգ, կառուցեալ մի կամարի վերայ, երկարութիւնն 15 մետր 50 սանթիմ, լայնութիւնն 8 մետր 60 սանթիմ, քահանայ երկու: Ծուխ 145. ար. 580. իգ. 465:

Եկեղեցունմ կայ մի փոքրագիր, թղթեայ ձեռագիր արեւտարան, պատկերազարդ, անյայտ է գրողի անունն, միայն յայտնի է, որ ստացած է Յովհաննէս անուն ոմն:

Մասունք Երից մանկանց մի արծաթեայ փոֆր խաչի մէջ:

ԼԸ. ԿԻԻՆԻ ՃԱՐՏԱՐ (Արեգդէմ ճարտար) Հիմնուած է բերդասարի հարաւային կողմում. դիրքն հարաւ-արեւելահայ-

---

¹ Դրանս հիւսիսային սեմի վերայ, «Տէր Եղիագարս որ ձեռնադրեցաւ յաբեղայ ՌՃՀԳ.»։

եաց, միայն մի ձորակով բաժանուած Ղուզի-Ճարտարից. բնակիչք բնիկ. հողն արքունի, անջրգի, սակայն բազմարդին, տեղական բերքերն նոյն (այգի, թթենի գովելի, հոշակուած է գիւղիս ցորենն), գերազանց օդն, կլիման, ջուրն և տեսարանն. երկար կեանք 111 տարի, եկեղեցին Ամենափրկիչ, քարուկիր, կառուցեալ մի կամարի վերայ, ունի միայն աւագ խորան. երկարութիւնն է 11 մետր 95 սանթիմ, լայնութիւնն 7 մետր 55 սանթիմ: Դրան ճակատակալ քարին վերայ. «ՌՄԼԶ. թվին. այս է Ամենափրկչին սուրբ եկեղեցիս, սա եղէւ ոքևոր յիշատակ տէր.... Իյ. Խանումէն»: Իսկ վերև.

«Ուստայ Թիւնի» (Յարութիւն շինող վարպետի անունն է): Քահանայ մի: Ծուխ 260. ար. 1095. իգ. 855:

Գիւղումս կայ Ս. Գրիգորեան միդասեան ուսումնարան տղայոց, աշակերտք մօտ 50, թոշակատու 38, ձրիավարժ 10. միամեայ ուճիկ վարժապետին 220 ր.

ԿՈՂԱԿ ՈՒՆՏԱՏԵՂԻ

Մի աւերակ մատուռ է Կոհակ ամուամբ, որ հիմնուած է գիւղիս անդում մի խութի վերայ: Աւերակս ծածկուած է ճապկի ծառերով: Խութիս գագաթն ունի մօտ երկու կալաչափ մեծութիւն: Ուխտի օրն է ամեն Համբարձման տօնն:

Դավէ-շիչէֆ

Այս անունը կրող աղբիւրն բղխում է գիւղիս արևմտեան հանդէպ եղած քերծիցն և թափուում իւր տակի փոսին մէջ: Կարմրուկ (տեղական բարբառով խաւարթնը) ախտով հիւանդացեալները բերում և լողացնում են փոսի միջի ջրովն, որով բժշկուում է հիւանդն:

Բերդի նահատակ

Աղբիւրիցս վերև մի բարձր ապառաժի վերայ կայ մի կիսաւեր մատուռ, որ իւր մէջ կրում է իւր արեամբ ներկուած մի նահատակի մարմինը, որի անունն անյայտ է: Միայն յայտնի է որ ուխտատեղի է խիստ հին դարերից աւանդաբար մնացեալ:

ԼԹ. ԽՈՒՆԸՇԻՆՍԿ (Խուն-շինակ). Հիմնուած է բերդասարի արևելահայեաց լանջի վերայ. բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, անջրդի բայց բազմարդին, տեղական բերքերն նոյն, օդն և կլիման փոքր ինչ ծանր ամրան, տեսարանն պատուական, ջուրն սննդարար, երկար կեանք 80—85. Եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, կամարակապ, կառուցեալ երկու կա-մարների վերայ, երկարութիւնն 17 մետր 45 սանթիմ, լայ-նութիւնն 8 մետր 80 սանթիմ, քահանայ երկու:

Արձանագրութիւն դրան ճակատակալ քարի վերայ.

«Ի ՌՅԹ. (1860) Կաման Աստուծոյ կառուցաւ եկեղեցիս Խնշինագ գեղջ անուն սուրբ Աստուածածնի սեպհական արդեամբք և ծախիւք Շուշի քաղքցի բարեպաշտօն, ազնուազգի աղա Հայրապետ բէկի Գօլովխանեանց ի յիշատակ հոգւոյ իւրոյ և ազնուհւոյ ամուսնոյն իւրոյ Բակումայ Մէլիք Բէկլարեանց և ծնողաց իւրոց հօրն Բաղդասար բէկի, մօրն Նազլու Խանին»:

Ձեռագիր ակետարան փոքր դիրքով, գրուած թղթի վերայ, պատկերազարդ (ընկած է Դուկաս ակետաբանի պատկերն): Գեղեցիկ և ճարատարարուեստ են պատկերներն, նախշերն, ծաղիկներն և թռչնագրերն, ընտիր ոսկեզօծն և ներ-կերն:

Յիշատակաբանից. «Որ (Ամեն. Երրորդութիւն) ետ կարողութիւն տկար և մեղապարտ, անարժան Գրիգոր երիցու, որ ծաղկեցի զիս (զայս) և հասայ ՚ի յաւարտ սուրբ ակետարանիս. ծրագրեաց սա ՚ի յաւնդանց¹ ձեռամբ Վարդան երիցու .... Մահտեսի Թաղիաջի խոջա Գազպարն և որդի նորա խոջա Յակովբջանն յայսմ տարւոջ եկին ի Վան, որ էր թուականիս հայոց ՌՃ և ԻԱ. և ստացան զսա ի հալալ վաստակոց իւրեանց ի յիշատակ իւրեանց և իւրեանց ծնողացն»:

Ձգիտենք ի՞նչ պատճառաւ յետոյ ակետարանս ընկած է Աւետարանոց աւանն. «Գրեցաւ ի 1845 ամի փետ. 18-ին. այս յիշատակ հայերէն ակետարանս տուեալ եղև ի գիւղն Խունիշինակ Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյն որ է ընծայողն Չանաղչու (Աւետարանոց) գիւղին բնակիչ Մէլիք Զահանբաղչի

¹ Թերևս գծագրեցաւ այս ընտիր արհմակաց:

որդի դուստր Նանակով Մելիք Շահնագարեանց և այլ մին սուր-
ջառ (շուրջառ) իւր արծաթի շափռաստովն...»:

Գրչագիր մաշտոց. գրուած է թղթի վերայ, «Արդ աղաչեմ
զԶեզ... յիշեսչիք մաքրափայլ աղապս ձեր գԱստուածա- տուրն և
զեղբայրն իւր գՄարգարէն և ծնողսն նորա և զՅակովք քահանայ
և զՍիմէոն քահանայ, որ աշխատեցաւ ի գրելն ...»: Մաշտոցս
եկեղեցուս նուիրած է շուշեցի տիրացու Անաստաս Տէ-
Մկրտչեանց 1855-ին դեկ. 1-ին: Ծուխ 96. ար. 485. իգ. 325:

Խ. ԿԻՇԻ ԳԻԻՂ. Հիմնուած է բերդասարին հիւսիսային
կողմում մի հարաւահայեաց լանջի վերայ. բնակիչք բնիկ.
հողն բէկական, ամենամեծ մասամբ անշրդի, բայց արդիւ-
նաւէտ, տեղական բերքերն նոյն (բոժոժ, թուխ, խաղող ա-
ռատ են), օդն, կլիման և ջուրն պատուական, տեսարանն
զմայլելի, երկար կեանք 60. եկեղեցի Սուրբ Մինաս, թա-
ղակապ, երկարութիւնն 16 մետր 65 սանթիմ, լայնութիւնն 7
մետր 85 սանթիմ. քահանայ մի: Գիւղումս կայ եօթա- նասուն
այրի կին: Պատճառն այն է, որ մարդիկ ամրան ջերմ
ամիսներում աշխատում են Մուղանի դաշտաբերանում և
վախճանուում անժամանակ: Ծուխ 127. ար. 584. իգ. 481:

ՈՍԿԵԱՆՅ ԽԱԶ

Այս անուամբ կոչուում է այն վաղեմի սրբավայրն, որ
կայ գիւղիս աղբիւրի մօտ, ջրածորի աջ ափում և որ ունի
այժմ քառակուսի ձև, քարուկիր շինուած: Այժմ բաց է շի-
նութեանս գլուխն և մի ծերունի թքեռնի ծառ բուսած է
սրբավայրիս մէջ, ուր կայ և մի քարեայ խաչ, որի վերայ
վառում են մոմեր: Դրան սեմի վերայ.

«ԹՎ. ՌՅ. յիշատակս յօրինեցաք Սայեամ կամ (և) Բաղդա-
սար Յարութիւնեան Բաղրեանց»: Սրբավայրիս մօտ եղած հին
հանգստարանում. «Այս է տապան Պակնայզարի որդի Աղա-
բէկ քոխային (գիւղապետին) ՌՃՀԲ.»:

ԽԱ. ՍՊԻՏԱԿ Շէն. Հիմնուած է Կիշի գիւղի հիւսիսա-
յին կողմում, մի հարաւ արևելահայեաց սարալանջի վերայ:

Այն գեղեցիկ հովիտն, որ վտակաձորով¹ ներս մտած է Մուղանից իբրև երկրալեզու, բաժանած է Սպիտակ գիւղի սարս Կիշու սարից: Բնակիչք գաղթած են Խոյից. հողն բէկական և արդիւնաւոր, տեսարանն հիանալի և նախանձելի, տեղական բերքերն նոյն, գերազանց օղն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 90, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, ծածքն փայտաշէն, երկարութիւնն է 15 մետր 33 սանթիմ, լայնութիւնն 7 մետր. քահանայ մի: Ծուխ 70. ար. 220. իգ. 180:

Ամէնափրկիչ (Ջարկեա մարագ) ուխտատեղի.

Սպիտակ շէն և Եմիշջան գիւղերի միջև մի բարձրավանդակի վերայ (3192 ոտք) խիստ հնուց շինուած է մի մատուռ, որ այժմ կիսաւեր է: Բայց կանգուն մնում է տակաւին վէմ քարն և մի խաչարձան:

Ուխտատեղիս ծածկուած է մեծ մեծ ծառերի փառաւոր հովանու ներքև, իսկ իւր շրջապատն լի է հին և նոր խիտառխիտ ամփոփեալներով: Կանխաւ ուխտատեղուս մօտ եղած է շարքով շինուած մարագներ, վասնորոյ կոչուած է և Ջարկեա մարագ:

ԽԲ. ԵՄԻՇՋԱՆ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Ամենափրկչիս հիւսիսային ստորոտում մի սարահարթի վերայ, բնակիչք մեծ մասամբ տեղացի, իսկ փոքր մասամբ գաղթած Պարսկաստանից. հողն կիսով չափ արքունի և կիսով չափ բէկական, տեղական բերքերն նոյն, պատուական օղն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 90. եկեղեցին Սուրբ Սեփաննոս, ծածքն փայտաշէն, քահանայ մի: Ծուխ 62. ար. 222. իգ. 180:

ԽԳ. ԱՇԱՆ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է գրեթէ Եմիշջան գիւղի արևմտեան կողմում, մի ձորի հարաւահայեաց լանջի վերայ. բնակչաց կէս մասն բնիկ, իսկ մնացեալ մասն տեղափոխուած է Ջրաբերդից. հողն մասամբ արքունի և մասամբ բէկական, տեղական բերքերն նոյն. պատուական օղն, կլիման և ջուրն. երկար կեանք 95 տարի, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, շինուած հասարակութեան ծախքով երեք կամարների

---

¹ Վտակս առնում է իւր սկիզբը Նիմկի, Կղարծի և Պառաւաթումբ գիւղերի և անդերի աղբիւրներից:

վերայ. երկարութիւնն 17 մետր 95 սանթիմ, լայնութիւնն 8 մետր 85 սանթիմ: Աւագանի վերայ. «Յիշատակ Դաստանց Թա.»: «Յիշատակ Սահակ Աբրահամեան»: Քահանայ մի: Ծուրխ 104. ար. 415 իգ. 270:

Կարմիր աւետարան

Գիւղիս մէջ մի մատուռում, որ հիմնուած է ձորի ձախ կողմում, կայ մի ձեռագիր աւետարան մեծադիր, գրուած թղթի վերայ, պակասաւոր (թափուած են թերթերից) անյայտացած է և յիշատակարանն:

Յիշատակարան

Գիւղումս պ. Յակովբ Իշխանեանցի մօտ կայ մի հնատիպ ճաշոց, որի մէջ համբարձման պատկերի ետև գրուած է. «Ի հայրապետութիւն Աղուանից տէր Ներսէս Կաթողիկոսն էր ամաց ճի. էր փիթեալ (փթեալ, զառամեալ) իբրև ծերունի».... «Յիշատակ է ճաշոց գիրքս իշխանի որդի Բալու քոխին (գիւղապետին) և իւրեան թոռն իշխանին, իւր կողակից Մարեանին, և իւր մայր Խանփերին և իշխանին և իւր կողակից Քամիլին և որդի Սարգիսին և դուստր Ագիգգուլին, Բալուի որդի Աւթանդիլին, Գրիգորին, իւրեան դուստր Անային, իմ քոյր Խանումին, Ակուլին իւրոյ... որ է ի գաւառէն Վարանդու ի գեղջէն Աշանու ի ձեռն գերբնդիր... Մարտիրոս վարդապետին.... թուական մեր հայոց ՌՃՂԸ. էր... Մարասու (Ամարասայ) առաջնորդն էր Գասպար վարթապետն, իշխանն էր Ալլահդուլի Սոլթանն, որ է Չարայպերթու, այսինքն ազգաւ հայ և քաջամարդ, հախթող ընդ թշնամին իւր, Աստուած ինքն երկար կենօք պահեսցէ ամենայն պատայհարաց, ամէն«:

ԽԴ. ՂՁՂԱԼԱ ԳԻԻՂ. Հիմնուած է Աշանի արևելեան կողմում, սարերի մէջ մի գոգաւոր ձորի արևելահայեաց լանջին վերայ. բնակչաց ամենամեծ մասն բնիկ, մի քանիսն փոխադրուած Զրաբերդի Եղակեր գիւղից, հողն բէկական, գինեւէտ և բարեբեր, տեղական բերքերն նոյն, (նշանաւոր է գինին, թուփն, նուռն, դեղձն, թուզն և տոմբալանն), պատուական օդն, կլիման և ջուրն, գովելի տեսարանն, երկար կեանք 85, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, քարուկիր, կա-

մարակապ, երկարութիւնն է 14 մետր 30 սանթիմ, լայնութիւնն 8 մետր 12 սանթիմ:

Եկեղեցու դրան ներսում, արևելեան Բ, կամարի վե-րայ. «Ես Ոհաննէս շինեցի եկեղեցիս ի հալալ ինչից իմոց, հայրն իմ Թուման և մայրն իմ Իւսսան, կողակիցն իմ Խանում, հանգուցեալ որդին իմ Ա...»: Միւնոյն կամարի հիւսիսային կողմի վերայ. «Ես Յովհաննէս եպիսկոպոս վերակացու շինեցի եկեղեցիս, հայրն իմ Տաղտան, մայրն իմ Խոնտի: Եւ Եղիա քահանայն, տէր Պողոս, տանուտէրն Վէլիճան, եկեղեցու վար-պետ Կէսրէր Յակոբ»: Քահանայ մի: Ծուխ 103, ար, 471, իգ. 337:

Եկեղեցումս կայ մի փոքրագիր ձեռագիր անտարան, առանց պատկերի և միանգամայն պակասաւոր: Յիշատակա-րանից. «Արդ գրեցաւ սուրբ անտարանս ի թուականիս Հա-յոց ՌՉԲ. ձեռամբ մեղսամած և փծուն գրչի Աւետիքի ի քա-ղաքն Հալապ ի դուռն սուրբ Քառասնիցն ի դառն և ի նեղ ժամանակիս: Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զստացող սուրբ անտարանիս Դիպիսցի խոճա Մահտեսի Հովաղեղն և զկո-ղակիցն Խասիսթունն... Հովաղեղն որ գնաց ի Երուսաղէմ և հանդիպեցաւ ի Հալապ, էսո զսուրբ անտարանս յիշատակ ի դուռն Կաթուղիկէ Սուրբ Աստուածածնին»:

Ձեռագիր մաշտոց

Գիւղիս հոգևոր հովիւ բարեկրօն Թովմաս քահանայ Տէր-Գրիգորեանցի մօտ կայ մի ձեռագիր մաշտոց, որի յիշատա-կարանից կարողացանք քաղել միայն հետևեալը. «Գրեցաւ գիրքս, որ կոչի մաշտոց, ձեռամբ... թուին Հայոց ՌՃԻ.»:

Մաշտոցիս առաջին թերթի առաջին երեսին. «Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Աստուծոյ տէր Գրիգորէս գրեցի. ես առէ (գնեցի) մաշտէց (մաշտոցս) ա. Թուման Եղազրցի Մեծ տէր Սարգսի որդի Ապրհամի որդի տէր Գրիգորէս առ էս մաշտէս, որ Փաթալի խանն¹ եկաւ Շուշի զալին երայ (վերայ) կուրի թւին ՌՄԺ.»:

¹ Ուսմեցի Փաթալի-խանն: Տես Գաղտնիք եր. 40:

Փոքր նահատակ

Կոչուում է այն նորաշէն և կիսատ մատուռն, որ կայ գիւղիս արևելեան հանդէպ մի բարձրագոյն բլրի գագաթին վերայ: Նահատակն վաղուց ամփոփուած է. իսկ մատրանս շէնքն քանիցս նորոգուած է՝ ի հիմանէ:

Մեծ նահատակ

Մի քարուկիր մատուռ է, շինուած այն բարձր սարի գագաթին վերայ (2492 ոտք), որ սահման է Աշան, Նոր-շէն և Ղզղալա գիւղերի և որ առանձնացած նայում է Աղուէ գաւառի դաշտի վերայ: Նահատակի գերեզմանն գտնուում է մատրանս մէջ, որի շրջապատում կան խուցեր: Երևի թէ փոքր միաբանութիւն եղած է այս տեղ. մինչև ց'այսօր վար-դապետի տափ (գետին) են անուանում արտավարը, որ կայ մատրանս ստորոտում փոքր ներքև սարալանջին վերայ, որի մէջ կայ մի շուքառան ծառ: Մատրանս մօտ ևս կայ հան-գըստարան:

ԽՆ. ՆՈՐ-ՇԷՆ. Հիմնուած է Հացի գիւղի արևելեան կողմում, մի բարձր սարի ստորոտի մօտ. դիրքն արևելահայեաց. բնակիչք գաղթած Ղարադաղից, Կիւլստանից, Կուսապատից, Բանանց գիւղից և Ծամ-ձորից. հողն բէկական, խիստ սակաւ, անջրդի, բայց այգեւէտ, բարեխառն օդն և կլիման, սննդաբար ջուրն, երկար կեանք 95—105. Եկեղեցին Սուրբ Յովհաննէս, խիստ վտանգուած, քահանայ մի: Ծուխ 70. ար. 272. իգ. 205:

ԽԶ. ՀԱՅԻ ԳԻԻՂ. Հիմնուած է Կղարծի գիւղի հիւսիսային և Նոր-շէնի արևմտեան կողմում մի խոր ձորի հարաւ-արևելահայեաց լանջի վերայ (լանջիս ետևն—արևմտեան կողմն քարեայ բարձր սար է¹ բնակիչք բնիկ, հողն արքունի, բարեբեր, տեղական բերքերն նոյն, բարեխառն օդն և կլիման և գովելի ջուրն, բայց խեղդուած տեսարանն լեռ-ներով, երկար կեանք 85, Եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, քարուկիր, կամարակապ, շինուած հասարակութեան ծախ-քով, քահանայ երկու՝ հայր և որդի: Ծուխ 143. ար. 545. իգ. 450:

¹ Որ ունի 3829 ոտք, կոչուում է Պակեքերեք Վարանդի:

ԲՈՒԻ ԵՂՅԷ (ԵԿԵՂԵՑԻ)

Այսպէս է անուանում ժողովուրդն այն ընդարձակ և հին հանգստարանը և եկեղեցիները, որք կան գիւղիցս ներքև ջրածորի ձախ ափի ճանապարհի գլխին: Հանգստարանիս մէջ կայ երկու մատուռ, երեք բեմ և երկու եկեղեցի: Մատուռների և եկեղեցեաց մէջ նստած են յատկապէս վանահայրեր: Կարծում ենք որ Աղուանից թագաւորազների և իշխանազների մարմիններն ամփոփուած լինին այս առանձնապէս պատրաստուած շինութեանց մէջ և աղօթաւոր վարդապետներ կարգուած պաշտօնապէս: Այսպէս էին Խոթայ, Խաթրոց, Գանձասարայ, Եղիշառաքելի, Հոռեկայ և այլն վանքերն ևս:

Ա. մատուռն փոքր է և լանջի ստորոտում: Խաչազարդ է մատրանս արևմտեան արտաքին ճակատն և խոնարհուած ամբողջ գլխի ծածքն, որի դրան հիւսիսային սեմին վերայ.

«Չ. Շահէն վարդապետ եկեղեցոյս յիշեցէք ի Տէր»: Արտաքուստ դռնից վերև. «... քահանայ և եղբայր իմ Վարհամ և Վարհայք... ունափա շինեցաք զեկեղեցիս բազում աշխատանաւք յեպիսկոպոսութեան տէր Յովհաննիսին և տէր Ներսիսի յիշատակ հոգոց ազգաց և ծնողաց մերոց, որք կարդայք, յաղաւթս յիշեցէք աշխատողք եկեղեցոյս»:

Բ. մատուռն, որ ողջամբ կանգուն է, ունի 6 մետր 50 սանթիմ երկարութիւն, 4 մետր 12 սանթիմ լայնութիւն և սիրամարգի պատկերներ և սոյն արձանագրութիւնը. «Ձեռնիկ վարդապետ սուրբ եկեղեցոյս յաղաւթս յիշեցէք ի Քրիստոս»:

Ա. բեմն շինուած է Ա. մատուռից փոքր ինչ վերև: Բեմիս բարձրութիւնն 3 մետր 58 սանթիմ է, լայնութիւնն՝ 3 մետր 22 սանթիմ, հաստութիւնն 1 մետր 85 սանթիմ, որի արևմտեան ճակատում զետեղուած են չորս գեղեցկաքաւոզակ խաչարձաններ: Հազար ափսո՛ս, որ ժամանակի մշտագործ մուրճն հարուածելով եղծած և թափած է խաչարձանիս ընդարձակ արձանագրութիւնը, այսու ամենայնիւ արտագրում եմ պակասները լցուցանելով կէտագրութեամբ:

«ՆԱ. թիւս..... տէր Վարթ..... ի տարին Ի. ժամ..... աղտատե....., անէաքս..... մեր սու..... աղաչեմ»:
Հիւսիսային կողմի վերայ.

«Ես Խաչենե.. կանգնեցի վարդապետ սուրբ նշանաւ որդի Վարհամա, որք կարդէք (կարդայք) յաղարս յիշեցէք ի Քրիստոս»:

Բ. բեմն շինուած է առաջնոյն հարաւային կողմին մօտ, որ ամեն ինչով նման է Ա-ին.

« . . . . . իւրո մագ . . . . . Մխիթարո ո՛վ այ-
րեցայ.... բենա... ասվաքչին զիսն պատչի.. տէր.... Սնպա-
տա ոչ յիսա զգերլելոց..... ի թաբա է մին պետ.... ի մինսն
պատ..... սուրբ աղաւթս ձեր....»:

Գ. Բեմն, որ փոքր ինչ հեռի է Բ-ից, յար և նման է միւ-
սերին. թափուած են իւր միջի երկու խաչերի նախշերն և տեղ
տեղ արձանագրութեան բառերից գրեր.

«ԹՎ. ԶԺ. Թ... ի կաթողիկոսութեան տէր ըստեփաննո-
սի և յեպիսկոպոսութեան հայր տէր Ներսէսի Աստուծով մեր
եղբարցս... ուց այդ եղայ Վարդս.. այար կաթ... րամիկս..
յորդեացս..... և ծնողաց մերոց... ազգականաց... բար.....»:

Ա. Եկեղեցին հիմնուած է հանգստարանիս հիւսիսային
կողմում, բարձր հարթակի վերայ շինուած սպիտակ անտաշ
քարով: Ունի և գաւիթ իւր արեւմտեան կողմին կից, եր-
կուան միասին չափելով երկարութիւնն 14 մետր 75 սան-
թիմ, լայնութիւնն 8 մետր 20: Ունի և սոյն արձանագրու-
թիւնը.

«ԹՎ. ԶԺԹ... ի տէրութեան.... տր Ստեփանոսի յե....
սիսի (յեպիսկոպոսութեան Ներսիսի) Ես մխիթար որդի...
կանգնեցի զխաչս»:

Բ. Եկեղեցին, առաջնոյն արեւմտեան կողմում մի քանի
քայլ միայն հեռի, փոքր է և ամրաշէն: Շատ կարելի է որ
պատուաւոր ամփոփեալներ լինին եկեղեցեացս և մատուռնե-
րիս մէջ և մանաւանդ գաւթումս, բայց ծածկուած լինին
թափուածքների ներքև, քանզի խիստ ամնաքուր են յատակ-
ներն: Արձանագրութեանց մեծ մասն եղծուած են թէ՛ տա-
պանաքարերի և թէ՛ խաչարձանների վերայից: Թողում ասել

ջարդած, կոտրած և փշրած շիրմաքարերը, որոց թիւն խիստ մեծ է և որոց վերայ կան արձանագրութիւններ, բայց անվերծանելի, զի անյայտացած են կոտորներն: Վերջին եկեղեցուս մօտերքում մի ջարդուած քարի վերայ.

«Այս է տապան խմբիչի որդուն Սարքիսին. էն ժամանակն որ Պապա Ուշաղին թվ. ՌՃՀԴ. որ եկն, ես թապուղի առաջք տուող իլի (դուրս ելայ). այանին ճգովն (պարանոց) սպանեցէն, հերքերանցս Աթային, Հերփքիս¹»:

ԽԷ. ԱՎՏՈՒԻ ԳԻԻՂ. Հիմնուած է Հացի գիւղի արեւմտեան կողմում մի ձորի երկու լանջերի վերայ. բնակիչք բնիկ. հողն բէկական, անջրդի, բազմարդիւն և պտղաւէտ, պատուական օդն, կլիման և ջուրն. երկար կեանք 90. եկեղեցին սուրբ Աստուածածին, կամարակապ, որը իւրեանց ծախքով շինել տուած են մեծ. Սարգիս-բէկ և Յարութիւն-բէկ Ղազեանց, քահանայ մի: Ծուխ 125. ար. 477. իգ. 370:

ԽԸ. ՄԻՌԻՇԱԼԷՆ. Հիմնուած է Ավտուռի արեւմտեան կողմում. դիրքն արևելյահայեաց լանջ, բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, տեղական բերքերն նոյն, նմանապէս օդն, կլիման և ջուրն և երկար կեանքն, եկեղեցին սուրբ Աստուածածին, քարուկիր, թաղակապ, քահանան գալիս է Ավտուռից: Ծուխ 31. ար. 150. իգ. 130:

ԽԹ. ՄԻՌԻՇԱԼԷՆԻ ԳԻԻՂ. Հիմնուած է Աղուէ գաւառի դաշտաբերանում, բնակիչք տեղափոխուած Բէլուկան քաղաքից շատ վաղուց, հողն բէկական, բեղմնաւոր, տեղական բերքերն նոյն, օդն և կլիման ծանր ամրան, երկար կեանք 65—70, եկեղեցին սուրբ Գէորգ, խախտեալ, քահանան գալիս է Դահրազից: Ծուխ 55. ար. 194. իգ. 175:

Ծ. ՎԱՐԱՋԱՌՈՒՆՅ՝ ԳԻԻՂ. (Արանգամի) Հիմնուած է Ա. լեռնագօտու Աղուէ գաւառի դաշտաբերանի վերայ կա-

---

¹ Հարկ է բացատրել արձանագրութիւնս մթութիւնը, որ է այսպէս ըստ մեր կարծեաց. 1725-ին Սարգսի վախճանուած ժամանակ Արցախի վերայ գօրով եկա Պապա-Ուշաղին, ես դիմատրեցի, բայց սպանեցին մայրս, հօրախորեւս—Աթայ և Հերիփ:

² Ոմանք կարծում են թէ այս եղած է Առանի ամարանոցն, նոյնպէս և Վարազ—Տրդատ և Վարազ—Գրիգոր իշխանների, վասն որոյ կոչուած է Վարազաբուն—բուն Վարազ—Տրդատ իշխանի բնակութեան տեղին:

խուած՝ արևելահայեաց վերջին լանջի վերայ. բնակիչք գաղթած Պարսկաստանի Ղարաղաղ նահանգից. հողն բէկական, տեղական բերքերն նոյն, պատուական օղն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք, 85-90. եկեղեցին սուրբ Աստուածածին, քահանան նոր վախճանեալ: Ծուխ 155. ար. 540. իգ. 415.

Տղայոց միդասեան ս. Գրիգորեան ուսումնարան. աշակերտ 40, թոշակատու 38, տարեկան ոռճիկ վարժապետին 360 ըբլի.:

ԾԱ. ՓԻՐ-ՃԱՄԱԼ¹ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է նոյն սարի արևելահայեաց լանջի վերայ, բնակիչք բնիկ, ոմանք տեղափոխուած Զրաբերդից, սակաւք Հին-Քեաթուկից և Բէլուկանից, հողն բէկական, անջրդի, այգեւէտ, բայց հացատու, օղն, կլիման և ջուրն նշանաւոր. երկար կեանք 100, եկեղեցին սուրբ Աստուածածին, քարուկիր, որը կառուցանել տուած են իւրեանց ծախքով Շուշեցի բարեպաշտ Մահտեսի Շահկեալդին և Փիր-Ճամալեցի հանգուցեալ Բաղդասար Շամ-խալեանն. քահանայ մի: Ծուխ 146. ար. 475. իգ. 357:

Ղորա ուխտատեղի

Գիւղիս անդումն է այս անուն ուխտատեղին, այս է երկու փոքրիկ մատուռներ, որոց մէջ, ասում են աւանդաբար, թէ ամփոփուած են նահատակուած Փիրու և Ճամալի մարմիններն, վասն որոյ ուխտատեղի է յարգուած ո՛չ միայն հայերից, այլ և մահմետականներից:

ԾԲ. ՆԱՆԻՋԵԻԱՆԻԿ ԳԻՒՂ. Հիմնուած նոյն սարի արևելահայեաց լանջի վերայ, բնակիչք գաղթած են Հին-Նախիջևանի կողմից, հողն բէկական, կիսով չափ ջրարբի, տեղական բերքերն միևնոյն, բարեխառն օղն և կլիման և սննդարար ջուրն, երկար կեանք 80 տարի, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, քարուկիր բայց խախտուած, քահանայ երկու: Ծուխ 193. ար. 618. իգ. 521:

---

¹ Ասանդուքիւն. Ասում են. «Հարագատ եղբարք են Փիր և Ճամալ. երկուքն ևս հաստատ մնալով իւրեանց յոյս հաւատքի վերայ մահատակուում են անօրէններից: Յետոյ երկու եղբարցս անուամբ կոչուում է գիւղս Փիր-Ճամալ: Իսկ սոցա հոյրն մահատակուած է Նախշուանիկ գիւղի հիւսիսային կողմում»:

Նահատակումի

Գիւղիս և Ասկերան բերդի միջև կայ մի ուխտատեղի, որի մասին ինչպէս ասացինք, Փիրու և Ճամալի քոյրն է, որպէս վկայում է աւանդութիւնն:

ԾԳ. ՆՈՐ-ՔԵԱԹՈՒԿ. Հիմնուած է միևնոյն սարի հիւսիսահայեաց լանջի վերայ, Ասկերանից բարձր մի ձորի գլխին, բնակիչք ամենամեծ մասամբ տեղափոխուած Հին-Քեաթուկից, հողն արքունի, կիսով չափ լեռնային և անջրդի և կիսով չափ հովտային և ջրարբի (Գարգար գետակից), տեղական բերքերն նոյն (չիք այգի, առատ են թթենեաց պարտէզներն), օդն, կլիման և ջուրն վնասակար, տենդաբեր և մահատու, երկար կեանք արականաց նկատմամբ 50, այրի կանայք բազմաթիւ, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին. քարուկիր, կամարակապ, քահանայ մի: Ծուխ 25. ար. 60. իգ. 64:

Հին-Քեաթուկ. Մօտ կէս մղոնաչափ վերև է աւերակս, որ ունի ընդարձակ ծալալ: Աւանդութիւնն ասում է թէ 400—500 ծուխ եղած է Հին-Քեաթուկս, բայց ներկայ դարուս սկզբում՝ ստիպեալ սովի և ժանտախտի անողորմ երեսից՝ գաղթում և տեղափոխուում են զանազան տեղեր, որպէս տեսանք: Այժմ մնում է աւերակ եկեղեցին և մեծ հանգստարանն:

Սպիտակ-Հէօլ (ուլ այծի) այսպէս է անուանուում այն աւերակ եկեղեցին, հանգստարանն, որ գտնուում է Հին-Քեաթուկի մօտ: Ուխտատեղի են նոյնպէս թէ՛ աւերակ եկեղեցիս և թէ՛ Զինաւոր կոչուածն, որ փոքր ինչ վերև է իւր հանգստարանով Սպիտակ-Հէօլիցս:

ԾԴ. ԴԱՀՐԱԶ-ԳԻԻՂ. Հիմնուած է Միրիշալուից բաւական վերև, դիրքն արևելահայեաց, բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, տեղական բերքերն նոյն (այգի շունին), պատուական օդն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 95—100, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, որ շինուած է հանգուցեալ Դաւիթ Ադամեանի և Բաղդասար Սողոմոնեանի ծախքով, կամարակապ և գեղեցիկ, քահանայ մի: Ծուխ 65. ար. 249. իգ. 214:

ԾԵ. ՔՈՒԱՍՆԻ ԳԻԻՂ. Հիմնուած է նոյն իսկ Պողրխան սարի հիւսիսային ստորոտում, բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, տե-

ղական բերքերն նոյն (բացի այգուց և բոժոժից), բարե-խառն օդն և կլիման և սննդարար ջուրն, երկար կեանք 80, եկեղեցին Սուրբ Հռիփսիմէ, քարուկիր. քահանայ մի: Ծուխ 50. ար. 207. իգ. 168:

ԾԶ. ԴԱՇՈՒ Շէն. Հիմնուած է Քոսանու արևմտեան կողմում, դիրքն արևմտահայեաց, բնակիչք բնիկ. հողն ար-քունի, աւազուտ, անօգուտ. տեղական բերքերն՝ ցորեն, գարի և կորեկ, բարեխառն օդն և կլիման և անվնաս ջուրն. երկար կեանք 70—75, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, քահանայ մի: Ծուխ 40. ար. 245. իգ. 125:

Սուրբ Սրաբեկ. Ուխտատեղի նահատակ գիւղիս հիւսիսային կողմում: Թափուած քարերից երևում է, որ հնուց մատուռ եղած է Նահատակիս վերայ, բայց կործանուած է հիմնայատակ: Այժմ ձերուների ծառերի փառաւոր հովանու տակ շարուած են շոր քարեր իբր պատ, որի մէջ դրուած է մի հնաշէն քարեայ խաչ միջակ մեծութեամբ՝ յենած մի մեծ ծառի: Ահա խաչս է ուխտատեղի, որի ուխտաւորն ամառ, ձմեռ անպակաս է, մանաւանդ Շուշուց, որ շատ հեռի չէ: Նշանաւոր է արդարև Սրաբեկիս աղբիւրի ջուրն, որի մօտ կայ մի քանի սենեակ:

Ներքի-շէն և Սողոմոնի շէն աւերակներն, որոց բնակիչք փոխադրուած են Շուշի 1860-ին, կան Գարգար գետակի աջ ափի բարձրութեան վերայ: Սակայն տակաւին մնում են Ներքի-շէնի կիսաւեր եկեղեցին, հանգստարանն և թթենի ծառերն:

Ծէ. ԴՈՒՆԱՎԱՐԶ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Պողրխանայ սարի հարաւ արևմտահայեաց լանջի վերայ, բնակիչք բնիկ, հողն ար-քունի, աւազուտ, անջրդի և սակաւ արդիւնաւէտ, տեսարանն գովելի, տեղական բերքերն նոյն բացի այգուց, պարտիզից և բոժոժից, ամրան ջերմ օդն և կլիման, պա-տուական ջուրն, երկար կեանք 90—100, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, կառուցեալ երկու կամարների վերայ, երկա-րութիւնն 17 մետր 60 սանթիմ, լայնութիւնն 8 մետր 90 սանթիմ, հիմնարկուած Հայոց ՌՄՂ. թուականին, քահանայ երեք: Ծուխ 128. ար. 466. իգ. 362:

Տղայոց միդասեան ուսումնարան, աշակերտ 65, թոշակատու 60, տարեկան վարժապետին 250 ռուբլի:

Աղին նահատակ

Գիւղիս հիւսիսային կողմում մի բլրակի վերայ անտաշ քարով շինուած է շատ հնուց մի փոքրիկ եկեղեցի, որ կոչուում է այս անուամբ: Երկարութիւն 7 մետր 94 սանթիմ, լայնութիւն 5 մետր 12 սանթիմ: Խաչազարդ է բեմի ժողովորդահայեաց երեսն և հանգստարան եկեղեցու շուրջն, ուր կայ և մի սենեակ, իսկ բլրի վարի կողմում գիւղատեղի: Խաչարձանին վերայ, որ թեքուած է տաճարիս արևելեան կողմում. «Ես Սահակ կանգնեցի զխաչս»: Սենեկի վերայ. «Ես Աղամս Աստուծով սուրբ խաչս կանգնեցի»:

Բեմ

Եկեղեցուց փոքր ինչ վերև է սրբատաշ շիշ քարով շինուած բեմն, որ ունի երեք մետր լայնութիւն, 2 հաստութիւն և 5 մետր բարձրութիւն: Բեմիս արևմտահայեաց ճակատում գետեղուած է երեք գեղեցկաքանդակ և նրբագործ խաչարձան, որոց վերև գրուած է.

«ԹՎ. ՇԻ. կամաւ ամենակալին Աստուծոյ ես... Գրիգոր... Աստուծոյ միաբան եղբարքս լա... զխաչս իշխանութեան.. և հայրապետութեան.. Օհանէսի տէր Ներսէսի ո... աղաւթեցէք»:

ԾԸ. ՇՕՇՈՒ ԳԻԻՂ. Հիմնուած է մի հիւսիսահայեաց ձորի աջ ու ձախ լանջերին վերայ, որ կայ Շուշի քաղաքի արևելեան և Դոնավարզի արևմտեան կողմում, Գարգար գետակի հարաւային օժանդակ վտակի աջ կողմի բարձրութեան վերայ. բնակչաց փոքր մասն բնիկ, մեծ մասն տեղափոխուած Մէլիք-Բաղու հետ Մոթից, մի քանի ծուխ Զրաբերդից և մի ծուխ Պարսկաստանից, հողն արքունի, ամենասակաւ, անջրդի և նուազ արիւնաբեր, տեղական բերքերն նոյն, կայ և թթենի, օղն, կլիման և ջուրն պատուական. երկար կեանք 100. եկեղեցին Սուրբ Ստեփաննոս, կառուցեալ երկու կամարների վերայ, երկարութիւնն 17 մետր 50 սանթիմ, լայնութիւնն 10 մետր 60 սանթիմ, քահանայ երեք, հիւսիսային կամարի վերայ ներքուստ «ՌՃԻԸ»:

Դրան նակատակալ քարին վերայ.

«Փոքր ծոթով ուր դա.. հասայ քե Տէր. ոտարք շինեցար զԱռբ Ամենափրկիչ եկեղեցիս յիշատակ հոգոց մերոց և ննջեցելոց ի հայրապետութեան Աղուանիցս տեառն Երեմիայի.. և ի մերոցս նահանգի աթոռն, որ Ղուչ (?) տէր Գրիգոր և տէր Դաւիթ եպիսկոպոսաց. ես մեղաւորս տէր Դաւիթ էրեցս եղէ պատկառ յիշ (ատակի) ի Տէր հանդերձ ժԵ. քահանայիւ, զտէր Առաքել քահանայն յիշեցէք ի Տէր, ՌՃԴ. էր, յաղաւթս յիշեցէք: Տէր Յիսուս Քրիստոս Աստուած ողորմեա ննջեցելոցն»:

Երևւի թէ Սոթից և Մազրայից եկած ոտարք—օտարք—հայերն շինած են եկեղեցիս Ամենափրկիչ անուամբ, բայց օծողն անուանած է Սուրբ Ստեփաննոս: Ծուխ 367. ար. 1248. իգ. 1100:

Հին-եկեղեցի. գիւղիս հիւսիսային հանդէպ ձորի միւս կողմում կայ մի հնաշէն և խարխուլած եկեղեցի, որի արեւմտեան լուսամտի մէջ մի խաչքարի վերայ: «ԹՎ. 25. (1458) ես Ղոչ սարկաւագ գոյարեցի (կանգնեցի^ո) խաչս Ազիզա մաւր իմ»: Վաղեմի և ընդարձակ հանգստարան է եկեղեցուս շուրջն:

Պըլը-Պուղու գերեզմանն.

Գիւղիս արեւմտեան կողմում, մի փոքր քարայրի մէջ, որ գրեթէ սահման է Շօշու գիւղի և Արկաթալու շէնի հողերին, ամփոփուած է Պըլը-Պուղու մարմինն, որ զուարճաբան էր Մէլիք-Շահնազար Գ-ի մօտ:

ԾԹ. ԱՐԿԱԹԱՂՈՒ Շէն, Հիմնուած է Պըլը-Պուղու գերեզմանի հարաւ-արեւմտեան կողմում մի հովտանման ձորակում, որ շատ հեռի չէ. բնակիչք բնիկ. հողն արքունի. տեղական բերքերն նոյն, սննդարար օգն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 80—90. եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին. քահանայ մի: Ծուխ 26. ար. 120. իգ. 108:

Կ. ՀիփնՈՏ Շէն (հուն պտղի անուամբ) Հիմնուած է Գարգար գետակի հարաւային օժանդակի ձախ ափի վերայ, մի սարսափելի խոր ձորում, որի գլխին է Շուշի քաղաքն և խիստ նեղ է հօրիզօնն. բացի ջրաղացներից չունին ուրիշ և ոչինչ: Ծուխ 19. ար. 70. իգ. 60:

ՀՈՒՆՈՏԻ ԿԱՐԱՆ (քարայր)

Երկար դարերի ընթացքում օժանդակս միջից ճեղքած է այն ապառաժ քարեայ սարը, որ միացած է եղել Շուշու սարի հետ: Հետզհետէ խորացնելով այս ջրատար ճեղքը շինած է մի կատարեալ անդունդ: Նեղ, խոր և ահարկու ճեղքուածքիս երկու կողմերն ձեացած են անձեռագործ, բայց յաւիտենական պարիսպներ: Օժանդակ վտակիս ձորին երկու կողմերում ևս կան շատ քարայրներ, որոց առաջինն գտնուում է Հունոտի մօտ, օժանդակիս աջ ափի բարձրութեան վերայ: Մի նեղ, զառիվեր և միանգամայն վտանգաւոր քարեայ կածան առաջնորդում է դէպի քարայրն: Սոսկալի է կածանիս վտակի կողմն. Տէրն մի՛ արասցէ, եթէ սահեց կամ մի փոքր ծուռեց ոտքդ, թաւալվոր կորած ես մութ անդնդում: Քարայրիս առաջին մուտքն որ քարուկիր է, ներկայացնում է պահապանի կամ դռնապանի բնակարան, երկրորդ տեղն ծառաների, իսկ երրորդն ընդարձակ և գեղեցիկ քարայր է, որ է իշխողի բնակարանն: Քարայրիս մէջ կայ և ազնիւ ջուր:

ԿԱ. ՔԱՐԻՆ-ՏԱԿ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Շուշի քաղաքի հարաւային ստորոտում, նոյն օժանդակի ձախ ափի վերայ, մի խոր ձորում. բնակիչք տեղափոխուած Բերդաձոր գաւառի խցաբերդ գիւղից. հողն արքունի, բայց կարի սակաւ և նուազ արդինաբեր. տեղական բերքերն ցորեն, գարի, կորեկ, գարնանի, սորեկ, հաճար, թթենի, ունին և ջրաղացներ, բարեխառն օղն և կլիման, պատուական ջուրն, բայց խեղդուած տեսարանն և նեղ հօրիզօն. երկար կեանք 80—85. եկեղեցին Սուրբ Աստուածածցն, քարուկիր և հոյակապ, քահանայ երկու: Ծուխ 174, ար. 625, իգ. 443:

Բ. Աւանայ-կարան—քարայր—որ կայ գիւղիս հիւսիսային հանդէպ Աւանայ քերձում: Մուտքն կլորակ է, բայց դժուարաւ բարձրանալի. խիստ խոր, սոսկալի մութ և բաւա-կան երկար է քարայրս, որի ծայրն հասնում է համարեա՛ թէ մինչև Շուշու տակն, այս է Կոհար-աղայի տան տակն: Առանց լապտերի անհնարին է մտնել և յառաջ գնալ, քարայրիս բռնաշունչ

հողմն անցուցանում է մոմը: Քարայրիս խորքումն ևս կայ ջուր (16):

Գ. Ալեքսանայ դուզուն կարան

Դ. Եռլունիկի կարան (աղանու քարայր). որք կան նոյն օժանդակի աջ կողմի բարձր լանջերի վերայ:

ԱՄԱՐԱԹՆԵՐԻ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆ¹

Դարձեալ դժուարամատչելի և հին քարայրներ են, որոց առաջքն պատուած են տեղ տեղ և գտնուում են նոյնպէս նոյն վտակին աջ կողմի բարձրութան վերայ: 1886 թուին մի կատաղի վագր գալիս և մտնում է քարայրներիս մէջ. անյայտ մնում է մի քանի օր, ապա յայտնուում և սարսափ տարածում առհասարակ գիւղականաց և քաղաքացիների վերայ, ապա անսպասելի կերպով յանկարծ մի գիշեր յայտնուում է Գանձակում և վերջապէս մի օր սպանուում Զաբրայէլում:

Պակաս չեն աւերակ գիւղեր, եկեղեցիներ և հանգստարան Զառիստում և սորա շրջականերում:

ԳԱԻԱՌԻՍ ԲԵՐԴԵՐՆ.

Ա. ԲՐԴԱՀՈՆՁԻՆ (բերդաունչ) ՂԱԼԱ (3300)

Չորս կողմերից առանձնացած և ձուածկ բարձրացած մի սար է բերդատեղիս, որ կայ Ներքին-Թաղավարդի արևելեան հանդէպ, որի արևմտեան, հարաւային և արևելեան կողմերն սեպացեալ վիմահերձեր են գագաթին մօտ, իսկ հիւսիսային կողմն սարսափելի զառիվայն: Զառիվայր կողմովս վիմահերձից վիմահերձ ձգուած է կրկնապարիսպ, արտաքին պարիսպն ունի և բուրգեր: Ամրոցս ունի միայն մի դուռն արևելեան կողմից, որից մտնելով ուղին պտտուում է հիւսիսից, ապա մըտնում միջնաբերդն: Այժմ գրեթէ անվնաս մնում են պարիսպներն ամուր շինութեան պատճառաւ: Բերդիս մակե-

¹ Նշանակում է ապարանների շինութիւն:

րևոյթն շունի հարթութիւն, այլ անհարթ է սարի ձևովն: Միջնաբերդում նշմարուում են բնակարանների շատ բակեր: Արժանի է բերդա անառիկ տիտղոսին. միայն ափսո՛ս որ շունի ջուր իւր մէջ: Բայց բերդիս արևելեան ստորոտում կայ մի աղբիւր, որի ջուրն աննման է: Ահա ջրիցս բերած և լցրած են այն աւազանների մէջ, որ կան բերդումս: Այժմ անտառապատ է թէ՛ բերդիս ներսի և թէ՛ դրսի կողմերն:

Բ. Բերդն է Աւետարանոցն, որի մասին արդէն խօսած ենք:

Գ. Բերդն է Ղալին-Խուլթ (բերդասար) կոչուածն (17), որ ընկած է Կիշու, Մշկապատի և Կիւնի-Ճարտարի միջև: Բաւական բարձր է բերդասարս (3735), որի հարաւային և արևմտեան կողմերն անմերձենալի քերձեր են, իսկ արևելեան և հիւսիսային կողմերն պարսպուած են ամուր պատով առանց բուրգերի: Այժմ տեղ տեղ աւերուած են պարիսպներն: Ամրոցիս մակերևոյթն, որ այժմ հերկուում է, տանում է մօտ 14 շուալ¹ սերմացորեն: Հարթ է ամրոցիս մակերևութի հարաւային մասն, իսկ փոքր ինչ լանջ՝ դէպի Կիշի թեքուած՝ հիւսիսային մասն: Այս մասի մէջ՝ պարսպի ստորոտումն է աղբիւրն, որ ունի գերազանց ջուր, որից տարած և լցրած են ջրաւազանները ի պաշար պատերազմի:

Քերձերիս մէջ պակաս չեն քարայրներ:

Դ. Աղջկայ բերդ (Ղզղալա)

Աղուէ գաւառում դաշտաբերանի վերայ արձանացած է մի բարձր սար, որ առանձնացած է բոլորովին ամեն կողմերից: Սարիս հարաւային հանդէպ է Ղզղալա գիւղն և իւր ստորոտում նոյն գիւղացւոց կալերն: Սարիս արևելեան, հարաւային և արևմտեան կողմերն վիմահերձ և սարսափելի բարձր ժայռեր են. իսկ հիւսիսային կողմն սաստիկ գառիվայր, որի ստորոտով փորուած է հնուց խիստ խոր և լայն խրամ և տեղ տեղ պարսպուած, ինչպէս երևում է հետքերից: Սարիս կատարի հարթակին վերայ շինուած են ստորերկրեայ շատ շինութիւններ, որք կարծես թէ հաղորդակցութիւն ունին մի-

---

¹ Մի շուալն հաւասար է 7 փութի:

մեանց հետ: Բերդիս գիւղահայեաց լանջի վերայ, շինութիւններիցն ոչ այնքան հեռի, երեք տեղ մօտ առ մօտ շինուած են երեք վիմափոր ջրաւազաններ, որք ունին բաւական մեծութիւն և խորութիւն:

Խեցեղէն խողովակների շարունակութեան հետքն Ղզղաւա գիւղից եղած է մինչև բերդիս ստորոտն—կալերի մօտ. աւանդութիւնն ասում է որ «Եմիշջան գիւղի արևելեան կողմից խողովակներովն ջուր բերուած է բերդս»:

Հիանալի տեսրան ունի բերդս, հիւսիսային և արևելեան կողմերում տարածուած է Արցախեան—Գարգարացոց լայնատարած դաշտն, արևմտեան և հարաւային կողմերում Ղզղալի, Աշանի, Մեծ-նահատակի և Խաչեն գաւառի ստորին լեռներն և Տիգրանակերտ գաւառն:

ՇՈՒՇԻ ՔԱՂԱՔ (50 0 ոտք)

Հիմնուած է մի բարձրագոյն սարահարթի վերայ, որ գրեթէ առանձնացած է իւր շորս կողմերից: Լայն հօրիզօն և անդնդախոր ձոր է հիւսիսային և արևմտեան կողմերն. որից հոսում է բուն Գարգար գետակո. հօրիզօնն նեղ, վի-մահերձ սարսափելի խոր ձոր է քաղաքիս արևելեան և հարաւային կողմն, որից հոսում է Գարգար գետակի օժանդակն, լայնատարած վիմահերձ և խոր երևոյթ ունի արևմտեան և հարաւային կողմերի միջավայրն—քաղաքի արտաքին կողմն. իսկ սաստիկ զառիվայր է արևելեան և հիւսիսային կողմերի միջավայրի տարածութիւնն՝ պարսպից դուրս: Այլապէս գրելով երեք կողմերն բարձր քերձեր են, իսկ շորրորդ կողմն պարսպուած է զառիվայրի բերանով: Աւելորդ է գրել թէ քաղաքս կոչուած է և բերդ, բերդաքաղաք և ամրոց, որի մակերևոյթն զգալի կերպով թեքուած է հարաւային արևմուտքից դէպի հիւսիսային արևելք և որի տարածութիւնն պակաս է քառորդ քառակուսի մղոնից: Համարուած է այս գաւառագլուխ քաղաք, որի մէջ նստած է գաւառապետ, հաշտարար դատաւոր իւրեանց պարագաներով հանդերձ:

Քաղաքիս գլխաւոր բնակիչներն են հայ և շիամահմետական. վերջիններս բնակում են քաղաքի ստորին մասումն: Մեծամասնութիւնն կազմում են առաջիններն—Հայերն, որք բնակում են քաղաքի վերնամասում և ունին շորս եկեղեցի: Բայց որովհետև հայ տարրն հաւաքուած է քաղաքս շորս տեղերից, որք են Ղազանչի, Ագուլիս, Մեղրի և Արցախի գիւղերն, վասնորոյ եկեղեցիք բացի իւրեանց օծման անուններից, սովորաբար ունին և երկրորդական անուններ, որք նախապատիւ տեղ բռնած են՝ Ղազանչեցւոց եկեղեցի, Ագուլեցւոց եկեղեցի, Մեղրեցւոց եկեղեցի և Նոր եկեղեցի և Անապատ կուսանաց:

Ա. Ամենափրկիչ մայր եկեղեցի Ղազանչեցւոց՝ շինուած է ամբողջապէս սրբատաշ կրաքարով՝ կառուցեալ խաչաձև շորս հաստատուն սիւների վերայ, հոյակապ և բարձրաշէն, լուսաւոր և փառահեղ և միանգամայն զարդարուն ներքուստ և արտաքուստ: Երկու փոքր խորանների վերայ ունի այլ ևս երկու խորաններ: Նշանաւոր է փայտեայ և ոսկեզօծ խաչկալն՝ որ յիշատակ է բարեհամբաւ ժամհարեան եղբարց: Ունի երեք դուռն՝ հարաւային, արեւմտեան և հիւսիսային կողմերից, որոց վերայ արտաքուստ շինուած է երեք նոյնպէս հոյակապ և գեղեցկաշէն սրահ: Երկարութիւնն է 34 մետր 75 սանթիմ, լայնութիւն 22 մետր 70 սանթիմ:

Հարաւային դրան գլխին արտաբուստ.

«Շնորհիւ և ողորմութեամբ ամենազօրին Աստուծոյ կառուցաւ հրաշակերտ սուրբ տաճարս արդեամբ և տրօք բարեպաշտօն ժողովրդականաց Սուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցւոյն Ղազանչեցւոց Շուշի քաղաքի, որոյ շինութիւնն սկսեալ ի 1868 ամի յաւուրս թագաւորութեան աստուածազօր ինքնակալ մեծ կայսեր ամենայն Ռուսաց Աղէքսանդրի Բ.-ի և ի հայրապետութեան Գէորգայ Դ.-ի, աւարտեցաւ ի 1887 ամի ի թագաւորութեան որդւոյ Նորին օրհնաբանեալ կայսեր Աղէսանդր Գ.-ի և ի կաթողիկոսութեան Մակարայ Ա.-նոյ՝ ի 20 Սեպտեմբերի 1888 ամի»:

Տանարումս կան հետևեալ գրչագրերն,

Ա. Աւետարան *մագաղաթեայ, փոքրադիր, գրուած նրբա-
րուեստ ճաշակով և ընտիր ոսկեզօծ պատկերներով, որի լու-
սանցքներում նկարուած են Քրիստոսի բոլոր բժշկութեանց
և հրաշագործութեանց պատկերներն*: Յիշատակարանից.
«Գրեցաւ սուրբ աւետարանս ձեռամբ նուաստ և յետին Նիկո-
ղայոսի մեղապարտի ի թուաբերութեանս Ասֆանագեան և Աբե-
թական տումարի ՌՃԳ. և ըստ նորում շրջանի ԼԳ. և ի գալստենէ
Կենարարին ՌՈՄԸ. (1658) ի ստոյգ և ընտիր արինակէ ևս առա-
ւել համաբայիցն (զի գաղափար սորին էր ի դրանէ Սուրբ Յով-
հաննէս աւետարանչին) ի յաշխարհիս Յոնաց. ի քաղաքս Կաֆայ
(Թէոդոսիա) ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածին... ի հայրա-
պետութեան Հայոց տեառն Յակոբայ և յեպիսկոպոսութեան
ամենայն հիսիսական կողմանց տէր Խաչատուր արհմեալ քա-
հանայապետի»:

Բ. Աւետարան *մագաղաթեայ, փոքրադիր տասնևմի նրբա-
գործ և ընտիր պատկերներով, համանման ըստ ամենայնի
Ա.ին*: Յիշատակարանից. «Աստուածաւանդ սուրբ աւետարանս
գրեցաւ ի մայրաքաղաքն Կոստանդնուպոլիս ձեռամբ ոգնամեղ
և անարհեստ Ղազար գրչի ի թուականիս մերոյ ՌՃԵ. Ալգու-
տոս ամսոյ է.»։ «Ես անարժան Ղուկաս ստացայ զսուրբ աւետա-
րանս ի դուռն սուրբ Ամենափրկչին»։ *Հուսկ յետոյ աւետարանս
գնած է Ղազանչեցի Նարինն, որի բարեպաշտ ժառանգներն
ընծայած են եկեղեցուս ՌՄԺԳ, թուականին Հայոց*:

Գ. Աւետարան *մագաղաթեայ, փոքրադիր, որ ունի միայն
չորս աւետարանչաց պատկերները*. Յիշատակարանից. «Արդ
գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի թուականիս Հայոց ԶԻԲ. ի
նահանգիս Վայո ձորո ի վանս Հերմոնի ընդ հովանեաւ ամ-
բարձուղէս (շ) և գերաշնորհ սուրբ Լուսաւորիչս և սփանչեա-
գործ սուրբ նշանիս առ ոտն շնորհազարդ հրաբունոյս մերոյ
Սարգիս վարդապետիս, ձեռամբ Եսայի նկարողի սորին... նաև
ստացող սուրբ աւետարանս Յետկար աղէն և կողակից Խա-

թուն...»: «Վերջին ստացող ակտարանիս ՌՄՍ. թվ. Հայոց
հաշվաբանների Միրզանց Սահակի որդի Գեորգին...»:

Դ. Աւետարան միջակ դիրքով, գրուած թղթի վերայ, պատ-
կերագարդ. Յիշատակարանից. «Արդ այսմ աստուածային..
մարգարիտս ցանկացան աստուածասէր և բարեպաշտ կա-
նայք Աղուծ խաթուն և Շահդիշէն..... Արդ յանկ ելեալ կատա-
րեցաւ սուրբ ակտարանս ձեռամբ յոգնամեղ... երիցու Վար-
դանայ... ի քաղաքս՝ որ կոչի Վան... ի թուականութեանս Հայոց
ՋԹ.....»:

Ե. Աւետարան միջակ դիրքով, գրուած թղթի վերայ, պատ-
կերագարդ. Յիշատակարանից. «Արդ՝ այսմ աստուածեղէն և
երկնապարզն զանձիս և լուսափայլ մարգարտիս ցանկա-ցող
ցանկացաւ աստուածասէր կիմն Մուղալ խաթուն և փոյն իւր
Շամշիղամարն և ետուն գրել զսա յիշատակ բարի հոգւոց
իւրեանց և ծնողաց իւրեանց հօր Բաղդասարին և մօրն Սու-
տան Մելիքին.....: Եւ արդ ես... սուտանուն ֆահանայ Վար-
դան... յանձն առի զակտարանս և ողորմութեամբն Աստուծոյ
կատարեցի ի քաղաքս՝ որ կոչի Վան ընդ հովանեաւ սուրբ Աս-
տուածածին և սուրբ Վարդան ֆաշ զօրավարին ի թուական-
ութեանս Հայոց ՋԹ. ի հայրապետութեան տեառն Զաֆարիայի,
որ մին ամ է, որ նստաւ յաթոռ սուրբ Լուսաւորչին ի յէջմիածին»:
Աւետարանիս սկզբում. «... կաման Աստուծոյ եւ Մաղափա
ֆահանայս գնեցի զսուրբ ակտարանս ի հալալ ընչից իմոց... և
եւ Բէկիշանս դուստր Համբուկին և կողակից Ումիտին իմ
կամաւորութեամբ.. ծախեցի զակտարանս Մաղափայ ֆահա-
նային... թվական Հայոց ՋԴԴ. էր և տանուտէր տարւոյն Առիւծն»:
Ապա ակտարանս գնում է Մալիշանն.. «Ռեթ-ին»:

Զ. Աւետարան մեծագիր, գրուած թղթի վերայ, որ ունի
չորս ակտարանչաց անճաշակ պատկեր. Յիշատակարանից.
«Արդ գրեցաւ ի թվ. ՋԿԹ. զբազմամեղ գրիչ, կազմիչ և նորո-իչ»:
Սկզբում. «Կաման Աստուծոյ եւ Եղիայ էրեցս, որդի իմ տէր
միլիսեթ նորոգել տուփն զսուրբ ակտարանս ի յերկիս Մա-

դայոգ ի գեղն Արտաշիպի, թագաւորութիւն Շան Ապագին, հայ-
րապետութիւն տեառն մերոյ Յովհաննէս կաթուղիկոսին թվ.
Հայոց ՌԿԴ»:

է. Աւետարան միջակ դիրքով, թղթի վերայ, գրուած է
Արցախի Վարանդայ գաւառի Խաչմաչ գիւղում Աղէքսան-
դըր եպիսկոպոսի ձեռնով ՌԺԸ. թուին Հայոց. իսկ ստացած
է Թագէտս քահանան: Բոլորովին անճաշակ են պատկերներն:

Ը. Աւետարան միջակ դիրքով, գրուած թղթի վերայ,
անյայտ թուականաւ և առանց պատկերի, միայն յայտնի է.
«ի հայրապետութեան տեառն Նահապետ կաթուղիկոսի ի ա-
ռաջնորդ Մարտիրոս պարոն տէր Հագարափրկչին արդ նորոգե-
ցաւ յիշատակարան սուրբ աւետարանիս ՌՃԽ և Ե. թվին...
սուրբ Գրիգոր եկեղեցին ի գիւղն Գումեր ի գաւառն Շահբուն-
եաց ի յերկիրն Նախշուան»:

Թ. Աւետարան միջակ դիրքով, գրուած թղթի վերայ
առանց յիշատակարանի, ունի միայն շորս աւետարանչաց
հասարակ պատկերներ:

Ժ. Աւետարան փոքրադիր, թղթեայ, անյայտ գրողի ա-
նունն, թուականն և տեղն:

ԺԱ. Աւետարան փոքրադիր, թղթեայ, ընկած է բուն
յիշատակարանի մի մասն, բայց գրուած է յետոյ. Յիշատա-
կարանից. «..... գրեցաւ ի դառն և վերջացեալ ժամանա-
կի, որոյ (յորում) Լեկզին եկաւ Գանջոյ, Պարտոյ, Խաչենոյ, Վա-
րանդոյ, Շաֆոյ, Շամախոյ, Վարաստանոյ, Զակամայ չորեքանկի
երկիրն, ամեն ասպատակեալ աւերեցին: Բագում արիւն անմե-
ղաց եղաւ (հեղաւ) երկրի, անթիւ գիրք և անմեղ գերիք անկան ի
ձեռն անօրինաց: Եկեղեցիք խախթեալ և խաւարեալ ամայի մնա-
ցին: Երկրորդ Օսմանլուն եկաւ կրկին, բագում արիւն-հեղութիւն
եղև. գերիսն անթիւ եղև ի ձեռս Օսմանցոց վասն մեր ծովացեալ
մեղացն՝ սոսք մեծ եղև ֆրիստոն՝ նէից ազգիս.... ՌՃՀԱ. թվին
մայիսի ԺԴ-ին ի գիւղն Արգաւուն էր ի դուռն սուրբ իշխանաց.....»:

ԺԲ. Աւետարան փոքր, թղթեայ, առանց յիշատակարանի: Այսպէս և մի գրչագիր սաղմոս (գողացած են յիշատակարանները:

Մասունքներ.

1) Մի քառաթև արծաթեայ խաչում գետեղուած են.

«Սուրբ Կենաց Փայտն է.

Սուրբ Գէորգայ մասունքն է.

Սուրբ Թէոդորոսի »

Սուրբ Մեռկեռիոսի ..

Սուրբ Մինասայ ..

ԹՎ. ՌՃԹ.»::

2) Մասն Սրբոյն Գրիգորիսի Աղուանից կաթուղիկոսի՝ մի արծաթեայ ոսկեզօծեալ աջում. որ ունի այս արձանագրութիւնն. «Այս է աջ սրբոյն Գրիգորիսի Աղուանից կաթուղիկոսին թողին սրբոյ Լուսաւորչին. նորոգող սորա տէր Յով-հաննէս որդի Տաւրփին թոռն Պաղղասարին, որ է որդի Մէհրապ պէլին տեառն Խաչեմոյ թվ. ՌՃ.»: «Արուեսի Գալուստ»: Հուսկ յետոյ գրուած է. «Նորոգեաց վերստին սուրբ աջս Գրիգորիսի Բէյրամ բէլ Մէլիք Զիմշիտեան Մէլիք Շահնազարովն ՌՄԿԱ. էր»:

Արտաքուստ. եկեղեցուս արեւմտեան գաւթի ճակատին դրուած է քարից շինուած Փրկչի գեղեցիկ պատկերն, որ աղօթում է: Իսկ տանեաց խաչաձև շինութեան չորս կողմերի բարձրութեան վերայ դրուած են արձաններ՝ շինուած նոյնպէս քարից:

Արեւմտեան գազաթին վերայ Փրկիչն գրկած է Խաչափայտը:

Հիւսիսային գազաթի վերայ կանգնած է սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչն:

Արեւելեան գազաթի վերայ պայծառափայլ արձանացած է խաչափայտն.

Հարաւային գազաթին վերայ իջնում է Հոգին Սուրբ Աստուած:

Արտաքուստ արեւմտեան գաւթի հիւսիսային կողմում ամփոփուած է Անդրէաս եպիսկոպոսի մարմինն, որի տապա-

նաքարի վերայ քանդակուած է՝ թագ, գաւազան և իւր տիտղոսների ձևերն և արձանագրութիւնն. «Վիճակաւոր առաջնորդ Թեմին Հայոց Արցախայ Անդրէաս արեւախակոյս Պօլսեցի վախճանեալ է 8 Սեպ. 1882 ամի ի հասակի 48 ամաց»:

Եկեղեցիս ունի իւր արևմտեան կողմում մի եռաչարկ զանգատուն. գետնայարկի շորս անկիւններում դրուած են շորս հրեշտակապետաց քարաշէն, բայց ճարտարարուեստ, մարդահասակ բարձրութեամբ արձաններն, որք ահարկու տեսլեամբ փշում են փողերը: Այս զանգակատունն յիշատակ շինուած է հանգուցեալ բարեպաշտ Աբրահամ Խանդամիրեանցն:

Եկեղեցիս ունի չորս քանաճայ:

Ունի և ամուր շրջապարիսպ:

Բ. Ագուլեցուց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցին, հոյակապ, կառուցեալ շորս վայելչակերտ սիւների վերայ անտաշ քարով քաղաքի կետրոնում, ունի երեք դուռն—հարաւային, արևմտեան և հիւսիսային կողմերից. երկու գաւիթ հարաւային և հիւսիսային դռների վերայ. երկու փոքր, բայց գեղեցիկ կաթուղիկէներ տանեաց արևելեան և արևմտեան գագաթնագծի վերայ և մի փայտեայ մեծ կաթուղիկէ երկոցունցս միշավայրում. մի աւագ խորան և շորս փոքր խորան միմեանց վերայ, վերնատուն կանանց. 28 մետր 90 սանթիմ երկարութիւն և 17 մետր 50 լայնութիւն: Բայց որովհետև ճաքած է գագաթնագծի երկարութեան համեմատ, վասնորոյ արտաքուստ յենարան պատեր հիւսած են նորից հարաւային և հիւսիսային կողմերից: Հարաւային դրան ճակատակալ քարին վերայ արտաքուստ.

«Կաման Աստուծոյ Սուրբ Աստուածածնայ աւագ¹ եկեղեցիս կառուցին արդեամբք և ծախիք իւրեանց իշխանք ազնուագրի հարազատ աղայք Զօհրայ Յովհաննան, Մարկոս և Բաբա տէր Մատթէոսեան Թառումեանց ընդ որս և որդիք նոցա

---

¹ Մինչև Ղազանչեցուցն շինելն՝ այս եր աւագ եկեղեցին, այժմ Ղազանչեցուցն է աւագ եկեղեցին:

Յովհաննէս աղայն և Աւետիս աղայ ի յիշատակ և ի փրկութիւն հոգոց իւրեանց և սոցա ծնողաց, ամուսնոց, որդոց, դստերաց իւրեանց ամենից և առհասարակ ննջեցելոցն ի Տէր ի կայանս երկնից, ի 1822 ամի Տեառն»:

Եկեղեցումս կան հետեւեալ գրչագրերն.

Ա. Աւետարան *միջակ մեծութեամբ, թղթեայ գրողն է ոմն Եսայի. գրեցաւ* «Ի թուին Հայոց ՌՂԴ. ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի, ընդ հովանեաւ Սուրբ Նահատակիս ՚ի յերկիս Տայուշ ՚ի գեաղս, որ կոչի Թաւուզ, յորում ամի և ըստ մեղաց մերոց բռնացաւ անօրէնութեան չարիք ՚ի վերայ մեր ՚ի հինէ Պարսից լուծ ծառայութեան նոցա հարկանելով և տանջելով ստիպեն դարձուցանել ՚ի մոլոր յարէնս իւրեանց»:

Բ. Աւետարան *փոքրագիր, թղթեայ, չորս ակետարանչաց պատկերներով.* «Գրեցաւ սուրբ ակետարանս ՚ի թուիս ԶԾԷ. յանապատիս Ասպիսնկայ (?) ընդ հովանեաւ սուրբ յարութեանս և Սուրբ մօրս լուսոյ Աստուածածնիս յառաջնորդութեան Ստեփաննոս վարդապետի, գրեցաւ ձեռամբ Դազարի սուտանուն կրանատրի ՚ի վայելումն Հայրապետի»:

Գ. Աւետարան *փոքրագիր, թղթեայ և անթուական.* «Գրեցաւ սուրբ ակետարանս ՚ի յերկրիս Աղուանից ՚ի գաւառիս Դիզակայ, ՚ի գեաղս, որ կոչի Թեղասեռ ՚ի դումն սուրբ Սարգսիս ՚ի Շան Սեփոս երրորդ ամին ձեռամբ փծուն և անարհեստ գրչի՝ սուտանուն Մելքիսեդ երիցոս և միաշունչ եղբարս իմոյ սրբամիտ և հեզահոգի տէր Կիրակոս քահանայի, որ ի միասին սկսաւ և աւարտեցաւ»:
Աւետարանս գերի ընկած է Պարսից Թարւէզ քաղաքն. ապա Հայոց ՌՄԾԵ. թուին գնած և յետ բերած է Արզրումցի պ. Մկրտիչ և յանձնած է Շուշեցի մահտեսի Սրապիոն Շիւեանցին...:

Դ. Աւետարան *փոքրագիր, թղթեայ, անյայտ թուականաւ միայն յայտնի է.* «Ի թվիս Հայոց ՌՂ. և ՚ի հայրապետութիւն Սուրբ էջմիածնայ տեառն Փիլիպպոսի նորոգեցաւ սուրբ ակետարանս ձեռամբ Սարգիս կրօնատրի՝ աշակերտ (ի)

սուրբ անտառանիս ՚ի Սուրբ անապատս Չարեֆայ և առաջ-
նորդութեամբ սուրբ ուխտիս Դաւիթ եպիսկոպոսի»:

Ե. Աւետարան փոքրադիր, թղթեայ և պատկերազարդ.
Յիշատակարանից. «Արդ գրեցաւ վարդափիթիթ և ոսկեզօծ
սուրբ և աստուածաշունչ աւետարանս ձեռամբ մեղսաներկ և
տառապեալ Բարսեղ լոկ անուամբ քահանայի ՚ի թուականիս
Հայոց ՌՃԻԹ. ամին ամսեանն Սեպտեմբերի, որոյ էին աւուրք
Ժ. ՚ի թագաւորութեան Պարսից Շահ Սուլէյմանին և ՚ի հայրա-
պետութեան տանս Աղուանից տեառն Երեմիայի Սրբազան և
Նորընծայ Կաթողիկոսի ՚ի յերկիրս Գեանջա ՚ի գեօղս Քարա-
հատ¹ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս»:

Մասունքներ.

1) Մի արծաթեայ միջակ մեծութեամբ խաչի ակունն
զետեղուած է մասն կենաց փայտի. իսկ թևերում մասն
Դուկաս և Փիլիպպոս առաքեալների:

2) Մի լուսամտաձև արծաթեայ զարդի մէջ.

«Ա. Պանդալիոնի մասն.

Բ Օսեփ Արեմաթացոյն մասն.

Գ. Բարթոլիմէոսի ,,

Դ. Կենաց փայտն ,,

Ե. Անդրէասի մասն

Զ. Լուսաւորչի ..

է. Յովհաննու Մկրտչի մասն, Յիշատակ է Չարեֆու Մկրտիչ
վարդապետին և իւր ծնողացն. թվն. ՌՃՁԸ. փետրվարի»:

3) Մի արծաթեայ միջակ մեծութեամբ խաչի մէջ զետե-
ղուած է Թադէոս, Բարդուղիմէոս, Թովմաս առաքեալների
և ուրիշ սրբոց մասունքներ: Տաճարս ունի չորս քահանայ:

Եկեղեցիս իւր արևմտեան կողմում ունի մի նորաշէն և
շքեղ զանգատուն, որի երկու յարկերն արդէն պատրաս է
և մնում է պատրաստել երրորդ յարկն: Ունի նաև սեփական
կալուած իւր հարաւային կողմում տասներկու խանութ և
հիւսիսային կողմում տասնհինգ:

---

¹ Գարդման գաւառի Քարհատ գիւղն:

Գ. Մեղրեցուց եկեղեցի Սուրբ Աստուածածին, հիմնուած քաղաքի վերի կողմին մօտ նոյն անուն թաղում, կառուցեալ անտաշ քարով չորս սիւների վերայ. բայց ո՛չ բարձրաշէն: Ունի երկու դուռն հարաւային և արևմտեան կողմերից, որոց վերայ երկու գաւիթ, կանանց վերնատուն և տասն լուսամուտ. 24 մետր 75 սանթիմ երկարութիւն և 12 մետր 77 ս. լայնութիւն:

Հարաւային դրան նակատակալ քարի վերայ.

«1838 Մահուեսի Պապայ Հախումեանց տոհմին չունել զգաւակ մարմնատը ինճեան՝ նախ քան զօրհասին պատրաստեաց կտակ՝ շինել գտանար սուրբ եկեղեցույ մի երկնահանգոյն, որ տայ վերնեմել մարդկային սեռից ի բարին անհուն՝ յանուն Տիրամայր սուրբ Աստուածածնին կենաց պատհառի յիշատակ հոգոյն ընդ անցատրին յայսմ աշխարհի նախ քան կատարել նոր նպատակի հողացաւ մարմին, որ աստ կայ եղեալ ի մէջ տանարիս պերն գերեզմանիս»:

Եկեղեցումս կան հետեւեալ զրչագիրներն.

Ա. Աւետարան *փոքրադիր*, գրուած թղթի վերայ, որ ունի չորս աւետարանչաց պատկերներ, բայց անճաշակ գրողն է ոմն Յովսէփ քահանայ. Յիշատակարանից. «Արդ գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի թվին Հայոց ՊԿԳ. ի դրան սուրբ Խաչին և սուրբ Կարապետին և սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչին.. որ կոչի Կառուց... ի հայրապետութեան տեառն Հայոց կաթողիկոսի տէր Դաթի, Սուրբ Խաչի Ախամարա (Աղքամարայ) առաջնորդի և առաջնորդութեան սուրբ ուխտին Սուրբ Կարապետին.. արհիւէպիսկոպոսին Մխարա... արդ գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի դառն և ի նեղ ժամանակիս որ հարկապահան... զի կարի՞ ճանճրացեալ եմք յանարիմաց բոնութենէ, ի Քրթէ, ի Թաթարէ և յայլ ամենայն... Ես Մարտիրոս Նոր շինախինս զաւետարան գնեցի յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց»:

Բ. Աւետարան *միջակ դիրքով*, գրուած թղթի վերայ, պատկերազարդ, սակայն անճաշակ. Յիշատակարանից. «Արդ՝

գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի յերկիրս Մոզաց ՚ի գիւղս Փասավանմ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և սուրբ Գրիգորիս և սուրբ Կարապետիս ի թուականիս Հայոց ՋԻԲ. ամին ի Ղանութիւն Ամթեցի Յասան բէկին և Խոնդար Ընոմցին իրար առին»։ *Աւետարանիս գրողն է Իսրայէլ անուն ոմն, իսկ ստացողներն են եղբարք Մարգարայ, Կիրակոս, Յովհաննէս և Դաւիթ*։

Գ. Աւետարան միջակ գիրքով, անճաշակ պատկերներով, գրուած թղթի վերայ. «Թիւն ՌՄԺէ, տէր Մեսրոպս գրեցի»։ *Զունի յիշատակարան, գրուած է վերջում այլ գրողից. «Առդ եղև նորոգութիւն կազմի սորա ձեռամբ Յակոբի ի հայրապետութեան Հայոց տեան տէր Մովսէսի ի գեաղն Շոութ...»*։

Դ. Աւետարան փոքրագիր, գրուած թղթի վերայ, որի գրողն է Յովհաննէս աբեղայ ոմն, իսկ գնողն է Մարիամ անուն տիկին ոմն. «Ես Մարիամս սուրբ աւետարանս առի տուի տէր Մովսէս ֆահանախն»։

Մասունքներ.

Մասն Յովհաննու Մկրտչի զետեղուած մի արծաթեայ խաչի մէջ, որի վերայ գրուած է. «Յիշատակ է սուրբ մա սունֆս Ներֆին շենացունց¹ եկեղեցուն Յովհաննու Մկրտչին, որ այժմս պատկանի սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցոյն Մեղ-րեցոց 1856»։

Եկեղեցումս քահանայ երեք։

Դ. *Եկեղեցի Նոր-թաղի² Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ, խաչաձև, առանց սիւների, թաղակապ. սրբատաշ քարով, որ ունի երկու դուռն հիւսիսային և արևմտեան կողմերից, մի զանգատուն և մի գմբեթ խաչաձևի վերայ, երկարութիւն (զանգատան հետ միասին) 27 մետր 70 սանթիմ, լայնութիւն 10 մետր 90 սանթիմ*։

---

¹ Միևնոյն Ներֆին-շենն է, որի բնակչաց մասին ասացինք թէ փոխադրուած են Շուշի։

² Հիմնուած է ֆաղափ հիւսիսային կողմում, որ կոչուում է և Վերին թաղի եկեղեցի։

Տաճարումս կայ մի փոքրիկ գրչագիր անտարան, գրուած մագաղաթի վերայ, որ շունի պատկերներ, բայց ունի գեղեցիկ գիր, մանր և անճաշակ նկարներ, նախշեր և ծաղիկներ.

Յիշատակարանից. «Արդ գրեցաւ սուրբ անտարանս ի յերկրիս մերում Կեղըսյանոյ ի գեողն, որ կոչի Կից. ի դրանէ Սուրբ Ստեփաննոսի ՚ի հայրապետութեան Սուրբ Էջմիածնայ տէր Եղիազարու ի հովուապետութեան Ըստաթէի տէր Յովհաննէս արեւիսկոպոսի և սորին սպասաւոր տէր Զաֆարիա վարդապետի, ամէն: Արդ գրեցաւ սուրբ անտարանս թվ. ՌՃԼԳ. յունվ. Ժ. ասարտ սորա ի թագաւորութիւնն Պարսից Շահ Սուլմանի (Սուլէյմանի) և դիտող յերկրիս մերում գբաֆար Սուլդանն, որում շարչարանֆ կորուսոց յերկիրս, որ (որում) ետ Աստուած գերեֆ պատուհասն Հանի Ալի խան սարդար (փոխարեայ) եղև, եկեալ ԽԲ. Ռ, հեծելով բնակեցաւ ի քաղաքն Կանչայ և բազում աներութիւն արար ի Հայոց աշխարհիս և յետ նորա զմարախն և զերաշտութիւնն և բազումֆ կորեան վասն անհնչութեան իւրեանց... դարձեալ յիշեցեֆ զՇնաթաղու քահանայ զտէր Առաքելն և զտէր Գրիգորն, որ եղև պատճառ սորին և տանուտէր Շապանն...»: *Շատ յետոյ գրած է ուրիշ ոմն.*

«Կրկին յիշատակ է սուրբ անտարանս Անդամէջի Ծատուրի որդի Սիրականին, որ գերի էր անկեալ (անտարանս) ՚ի ձեռս այլագգեաց, վերոյ (գրեալ) Սիրականն ազատեց և յետ (ետ) յիշատակ Անդամիջոյ Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցոյն, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի... գրեցաւ ի թվն. ՌՄԽԵ. (1796) սէպ ժԵ.»։ *Հոսակ յետոյ գրուած է.*

«Յիշատակ ետու սուրբ անտարանս Շուշա քաղաքացի Աւագ Դանիէլեան Ղազարեանցս Սրբոյն Յովհաննու Մկրտչի եկեղեցւոյն յիշատակ հոգւոց մերոց, որոյ յիշեցեք զպատճառն սորա, զի այլոց կալայ (գնեցի յայլմէ)... թուական Քրիստոսի հազար ութհարիւր ութսուն երեք ամի Ժ, մարտի»:

Եկեղեցիս ունի շորս քահանայ.

ԱՆԱՊԱՏ ԿՈՒՍԱՆԱՅ.

Հիմնուած է մի սեռի վերայ (որ գրեթէ միջավայր է Մեղրեցոց և Նոր-թաղի եկեղեցիների) կամարակապ՝ առանց սիւնների, որ ունի երկու դուռն հարաւային և արևմտեան կողմերից, ինն լուսամուտ և մի եռայարկ զանգատուն՝ որ պատկից է հարաւային կողմին: Երկարութիւն տաճարիս 20 մետր է, լայնութիւն 9 մետր 45 սանթիմ:

Հարաւային դրան նակատակալ քարին վերայ,

«Շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս յանուն Սուրբ Աստուածածնայ արդեամբ ձեռագործ աշխատանաց Կոյս Հոփսիսիմեայ օժանդակութեամբ երից եղբարց իւրոց հարազատաց Իսրայէլի, Աստուածատրոյ և Պետրոսի Գրիգորեանք Բահադուրեանց ի թվն 1816 ամի»: Միւսնոյն բազմաշխատ Կոյս Հոփսիսիմէն շինել տուած է զանգատունը առանց օժանդակութեան այլոց:

Անապատում կայ մի գրչագիր ակետարան միջակ դիրքով, գրուած թղթի վերայ, պատկերազարդ, Յիշատակարանից.

«Հաւատարիմ տանուէրն Յակովբ և հայր իւր պարոն Գրիգորն, որ ստացաւ զսա (ակետարան) ի հալալ վաստակոց իւրոց..... Եւ արդ ես յետինս ի գրչաց և անարժանս ի կարգաւորեաց... Մկրտիչ արեղայ հրաման ակեալ ի պատուի-րանդիւր առաւելական բանէն... գրեցաւ սուրբ ակետարանս ի յաստուածարնակ և հրեշտականեմ սուրբ ուխտս, որ Սալմ Անապատ կոչիւր, ընդ հովանեալ Սուրբ Աստուածածնիս և Սուրբ Կարապետիս... ի հայրապետութեան տեառն Սարգսի կաթողիկոսի և ի թուականիս Հայոց ՋԼԴ. ձեռամբ... հաբեղայի...»: Ակետարանիս կողքին գրուած է.

«Յիշատակ է սուրբ ակետարանս Մայրապետ մենաստանի Կուսանաց Շուշու Վառվառեայ Բահաբրեանցին 1888 ամի 8 (ուրերորդ ամսի) 31 ի Շուշի»:

Անապատս ունի մի ազնիւ, աշխատասէր տնտեսագէտ և խնամածու արքասուհի, երեք սարկաւազուհի և նի նորեկ միաբանուհի:

Շուշումն է թեմական առաջնորդարանն. գրեթէ Աղուանից կաթողիկոսութեան մահից վերջն քաղաքումն նստած են Արցախի թեմակալ առաջնորդներն՝ սկսեալ Բաղդասար մետրապօլից մինչև ցայսօր:

Շուշում կայ Հայոց ծուխ 3016, ար. 7859, իգ. 5792, ար. ծն. 325, իգ. ծն. 281, երկորեակ 4, պսակ կոյս ընդ կուսի 138, այրի ընդ կուսի 17, այրի ընդ այլույ 15, միամեայ վաժճանեալ ար. 179, իգ. 178:

ԹԵՄԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑ Զ. ԴԱՍԵԱՆ

Թիւ համօրէն աշակերտաց . 330

Թոշակատու 260

Զրիավարժ 70

Արդեանց աղբիւրներն են

1) Թոշակադրամ աշակերտներից¹

2) Մոմավաճառութիւնից.

3) Սրբադրամից

4) Ծննդեան վկայականներից

5) Պսակադրամներից

6) Տպարանից

Հնդ ամենն մօտ . . . . . 11000 ռուբլի

Ելք

Տասնևչորս վարժապետաց և մի տեսչի

Տարեկան ռոճիկ . . . 11000 ,,

Ս. Մարիամեան օրհորդ. երկդասեան ուսումնարան

Թիւ համօրէն աշակերտունչեաց մօտ 200

Թոշակատու 165

Զրիավարժ 35

Նոյն են արդեանց աղբիւրներն

Վեց վարժապետաց և երկու վարժունչեաց

---

¹ Եւեք աստիճանի բաժանուած է թոշակների ֆանակութիւնն, հարուստներն տարեկան վնարում են 12 ռ. միջակներն՝ 8, իսկ երոորդ դասակարգն 4 ռուբլի:

տարեկան ոտճիկ . . . . 3250 ր.
Փայտի, տան վարձուց, ծառայի և սպասուհու 300

Ընդ ամեն 3550 ր.

Քաղաքումս կայ նաև Րէյալական գիմնազիա. քաղաքական ուսումնարան և Օրիորդաց վարժարան:

Քամու խաչ

Քաղաքիս ստորին մասում, թրքաց թաղում կայ մի հին քարեայ խաչ, որ կոչուում է Քամու խաչ, այս է յօղացաւ Բիւանդուփիւնը բժշկող խաչ: Ուխտագնացութեան օրն է աւագչորեքշաբթի: Այս օր առաւօտեանից մինչև երեկոյ անպակաս է ուխտաւորն և այն խուռն բազմութեամբ:

Նահատակ

Քաղաքում եղած Հին—Հանգստարանի վարի կողմին մօտ կայ մի գերեզման, որ կոչուում է Նահատակ: Սորա տապանաքարի վերայ գրուած է. «Այս է տապան Թիփլիսեցի Նահատակ Անտօնին ՌՄՆԴ. ին: Ես Թիփլիսեցի Սիմոնի որդի Սարկիս այս քարս հոկացի սէրս Նահատակին»:

Հանգստարանիս հարաւային կողմում

«Յարձանիս շիրմի ամփոփեալ դնի

Մարմին իշխանին հաշեն գաւառի,
Վեհ իշխանագնեայ Դանիել Բէկի
Որդոյ Մելիք Բէկ իշխանապետի,
Ի տանէ հայկազն մեծ Զալալ Դօլի
Տեառն Արցախայ Հայոց աշխարհի,
Որ Դարապաղայ կամ Շուշոյ նահանգ
Նա սովորաբար արդ վերածայնի,
Առ սուրբ հաւատոյ սա լուսահոգի
Նահատակի աստ յամբոցիս Շուշի
Դառն տանջանօք Իմրահիմ խանի
Որ թշնամի էր հաշին Քրիստոսի.
Դ ՌՄՆ. կանգնեաց զայս արձան

Վշտալի որդին այս նահատակի
Բաղդասար արհին տէր Մետրապօլիտն
Հասան Ջալալեանց արթուն հովուապետն
Աղուանից երկրին, որք հանդիպիք այսմ տապանի
Տոմ հօրն և որդոյն Աստուած ողորմին ի 1851»:

ԺԳ. ԽԱԶԵՆ ԳԱԻԱՌ. *Սահմաններն են Գարգար գետակն, Քիրս լեռնաշղթայի շարունակութեան գագաթնագիծն, Թարթառ գետն, որից մինչև Խաչեն գետակն ձգուած Արծաթահանքի սարի գագաթնագիծն, որ անցնում է Ղազանչի գիւղի արևմտեան կողմից. և դաշտաբերանն, Խաչեն գետակից մինչև Գարգար գետակն:*

Ա. ՂԱՅԻԲԱԼԻ ԳԻՒՂ. *Հիմնուած է Շուշու արևմտահիւսիսային հանդէպ, Գարգար գետակի ձախ կողմի բարձրութեան վերայ. բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, լեռնային, անջրդի և սակաւ արդիւնաբեր, տեղական բերքերն ցորեն, գարի, գարնանի, հաճար, կորեկ, խաշխաշ, (հազիւ է բաւականանում իւրեանց ուտելոյ) պատուական օղն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 90 տարի, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, քարուկիր, քահանայ երկու: Ծուխ 78. ար. 320. իգ. 260:*

Բ. ԿԱՐԿԱԺԱՆ ԳԻՒՂ. *Հիմնուած է Ղայիբալու և Խանքեանդու միջև մի բարձրահայեցիկ սեռի վերայ. բնակիչք բնիկ. հողն բէկական, անջրդի, խճային և նուազ արդիւնաւէտ, տեղական բերքերն նոյն (պատուական վարունկն, սակաւ թթենի) երկար կեանք 90—100. եկեղեցին Ամենափրկիչ, քարուկիր, քահանան գալիս է Ղայիբալուց: Ծուխ 61. ար. 215. իգ. 190:*

Գ. ԽԱՆ-ՔԵԱՆԳԻ ԱԻԱՆ. *Հիմնուած է մի տափարակի¹ վերայ 1847 թուին Ռուսներից՝ իբրև զօրանոց: Հետզհետէ հեռանում է զօրքն այստեղից և մնում են միայն ամուսնացեալ ռուս գերդաստաններ, և սակաւ զինուորականներ և ղազախներ:*

---

¹ Տափարակս պատկանում է Վարարակն գիւղի բնակչաց, որք փոխադրուած են Շուշի. բայց աւերաղն, քարուկիր եկեղեցին և հանգստարանն մնում են Խան-Քեանդու հիւսիսային ձորակի ձախ լանջի վերայ Վարարակն աղբիւրի մօտ:

Շուշուց, Կարկաժան, Խանածախ, Պալլուճայ, Փահլուզ գիւղերից վաթսուներկու հայ գերդաստաններ գալով բնակում են այժմ Խան-քեանդում. ուր կայ փոշտ և գաւառական դատարան: Բարեխառն է օդն և կլիման, բայց ո՛չ պա-տուական ջուրն, երկար կեանք 70—75. Հայոց եկեղեցին քարուկիր, անկնունք և անարձանագիր. քահանայ մի: Ծուխ 60, ար. 160. իգ. 140:

Սուրբ Գէորգեան միդասեան ուսումնարան տղայոց. աշակերտ 35, թոշակատու 28, ձրիավարժ 7, տարեկան ոսճիկ ուսուցչի 200 րուբլի:

Գ. ՓԱՀԼՈՒԻ Շէն. Շինուած է Խանքեանդու և Զամիլլու շինի միջև մի ձորում, որի հիւսիսային, արևմտեան և հարաւային կողմերն սարեր են. բնակիչք բնիկ, հողն արքունի, տեղական բերքերն նոյն, անվնաս օդն և կլիման, պատուական ջուրն, երկար կեանք 85, եկեղեցին փոքրիկ, քարուկիր, քահանան գալիս է Խանածախ գիւղից: 18 ծուխ, 66 ար. 42 իգ.

Ե. ԶԱՄԻԼՈՒ Շէն. Հիմնուած է Փահլուզի հիւսիս-արևմտեան կողմում, Խանածախի վտակի ձախ կողմում մի հովտի վերայ. բնակիչք տեղափոխուած են Մեծ-Սիւնիքից. հողն բէկական, տեղական բերքերն նոյն: բարեխառն օդն և կլիման, գերազանց ջուրն. երկար կեանք 90. հոգևոր պէտքերն կատարուում են Խանածախի եկեղեցում: Ծուխ 13. ար. 40. իգ. 31:

Զ. ԽԱՆԱԾԱՅ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Զամիլլուի հիւսիս արևելեան կողմում մի բարակ ջրաձորի երկու ափերին վերայ, բնակիչք նախ Մեծ-Սիւնեաց Խանածախ գիւղից 1686-ին¹ տեղափոխուում են Զրաբերդ և յետոյ բնակութիւն հաստատում գիւղում. հողն բէկական, սակաւ և նուազ արդիւնաբեր. տեղական բերքերն նոյն (առատ է թթենի), օդն և կլիման բարեխառն, ջուրն պատուական, երկար կեանք 100, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, հոյակապ, կառուցեալ չորս սիւնե-

---

¹ Գաղտ. Ղար. եր. 119—121: Գիւղիցս վերև Բևեռաթափ (Մխթոփեան) սարի բարձ. 6944 ում:

րի վերայ, երկարութիւն 18 մետր. 82 սանթիմ, լայնութիւն 10 մետր 60 սանթիմ. քահանայ մի¹: Ծուխ 85. ար. 289 իզ. 274:

Եկեղեցումս կայ հետեւեալ գրչագրերն.

Մի գրչագիր ճաշոց գրուած ընտիր և հաստ թղթի վերայ, գերազանց են պատկերներն, նախշերն, ծաղիկներն, թռչնագրերն, ազնիւ ներկերն և ոսկեզօծներն: Ունի Յիսուսի Քրիստոսի աւետման, ծննդեան, քառասնօրեայ գալստեան, մկրտութեան, համբարձման, հոգեգալստեան (երկու պատկեր) Աստուածածնայ վերափոխման, սուրբ Խաչի և բոլոր տօնեցեալ նահապետաց, սուրբ մարգարէից, առաքելոց, մարտիրոսաց, հայրապետաց, թագաւորաց, կուսանաց, ճգնաւորաց, Քրիստոսից բոլոր բժշկուածների պատկերները զետեղուած լուսանցքներում:

«Գիրքս, որ կոչի ճաշոց, յիշատակ է Առաքելին, հաւրն Ղուլուն, մաւրն Մարիամին, եղբայր Մարգարին և մեղապարտ գրչի Փիլիպոսին ի զիւղն Գոմորանց, ի դուռն սուրբ Հոսիսիմէին, որ է (Առաքելն) բարեպաշտ և սրբասէր, բարեբարոյ և առաքինասէր, հաւատարիմ և Աստուածասէր և ամենայն որբոց և այրեաց և կարօտելոց տէր և տիրական»: Անյայտ է բուն յիշատակարանի թուականն բայց յետոյ նորոգել տուած են ճաշոցս զիւղիս ժողովորդն և ֆահանան:

Մի գրչագիր աւետարան, որ գրուած է թղթի վերայ և պահուած անխնամ, որի ստացողն է. «յիշեցէ՛ յաղաւթս ձեր զստացող սուրբ աւետարանիս զՄանուէլ փիլիսոփայն և զսրբազան ֆահանայն»: «Արդ գրեցաւ կենսաբեր սուրբ աւետարանս ձեռա... անիսի .....թեանս² Հայոց, ի տէրութեան Կիլիկեցոց

---

¹ Գիւղումս ծնուած է և գրիս հեղինակն. զիւղիս հանգստարանում հանգչում են իմ պապ Քեանդիստա-հաչատուր Բարխուտարեանցն իւր շատ ֆաշերով, իմ հայր Գրիգոր, իմ մայր Եղիսաբէք, իմ տատ Մարիամ, իմ հօրեղբար Մկրտիչ, Սարգիս, Թէոս, իմ վաղաքառամ եղբայր Ստեփանն. բայց կենդանի են Աստուծոյ ամենակարող զօրութեամբ իմ մեծ եղբայր Կարապետն, փոքր եղբայր Յակովբն և իմ մեծ քոյրերս Անթատամն, Շահգասն և Հերիմնագն (վաղաքառամ վախճանուած է Պալլուեայում իմ միշակ քոյր Կառվառիան): Հանգիստ ոսկերաց Ձերոց սիրելիք իմ:

² Անյայտացած են կէտարբեալ բառերն և տառերն:

նահանգին երկրորդ Հեթմոյ բարեպաշտի ՚ի դառն և յանբարի ժամանակիս, յորում զհայրապետական աթոռն ամենայն սրբութեամբն և զհայրապետն ժողովրդեամբն կորուսաւ..... Առդ գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի մեծահոշակ սուրբ ուխտս Դրագարկ կոչեցեալ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածինն»:

Գիւղիս անդերում կան հետեւեալ հնութիւններն—

1) Շհրատեղ (Շհարատեղ—քաղաքատեղ) գիւղիս հիւսիսային կողմում, երեք կողմերից առանձնացած, միջակ մեծութեամբ տեղ, որ այժմ հերկուում է: Ելնում են խեցեղէն բեկորներ, իսկ կանխաւ գտնուած է և արծաթ ու պղինձ դրամներ:

2) Վաղեմի հանգստարան անարձանագիր քարերով գիւղիս վերի գլխին: Հանգստարանիցս վերև մի բարձր բլրակի վերայ Եռլոռլուսի խաչարձանն: Ծակ քար:

3) Գիւղատեղի, հանգստարան և եկեղեցու աւերակ կան Բանուոր—նան¹ կոչուած տեղում, որ գտնուում է գիւղիցս կէս ժամ տեղ վերև մի գեղեցիկ սարահարթի վերայ. գիւղատեղի, խաչազարդ հանգստարան և եկեղեցու աւերակ Դրագետի² ափունքներում, երկու առուակների խառնուրդում. Զալալ-Հասանի³ գիւղատեղի, հանգստարան, որ սեփական գոմանոց եղած է Խանածախ գիւղացւոց 1790 թուականից վեր. նոյնպէս գիւղատեղի և հանգստարան Մլրկիւնց շինատեղ կամ Գիւմրատեղ կոչուած վայրում, որ գտնուում է Պալլուճայ գետակի աջ կողմում Խանածախ և Պալլուճայ գիւղերի սահմնաի վերայ:

է. ՊԱՍՏՈՒՃԱՅ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է համանուն գետակի ձախ ափի բարձրութեան վերայ. բնակիչք նախ Մեծ-Սիւնիքից տեղափոխուած Զրաբերդ գաւառն, որից ապա և այստեղ Խանածախ գիւղացւոց հետ, հողն բէկական, անջրդի և միջակ արդիւնաբեր. անվնաս օդն, կլիման և ջուրն. երկար կեանք 86-90. եկեղեցին նորաշէն, Սուրբ Աստուածածին, համակ սրբա-

¹ Այժմ ուխտատեղի է:

² Խանածախ գիւղիս վտակի անունն է:

³ Այժմ Զան-Հասան՝ ըստ կրճատման օրինաց Արցախի:

տաշ կրաքարով շինուած հասարակութեան ծախքով կառուցեալ շորս սիւների վերայ, որ ունի մի կլոր գմբէթ ժողովրդեան աղօթած տեղից վերև, մի քարացեալ օձ ներքուստ հարաւային որմի վերայ երկու լուսամուտների մօտ, 20 մետր 10 սանթիմ երկարութիւն, 11 մետր 45 սանթիմ լայնութիւն. քահան, մի: Ծուխ 160. ար. 550. իգ. 432:

Գիւղիս անդերում կան հետևեալ հնութիւններն.

1) Գիւղիս հիւսիսային կողմում հին գիւղատեղի, հանգստարան և քարուկիր եկեղեցի Սուրբ Վանէս անուն, որ մեծ ուխտատեղի է և հանգստարան, որի մէջ հանգստանում են և Պալլուճեցի քաջերի ոսկերքներն:

2) Աւերակ գիւղատեղի և հանգստարան գիւղիս արևմտեան կողմում Ալուխամայ շէն անուն:

3) Թամցի եղցի (եկեղեցի) ավերակ գիւղատեղի, հանգստարան և եկեղեցի այս անուամբ Յոցագետ կոչուած վտակին աջ կողմում:

Ը. ՄէՅՏՏԻ-Շէն. Հիմնուած է Պալլուճայի հիւսիսային կողմում լեռների մէջ մի ձորում. բնակիչք գաղթած են Խոյից 1828-ին հողն բէկական, տեղական բերքերն նոյն. անվնաս օղն, կլիման և ջուրն. երկար կեանք 90. եկեղեցին Սուրբ Յովհաննէս, քարուկիր, քահանան գալիս է Պալլուճայից: Ծուխ 54. ար. 186. իգ. 155:

Թ. ԳԱՀՐԱԽ¹ ԳիհիՂ. Հիմնուած է Մէյտի-շէնի արևմտեան կողմում մի բարձր, սեպացեալ քերձի տակ. բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, տեղական բերքերն նոյն, պատուական օղն կլիման և ջուրն, երկար կեանք 85—90. եկեղեցին Սուրբ Յովհաննէս կառուցեալ երեք կամարների վերայ. երկարութիւն 17 մետր 40, լայնութիւն 8 մետր 60: Դրան ճակատակալ քարի վերայ.

«Սրբոյն Հոյաննու Կարապետին եկեղեցոյն շինութիւնս այս է 1885 ամի»: Ծուխ 110. ար. 430. իգ. 351:

Գիւղիս հիւսիս-արևմտեան կողմում կայ երեք բեմ.

---

¹ Գիւղիս գլխի սարի բարձ. 4606:

Ա. Հարաւային բեմի զոյգ խաչերի գլխակալ քարի վերայ. թվ. ԶԻԵ. Էս Հասան որդի Վասակայ կանգնեցի զխաչս եղբար իմոյ Զուրճին Ուքանայ ի փրկութիւն հոգւոյ. ով կարդէք, յիշեցէք ի Տէր»:

Բ. Բեմի վերայ, որ քարընկեց հեռի է առաջինից, փորագրուած է.

«Թիւ ՇԻ. Էս Ոհան կանգնեցի զխաչս ինձ և ամուսին իմ Թիթեղնիկայ, աղաւթս յիշեցէք»:

Գ. Բեմն կիսակործան է, որ նոյնպէս քարընկեց հեռի է երկրորդից:

Բոչնին-նահատակ¹

Ա. Բեմից փոքր ինչ վերև քերծի տակ մի բոշնի ծառի մօտ կայ մի գերեզման, որի վերայ շինուած է մի փոքրիկ սեղան: Գերեզմանիս շուրջն պարսպուած է պատով, որի դրան գլխի քարի վերայ գրուած է.

«Սուրբ նահատակին Փոչնին չորս կողման հասար քաշեցինք Անդրի, Ստեփան, Արզման Իսրայէլեանք»:

Ժ. ՊՏՐԵՅԻՔ² Գիւղս հիմնուած է համանուն գետակի ձախ կողմում, մի ջրաձորի արևելեան ափում. դիրքն հարաւ-ահայեաց, բնակիչք բնիկ, հողն բէկական. անջրդի և նուազ արդիւնաբեր, տեղական բերքերն նոյն (առատ է ընկուզն և խոզ) պտուական օդն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 100. եկեղեցին Սուրբ Ստեփաննոս, քարուկիր, թաղակապ երեք կամարների վերայ, երկարութիւն 16 մետր 75 սանթիմ, լայնութիւն 9 մետր 35 սանթիմ. քահանայ մի: Դրան մօտ մի տապանի վերայ.

«Ազնիւ տապան Գաբրիէլ վարդապետին,

Որ է որդի Գրիգոր Այտինովին

Եւ էր հայր Սրգա վաք Մովսէսին

Եւ տէր Յարութիւնին

Սա էր միաբան Յակոբա սրբո վանքին

¹ Բոչնի ծառին մօտ եղած նահատակ:

² Պարեցուց սարի (Դիսգրգ) բարձր. 9324, գիւղից վերօ գետի ձախ կողմի սարի 5227:

Վախճանեցաւ 1860 ամի»:

Ծուխ 121, ար. 540, իգ. 442:

Բերդ. գիւղի հարաւային հանդէպ գետակի աջ կողմում մի լեռնակի գլխին փոքրիկ և հին բերդակ, որից գետնափոր ական կայ մինչև գետակն:

Ամենափրկիչ եկեղեցի.

Գիւղի արևմտեան կողմում երկու ձորակի մէջ մի փոքր հարթակի վերայ, շինուած է անտաշ քարով երկու կամարների վերայ: Ունի երկու փոքր և մի աւագ խորան. երկու խորհրդարան, երկու դուռն և չորս լուսամուտ. 11 մետր 3 սանթիմ երկարութիւն և 9 մետր 70 սանթիմ լայնութիւն և մի երկար գրութիւն բեմի ժողովրդահայեաց երեսին վերայ. սակայն ափսո՛ս որ եղծուած է մեծ մասամբ. ընդօրինակում ենք մնացեալը.

«Յանուն..... գեկեղեցիս գԴարապաս նկարաբ.....
Ուխանին Մեծունիքն. յիս տվին արդ ծննդեան Ը. աւ Էր և աղոնացից տաներն և ի զատկէն ինձ ու նոր կիրակին զպատարագն մեզ առնեն Դարապաս վանաոն Հուսահոս տներն եկեղեցոյս»:

Արևմտեան դրան գլխին արտաքուստ մի սպիտակ խաչարձանի վերայ.

«Աթանաս է. նա կաթողիկոս է Արբաին¹»: Մեծ հանգստարան պատած է տաճարիս շուրջն, որից փոքր ինչ հեռի կայ և գիւղատեղի:

Մեծ գիւղատեղի, հանգստարան և փոքր եկեղեցի կայ Պտրեցիք գիւղի հարաւային հանդէպ, ջրածորի աջ հովտում:

Օձկայ վանք

Ամենափրկչից դէպի արևմուտք՝ հիմնուած մի սարահարթի վերայ, որի շրջապատն զառիվայր է: Ունի փոքր դիրք և եկեղեցու ձև: Վանքիս մօտ ևս կայ և հանգստարան և գիւղատեղի:

---

¹ Բառ արաբերէն, որ նշանակում է 4—չորս երկիրների վերայ կաթողիկոս է:

Ծերայ Նհատակ

Գիւղատեղի, հանգստարան և եկեղեցի կայ գիւղիցս բաւական ներքև գետի ձախ կողմում (գետիս վերի կողմն կոչուում է Պտրեցույ գետ, իսկ վարինն՝ Խոշալլուի գետ), որք միասին կոչուում են Ծերայ նհատակ: Եկեղեցումս ամփոփուած է Ծեր նահատակի մարմինն:

Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ

Ծերայ նահատակից փոքր ինչ բարձր, նոյնպէս գետակի ձախ կողմում կայ գիւղատեղի, հանգստարան և քարուկիր փոքր եկեղեցի, որի գլուխն արդէն խոնարհած է: Այս ամենն կոչուում է նաև Խրաւանդ:

Դարապասի եկեղեցիներն

Սուրբ Յովհաննէսից վերև կայ շորս քարուկիր մատուռ, որք շինուած են մօտ առ մօտ, կայ և գիւղատեղի և հանգստարան:

Օխաը (եօթն) եղցի

Նոյն գետակի աջ կողմում մի սարահարթի վերայ մօտ առ մօտ շինուած են եօթն եկեղեցիներ, որոց մօտ կայ գիւղատեղի և հանգստարան:

ԺԱ. ԽԱՆՁՔ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Պտրեցիք գիւղի հիւսիսային կողմում մի հարաւահայեաց լանջի վերայ, բնակիչք բնիկ, հողն բէկական և նուազ արդիւնաւէտ, տեղական բերքերն նոյն, սննդարար օղն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 85. քահանան գալիս է Դաշ-Բուլաղից. եկեղեցին Սուրբ Ստեփաննոս, քարուկիր, կամարակապ, երկարութիւն 19 մետր 52 սանթիմ, լայնութիւն 8 մետր 95 սանթիմ:

Դրան ճակատակալ քարի վերայ.

«Դ ԲՃԻԲ. թվին ես Պետրոս կաթուղիկոս Աղոսանից ի գեղջէս հանցկայ, հայրն իմ Մանկասար, մայրն իմ Աղխանն և աւաբ եղբայրն իմ Իշխանն և իւր որդիքն Ովանէսն, Պապաշանն և իւր թոռ Մանկասարն և տատ Խաթունն շինեցաւ գեկեղեցիս յիշատակ մեզ և ննջեցելոց մերոց»:

Եկեղեցու հիւսիսային կողմում.

«Թիւն ՈՂԹ (1230) եւ Հայրապետ, Պետրոս, Վարդան. Յոհան կանգնեցաք զխաչս մաւրն մեր, որ բարեպաշտ, աղբա-տասէր էր. յաղապս յիշեցէք»: Մուխ 60. ար. 233, իգ. 191:

Ջոխտակ խաչ

Գիւղիս հարաւային կողմում, ճանապարհի վերայ, մեծ ծառերի տակ կայ երկու մեծ քարեայ խաչարձան, որից մինն վերայ.

«Յանուն Սուրբ Երրորդութեան եւ Սոստանէս ու Բարսեղ կանգնեցաք զխաչս հաւր մերոյ Հայրապետայ և մաւրն մերոյ Հոռամսիմին, որք երկրպագէք, յաղապս ՉԲ. (1253)»:

Սուրբ Յովհաննէս

Ջոխտակ—խաչերից ներքև, առուակի ձախ կողմում քարուկիր շինուած մատուռ, որի մօտ կայ և հանգստարան: Կայ հանգստարան նաև վարդապետի խութում:

Անապատ

Գիւղիս արևմտեան կողմում Շոշոան խութի ստորոտում կայ մի քարուկիր մատուռ Անապատ անուն, երկու մեծ հանգստարան և երկու գիւղատեղի:

ԺԲ. ԴԱՇ-ԲՈՒՎԱՂ ԳԻԻՂ. Շինուած է Խանձքի արևելեան—հիւսիսային կողմում մի ձորակի աջ կողմում. հիւսիսահայեաց լանջի վերայ. բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, անջրդի, հացաւէտ, տեղական բերքերն նոյն (կան և ձիթահանքեր) ամրան՝ ճնշիչ օղն և կլիման, ջուրն անվնաս, երկար կեանք 80—85. Եկեղեցին Սուրբ Գէորգ, քարուկիր, կառուցեալ երեք կամարների վերայ. երկարութիւն 17 մետր 34 սանթիմ, լայնութիւն 8 մետր 45 սանթիմ. քահանայ մի: Մուխ 136. ար. 577. իգ. 547:

Սուրբ Մեսրոպեան միդասեան տղայոց ուսումնարան, աշակերտ 26, թոշակատու 16, ձրիավարժ 10, միամեայ ոռճիկ վարժապետի 300 ըուբլի:

ԺԳ. ՀԻԼԻՍ ԳԻԻՂ. Շինուած է Դաշ-Բուլաղի արևմտահիւսիս կողմում երկու առուակների ջրախառնուրդում. բնակիչք գաղթած Ղարաղաղ նահանգից. հողն բէկական, միջակ արդիւ-

նաբեր, տեղական բերքերն նոյն, օդն, կլիման և ջուրն պատուական, երկար կեանք 85—90. Եկեղեցին Սուրբ Յովհաննէս, քարուկիր, քահանայ երկու: Ծուխ 50. ար. 165. իգ. 130:

ԺԳ. ԽՆՁԻՐՍՏԱՆ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Հիլիսի արևմտահիւսիս կողմում (ոչ այնքան հեռի, Հիլիսի հիւսիսային վտակի վերայ) դիրքն հարաւահայեաց լանջ. հողն արքունի, անջրդի և նուազ արդիւնաբեր, տեղական բերքերն միւկնոյն, օդն, կլիման և ջուրն պատուական, երկար կեանք 100. Եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, քարուկիր, կառուցեալ երկու կամարների վերայ: Ունի 16 մետր 62 սանթիմ երկարութիւն և 10 մետր լայնութիւն, մի փոքր կաթուղիկէ, 2 քահանայ և դրան ճակատակալ քարին վերայ սոյն արձանագրութիւնը.

«ՌՄԳ. յիշատակ է Սուրբ Աստուածածին եկեղեցիս Խօնձրուստանցի Մէլիք Մէզախանին և ծնողացն Այտինին և Մարիանին և կողակցուն պարուն Նանին և Հերիֆին և որդուն Ալայվերդին»:

«Յիշատակ է Մրանցս (Ձիթահանֆս) շինեցաւ Մէլիք Ալահվերտին, որ էր որդի Մէլիք Միրզախանին, թվ. ՌՄԼԱ»: Ձիթահանքս, որ գրեթէ կից է եկեղեցուս արևմտեան կողմին, աւերակ է այժմ:

Եկեղեցուս հարաւային պատի տակին արտաքուստ.

«Կաման Աստուծոյ ամենագորին, այս է տապան Մէլիք Միրզախանին, որ է որդի Այտինին, հայր էր Մէլիք Ալավերտին, իշխանութիւն անէր Խաչենու երկրին, որ մասկան նստաւ Խնձրստանայ գեղին, շինեց յիշատակ Աստուածածնայ սուրբ եկեղեցին ամի վախճանեցաւ ՌՄԻՁ. թուականին»:

Այստեղ են Մէլիք-Ալահվերտու և Մէլիք-Ղահրամանի գերեզմաններն ևս: Բայց ըստ Գաղտնիք Ղարաբաղու սոքա չեն ի շարս հարազատ մէլիքների, այլ ճըռ մելիքներ են: Ծուխ 90. ար. 227. իգ. 255:

Հանգած եղցի

Այսպէս է կոչուում այն եկեղեցու աւերակն, որ կայ գիւղիս ստորոտում: Աւերակիս շուրջն ընդարձակ հանգստարան է՝ ի հին ամփոփեալներով: Մի քարեայ խաչարձանից.¹

«Ես Դաւիթ կանգնեցի զխաչս իմ ծնողաց թվ. ՇԵ.»:

Աւերակ եկեղեցու հիւսիսային կողմում.

«Այս է տապան Մեծ շինայցի Տէր Սարգիսի դուստր Մարեանին, որ էր կողայկից Բալի որդի Իսամին, որ է եխբար ուզբաշի Պողոսին, որ էր առաջ Չալաղան ուզպաշին հարսն էր. սորայ համար շատ մուվայտի¹ վեր իկաց, յետով մենք բերինք. թվ. ՌՃՁԶ. օվ որ կարդայ. Աստուած ողորմի ասէ»:

ՊՊէՆ ՇէՆ (Պապուն շէն)

Աւերակ գիւղատեղի է այս, որը այժմ Խնձիրստանցիք փոխած են Գոմեր որոց մօտ կայ և հանգստարան:

Սուլու քար

Գիւղիցս վերև մի բլրի վերայ կայ մի մարդաձև քար, որ ունի իւր գլխին վերայ կաթսայի ձևով մի այլ քար: Աւանդութիւնն այս քարի մասին տալիս է հետևեալ տեղեկութիւնը.

«Թաթարների տիրապետութեան ժամանակ հայ կին ոմն եփում է կերակուր, պատրաստում հաց, դնում գլխին կերակրով լի կաթսան, որ տանէ և կերակրէ գութանաւորները²: Հագլի թէ հասնում է կէս ճանապարհ, մի քանի Թաթարներ ընկնում են խեղճ կնոջ ետևից և հետապնդում որ հասնեն և բռնեն: Որքան կարողութիւնն հասնում (որքան կարողանում է) է, վազում է խեղճ կինն, յետոյ ճարահատեալ դիմում է դէպի սարին գագաթն, բայց որովհետև իւր գլխին վերայ է լինում կերակրով լի ծանր կաթսան և չէ կամենում թափել կերակուրը և միւս կողմից հասուհաս³ էին անիրաւ Թաթարներն, վասնորոյ ի բոլոր սրտէ խնդրում է Ատուածանից քա-

¹ Նշանակում է՝ շատերն հետամուտ էին կին անել այս հարսը:

² Այժմ ևս կայ այս սովորութիւնն:

³ Բառ տեղական, որ նշանակում է հասնելու վերայ էին, շուրս կամ հինգ քայլ մնացած էր, որ հասնէին կնոջ ետևից:

րանալ միայն թէ շքնկնիլ պիղծ Թաթարների ձեռքն. *Իսկոյն քարանուժ է կաթսայով միասին և մնում մինչև ցայսօր»:*

ժԵ. ՍէՅՏԻ Շէն. Հիմնուած է *Խնձիրստան գիւղի արևմտահիւսիս կողմում այն ճանապարհի վերայ, որ բանում է Շուշուց Գանձասար. բնակիչք բնիկ, հողն արքունի, անջրդի և նուազ արդիւնաբեր, տեղական բերքերն նոյն, պատուական օղն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 90, եկեղեցին Սուրբ Յովհաննէս, քարուկիր, յիշատակ է Շուշեցի Մահտեսի Բալայ Զաքարեանցին, բայց վտանգաւոր կերպով վնասուած, քահանան գալիս է Խնձիրստանից: Ծուխ 45. ար. 195. իգ. 175:*

ժԶ. ՈՒԼՈՒ-ՊԱՊ Շէն. Հիմնուած է 1855 թուին Սէյտի-շինի հիւսիսային կողմում մի սարի հարթակի վերայ. բնակիչք, որ հաւաքուած են մերձակայ գիւղերից, նախ բնակած են Խաչեն գետակի աջ ափի մօտ, ապա օղի ծանրութեան պատճառաւ բարձրացած են սարահարթս, հողն վանքապատկան և հացաւէտ, տեղական բերքերն նոյն (չունին թթենի և պարտէզ), գերազանց օղն, կլիման և ջուրն, եկեղեցին է Պտգեսբերք (Պտկի սուրբ Գէորգ) վանքն, որ է շինիս արևելեան հանդէպ բարձրագոյն սարի գագաթի վերայ: Ծուխ 20. ար. 60. իգ. 58:

ՊՏԳԵՍԲԵՐԿ ՎԱՆԲ (մօտ 4900 ում) (18).

Արդէն իմացանք որ Պտկի Սուրբ Գէորգ էր վանքիս անունն, որի սարի գագաթն բարձր է Խաչեն գաւառի բոլոր գիւղաբնակ սարերից: Վանքս ունի միւսնոյն ձևը և գրեթէ նոյն իսկ մեծութիւնը, ինչ որ ունի Գտշայ վանքն. մինչև քարերի գոյնն, կարծրութեան աստիճանն, ճարտարապետութեան ոճն նոյն և նման են միմեանց: Տարբերութիւնն այն է միայն, որ բարձր և սրածայր է Գտշայ կաթուղիկէն և ունի հին գաւիթ, իսկ ցածր է Ս. Գէորգիս կաթուղիկէն և չունի գաւիթ: Վանքիս դասումն կայ մի փոքր գերեզման, որի մասին ականդութիւնն ասում է թէ սոյն ամփոփեալն

մահմետականի որդի է լինում. քանիցս սա իւր ծնողաց հետ գալիս է ուխտի վանքս: Բայց որովհետև չբերք են լինում ծնողներն և ուխտով խնդրած այս զաւակն, վասն որոյ որդին թողնում է իւր ծնողները և յաճախ դիմում վանքս և շաբաթներով աղօթում վանքումս: Քանիցս գալիս է հայրն և իւր տուն տանում որդին, սակայն կրկին և կրկին փախչում է որդին և մտնում վանքս: Վերջապէս հայրն՝ ձանձրանալով որդու արարմունքից և չկամենալով քրիստոնէայ տեսնել իւր որդին, գալիս է վանքս, համոզում որդին տուն տանելու: Իսկ որդին չկամենալով բնաւ տուն գնալ, մտնում է տաճարումս և չէ դուրս գալիս, հասնում է զայ-րացած հայրն և նահատակում այժմեան գերեզմանի տեղում, որի մարմինը ամփոփելով այս իսկ տեղում մնում է մինչև ց'այսօր. ուխտատեղի է գերեզմանս:

Ամենամեծ ուխտատեղի է վանքս, մանաւանդ ամուլ մարդոց և կանանց համար, ոչ միայն քրիստոնէից, այլ և մահմետականաց համար:

Արտաքուստ վանքիս արևելեան կողմում կայ մի անտաշ և կոպիտ մեծ քար, որի մասին աւանդութիւնն պատմում է թէ Արշի գերեզման է այս: Վանքիս շինութեան ժամանակ մի որձ արջ, ՚ի բաց թողլով իւր գազանային բնաւորութիւնը, հեզաբար մօտենում բանւորներին և վարժուելով կրում ծանր քարերը հանքիցն վանքիս մօտ՝ մինչև շինութեան աւարտն. և միշտ կերակրուում այստեղ մինչև իւր վերջին շունչն: Ապա թաղում են այստեղ: Որքա՛ն ուշագրաւ և դուրալի է սարիս տեսարանն:

Ժէ. ՌԵԻ ԳԻԻՂ. Հիմնուած է սուրբ Գէորգ վանքի սարի արևելեան ստորոտում. բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, անջրդի և նուազ արդիւնաբեր, տեղական բերքերն նոյն, պատուական օղն, կլիման և ջուրն և տեսարանն, երկար կեանք 100 տարի, եկեղեցին վնասուած է և անգործածելի. քահանայ մի: Ծուխ 40. ար. 180. իգ. 150:

ԺԸ. ՍԱՐԴԱՐԱՇԵՆ. Հիմնուած է Ռև գիւղի հիւսիս-արևելեան կողմում մի ձորակի մէջ, բնակչաց մեծ մասն բնիկ, փոքր

մասն գաղթած խոյից, հողն արքունի, ամենայն ինչ միւկնոյն, երկար կեանք 85—90. եկեղեցին Սուրբ Գէորգ, ծածքն փայտաշէն, քահանան գալիս է Նորագեղից:

Մի վաղեմի մատուռ կայ գիւղիս հին հանգստարանում, որի գոյութիւնն հին է և չէ վերաբերում այժմեան բնակչաց: Ծուխ 40. ար. 174. իդ. 175:

Խաչէն գետակի աջ կողմում, գետակահայեաց լանջի վերայ կայ գիւղատեղի և հանգստարան, որ կոչուում է Վախ:

ԺԹ. ՂՇԱՂ—ԳԻԻՂ. Հիմնուած է Սարտարաշէնի հարաւային կողմում մի ջրածորի ձախ կողմի վերայ. բնակիչք բնիկ հողն բէկական, մասամբ ջրարբի և միջակ արգիւնաբեր, տեղական բերքերն նոյն, (կայ և այգի, թթենի, գործարան մետաքս քաշելու), օդն, կլիման փոքր ինչ տաք ամրան, ջուրն անվնաս, երկար կեանք 80—85. եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, քարուկիր, կամարակապ, քահանայ երկու: Ծուխ 159. ար. 613. իգ. 483:

Ի. ՆՈՐԱԳԵՂ. Հիմնուած այն սարի արեւմտահայեաց լանջին վերայ, որ սկսած է Թարթառ գետի աջ կողմից, անցած Արծաթի հանքով և Ղազանչի գիւղի արեւմտեան կողմով, ընդհատուած խաչէն գետակի հեղեղատներով, վերստին շարունակած մինչև Գարգար գետակն Ասկեարանի մօտ՝ հանդէպ Քեթուկայ սարին: Իսկ միւս լեռնագօտին սկսեալ Նորագեղիս հիւսիս—արևելեան կողմից ձգուած է խաչէն գետակի եզերքով մինչև դաշտաբեղանն: Բնակչաց մեծ մասն բնիկ. փոքր մասն գաղթած խոյի գաւառից. հողն բէկական, կարի սակաւ, անջրդի և նուազ արգիւնաբեր, տեղական բերքերն նոյն (այգի շունին), պատուական օդն, կլիման և ջուրն և միանգամայն տեսարանն, երկար կեանք 90. եկեղեցին Սուրբ Գէորգ, թաղակապ և գեղեցիկ, երկարութիւն 16 մետր 79 սանթիմ, լայնութիւն 9 մետր 60 սանթիմ, քահանայ մի: Ծուխ 81. ար. 600. իգ. 475:

Հիւնի-խաչ (հունի ծառի մօտի խաչ) որ կայ միւկնոյն սարի արեւմտահայեաց լանջի վերայ գիւղիցս դէպի Ասկեարանի կողմն: Երբ շորքոտանի ընտանի կենդանեաց պատահում է

դաբաղ¹ կոչուած հիւանդութիւնն, գիւղացիք մեծ ջերմեռանդութեամբ բերում են այս խաչի ոտքն և բժշկուում են անասուններն:

ԻԱ. ՂԱԻՋԲԱՂ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Նորագեղի արևելեան կողմում. միւնոյն սարի արևելահայեաց լանջի վերայ, բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, նուազ արդիւնաբեր, տեղական բերքերն նոյն (ունին այգի) պատուական օդն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 85, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, ծածքն փայտաշէն և հնացեալ. քահանան գալիս է Խանաբատից: Ծուխ 56. ար. 242. իգ. 252:

ԻԲ. ԽԱՆԱԲԱՏ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Ղլիջբաղի մօտ նոյն լանջի վերայ. բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, տեղական բերքերն նոյն, օդն և կլիման անախորժ և ճնշիչ ամրան, երկար կեանք 70—75. եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, ծածքն փայտաշէն, քահանայ մի: Գիւղիս հանգստարանում կայ մի հին քարուկիր մատուռ: Ծուխ 95. ար. 430. իգ. 370:

ԻԳ. ԽՐԱՄՈՐԹ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Խանաբատի հիւսիսային կողմում, մի բարձրաւանդակի վերայ, դիրքն արևելահայեաց, բնակիչք բնիկ. հողն բէկական, տեղական բերքերն նոյն, երկար կեանք 70. եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, քահանան գալիս է Քարազլից: Ծուխ 55. ար. 213. իգ. 215:

ԻԴ. ՔԱՐԱԳՆՈՒԽ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Շիկաքար կոչուած քերժի գլխին: Վիմահերձ, սեպացեալ և բարձր ապառաժներ են գիւղիս շրջապատն, ունի միայն երկու մուտք արևելեան և արևմտեան կողմերից, մէկ խօսքով գիւղատեղիս հին ժամանակներում նշանաւոր բերդ եղած է: Բնակչաց կէս մասն բնիկ, իսկ միւս կէսն տեղափոխուած Մեծ-Սիւնեաց Արաւիւս և Դարապաս գիւղերից և Բարկիւշատից, հողն վանքապատկան (Գանձասարին) տեղական բերքերն նոյն, (չունին այգի և պարտէզ) գերազանց օդն և կլիման և ջուրն (վերջինս խիստ պակաս է) երկար կեանք 120. եկեղեցին Սուրբ Աստուածա-

---

¹ Սաստիկ ցաւում են կնդակներն և սկսում են կաղալ անասուններն և տանջուիլ:

ծին, ծածքն փայտաշէն, քահանայ մի: Ծուխ 79. ար. 358. իգ. 280:

Եկեղեցու հարաւային կողմում մի խաչարձանի վերայ.

«Ես Սումպատ կանգնեցի զխաչս Համ..մ. կողակից իմ Հաւասայ և Հեղան»:

Հին հանգստարան

Գտնուում է գիւղիս հարաւ-արեւմտեան կողմում, որի մէջ կան նշանաւոր մահարձաններ խաչազարդեալ: Մի խաչ-
փարի վերայ.

«Մեք հետևիք Աստուծոյ արդիքս Պապա, Սնպատ, Սար-
գիս.....» (անընթեռնելի):

Մի այլ կիսատ փարի վերայ «Խաչս Մխիթարայ, Քրիս-
տոս ողորմի նմայ»: Այլ նշանաւոր խաչարձանի վերայ
«Թիւ ԶԲ. Իշխանութիւն Հասանայ ես Սնպատ և եղբարք
իմ կանգնեցաք զխաչս բարեխաւս առ Քրիստոս ինձ և ամու-
սին (նոյն) իմոյ Կատային, զոր ետ Պարոն մեզ հայրենիք և
գերեզմանատեղ. Քրիստոս աւզնէ իւր որդեացն. ամէն»:

Գիւղիս հիւսիսային կողմում կայ աներակ գիւղատեղի և
հանգստարան: Իսկ հարաւային կողմում աներակ եկեղեցի և
հանգստարան:

Գիւղիս շրջապատում կան ականաւոր քարայրեր.—արե-
ւելեան կողմում կայ երեք քարայր, մէկի առաջքն փակուած
է քարուկիր պատով. մի քարայր հիւսիսային և մի նշանա-
ւորն արեւմտեան կողմում:

Ի՛ն. ՓԱՌՈՒՆ ԾԷՆ. Հիմնուած է Խաչեն գետակի աջ կո-
մում, Շիկաքարի հիւսիսահայեաց լանջի վերայ, բնակիչք
բնիկ, հողն վանքապատկան, բարեբեր և այգեւէտ, տեղա-
կան բերքերն նոյն (խաղող և թթենի առատ), վատառողջ
օդն և կլիման և ոչ սննդարար ջուրն, երկար¹ 1) կեանք
45—50. Եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին: Ծուխ 8. ար 12.
իգ. 12:

---

¹ Հաստատում են որ 100 տուն եղած է գիւղս, հետզհետէ պակասելով
մնացած է այժմ 8 տուն:

Շիկաբար, Այժմ ևս այս անուամբ է կոչուում Քարա-գլխի ամբողջ բնակավայրն: Բերդասարն, որի արևմտեան հիւսիսային կողմումն է Փառուխ շէնս, որի արևելեան հանդէպ քերծի մէջ է այն նշանաւոր քարայրն, որի մէջ հաւաքուելով մօտակայ ժողովուրդն պատերազմների ժամանակ, ազատ մնացած է վնասուելուց: Այժմ խիստ բարձր մնացած է քարայրիս մուտքն—բերանն—հետևաբար և վտանգաւոր՝ բարձրանալն, քանզի շատ իջած է քերծի շարունակութիւնն:

ԻՉ. ԿԻՉԱՆ Շէն. Հիմնուած է Փառուխի արևմտեան կողմում, Խաչեն գետակի ձախ ափից բաւական դէպի հիւսիս, Պտգեսբերքի հանդէպ. դիրքն հարաւահայեաց և գեղեցիկ, բնակիչք բնիկ, երկու տուն եկած Առաջածորից. հողն վանքապատկան, ամենամեծ մասամբ անջրդի, բայց հացատու, տեղական բերքերն նոյն, (չունին այգի) օղն և կլիման և ջուրն անվնաս. երկար կեանք 70. եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, նորաշէն, գեղեցիկ, կառուցեալ երկու կամարների վերայ, երկարութիւն 14 մետր 20 սանթիմ, լայնութիւն 8 մետր 16 սանթիմ, քահանան գալիս է Առաջածորից: Ծուխ 15. ար. 58. իգ. 49.

ԱՆԱՊԱՏ ԿԻՉԱՆԻ.

Շինիս արևմտեան կողմում, բերդաձև սարին վերայ շինուած է անտաշ քարով մի եկեղեցի երկու կամրների վերայ: Բոլորովին անվնաս է և կանգուն: Ունի և միաբանից համար մի քանի խուցեր, հանգստարան զարդարուած խաչարձաններով, ուր կան և վարդապետաց գերեզմաններ:

ԻԷ. ԹԲԼՂՈՒ Շէն. Հիմնուած է Խաչեն գետակի և Քոլատակ վտակի մէջ մի առուակի ձախ եզերքին, բնակիչք գաղթած Մեծ-Սիւնեաց Մաղաուզ գիւղիցն, հողն վանքապատկան (զարմանալի՛ է. այժմ բէկական), տեղական բերքերն նոյն, տեսարանն խեղդուած, օղն և կլիման ծանր ամրան. երկար կեանք 70, եկեղեցին Քոլատակ գիւղինն է. քահանան գալիս է Ծմակահողից: Ծուխ 22. ար. 100. իգ. 102:

ԻՐ. ՔՈՒՍՏԱԿ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Քոլլատակ վտակի ձախ ափի մօտ, բնակիրչք բնիկ (մի քանի տուն գաղթած նոյն Մաղաուզից). հողն վանքապատկան (այժմ բէկակա՞ն). տեղական բերքերն նոյն, պատուական օղն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 85—90. եկեղեցին քարուկիր կամարակապ, քահանան գալիս է Ծմակահող գիւղից: Ծուխ 41. ար. 157. իգ. 140:

Գիւղիս հանգստարանում մի մահարձանի վերայ.

«Ն ՈՂԲ. Թուին Ողորմութեամբն Աստուծոյ և տէրանց Խաչենոյ ես տէր Վարդան վարդապետ Հոռասարեցի, պարոնայքն հողն ինձ տուին, ես գնեցի գրոռին հանդն, զՇեղջատափն, Երկրի տնատեղն, տուի վասն հոգոյ իմ վախմ ի Սուրբ Գանձասար. սոքա տուին Բ. Ժամ ՚ի տաւնի Վարդանանց: Ով զհայրենիքս հանէ ՚ի սուրբ ուխտէս, ՅԺԸ. հայրապետաց նզոված լիցի և իմ մեղաց պարտական»:

Եղցուն խուրք.

Գիւղիս արևելեան հանդէպ, վտակի աջ կողմի բարձր սեռի վերայ վաղուց շինուած է մի քարուկիր փոքր եկեղեցի, որի մօտ կայ և գիւղատեղի և հանգստարան:

Կոշիկ անապատ.

Հիմնարկուած է Քոլլատակ գիւղից վերև համանուն վտակի ձախ կողմում: Շարքով շինուած են երեք եկեղեցաձև տաճարներ, որոց հարաւային, արևմտեան և հիւսիսային կողմերն վիմահերձ և սեպացեալ ապառաժներ են, իսկ արևելեան կողմն ձոր է: Անտաշ քարով շինուած են երեք տաճարներս ևս, միջին տաճարի բեմի ժողովրդահայեաց երեսին քանդակուած է.

«.... Հասանայ և Մամա խաթունին թոռն Գ. հետ (անգամ) ՚ի Ղանն գնացի յամի... իմ աղգէն թափեցի դ..... առաստանաւ զհարկանին մեր.... Խերխան, Մարծպան, Մա-միկոն կամեցաք նորոգել զմեր գերեզմանատունս, ես էրիվան .. եցի զՍուրբ Ստեփաննոս¹ և նորոգեցի զայլ եկեղեցիքս և զարդարեցի

¹ Երևի թէ միջի տաճարիս անունն է:

Մխիթար եղբար իմոյ... Թ. ես Մարտիրոս. ես Սևադա տվի
զԳրիգորանանց, զՄուրնդանանց, զԳեղմարդանց ի սուրբ եկե-
ղեցիս.... մն. Ժ. ար ժամ Բ. Հասանա զատկին. Բ. Մամա Խա-
թունին՝ Վարդավառին. Ա. Ռուզու... Բ. Խերխանին յայտնու-
թեան... կատարին, որ հակառակի կամ զրկել ջանա զայս
տեղիս ի Սուրբ Գէորգա, ոսոխն նորա Աստուած եղիցի...
զրեցաւ ի թվ. Հայոց ՉԺԴ.»:

Անապատս ունի և գաւիթ, որի մէջ կան իշխանազգի
ամփոփեալներ:

Գարիս որմին վերայ.

«ՈՂԳ. յանուն Աստուծոյ ես Պոռշ որդի իշխանին Վակա
(Վասակայ) յուսով միաբանեցայ Կոշիկ անապատոյ, տվի խաչ,
աւետարան .. նապատ, ճառ, միաբանքս տվին Սուրբ Խաչին
Ջ. ար ժամ, որչափ կենդանի եմ, իմ մարն, յետ ելից իմոց
ինձ. կատարիչքն արհնին, խափանիչքն դատին յԱստուծոյ»:

«... Ես Շղեղ որդի.. այ իմ ընչից գնեցի հող... բնակեցայ սուրբ
Նշանիս կամակցութեամբ եղբարց Կոշիկ անապատոյ, և տվին
ինձ ի տարին Բ. ժամ Սուրբ Գրիգորին աղուճացն, Ա. իմ որդի
Խուչախին, Ա. իւր մարն յետ ելից իմոց ինձ¹:

Անապատիս մօտ կայ միաբանական աւերակ խուցեր և
հանգստարան:

Ս. ՅԱԿՈՎԲ ՎԱՆՔ.

Կոշուում է նաև Մեծ-Իրանաց կամ Մեծ-Արանց Սուրբ Յա-
կովբ, որ շինուած է յանուն Մծբնայ Յակովբ հայրապետին մի
բարձր լեռնաբազկի սեռի հարթակին վերայ, որին մօտ է և
Քոլատակ գիւղն և Թբլղուն: Լեռնաբազուկս իւր սկիզբը առած
է Նատարի բերդասարիցն և հետզհետէ խո նարհուելով

---

¹ Նախ՝ անընթեռնելի են կետադրեալ բառերն: Երկրորդ՝ սոյն բոլոր
արձանագրութիւններից ակնեւ երևում է, որ Կոշիկ եղած է անապատիս
անունն.

Որ անապատիս գաւիթն գերեզմանատուն եղած է Ջալալեան տոհմի
մի ճիւղին. որ միջի տաճարն կոչուած է Սուրբ Ստեփաննոս, իսկ այ ու ձախ
կողմերին Սուրբ Նշան և Սուրբ Գէորգ:

հասած մինչև Թբիլու շէնի ստորոտն: Վանքս ունի նեղ, երկար և բարձր ձև, որպիսին էր Ղևոնդեանց անապատն և շինուած է անտաշ քարով առանց սիւների: Չունի փոքր խորաններ, այլ ունի միայն մի խորան: Չափազանց բարձր է բեմն, որ ունի միայն մի վերելակ սանդուխ հարաւային կողմից: Տաճարս ունի մի դռուն հարաւային և միւս արևմտեան կողմից, մի նեղ լուսամուտ արևելեան և միւս խաչագարդ արևմտեան կողմից և մի գաւթանման շինութիւն կից իւր արևմտեան կողմին, նոյնպէս շինուած անտաշ քարով, որի յատակն քլաչափ բարձր է վանքի յատակիցն: Գաւթիս ներսի դրան երկու կողմերում ևս կան երկու քարեայ խաչարձան: Հիւսիսային խաչարձանի վերայ.

«Թիւ ՈՂԲ. (1223) ես տէր Սարգիս կանգնեցի զխաչս ի տապանի եղբար իմո տէր Յակովբոսի արհի եպիսկոպոսի և Մեծարանց հայրապետին¹ յաղաւթս յիշեցէք»:

Հարաւային խաչարձանի վերայ.

«Թ. ՈՂԴ. ես տէր Սարգիս եղբար որդի տեառն Գրիգորա, եղբայր տէր Յակովբոսի առաջնորդ տանս Մեծարեանց կանգնեցի զխաչս բարեխաւս մեզ առ Աստուած»: Գաւթումս կան շատ ամփոփեալներ, սակայն մեծ մասամբ անտաշ և անարձանագիր են տապանաքարերն: Մի մոխրագոյն տապանաքարի վերայ փորագրուած է խիստ խոշոր տառերով. «Տէր Վարդան է տապանս արհի եպիսկոպոսին»:

Տանարիս հարաւային դրան սեմի վերայ

«Յիշխանութեան Զալալին ես խոթլու բէկ որդի խոյդանայ միաբանեցայ սուրբ աւետիս ընծայիւք, տվին ի տարումն Բ. ար ժամ ՚ի տաւնի զատկի, ով խափանէ, դատի յԱստուծոյ թվ. ՉԽԲ.»:

Երկրորդ վանք, որ պատկեց է առաջի վանքին արևելեան կողմին ունի միւսնոյն հին ոճը, իւր հիւսիսային կողմում ունի նաև չորս փոքրիկ խուցեր, որք նման են ճգնարանների, որոց մուտքն բացուած է տաճարիս միջիցն և որք ունին լուսամուտ-

---

¹ Գաւառիս առաջնորդին:

ներ հիւսիսային որմից: Երկու վանքերս ևս հին և խարխուլ են և տձև ու անճաշակ շինուած. բայց ունին հարաւային կողմում երեք կամարակապ աշքերով մի սրահ:

Սրահումն կան ամփոփեալ կաթուղիկոսներ.

«Այս է հանգիստ տէր Ոհանէս կաթուղիկոսին»:

«Առքստակէս կաթուղիկոս»:

«Միմէոն եպիսկոպոս»:

«Այս է հանգիստ Միմէոն կաթուղիկոսին թվ. ՌԿ.»:

Երկրորդ տաճարիս դրնից վերև արտաբուստ.

«ՈՎԱ. թիւ ես Խորեշահ ամուսին Վախտանգա, տէր Խաչենոյ, դուստր մեծին Սարգսի, քոյր Զաքարի և Իւանոյ, վերստին շինեցի գեկեղեցիս Մեծարանից ի փրկութիւն հոգոյ իմոյ Ա. Խ. (Ա. քառասուն) ժամ ինձ. յիշատակ իմ ծնողացն. Վախտանգ և զիս յաղաւթս յիշեցէք»:

«Ես Մուշեղ որդի Հեջբին միաբանեցայ սուրբ ուխտիս գնեցի զսուբ..... թվ. ՉԽԲ.»:

Վանքս ունի երեք թաղակապ հին խուց, երեք կիսաւեր խուց, շրջապարիսպ, մի թթենեաց պարտէզ, չորս հարիւր օրավար (դեսեստին) անտառ և հող¹, Մծբնայ Յակովբ հայրապետի աջը, մի պատուական աղբիւր, որի մօտ կայ մի բազմադարեան կաղամախի ծառ, որի շրջապատի հաստութիւնն է 7 մետր 35 սանթիմ: Վանահայրն է մի սարկաւազ:

ԻԹ. ԳԵԱՌՆԱՔԱՐ Շէն. Հիմնուած է Հաւապտուկ աւերակ վանքի արևելեան ստորոտի ձորում. բնակիչք հատուածեալ եկած են Առաջաձոր և Վանք գիւղերից. հողն վանքապատկան, բարեբեր, տեղական բերքերն նոյն, բառեխառն օղն և կլիման, գովելի ջուրն, տակաւին շունին եկեղեցի և քահանայ, վերջինս գալիս է Առաջաձորից: Ծուխ 12. ար. 59. իգ. 53:

Լ. Վանֆ, Վանֆ գեղ. Վանֆի շէն:

Այսպէս է կոչուում գիւղն, որ հիմնուած է Գանձասարի արևելեան հանդէպ Խաչեն գետակի ձախ կողմում: Աւելորդ է յայտնել թէ իւր անունը ստացած է վանք անունից: Սակայն հարկ է յայտնել թէ գիւղս բաժանուած է երկու թաղի, որք

¹ Խլուած են հողերն, կոտորած անտառներն և թողած մացառոտներն:

շատ հեռի չեն միմեանցից և որք ընդհանուր առմամբ կոչուում են Վանք, իսկ մասնաւորապէս ստորինն կոչուում է Հիւնայ—հող, իսկ վերինն Գոմայ—կայ: Գիւղիս բնակիչներն նախ բնակած են եղել Գանձասար վանքի մօտ, ուր մինչև ցայսօր մնում են տնաբակերն, ապա փոխադրուած են այստեղ: Ուրեմն բնակիչք բնիկ, հողն վանքապատկան, տեղական բերքերն նոյն. բարեխառն օդն և կլիման և անվնաս ջուրն, երկար կեանք 85—90, երկութաղի եկեղեցին է Գանձասար վանքն, քահանայ երկու:

Ծուխ (երկու թաղերում) 167. որոց հետ և Շահմասուրն. Ծուխ 180. ար. 849. իգ. 687:

Հղեգեան (5768 ոտֆ)

Սարումս¹, որ գիւղիս հիւսիսային կողմումն է, կայ մի խաչարձան Նահատակ անուն կամ Հղեգեանայ նհատակ: Ուխտատեղի է, բայց ո՛չ ոք չգիտէ նահատակիս անունը:

Եղուն խութ

Այսպէս է կոչուում այն քարակիր եկեղեցին, գիւղատեղին և հանգստարանն, որ գտնուում է Գոմայ—կայից բաւական վերև: Այս տեղից շատ հեռի չէ Ջրաղացաբարի հանձն, որ սեփական կալուած է Գանձասարայ վանքին:

ԳԱՆՁԱՍԱՐ ՎԱՆՔ (4168 ոտք) (19)

Հիմնուած է մի գեղեցիկ, բարձր և տեսարանաւոր սարահարթի վերայ, որ կողլահող սարից իբրև լեռնաբազուկ անջատուած և կախուելով ինչպէս գետակի վերայ վերջացած է: Տաճարս, որ շինուած է ամբողջապէս սրբատաշ, տորոնագոյն ազնիւ քարով, հիմնարկել տուած է Ջալալ---Դօլայ իշխանն յանուն սուրբ Յովհաննէս Մկրտչի չորս հրաշակերտ կամարների վերայ: Ունի մի աւագ և ութ փոքր խորաներ (որոց չորսն արևմտեան կողմում դրան աջ ու ձախ անկիւն-

¹ Լեռնաշրջան սկսուած է Գանձասար վանքի սարից, ձգուած Շահմասուր, Ծմակահող, Առաջածոր, Կիչան գիւղերի արեւմտահիւսիսային գլուխներից, անցած Արծաթահանքի մօտով և նիւլատրուելով հասած մինչև դաշտաբերանն:

ներում շինուած իրարու վերայ՝ հիանալի վերելակ սանդուխներով) երկու խորհրդարան, մի դուռն արեմտեան կողմից, մի հրաշագան կաթողիկէ, ութ փոքր, երեք միջակ, չորս բոլորակ և չորս մեծ լուսամուտներ և մի աւազան: Երկարութիւնն 16 մետր 95 սանթիմ, լայնութիւն 12 մետր 25 սանթիմ:

Վանքիս ներսում աւազանից վերեւ.

«Յանուն սուր Երրորդութեան Հար և որդոյ և Սրբոյ Հոգոյն այս գիր արձանի է, զոր ես նուստ ծառայ Աստուծոյ Ջալալ Դալա Հասան որդի Վախտանգայ՝ թոն մեծին Հասանայ՝ բնակաւոր ինքնակալ բարձր և մեծ Արցախական աշխարհի, թագաւոր և ի յոյնասահման նահանգի. զի հայրն իմ ի վախճան կենաց ելից իւր աստեացս անդարձ կտակի հաստատեաց ինձ և մար իմոյ Խորիշահի՝ որ էր դուստր մեծ իշխանաց իշխանին Սարգսի, զի շինեսցոյ՛ գեկեղեցիս ի գերեզմանատուն հարց մերոց ի Գանձասար, զոր սկսեալ մեր ի ՈԿԵ. թովն Հայոց աւգնականութեամբ բարերարին Աստուծոյ. և ի խփել լուսամտին արևելից մայրն իմ կրոնատրեալ չոգաւ յԵրուսաղէմ երկրորդ անգամ, անդէն ի դրան Յարութեան խարագնազգեաց ճգնութեամբ, բազմամեայ ժուծկալութեամբ հանգեալ ի Քրիստոս լուսոյ վկայութեամբ և անդէն պահեցաւ: Իսկ մեր զբազմածուփ կենցաղոյս ի մտի եղեալ փոյթ գործոյ արարեալ աւարտումն եղև շնորհաւ՛ ողորմութեան ամենագութ Տեառն ՈԶԷ. թովն գատէրեալ ամենազան ձևաւ, պատկերազան յարինակերտ գմբէթագարդ յարինուածով՛ յաւժարութեամբ կամաց մերոց, որպէս տեսանէ Աստուած. հոգացաւ զպէտս միաբանիցս գիւղարայս Մաշեղ, Հարչան-տուս բոլորոջն, մէկ լուծ հաշենաձոր, Նորաշէնկան գետն Այգեստան, Սեղնկնի, զոր իմ հայրն էր տուեալ Սահակայն, Փուրկատոստիցն, Արծա-թենիսն, որ ես տուի խաչաւ, գրաւ, մասամբք, նշխարաւ, պատուական ձուպածոյ ամենայն սպա-ստւ և հանդերձ երևելի զարդոյ՛ ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ. և Աստուծով ի մեր իշխանութեան

եկեղեցիքս ազատ են կամաւ տէր Վարդա- նայ առաջնորդի սուրբ ուխտիս և միաբանիցս գրեցաք ժամ զաւագ խորանն բոլոր տարին մեզ, և այլ ամեն եկեղեցիքս գա-տիկն իւր նրագալուցովն իմ հարն է Վախտանգայ, Աստուածածնին Դ. արն իմ մարն հո-րիշահին, և յայտնութիւնն իւր նրագալուցովն իմ աղբար Զաքա-րէի, զաւագ սեղանն, որ իմ է, յԱստուածածնէն մինչ ի խաչն իմ պապուն Հասանայ. յիսնա-կամտէն մինչ ի յայտնութիւն Մամբա-նայ իմ կենակցին, Ութորէից ելիցն մինչ ի առաջատուն հասա-րակաց անյիշատակաց, բարեկենդանին Ա. շաբաթն իմ եղբար Դաւիթն, Բ. (երկրորդ) շաբաթն իմ բուերն Մարինայ, աղունացից շաբաթ կիրակէն իմ եղբար Իւանէին, զատկէն մինչ ի Աստուածածինն և ի խաչն մինչ ի յիսնակամտուն ինձ Հասանայ: Աւրհնեցաւ եկե-զեցիս ի ՈԶԹ. թուին ի հայրապետութեան տեառն Ներսիսի Աղուանից կաթողիկոսի: Հաստատ է դիրս կաման Աստուծոյ, որ հակառակի, ոտխն Աստուած է և իւր սուրբն: Ան-տանի տանին մի ար ժամ Յովսասպի միայնակեցին կատարի կամաւ մեծին Հասանայ»:

Վանքս ունի, իւր արևմտեան կողմին կից և հրաշագան Գաւիթ, նոյնպէս շինուած սրբատաշ քարով, որ կառուցեալ է երկու միապաղաղ միջնասիւների և վեց պատկից կիսասիւ-ների վերայ: Միմեանց միջից անցած են չորս խաչաձև կա-մարներ, որոց վերայ բազմած է զանգակատան գեղեցկաքան-դակ գմբէթն: Գաւիթս ունի երկու դուռն հիւսիսային և արևմտեան կողմից, մի փոքր կաթողիկէ զանգերի համար, գմբէթի գլխին, 15 մետր 52 սանթիմ (արևելքից արևմուտք) երկարութիւն և 14 մետր 65 սանթիմ լայնութիւն (հիւսիսից հարաւ չափելով):

Արձանագրութիւն գալթիս. «Թուին ԶԺԵ. կաման ամենակա-լին Աստուծոյ ես Զալալ Դաւլաս որդի Վախտանգայ կողմանցն Արցախայ և ամուսին իմ Մամբան թոռն Բաղուց Թա գաւորին, և հարագատ որդին իմ Աթաբակն յետ կատարման եկեղեցոյս հիմնարկեցաք ժամատունս և բազում աշխատու-թեամբ աւարտե-ցաւ, գոր և հայցեմ անմոռաց յիշել յաղափս ձեր. փոքր ընծայ

տուի զՄտոգեղն իւր շարեհաւարովն, զնոանց իւր սահմանովն: Դարձեալ ես Աթաբալկա ընծայեցի յաւԺարութեամբ ոսկետուփ աւետարան և պատուական սուրբ նշան, զՔրիստա-փորն և զմեր հայրենի հարաւակուռն զԳլրին իւր սահմանովն. և սահմանեցին զխաչի ութաւեմն պատարագել զՔրիստոս: Եւ եթէ քրիստոսա-դաւան ոք հանել ջանայ, ի փառացն Աստուծոյ մահով և կենամբ նգոված է, և յիշատակ նորա մի՛ յիշեցի ա- ուաչի Աստուծոյ. և թէ մահմետական ոք զհողն հանէ այս եկե-ղեցոյս, առ հասարակ նգոված յԱստուծոյ և ի մարգարէից»:

Վանքում կան հետեւեալ գրչագրերն.

1) *Գրչագիր յայսմաւուրք գրուած թղթի վերայ, սկզբից և վերջից թափուած են թերթեր. անխնամ պահուելուց բորբոս-նած և ոչնչացած է:*

2) *Մի Սարգիս շնորհալի, գրուած թղթի վերայ, մեծադիր, պակասաւոր սկզբից և վերջից:*

3) *Մի հատ մեկնութիւն նարեկի գրուած թղթի վերայ, պակասաւոր սկզբից և վերջից:*

Աջեր մասունքներով.

1) *Արծաթեայ, ոսկեզօծեալ աջ, որի մէջ է մասն Ս. Յովհաննէս Մկրտչի, շինել տուած է Աղուանից Յովհաննէս կաթողիկոսն 1779-ին և նորոգել տուած է Բաղդասար մետրապօլիտն 1848-ին:*

2) *Արծաթեայ ոսկեզօծեալ աջ, որի մէջ է Տեառնեղբայր Յակովբ առաքեալին, ՌՃՀԴ. թուին շինել տուած է Աղուանից Եսայի կաթողիկոսն:*

3) *Արծաթեայ ոսկեզօծեալ աջ, որի մէջ է մասն Աղուանից Գրիգորիս Ա. կաթողիկոսին ՌՄՂ. թուին նորոգել տուած է Բաղդասար մետրապօլիտն:*

4) *Արծաթեայ աջ, որի մէջ է մասն Յակովբայ զլխադիր առաքեալին, ՌՃՀԶ. թուին յիշատակ է Թարխանու:*

Սրբոց մասունքներ խաչերով

5) *Արիւն Զաքարիա մարգարէի մի բիւրեղեայ խաչում:*

6) Մասն Յակովբայ Տեառնեղբոր եւ Պանդալիոն բժշկի զե-տեղուած մի արծաթեայ խաշում:

7) Մասն Ս. Գէորգի, զետեղուած արծաթեայ անճաշակ շինուած խաշում:

8) Մասն Պանդալիոնի մի արծաթեայ խաշի մէջ.

9) Մի արծաթեայ, տափակ և տապանած և զարդի վերայ գրուած է. «Շնորհիւ ամենագորին կամեցաւ մասնատուիս նշխարաց սրբոց Բանտալիոնի և Ուհանու Գբնեցոյն ձեռամբ Առաքել վարդապետի թվ. ՌՃԾԵ.»:

Գաւթումս ամփոփուած են.

«Այս է հանգիստ մեծին Զալալի. յաղաքս յիշեցէք. թվ. ՊԶ.»:

«Յովհաննէս կաթողիկոս»:

«Այս է... Գրիգոր ...ողիկոսին ..նից (Գրիգոր կաթողիկոսին Աղուանից) ի ՌՃԲ. թուին»:

«Այս տապան Եւեմիա կաթողիկոսին Աղուանից, որ է յազգէն Զալալ Դօլին ՌՃԽԹ.»:

«Այս է տապան Եսայի կաթողիկոսին Աղուանից, որ է յազգէն Զալալ Դօլին ՌՃՀԷ. թուին»:

«Այս է հանգիստ Դափթ կաթողիկոսի, (որ է) որդի Բաղտասար պէկին»:

«Այս է տապան Յօհաննէս Աղուանից կաթողիկոսին, որ է յազգէն Զալալ Դօլին թվին ՌՄԼԵ. ին»:

«Այս է Սարգիս Աղուանից կաթողիկոսին թվին ՌՄՀԷ. ին»:

«Այս է տապան Մեառապօլտին Բաղդասարայ մեծի արհին

Կայսեր պսակ հովուապետին

Տանս Աղուանից Հայոց ազգին,

Յազգէ Զալալ մեծ իշխանին

Տեառն Արցախական աշխարհին,

Թվին ՌՅԳ. 1854 Գ. յուլիսի»:

Գաւթի հիւսիսային դրան ճակատակալ քարի վերայ.

«Թվին ՁԻ. կաման Աստուծոյ եւ Յովհաննէս որդի Իւանէի առաջնորդ սուրբ ուխտիս Գանձասարայ հրամանաւ տեսոն հաշնն Աթաբակին յիմ հալալ արդեանց գնեցի զՎարդանայ թաղս մին շորից և զնա և այլ ընծէք տվի սուրբ կաթուղիկէս. միաբանքս տվին զՈհանու, զԱկոբա տանին զամէն եկեղեցիս ինձ պատարագ...»:

Վանքիս և գաւթիս որմերի վերայ արտաքուստ փորագրուած են բոլոր շարժական և անշարժ կալուած, ինչք նուիրողաց անուններն: Ընդօրինակում ենք այստեղ ամենը, նպատակ ունենալով ի լոյս ածել ժամանակակից անունները, նուէրները, կալուածները, հաւատքը, յոյսը, սէրը և ջերմեռանդութիւնը:

Հիւսիսային կողմում արտաբնուստ.

«Ես Այտինս, Խիմշէս որդիք Աթաբակին տվաք Ալմահայտար հողն ի սուրբ ուխտս Գանձասարայ առաջնորդութեամբ տէր Ներսիսի թվ. ՁԻԴ.»:

«Ես Սմբատ որդի Փիրհամզին տվի Բեմին հողն իմ պապեց հողուն սուրբ ուխտիս Գանձասարայ առաջնորդութեամբ տէր Ներսէսի թվ. ՁԻ.»:

«Թվ. ՁՂԵ. ես Սարգիս կաթուղիկոս որդի Հատիր Մէլիքին, թոռն մեծին Սայտունին և գնեցի զհայրենիքն ի Կասրայ գ. ըստակն, մինակ տան դ. ըստակն ու կէսն, Առատունոյ բ. ըստակն, Կոռալանայ դ. ըստակն տվի սուրբ ուխտս Գանձասարայ. ով զայս հայրենիքս հանէ ի սուրբ եկեղեցոյս, ԳՃԺԸ. հայրապետացն նզոված է, սուրբ Ովանիսիս (Յովհ.) Մկրտ.) կապած»:

«Կաման Աստուծոյ եւ Սայտունս որդի պարոն Աղբաստի տվի իմ հայրենեացն զՏանձաձոր ի սուրբ ուխտս Գանձասարայ առաջնորդութեամբ տէր Եղիային. սոքա ետուն տարուան Գ. ժամ. ով զայս հայրենիքս հանցէ, յեկեղեցւոյս, ԳՃԺԸ. հայրապետացն նզոված է թվիս ԹՃԾՁ. (1507 փրկչ. թուին)»:

«Թվ. ՊԺ. Իշխանութեամբ մեծի Իւանէի եւ տէր Կոստանդ մեծ փափագանաւ գնեցի զղանկականիս, սուրբ ուխտս բերի»:

«Ես Տուրսուն թոնն մեծի Զալալին տվի Մսերշին հողն ի սուրբ ուխտս Գանձասար առաջնորդութեամբ տէր Ներսիսի թվ. ԶԽԲ.»:

«Ես Պաստամ որդի մեծին Զալալին տվի Կուննի հողին կալէն վեր ի սուրբ ուխտս Գանձասարայ առաջնորդութեամբ տէր Ներսիսին թվ. ԶԻ.»:

«Ի թվս. ԶԻ. ես Պոտաղս ու Վախտանգս և այլ եղբարքս միաբանեցաք ու տուաք Փռուռանց, Կակաշանց, Ծաղկավանաց Գ. ըստակն տուաք ի սուրբ ուխտս Գանձասարայ առաջնորդութեամբ տէր Ներսիսի»:

«Յանուն Աստուծոյ ես Սասնայս Հանդաբերդցի եկի մեծ յուսով ի սուրբ ուխտս Գանձասարա իշխանութեամբ Աթաբակին, զիմ հոգոյ արդիւնքն կաթողիկէս տվի, միաբանես տուին զծառագարդն զամեն եկեղեցիքս ինձ պատարագ. Բ. ժամ իմ կողակից Մարհանին, ով խափանէ, իմ մեղացս պարտական է ԶԻ. թիս»:

«Յուսովն Աստուծոյ ես էսուզնաս դուստր մեծ ամիր Հասանայ, յետ մահուան մեծին իմոյ սահմանեցի զնա (?) սուրբ ուխտիս և տվի ընծայ տէր Յոհաննէսին. և միաբանքս տվին Բ. պատարագ ի տաւնի քառասնից... թվ. ԶԾ.»:

«Ի ՌՄԼԹ. թուիս կաման Աստուծոյ ձեռամբ տեսուն Յովհաննու կաթողիկոսին ես Ապաւ (Մէլիք-Աբով) ուզբաշի որդի Մէլիք Յովսէփա Թալիշու և իմ կենակից Հերիքնազ և որդիք Մէլիք Պէկլար և Մէլիք Ապաւ մեր հալալ արդեանց շինեցաք սրբոյ աթոռոյս Ազուռանից Գանձասարու երկու եկեղեցեաց (տաճարի և գաւթի) տանիսն և խախտեալ որմոննս բազում աշխատութեամբ յիշատակ մեզ և ննջեցելոց մերոց...»:

Գաւթիս արեւմտեան կողմում արտաքուստ.

«Կաման Աստուծոյ ես տէր Ներսէս Ամարասայ եպիսկոպոս եկի մեծաւ յուսով ի սուրբ ուխտս իշխանութեամբ Աթաբակին, միաբանեցայ, տվի զիմ հոգոյ արդիւնս, սոքա ետուն Ե. ար ժամ... ԶԼԱ.»:

«Կամաւ ամենակալին Աստուծոյ եւ Բարսեղ որդի Ապաշուր երիցու, ամուսին իմ Մամաւ... գնեցի զՏնկին երկիրն, տուի ի կաթողիկէս..... թուին ՉԻԵ.»:

Գաւթիս եւ տանարիս հարաւային կողմում արտաբուստ.

«Կամաւն Աստուծոյ եւ Վելիշանն և եղբարքս իմ որդիք Սայտունին թոռն մեծին Աղպաստու տեարք Խաչենու տուար Աշմանայ իւր Դ. սահմանաւն ՚ի սուրբ ուխտս Գանձասարայ առաջնորդութեամբ տէր Ներսէսի թվ. 2ԻԹ.»:

«Կամաւն Աստուծոյ եւ Մելիքս որդի Սայտունին թոռն մեծին Աղպաստու շուրջառ, սկի և այլ ընծայ Կակաչանց, Փտունանց, Ծաղկավանց.. տվի ի սուրբ ուխտս Գանձասարայ.....»:

Տանարիս հիւսիսային կողմում ամփոփուած են.

«Յովսէփ՝ գիտնական վարժապետ—վարդապետ¹ էր Աւագեանց Արցախայոյ պերն, տապան որպէս կարես, հանդուրժես, մեծն վարժապետն ի քեզ կրեալ գետեղես, զհինաւուրց երախտաւորն ամփոփես, զանխօս մանկունս ի սուրբ հօրէն որք թողես, եկայ՛ք ընկերք, ո՛ր դուք մուգայք սիրասունք գիօրս զմահյորդ արտասուօք ողբասցուք, եթէ Յիսուս զիւր Դագարոս արտասուեաց. 1847»:

«Այս է տապան Արիստակէս եպիսկոպոսին, որ էր եղբայր Երեմիա կաթողիկոսին ՌՃԼԳ. թուին»:

«Մովսէս խաչակիր վարդապետ վախճանեալ 1849-ին»:

«ՈՂԴ. եւ Ամադ կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն...»:

«Թուին ՈՄԱ. եւ Վախտանգ որդի Հասանայ կանգնեցի զխաչս ի տապանի..... (կոտրած է)»:

«Այս է տապան Գրիգոր վարդապետին, որ է ազգէն Զալալ Դօլին թվ. ՌՃՂԷ.»:

«Յովսէփ վարդապետ Իսրայէլբէկեան Զալալեանց թվ. ՌՅԺԲ.»:

Վանքս ունի մի քանի թաղակապ հին սենեակներ և շրջապարիսպ, որ ունի երեք դուռն—արևելեան, հարաւային և

---

¹ Այս է գիտնական Յովսէփ վարդապետի գերեզմանն, որ շատ տարիներ վարժապետութիւն արած է Արցախիս վանեաւումն:

արևմտեան կողմերից: Վանքս ունէր ընդարձակ հողեր, կալուածներ և անտառներ, ինչպէս տեսանք արձանագրութիւններից, որք այն աստիճան յափշտակուած են, մինչև անգամ մնացած է միայն 9000 արտավար հող ու անտառ, վասն որոյ բարոյապէս և նիւթապէս քայքայուում է աննման վանքս. հետզհետէ թափուում են քարերն և ոչնչանում, կաթում է շարունակ, զի խախտուած է տանեաց սալարկն, քանդուած է պարիսպն տեղ տեղ և շունի օրինաւոր դռներ. գողացուած են այնքան ընտիր ձեռագրերն, խոնաւութեան և անխնամութեան կերակուր եղած են մնացեալ ձեռագրերն, որպէս տեսանք. ամիսներով ժամ չէ ասուում վանքումս, քանզի ո՛չ կարդացող կայ, ո՛չ դպրոց, ո՛չ միաբան և ո՛չ գոնէ փոխասաց: Մի վանահայր վարդապետ կայ այստեղ, որ ունի մի ծառայ:

ՊԱՌԱՒԱՋՈՐԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ.

Այս տեղն, որ կոչուում է և Քեարխանի հարթ, գտնուում է վանքիցս վերև Խաչեն գետակի ձախ կողմի բարձրութեան վերայ: Այստեղ կայ մեծ գիւղատեղի, հանգստարան և երկու փոքր եկեղեցիներ, որք շինուած են պատկից: Տակաւին կանգուն են եկեղեցիներս, բայց փլած է գաւիթն, որ շինուած է եղել տաճարներիս արևմտեան կողմին պատկից. դեռ մնում են չորս պատերն:

Հարաւային եկեղեցու որմի վերայ

«Ո՛ւ» թուին և իշխանութեան Սմպատա ես Բարսեղ երէց ու Սարգիս և այլ եղբայրքս և Սանասի իրիցո որդիք մեր ժողովրդովս շինեցաք զեկեղեցիս և բերաք զզուրս, որք երկրպագէք զտեղիս, յաղաւթս յիշեցէք և Աստուած զձեզ յիշեսցէ»: Գաւթում հիւսիսային որմի մէջ հաստատուած մի խաչարձանի վերայ.

«Թիւն ՈՒԲ.» : Սորա մօտ մի այլ խաչարձանի վերայ.

«Թիւն ՈՅԷ. ես Սարգիս կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն հոգւոյ իմոյ յիշատակ Բ. Ժամի ի տարւոջն...»:

Հանգստարանում, որ կայ տաճարներիս արևելեան հանդէպ, մի խաչարձանի վերայ. «Թիւն Ութ, ես Գրիգոր կանգնեցի գսուրբ Նշանս Վասակ.....»:

ԴԱՐՊԱՄՆԵՐ.

Զալալեան մեծահամբաւ իշխանագն տոհմի ապարանն է այս, որ գտնուում է Վանքաշէն գիւղի հարաւային հանդէպ խաչէն գետակի աջ կողմի բարձրութեան վերայ և Հաւապտուկ վանքի արևմտեան կողմում: Մի ընդարձակ շինութիւն է այս, որ իւր մէջ ունի շատ սենեակներ մի քարուկիր պարսպի մէջ: Զալալ-Դօլայի ապարանիս մէջ աւելի ուշագրաւ է ընդունարանն և մի այլ սենեակ, որք ներկայացնում են ժամանակին ճարտարապետութեան և ճաշակին ոճը: Բարձրաշէն, ամրապատ, թաղակապ և գեղեցկատես են սենեակներս: Թաղերի տակ շարուած են վայելուչ և բարակ խոյակներ, որոց վերայ դարձրած ապա թաղերն կամարների վերայ, որք չեչ քարի ազնիւ տեսակիցն են, համակ սրբատաշ: Առհասարակ սակաւ են լուսամուտներն և փոքր: Չկարողացանք իմանալ սենեկաց թիւը, քանզի ծածկուած են խտացեալ մացառով, ծառերով և մորենիներով: Անհնար է հետազօտել առանց մացառուտը հարթելու:

Ապարանիցս մի քանի քայլ վեր, մի շարքի վերայ շինուած է անտաշ քարով երկու միջակ մեծութեամբ եկեղեցի, որոց հիւսիսայինն ունի մի աւագ և մի փոքր խորան իւր հիւսիսային կողմում. իսկ հարաւային կողմի պատկից տաճարն փոքր է, բայց ունի առանձին դուռն, երկու փոքր և մի աւագ խորան: Երկու տաճարներիս արևմտեան կողմում եղած է քարուկիր և թաղակապ սրահ, որպիսին էր Պառուածորինն, բայց խոնարհուած է այժմ ամբողջ թաղն: Անյայտացած են Ապարանի և տաճարներիս արձանագիր քարերն:

ՀԱԻԱՊՏՈՒԿ ՎԱՆՔ (մօտ 5000 ոտք) (20).

Աւերակ վանքս, որ Զաջուռ իշխանի ցեղի յատուկ դամբարանն է, շինուած է Դարպասների արևելեան կողմում, մի ձուածկ բարձրացած սարի գագաթին վերայ: Վանքիս արևելեան ստորոտումն է Գեառնաքար շէնն, հարաւային հանդէպ խոխանաբերդն, արևմտեան հանդէպ Դարպասներն և հիւսիսային ստորոտով հոսում է իսաչեն գետակն, որ կոչուում է իսաչենագետ: Վանքս փոքր է և թաղակապ, որ ունի մի փոքր գաւիթ իւր արևմտեան կողմում և մի սրահ տաճարի և գաւթի երկարութեամբ հարաւային կողմում: Այժմ խոնարհուած են են գաւթի, սրահի և փոքր խորանի թաղերն ամբողջապէս, բայց մնումեն տակաւին որմերն: Փոքր խորանի դրան նակատակալ քարի վերայ:

«Թիւն ՈժԲ. էր յիշխանութեան Հասանա որդո Վախտանգա և ամուսնո նորա Մամբանա ես տէր Յոնան Բվերորդի տէր Գրիգորո և Գեորգ եղբարորդի և այլ միաբանն շինեցաք գեկեղեցիքս ՚ի փրկութիւն հոգոց մերոց և յիշատակ ծնողաց մերոց...»:

Այլ քարի վերայ.

«Յանուն Աստուծոյ ես Աթանաս, որ զԳոգին երկիրն գնեցի ՚ի Հաւուց պտուկ տվի. հայր Գեորգ և այլ միաբանքս տվին ի տարումն Դ. աւր պատարագ Նոր կիրակէին. որ զհողն յեկեղեցւոյս հանէ, ՅԺԸ. հայրապետացն նզոված է...»:

Հանգստարանում, որ խիստ մօտ է, մի խաչի վերայ.

«Թուականն ՈՂԳ. էր ես Զաջուռ որդի իտղբակայ կանգնեցի զխաչս ՚ի տապանի որդոյ իմոյ Սմպատա, ոյք երկրպագէ...»:
Մօտ ստրին.

«Ես Վասակ կանգնեցի զխաչս ի տապանի եղբար իմոյ Աբու¹ Սեղայ». Զաջուռ իշխանն ևս իւր Հասան որդու գե-

---

¹ Արաբերէն արու նշանակում է հայր. իսկ Աբու-Սեղայ՝ Սեղի հայր. օրինակ Աբու Բեքր, Աբու Եւսուփ, նշանակում է Բեքրի հայր, Եւսուփի հայր: Բայց այստեղ Աբու Սեղ նշանակում է հայր Սեղ: Ինչպէս կարծում եմ Արցախեան նահանգում գործածուած ապեր բառն մնացորդ է Արաբացոց արու բառին: Այժմ ևս գործ են ածում Գեաթի-ապեր, Թիւնի-ապեր, ևն:

րեզմանի վերայ, որ Հեռի չէ Աբու-Սեդի տապանից, կանգնած է մի գեղեցկաքանդակ խաչարձան:

Վանքիս արևմտեան կողմում ոչ այնքան հեռի մի կիսատ և ընկած խաչարձանի վերայ.

«Թի. ՈՂԵ. յանուն Աստուծոյ յիշխանութեան Հասանայ ես Գլխորգ (Գեորգ) կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն հոգոյ իմոյ...»:

ՀԱՄԱՄԻ ՁՈՐ.

Ձորումս, որ գտնուում է Գեառնաքարից վերև կան բազա-նիքներ ջրածորի ձախ ափում, գիւղատեղի և հանգստարան և Անապատ անուն մի հնաշէն եկեղեցի: Այս ամենի համար աւանդաբար ասում են որ պատկանում են Զաջուռ իշխանին և սորա յետագաներին: Դեռ մինչև ցայսօր ժողովուրդն յարգանօք է վերաբերում իշխանական հին շինութեանց:

ԼԱ. ՇԱՀՄԱՍՈՒՐ Շէն. Հիմնուած է ղէպի Արծաթասարն երկարած լեռնաշղթայի հարաւային ստորոտում Վանքաշէնի և Ծմակահողի միջև, բնակիչք տեղափոխուած են Դիզակ գաւառի Առաքել գիւղից. հողն վանքապատկան և միջակ արդիւնաբեր. տեղական բերքերն նոյն. անվնաս օդն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 80. եկեղեցին նորաշէն, ծածքն փայտաշէն, քահանան գալիս է Վանք գիւղից:

Գիւղիս ծխաթիւերը և մարդաթիւերը մտցրած են Վանքաշինի հաշուոյն մէջ:

ԼԲ. ԾՄԱԿԱՀՈՂ ԳԻՒՂ¹. Հիմնուած է նոյն լեռնաշղթայի հարաւային ստորոտում Առաջածոր գիւղի և Շահմասուր շինի միջև, բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, տեղական բերքերն նոյն. սննդարար օդն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 80—85. եկեղեցին Ս. Ստեփաննոս, քահանայ մի: Ծուխ 40, ար. 226, իգ. 197:

---

¹ Թուրեքէն Բագարեանդ, իսկ հին անունն՝ Վանառ գիւղ կամ գիւղաբաղաւ:

Անկնունք եղցի.

Գիւղիս մօտ կայ մի հին եկեղեցի, որը հասարակութիւնն անուանում է Անկնունք, այս է ոչ օծուած է և ոչ անուն դրուած:

Վանառ աւերակ գիւղաֆաղափ.

Գիւղիս արեւելեան հանդէպ, վաճառ առուի ձախ ափի լանջի վերայ երևում են ընդարձակ աւերակի հետքեր-տնատեղեր, խանութների և այլ շինութեանց քարուկիր մնացորդներ: Այս է Զալալեան իշխանների գիւղաքաղաքն, որպէս ցոյց է տալիս և անունն և աւերակն.

Ոչինչ պակաս ընդարձակ ծաւալ ունի և Վաճառ գիւղաքաղաքիս հանգստարանն, որի մէջ սրբատաշ շէջ քարով կառուցեալ է մի եկեղեցի, որի երկարութիւնն է 9 մետր 8 սանթիմ, լայնութիւնն 6 մետր 15 սանթիմ: Հիւսիսային խորհրդարանի ետև կայ մի գաղտնի մուտք, որի ետև և մի անյայտ պահարան: Տաճարիս հարաւային կողմում, գրեթէ պատկից շինուած է մի երկյարկանի փոքր մատուռ նոյնպէս սրբատաշ քարով: Գետնայարկի մէջ կայ մի գերեզմանի նման շէնք, որ ուխտատեղի է: Վերնայարկ մատուռն ունի սեղան և լուսամուտ և դուռն արևմտեան կողմից: Փլած է մատրանս հարաւ արևելահայեաց կողմն:

Տաճարի արձանագրութիւնն.

«Ես Մամբան թագունի ամուսին Զալալ Դալին և թոռն Բաղուց թագաւորին, այսինքն Սիւնեաց, շինեցի զեկեղեցիս և տուի ընծայ Ալննայ հողն զիմ հոգոյ. սպասաւորս Ե. պատարագ առնեն ինձ, և ծննդեան ուր աւուրքն իմ ծնողաց առնեն, մինչ մեռանիմ՝ ինձ: Ով ոք որ գտուածս հանէ կամ զժամս խափանէ, դատի յԱստուծոյ և ի սրբոց թվին Զ. (1251)»:

Դրան արեւմտեան սեմին վերայ.

«Հրամանաւ աստուածաւէր իշխանին Հասանա տեառն իսաչեան ես Գրիգոր որդի քաջ զարականին Զաջուտա ետու զԱւանախոռոին երկիրն ի Սուրբ Նահատակս. տէրս և միա-բանս տուին ինձ Սուրբ Գրիգորի տանն Բ. պատարագ.....»:

Տանարիս արեւմտեան կողմում.

«Յանուն Աստուծոյ եւ Սարգիս Կարնու քաղաքացի սա-
լեցի եկեղեցիս և կանգնեցի զխաչերս ինձ և աշակերտի իմս
Յովհաննիսի, յաղաք...»:

Արդէն ընկած են խաչերն:

Փոքր մատրան արեւմտահայեաց ցախատին.

«Ես Պապաֆո և Խուբլաս տուաք զԳոխիներերն ի սուրբ
նահատակս, տէրս և միաբանքս տուին Ա. Ժամ, Դաւթի տանին
աղբայրակամ, կատարիչքն...»:

Մի ընկած քարի վերայ. «.ՉԺԸ. եւ Գելանշահեղեցի...
Ալանշաի կամ Եղերն և տուաք Սուրբ Ստեփաննոս. միաբանքս
տուին Ա. ար Ժամ ի տարուջն Ադնասանց (գուցէ Ատոմանց)
տանին կատարիչքն արհնին յԱստուծոյ»:

«Շնորհիւն Աստուծոյ եւ Հասան որդի Վախտանկայ և Խորի-
շահի տէր Խաչենու շինեցի զսուրբ եկեղեցիս՝ յորժամ յայտնեցաւ
մասունք սուրբ Ստեփաննոսի ի սոյն տեղուջս ի թոփն ՈՂԸ.
(1229). սահմանեցի ի սպասատուրացն զժամ զառկ- ին վասն ինձ
և վասն հօրն իմոյ¹»: *Միւսնոյն Զալալ—Դաւալ—Հասանն է ար-
ձանագրութիւնս գրել տուողն, որ շինել տուած է Գանձասա-
րայ հոշակաւոր վանքը, ինչպէս տեսանք:*

*Եկեղեցու հիւսիսային կողմում արտաքուստ կայ մի
նշանաւոր մահարձան, որի վերայ կայ երկու գեղեցկաքան-
դակ քարեայ խաչեր: Երկար արձանագրութիւն կայ խաչե-
րիս պատուանդանին վերայ, թէև եղծուած են գրերից շա-
տերն, այսու ամենայնիւ ընդօրինակում ենք եղածը նոյնու-
թեամբ, կէտեր դնելով պակասած տեղերում.*

«..... ԻՉԱ .....րդի կանգ.... աչս յիշատակ Զալալ Դա-
լին..... բարեխաւս ծ..... ի Քրիստոս թ. ՈՂԹ...»:

---

¹ Այժմ պարզուեցաւ մթութիւնն: Արձանագրութիւնս հաստատում է, որ յայտնուած է այստեղ Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի և նահատակի մատուցն. հաստատում է, որ երկար կատուներս շինուած են Փրկչական 1229 թու-ին և կոչուած Ս. Ստեփաննոս, իսկ եկեղեցին շինուած է 22 տարի յետոյ, Չ. (1251) թուին դարձեալ յանուն Ս. Նահատակի (Սուրբ Ստեփաննոս նահատակ):

ԼԳ. ԱՌԱՋԱԶՈՐ ԳԻՒՂ¹. Հիմնուած է նոյն լեռնաշղթային հարաւային ստորոտում, բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, անշրդի և միջակ արդիւնաբեր, տեղական բերքերն նոյն, առատ է լուբիան, պատուական օդն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 100. Եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, թաղակապ երկու կամարների վերայ, երկարութիւնն 16 մետր 13 սանթիմ, լայնութիւնն 9 մետր 15 սանթիմ և մի քահանայ: Եկեղեցոյս հարաւային կողմում. «Թ՛վին ՌճԺ և է. հայրապետութիւն Պետրոս կաթողիկոսին, գիւղիս տանուտէրութիւն Եաղուբ (Յակովբ) պէկին, աղսախկալութիւն Պհարին ես անարժան Դաւիթ էրեցս շինեցի զեկեղեցիս ՚ի յիշատակ հոգոց մերոց, ով կարդաք, ողորմի ասէք մեղաւորիս»: Ծուխ 197. ար. 814. իգ. 687:

Եկեղեցումս կայ մի ձեռագիր աւետարան գրուած թղթի վերայ, միջակ դիրքով, առանց պատկերի.

Յիշատակարանիցն. «Արդ շնորհին Աստուծոյ սկսեալ և ողորմութեամբն կատարեալ ՚ի ձեռաց մեզ. և բիծուն գրչիս Վարանէ (Վարդանէ) եպիսկոպոսիս ՚ի խնդրոյ Շմաւոն քահանայիս: Արդ գինեցի (գնեցի) զսուրբ աւետարանս ՚ի հալալ և արդեանց ինչից իմոց յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց»: Մատթէոսի վերջում գրուած է. «Զստացող սուրբ գրոյս և զծրաւո սորա զՅորդան եպիսկոպոս յաղաւթս յիշեցէք»:

Աստուածաշունչ. կայ և մի ձեռագիր սուրբ գիրք, որը գրած է խորով անուն ոմն, իսկ ստացողներն են Մելքիսեդեկ, Յովհաննէս և Մելիտէն քահանայք. բայց յայտնի չէ գրութեան թուականն: Երկրորդ անգամ սուրբ գիրքս գնած է Վաճառ գիւղաքաղաքացի պարոն Ըռուզ-բէկն և իւր կողակից Հաւրին (Հուրին): Վերջին անգամ նորոգել տուած են գիւղաքաղաքին բնակիչներն. «Զվերջին ար նորոգել տուող սուրբ Աստուածա-շունչս ես Մկրտիչ, ես Մեհրպապս, ես Շահպանդս, Վաճառի մեծն և փոքրն նորոգել տվինք սուրբ Աստուածա-շունչս... թվ. ՌկԶ.»:

---

¹ Զիլէք սար 5132 ում Առաջանորից վերև:

Աստուածաշունչս գրուած է թղթի վերայ, շունի պատկերներ, նախշեր և ծաղիկներ, բայց գեղեցիկ են գրերն և դիւրամ վերծանելի: Հոռօքի գրքի վերջում գրուած է.

«Կամաւ ամենակալին Աստուծոյ, փաթիշահութեան Զայան (Զհան) Շահիս Ուլու պէկս որդի Մէջլիսին՝ թոռն մեծին Ճալալին, ես Շահանշէս որդի Մեհրապին՝ թոռն Արղուծիների հայրենեացս մէջքն խաւաք իլաւ (եղաւ), պարոն Ուլու պէկին թալեղ¹ մէկ մարդ մեռաւ. Արապայ հողին վեր², գինացինք³ պարոն Աղայպաստին մուտ (մօտ). երեք սահրատին⁴ վեր արիւն կապեց, Արապայ հողն երեստ Ուլու պէկին, սահրատն շինեց Առաջաձորայ ջուրն⁵ ու վեր գայ Յամաք ձորն, ջուրն վեր գայ Յեց դրած քարերն. Պզտիկ Փոսն, վեր գնայ Կապն, գեայ գինայ Արապայ ջոթերն, գինայ Արապայ հողն, գինայ սարն, վեր գինայ Սրխէ աղբիւրի հողն վեր գինայ Սթոռ, վեր գեայ Հաւազայ խոռն⁶, վեր գեայ Խառն, վեր գինայ Քարհատն, վեր գինայ Քարի ջաղացն, գինայ գետն⁷: Այսչանք⁸ հանդ տեղ ա Շահանշին, իւր հայրենիք է, այլուն պուն բան չկայ (այլում ոչինչ չկայ). որ այլալլում անի, այն (նա) նահլաթ իլնի⁹. այս պայմանիս կապած Եղիա եպիսկոպոս առաջնորդ Գանձասարայ վկ¹⁰. ես Յովհաննէս կաթուղիկոս որդի Զալալին, թոռն մեծին Աթապէկին վկ. ես Աղայպաստի որդի Ճալալին վկ. ես Աղէկս որդի Ճալալին վկ. ես Միրզալիս որդի Տուրսունին վկ. Պաստամս վկ. ես Ամիր Հասանա որդի Ճալալին վկ. Թ. ԶԵ. (1456)»:

Երկու փառեայ խաչարձան. Կայ գիւղիցս Ծմակահող տանող ճանապարհի վերայ, բերդի հիւսիսային հանդէպ, խիստ մօտ: Մարդաշափ բարձր և մեծ խաչարձաններս կանգնել

¹ Մի մարդ մեռաւ Ուլու պէկի կողմի մարդիկներից:

² Վեր գնացինք Արապայ հողից:

³ Գնացինք:

⁴ Երեք սահմանների վերայ:

⁵ Դատատուն սահման որոշեց Առաջաձորի ջուրը:

⁶ Իջնէ Աւագի մօտն (ֆանդուած տեղն):

⁷ Խաչեն գետակն (Խաչենագետն):

⁸ Այսչափ անդ տեղ է:

⁹ Նզովեալ լինի:

¹⁰ Այս կապած պայմանիս վկայ եմ Եղիա և այլն:

տուած է իւր ծնողաց գերեզմանների վերայ Սէր անուն ոմն.
«Դ թվ. ՈԶԶ. ես Սէրս կանգնեցի զխաչս ծնողին Մայր Տիկին
(Մայր Տիկնոջ), որք երկիրպագէք Աստուծոյ Քրիստոսի,
յաղաւթս յիշեցէք»:

Ճգնաւորի հանգիստ.

Ա. Ճգնաւորի բնակարանն և գերեզմանն գտնուում է
գիւղիս եկեղեցուց վերև քարայրին մէջ, որի առաջի երեսն
պատած, մի լուսամուտ և մի դուռն թողուած է: Այժմ քան-
դուած է պատի վերնամասն: Ո՞վ է և ինչ անուն ճգնաւոր.
— ո՛չ ոք չգիտէ:

Բ. Համանման քարայր և ճգնաւորի գերեզման կայ նաև
Ճգնաւորի ձոր կոչուած տեղում, գիւղիս արևելեան կողմում:

Գ. Յար և նման ճգնաւորի քարայր և գերեզման կայ և
գիւղիս արևելեան կողմում Անապատի մօտ:

Անապատ. Գիւղիս արևելեան կողմում, մի բարձր քեր-
ծի տակ, բարակ ջրածորի, բարձրից թափուած ջրվէժի աջ
կողմում, Շապարանց Յարութիւնի պարտիզում կայ երկու
փոքր եկեղեցի, որք համարեա՛ թէ կից են միմեանց: Եկեղե-
ցիներս գրեթէ մեծ մասամբ գոյացած են քարայրից, որի ա-
ռաջի կողմ քարուկիր պատով պատելով ձևացրած են եկե-
ղեցիներ:

Արևելեան եկեղեցին ունի երկու խորան. մինի վերայ
գրուած է. «Սուրբ Ովաննէս Մկրտիչ»: Իսկ մուտքի արևելեան
կողմում մի քարի վերայ. «Խորանք սաւրին (սորին) է, որ
դրախտի նման են, երկնաւորի Հոգուն սուրբ են՝ զաւրաւարի՝
քրիստոնէից փրկանաւորեցաւ¹ ՚ի փրկութիւն Կարապետս և ի
լուսաւորութիւն հոգոյ նորա շինեցաւ խորանս յիշատակ
սմայ»:

Իսկ արևմտեան եկեղեցին չունի գրութիւն:

Եկեղեցիներիս դռների առաջ, (հարաւային հանդէպ) մի
մեծ և անտաշ քարի վերայ.

---

¹ Մինչև 1 թուանշանս փորագրուած է մուտք7 մի քարին վերայ, որպէս
գրեցի, իսկ թուանշանիցս վերջն՝ մի ընկած քարի վերայ է:

«Յորժամ նկարեցան հզար հանֆս, թիւն ՈՂԸ. էր, ես տէր
հաչի Նոյշալա, գրեցան, նկարեցան. կատարեցաք, առաք. և էջս
յանող սորա մեր որդի՝ սուրբ տնարէնութեամնաՔրիստոսի
բարեխաւս հոգոց և մարմնոց և ի պարծանս...: Տէր եղիս շինեց
զՍուրբ Անապատս և ի սմա յեծէ, ի սմայ թշնա-մին կործանեցէ
սորա. այլք բարեկամ են սմայ. սա բարե-խաւս է նոցա, որք
միաբան են. սոցա բարին քո Տէր առատ խաղաղութեամբ ...ցէ,
մնասցէ նմա այժմս ահա և հանդեր-ձեալսն, ոչ միայն ՚ի մի
աչեալ, այլ արհնեալ եղիցին միաբան: Մայր Տեանն.. միամար
իմ, յուսացեալ ի Միածինդ քոյ, յուսաւորեա ընդ սուրս քո»:

Քարիս արեւելեան երեսին.

«Որ Աստուծոյ արեայ Զալալ Դաւլայ և Աթաբակ որդին, որ
Աստուծոյ¹ իշխան հաչենոյ և Ըռանայ², Ուֆան մանուկն
Հասանայ սաղաք գոլ Աստուած ու մեծ փաթշայան պարոն շահ
տէր Միֆան Աստուծոյ սիրով մեաբան նայ ՚ի սմա ՅԼ: (330)
մեծամեծ իշխանք և զարքն ՌՅ. (1300) աջ միահամուռ, համակից
միմեանց արհնեալ և զարացեալ եղիցին ՚ի կամս Աստուծոյ
Հաւր և նմա փառք յափառեանս ամէն: Տունկս բարի, ծառս ամենի,
պտուղն իբր հազար բարի, ով փափագի՝ աստ վայելէ, կենաց
յուսոյն նա հասանի, ողորմի Աստուած միաբանեղոցս ՚ի սմա
սիրով և արդեամբք յամենայն բարեպաշտ իշխանաց մերոց,
տացէ Աստուած զբարեմտութիւն հոգոց, մարմնոց մերոց. ամէն»:

Կարմիր եղցի. *Գտնուում է Առաջածորիս հիւսիսային
կողմում. գիւղիս ձմերանոց գոմերի մօտ: Բոլորովին կանգուն
է տաճարս, որի մօտ կայ և գիւղատեղի և հանգստարան:*

Նահատակ. *Նոյն կողմերում քարուկիր փոքր եկեղեցի,
որի մօտ նոյնպէս կայ ընդարձակ հանգստարան և մեծ
գիւղատեղի:*

ԼԴ. ԿՈՃՈՂՈՒՏ ԳԻՒԴ, Հիմնուած է նոյն լեռնաշղթայից
(Եկեղանայ սարից) դէպի հիւսիս թեքուած մի սարահարթի

¹ Կա՛մ Որ ըստ Աստուծոյ և կամ Աստուծով և կամ յաստուծոյ:

² Առանի երկրին իշխող:

վերայ. բնակիչք տեղափոխուած են Վանքաշէնից, հողն վանքապատկան, տեղական բերքերն նոյն (չունին ոչխար), ամենապատուական օդն, կլիման և ջուրն, սքանչելի տեսարանն, երկար կեանք 100 տարի, եկեղեցին Ս. Աստուածածին, ծածքն փայտաշէն, քահանան գալիս է Վանք գիւղից:

Վաղուց արդէն բնակիչ եղած է գիւղումս. հին է և եկեղեցիս և հանգստարանս, որ եկեղեցուս շրջապատումն է: Տաճարիս դրան մի խաչքարի վերայ. «ՈՂԸ. Ես Սարգիս որդի Ասլանայ եկի ատար աշխարհ. կալայ հագս մայր իմ (շալակեցի մայրս) Շահհնար, յաղաթս յիշեցէք»:

Գիւղիս և Արուսիւնաշինի ծուխերը ձգած են Վանքաշէնի վերան:

ԱՄԵՆԱՓՐԿԻԶ ՎԱՆՔ.

Հիմնուած է Կոճողուտի արևելեան հանդէպ եղած մացառուտ ձորում, այն առուակի հեղեղատի աջ կողմի բարձրութեան վերայ, որ խառնուում է Թարթառին: Վանքս ունի բոլորակաձև և բարձր շինութիւն և կաթուղիկէ և մի դուռն արևմտեան կողմից: Քանդուած են այժմ խորանն, կաթուղիկէի սալկախն և դռնագլխի քարերն: Հանգստարան է վանքիս շուրջն, որոց մէջ կան գեղեցիկ ու մեծ մեծ խաչարձաներ: Վանքս ունեցած է միաբանից սենեակներ, որք կործանուած են այժմ: Ամայի է վանքս:

Խորատաւանայ մատուռ. Շինուած է վանքիցս վերև երկու բարակ ջրերի մէջ: Աւերակ է այժմ մատուռս, որի մօտ է գիւղատեղի և հանգստարան:

Թխախառ. Գիւղիս արևմտեան կողմում կայ այս անուամբ գիւղատեղի, հանգստարան և աւերակ եկեղեցի.....:

Գիւղիցս վերև կայ կիսաւեր մատուռ և ընդարձակ հին հանգստարան. որի մէջ մի խաչարձանից. «Թ. ՈՂԷ. Ես Սարգիս որդի Բագար (ատայ) կանգնեցի զխաչս մար իմոյ Ազ (իզին)»:

ԼԵ. ԱՐՈՒԹԻԻՆԱՅ ՇԷՆ կամ ԿԱՐՄԻՐ-ՔԱՐ. Շինուած է մի ձորակի երկու լանջերի վերայ, նոյն լեռնաշղթայի հիւսիսային

կողմում. բնակիչք տեղափոխուած են Վանք գիւղից. հողն բէկական, տեղական բերքերն նոյն, սննդարար օղն, կլիման և ջուրն. երկար կեանք 85—90 տ. եկեղեցին, քահանան և հանգստարանն Վաղահաս գիւղինն է:

Գիւղիս արևելեան հանդէպ Երի—Հոռաթաղ¹ կոչուած տեղում կայ գիւղատեղի. հանգստարան և կանգուն եկեղեցի, նոյնպէս հարաւային կողմում եղած անտառում կայ աւերակ եկեղեցի, հանգստարան և գիւղի տեղ: Նոյնպէս Վարի և Վերի Ղամշուտ-ծով (Եղեգնուտ-Լիճ) անուն տեղում կան գիւղատեղեր, հանգստարաններ և աւերակ եկեղեցիներ:

19. ՎԱՂԱՀԱՍ կամ ՎՂԱՀԱՍ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է նոյն լեռնաշղթայի հիւսիսարևմտեան կողմում, Թարթառ գետի աջ կողմի բարձրութեան վերայ. բնակիչք բնիկ. հողն վանքապատկան, անջրդի և բարեբեր, տեղական բերքերն նոյն, պատուական օղն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 100 տ. եկեղեցին Մայրաքաղաք կամ Տիրամայր, քարուկիր և խիստ հին, քահանան գալիս է Վանքից: Ծուխ 40. ար. 160. իգ. 166:

Գիւղիս եկեղեցին սովորաբար կոչուում է Մայրաքաղաք, որի շրջապատում կայ մեծատարած հանգստարան: Եկեղեցու մեծութիւնից և գերեզմանատան ծաւալից երևում է որ ժամանակաւ հոչակաւոր, վանք եղած է մայրաքաղաքս և բազմաբնակիչ գիւղս, որ փոքր է այժմ: Վանքս կամ եկեղեցիս, որ ամբողջապէս շինուած է տորոնագոյն սրբատաշ քարով, ունի մի մեծ գաւիթ, հարաւային եկեղեցի և գրադարան: Ամբողջ շինութեանս երկարութիւնն (արևելքից արևմուտք) 14 մետր 45 սանթիմ, լայնութիւն 12 մետր 97 սանթիմ: Տարօրինակ ձև ունի գաւիթս, որի արևելեան հիւսիսային անկիւնն գրադարան է, իսկ արևելեան միջին և արևելեան հարաւային մասն երկու խորաններ և արևմտեան մասն գաւիթ, որի ամբողջ կամարներն խոնարհուած են և մնում են միայն չորս պա-տերն: Սակայն կանգուն են գրադարանն միջի միջակ և հարաւային փոքրիկ խորաններն: Գաւիթս հարա-

---

¹ Երի՝ նշանակում է Վերի, Վարի—Հոռաթաղն արդէն գոմանոց է, բայց կան դեռ մի քանի գերդաստան: Հոռաթաղ՝ նշանակում է Ուրի ծառի թաղ:

ւային կողմին պատկից է մի նեղ, ցածր և բարձրաշէն եկեղեցի, որ ունի մի միայն փոք խորան հարաւային կողմում և մի մեծ խորան:

Գաւթի միջի խորանի նակատին.

«Աստուծոյ շնորհին եւ Կոստանդին (Ա.) կաթողիկոս ամենայն Հայոց միաբանեցայ եպիսկոպոսարանիս ՚ի ձեռն հոգևոր որդոյ իմոյ տէր Մարգարէին, յիշխանութեան Մեծի Զալալ Դաւիթ և առաջնորդութեան սուրայ տեառն Ներսիսի Աղուանից Կաթողիկոսի, և այլ սպասատրք սուրբ ուխտիս հաստատեցին Գ, պատարագ ի տանի տեառնընդառաջին Բ. ինձ, Ա. տէր Մարգարին. կատարիչն օրհնին յԱստուծոյ: Ով հանէ զաւետարանս յեպիսկոպոսարանէս, ինքն եղիցի որոշեալ և հանեալ ՚ի փառացն Աստուծոյ. ՚ի թվիս ՈՂԵ. Էր»:

Խորանի աջ կողմում. «ՈՒԲ. թուականութիւն Հայոց ՚ի հայրապետութիւն տեառն Գրիգորոյ եւ Հասան որդի Վասակայ շինեցի զեկեղեցիս.....»:

Գրադարանիս հարաւային պատի ստորոտում.

«Յառաջնորդութիւն Գրիգորոյ եւ Սիմէոն և եղբարք իմ ետու շինել զփոնախոցս և կազմել զգրատունս և եղբարք ետուն Բ. արպատարագ. կատարիչն արհնին...»:

Քանդակագրուած է գաւթիս դրան արտաքին ճակատին.

«ԶԳրիգորէս և զմայր և զամուսին իւր յաղապս յիշեցէ՛ք թիւ ԶԺԷ.»:

Գաւթիս արևմտեան և հիւսիսային կողմերում արտաքուստ եղած են ընդարձակ արձանագրութիւններ, որոց մէջ յականէ յանուանէ նշանակուած է եղել վանքիս նուիրուած անշարժ կալուածների քանակութիւններն, տեղերն և նուիրողաց անուններն: Գրուած քարերս քանդած և անյայտացրած են..... այժմ բաց մնացած են քարերի տեղերն:

Վանքիս հիւսիսային կողմում մի խաչարձանի վերայ.

«Յանուն Աստուծոյ եւ Յոհան գրասէր և Վախտանգս կանգնեցաք զխաչս ՚ի տապանի որդոյ իմոյ Գրիգորի..... թիւն ՈԿԲ. Էր»:

Վաղահաս գիւղիս շրջակայքում. Հին Վաղահաս գիւղն գտնուում է նորիս հարաւային կողմում, որ ունի ընդարձակ գիւղատեղի, կիսաւեր մեծ եկեղեցի և ճոխ հանգստարան և մի քարեայ բարձր խաչ, որի երկարութիւնն աւելի է 3 մետրից:

Կամիր-Վանք, որ բարձր է փոքր ինչ աւերակիցս, և որ փոքր եկեղեցի է առանց կաթուղիկէի, բայց իւր մօտ կայ հանգստարան:

Վահին անուամբ երկու մատուռ, որք գտնուում են Հին-Գայլ¹ (Ղոջա-Ղուրդ) սարի վերայ: Մատուռներիցս, որ ուխտատեղի են, մէկի վերայ երբ լցնում են ջուր, անձրև է գալիս, իսկ միւսին վերայ երբ վառում են կրակ, արև է անում: Վաղահասցիք կատարում են այս գործողութիւնները երաշտային և անձրեւային տարիներում:

Վաղահաս գիւղիս արևելեան կողմում կայ Մատաղիս անուն գիւղատեղի, որ շատ հեռի չէ և ունեցած է՝ ըստ աւանդութեան՝ 800 տուն: Աւերակիս հիւսիս-արևմտեան կողմում, Թարթառ գետի աջ ափի մօտ կայ մի քարուկիր կիսաւեր մատուռ, քարուկիր կամրջի աւերակ և մեծ մեծ քարեայ խաչարձաններ:

Խունկըթալա կոչուած տեղում ևս կայ աւերակ գիւղ, եկեղեցի և հանգստարան:

Վաղահաս գիւղիս արևմտեան հանդէպ, խիստ մօտ է մի հին մատուռ, որի դուռն և արևելեան լուսամտի արտաքին կողմն քանդուած են:

ԽԱԹՐԱՅ ՎԱՆՔ ԿԱՄ ԽԹՐԱՎԱՆՔ.
(Դերեզմանատուն Դոփեանց ցեղին)

Հիմնուած է Դոփեանց Գրիգոր իշխանի գանձով Թարթառ գետի աջ կողմի բարձրութեան վերայ մի սարահարթում, որ հեռի է Վաղահասից դէպի արևմուտք 3½ մղոնաչափ: Կառուցեալ է շորս սիւների վերայ, որոց երկուսն միապաղաղ են և

¹ Բարձրութիւն Գայլասարիս 7875 է:

միւս երկուսն երկերկոտոր շորս կամարների գլխին բազմած է գմբէթն: Վանքս ունի երկու փոքր և մի աւագ խորան, մի առանձին խորան ևս հիւսիսարևմտեան կողմում տաճարիս արևմտեան անկիւնում, մի գաղտնի պահարան հիւսիսային դասի ձեղունի մէջ¹, երեք դուռն հարաւային, արևմտեան և հիւսիսային կողմերից, 17 մետր 10 սանթիմ երկարութիւն, 14 մետր լայնութիւն:

Արտաբնուտ տանաթիւ արեւելեան նակատին.

«Ւ ՈՄԳ. (1204) քուփս ես տէր Յովհաննէս շինեցի գեկեղեցիս (արդեամբ նոյն իշխանի) և ժողովեցի զխանս և զգիրս որ սմա և արկի զՋոթացն այգին և զՄատաղիսն² բազում աշխատութեամբ, և ետու զվանֆս իւր ամէն սահմանաւն իմ եղբարս (եղբօրս) Հասանայ և իւր որդեանցն Հաթերֆու տեառն միջնորդութեամբ. ով խափանէ, խափանեսցի ի կե-նացն Աստուծոյ»: «Յանուն Աստուծոյ այս իմ գիր է Հասնայ որ երբ իմ աղբերս գեկեղեցիս շինեաց ու զվանֆս ինձ երեւ, ես զԽնձորոյ Բակս իւր սահմանով ի ի յեկեղեցիս տուի, ով հակա-ռակ կայ, Աստուծոյ հակառակ կայ, ով գայս գիր խափանէ, չունի թողութիւն յԱստուծոյ»:

Մի շարդուած կիսատ ֆարի վերայ.

«Կաման Աստուծոյ ես Հասան և մայր իմ Շուշիկ շինեցաք գտուրբ կամար, Պետրոս հար իմոյ..... թվ. ՈԿԳ.»:

Վանքիս ներսում բեմի երեսին.

«Շնորհիւ Քրիստոսի ես Ասիէ³ դուստր արքայաշուք իշխանին Տարսայիճի, թագազարմ մարն իմոյ Մինա խաթունին, նպաստ եղեալ քրիստոսապսակ գլխոյ իմոյ մեծափառ իշխանին Գրիգորի ՚ի շինութեան լուսանուէր սուրբ եկեղեցւոյս, կամեցայ ի ձեռն քահանայապետին մեծի տեառն Յովհաննիսի՝ զիմ յարդար ընչից կանգնեցի Բեմի սեղան ՚ի գենմանն Քրիստոսի, զի յամենայն կիրակէ և շաբաթ տաւն ծննդեան և

¹ Գաղտնի պահարան կայ և աւագ խորանի գլխին:

² Միւնոյն Մատաղիսն աւերակ գիւղ է, որ էր Վաղահասի արևելեան կողմում:

³ Տես սորա մասին Գարգման գաւառի թարգմանչաց վանքի աւետարանի յիշատակարանը:

տեառնընդառաջին, աստկին, զվարդավառին, աստուածածնին և սուրբ խաչի ինձ կատարի պատարագ զամեն եկեղեցիքս. որ և տուի զմեր խաչ հողն Բլրի հանդի զսենեկական աս. բահի ջուր, թէ ոք ՚ի մերոց կամ յաւտարաց զայս յայս եկեղեցւոյս հանէ կամ զպատարագն խափանէ, ՚ի փառաց որդւոյն Աստուծոյ, որոշեալ եղիցի»:

Ձախակողմեան փոքր խորանի վերայ. «Այս ձախակողմ խորանի սուրբ Պռոկոպիոս է, զմեծ տէր Յովհաննէս շինող եկեղեցոյս որդի Դաւիթին, եղբայր մեծ իշխանին Հասանայ յաղաւթս յիշեցէք»: «Աջակողման սուրբ Մինաս, զՄինա խաթուն դուստր մեծ իշխանին Ջալալին և ամուսին Տարսայիճին յաղաւթս յիշեցէք»:

Վէմ քարի վերայ.

«Աստուած ողորմեա՛ Ամպատիս եղբար...»:

Հիւսիսային վերջի սիւնի վերայ.

«Աստուծով ես Ագարիա միաբանեցայ սուրբ ուխտիս, տէր Յովհաննէս և միաբանօս տուին Ա. ար ժամ համբարձման...»:

«Կամաւմն Աստուծոյ և Հասանայ և տէր Յովհաննիսի ես Յակոբ ստացայ զսոյնս (սիւնս) հալալ արդեամբք իմովք, և միաբանօս ետուն ի տարւոջն Դ. պատարագ...»: Վանքս նորոգուած է ՌՃԽ. թուին Հայոց Յօհան, Բարսեղ, Աթանաս և Ղազար վարդապետների ձեռնով:

Վանքումս, մէջ տեղին մօտ, կայ մի գերեզման, որի տապանաքարի արձանագրութիւնը անհնարին եղաւ կարդալ, քանզի պատեց միգամածն, մթնեց տաճարիս ներսն, չկար մոմ վառելու, մօտենում էր երեկոն, Յ¹/₂ մղոնաչափ (մօտ 25 վերստ) ճանապարհ ունէինք գնալու և այն գազանների միջով. վասն որոյ մնաց առանց կարդալու: Սակայն գիտենք հաստատապէս, որ բարեպաշտուհի Ասփայի մարմինն ամփոփուած է տաճարումս: Օրհնեալ տիկինս Մեծ-Սիւնեաց Տարսայիճ իշխանին դուստրն էր և Դոփեանց քաջ Հասան իշխանի որդի Գրիգոր իշխանին ամուսինն: Ասփայ տիկինս վախճանուած է Հայոց ՉԿ. (1311) և ամփոփուած վանքումս (տես նոյնը թարգմանչաց վանքի աւետ. Ա. յիշատակարանը):

Զանգատուն Շինուած է¹ վանքիս արևմտա-հիւսիսային անկիւնում արտաքուստ, երկյարկ և սրբատաշ տորոնագոյն քարով: Վանքս ունի շրջապարիսպ, քարուկիր սենակներ և խուցեր իւր հիւսիսային կողմում: Այժմ աւեր է պարսպի հարաւային կողմն և մի քանի խուցեր: Պարսպի մեծ դուռն, որ հիւսիս-արևմտեան կողմից է, դեռ կանգուն է իւր պատերովն: Վանքս շրջապատուած է անտառախիտ վաղեմի ծառերով:

Վանքիս կալն. Շինուած է տաճարիս արևելեան հանդէպ, ձորի աջ կողմի սեռի վերայ: Կալիցս փոքր ինչ վերև նոյն սեռի վերայ կայ մի քարուկիր մատուռ, որի մօտ նաև այլ կալեր:

Խաչարձան եւ կամուրջ. Վանքից ներքև Թարթառի վերայ կայ մի հին կամուրջ և կամրջիս մօտ մի խաչարձան, որի վերայ քանդակուած է. «Կաման Աստուծոյ եւ Ասփայ դուստր մեծ իշխանին Տարսայինին և Մինայ խաթունին և ամուսին հսկայազաւր իշխանին Գրիգորի որդոյ մեծ իշխանին Հասանայ ֆաշի տեառն Աղուանից կապեցի զխաչս, շինեցի զկամուրջս յիշատակ հոգոց անցելոց, ներկայից և ապագայից»:

Այլ խաչարձանի վերայ. «Յորժամ թուականն էր ՈԶ. (1201) բարեպաշտ պատրոնիկն Վասակ թոռն Իւրիկայ թագաւորին, որդի Հասանայ որդոյ Սակոյ տեառն Հաթերոյ, Հանդաբերոյ, Հաւֆախաղացին, եղբայր Վախտանկայ Նորին աթոռակալի եբեր զխաչս և ոչ կարաց կանգնել վասն անպարապոսեան. ֆանգի երթեալ եղև ի Գոլաշտեան և առ գնա յանարինաց աւգնութեամբն Աստուծոյ և բնակեցոյց անդ զորդին իւր և ինքն նահատակեցաւ ի վերայ ֆրիստոնէից և իջեալ լոյս ի վերայ ի տեսութիւն բազմաց. և յետոյ ՈՄ. թուին կանգնեցին որդիք նորա հոյդան և հաւախին յիշատակ հոգոյ նորա և յերկարութիւն կենաց իւրեանց...»:

Պէտք չէ մոռանալ իմ առաջնորդը, որ վաղահասցի մի քաջ, սրտոտ և զուարթ երիտասարդ էր Գրիգոր Օհանեանց անուամբ և որ օգնեց ինձ ամեն կերպով:

---

¹ Շինել տուած է Վահրամ իշխանի որդի Սարգիս եպիսկոպոսն (տես Դատի վանուց արձանագր. շարքում):

Խոթայ վանքից ներքև, Թարթառի աջ ափերի վերայ, հետևեալ աւերակ գիւղերում կան աւեր եկեղեցիներ, մատուռներ և հանգստարաններ—Ջոխտակ-եղցի, Վարդանայ գիւղ, Մըշման շինատեղ (ընդարձակ աւերակ):

ԽԱՉԵՆ ԳԱԻԱՌԻՍ ԲԵՐԴԵՐՆ.

Ա. Շիկաբար (21) որի տեղն այժմ կոչուում է Քարագլուխ, իսկ սորա հիւսիսային բարձր քերծն՝ Շիկաքար (մօտ 3100): Բերդս ունի երկու մուտք—արեւելեան և արեւմտեան կողմերից. դռների կողքերն ամրապնդուած է եղել քարուկիր պատերով, ինչպէս նշմարուում է հետքերից:

Բ. Բերդն է Ուլու-պապի ամրոցն, որ կայ Պտգեսբերքի մօտ: Բայց ամրոցիս մէջ ևս չկայ ջուր: Այս բերդն Շիկաքարի չափ հին չէ, այլ պատկանում է Ջալալեան իշխանների ժամանակներին:

Գ. Կաշաղակաբերդ, (5642 ոտ.) որ գտնուում է Պտրեցիք գիւղի արեւմտեան կողմում: Ձիով մի ժամի ճանապարհ է Պտրեցիք գիւղիցն մինչև ամրոցս, որ արձանացած է Մեծ-Իրանաց վանքի հարաւային կողմում: Բերդակալ (22) սարն ժայռ է միապաղա՛ղ, առանձնացած բոլորովին իւր շորս կողմերից և սեպածև ցցուած հիւսիսից հարաւ դիրքով. որի մակերևոյթն փոքր ինչ թեքուած է դէպի հարաւ: Բերդաքարիս արեւմտեան, հիւսիսային և արևելեան կողմերն գագաթներից մինչև գետինն բնութեան քարտաշն այնպէս ուղի՛ղ կտրած է, կարծես թէ յատկապէս կանխաւ մրաթելով նշան արած լինէր: Հարաւային կողմով վիմահերձից վիմահերձ պատուած է քարուկիր պատով, նոյնպէս միւս կողմերով քերծերի եզերքներովն: Միայն հարաւային կողմից է մուտքն, որ բաւական դժուարատար է: Բաւական տարածութիւն ունի բերդիս մակերևոյթն, ուր կայ շատ բնակարանների բակեր: Ափսո՛ս որ ջուր չկայ բերդումս, որ արժանի է անառիկ տիտղոսին. բայց գրեթէ կեդրոնի մէջ ունի մի վիմափոր քառանկիւնի հոր: Պատերազմների ժամանակ ջուր բերած և լցած են հորս այն պատու-

ական աղբիւրից, որ գտնուում է մուտքի ուղղութեամբ դէպի հարաւ փոքր ինչ հեռի: Քանի՛ գեղեցիկ տեսարան ունի ամրոցս, հարաւային կողմում երեւում են Քիրս լեռնաշղթան, Շուշին, Բողրխան, Խաչենի հարաւակողմի գիւղերն, արևելեան կողմում մօտուստ Սուրբ Գէորգ, հեռուստ Կովկասեան լեռնաշղթան, հիւսիսային կողմում Զրաբերդի լեռներն, Առաջածորի լեռնաշղթան, Մուս սարն, իւր ստորոտում Աղուան¹ պատն, իսկ իւր արևմտեան կողմում Խոխանաբերդն և Նատարի-Ղալան:

Գ. Խոխանաբերդ (23) կամ Թախանայ Ղալա. (6237)

Չորս կողմերից առանձնացած և ձուածև արձանացած մի բարձր ժայռ է մի բարձրագոյն սարի վերայ, որ կայ Գանձասարի հարաւային հանդէպ, Խաչեն գետակի աջ կողմում: Սաստիկ զառիվեր, խիստ վտանգաւոր և միշտ ահարկու կածան ժեռքարի վրայով արևելեան կողմից դէպի հարաւ արևմուտք բարձրանում է մանուածոյ ձևով: Ահա այսպիսի դժուարատար և միանգամայն սոսկալի է նեղ կածանն, քանզի, Տէրն մի՛ արասցէ, եթէ սահեցաւ բարձրացողի ոտքն կամ փոքր ինչ ծռուեցաւ նորա մարմնոյ հաւասարակշռութեան դիրքն, իսպառ կորսուած է. վասն զի ընկնելուց յետոյ սեպացեալ ժայռերին զարկուելով պիտի գլորուի անդունդն: Բերդակիս մակերևոյթի տարածութիւնն աւելի չէ երեք կալաչափ մեծութիւնից. այսու ամենայնիւ պակաս չեն քարուկիր հին շինութեանց հետքեր: Քարուկիր պատով պատուած են տեղ տեղ ժայռիս կատարն, ոչ եթէ իսպառ խզելու համար թշնամեաց մուտքը ամրոցիցս, այլ որպէս զի մարդ չընկնի վերևից վար պաշարուածներից: Արդարև անառիկ է ամրոցս և միանգամայն անմերձենալի և շրջապատուած վաղեմի անտառներով: Բայց որովհետև այստեղ ևս չկայ ջուր, վասն որոյ պատ-

---

¹ Այս վաղեմի պարիսպն, որ ընկած է Խաչեն գետակի և Քոլատակ վտակի մէջ՝ խառնուրդի մօտ, չկարողացանք իմանալ թէ ինչ պատճառաւ կոչուում է Աղուան, թէ և ջանքն անպակաս եղաւ մեր կողմից: Արդեօք պարսպի խիստ հեռաւոր հնութեան պատճառաւ թէ Աղուանից թագաւորների ժամանակից շինուած լինելու պատճառաւ:—Միայն յայտնի է որ պարիսպ շինուած է ռազմագիտական դիրքով որով արգելուած է թշնամին ջրածորս մտնելուց: Սորա մասին տես ծանօթութիւն 26:

րաստած են վիճափոր հորեր և ի պահանջել հարկին ջուր բերած մօտակայ աղբիւրից, որ գտնուում է բաւական տեղ ներքև: Թէ որքա՛ն դժուարութեամբ իջանք, թողնում ենք բարեմիտ ընթերցողաց երևակայութեանց:

Ե. Նատարին (24) Ղալա. (6493 ոտք) Համարեա՛ թէ յար և նման ամրոց է այս Խոխանաբերդին: Առաջինն գտնուում է վերջնոյս հարաւային կողմում քառորդ մղոն հեռաւորութեան վերալ: Միայն թէ Նատարն բարձրանալու ուղին այնքան վտանգաւոր չէ:

Զ. Անանուն բերդակ. Գտնուում է գրեթէ Առաջածորի և Ծմակահողի միջև երկու քարեայ խաչերի մօտ: Բերդաբլուրն բոլորովին առանձնացած և ձգուած է հիւսիսից հարաւ դիրքով և միանգամայն թրածև տեսքով. վասն որոյ նեղ և երկար է բերդակիս մակերևոյթն բլրի գագաթի ձևով: Պարսպուած է բլրիս գագթն ամուր պարսպով, միայն հիւսիսային ու հարաւային անկիւններում շինուած են երկու բուրգեր, որք միևնոյն ժամանակ ծառայած են իբրև ջրամբար, որոց ջուրն բերուած է մօտակայ աղբիւրներից: Անպակաս են և սորա միջից քարուկիր հին տնաբակեր:

Է. Խաթրայ բերդ (25) Գտնուում է Խաթրայ վանքի արևմտեան հանդէպ, ձորի ձախ լանջի գլխի քերծի մէջ: Այս ընդարձակ քարայրի նման մի տեղ է, որի առաջն պարսպուած է և որ ունի մի դժուարատար և վերելակ կածան: Այս ևս պատկանում է Զալալեան իշխաններին: Շատ անգամ եղնորթներն գալիս և պատսպարուում են ինչպէս բերդումս, նոյնպէս և Խաթրայ վանքում:

ԺԴ. ԳԱԽԱՌՆ, որ ընկած է Թարթառ գետի և Եանշաղ վտակի ձախ և Թրդի գետակի աջ ափերի, Մթնածորի¹ և այս ձորի սարի լեռնաշղթային մէջ, որի ստորին ծայրն հասած է նոյն Թարթառ գետի ձախ եզրին, ստացած է Ըստիսական, Ըոստակ և Հաթերք անունները: Գաւառս հարուստ է ջրերով, ամառաներով և ամառանոց պատուական լեռներով, բայց

---

¹ Դարանլուխ-դէրէ:

փոքր գաւառակ է: Ըստ կարգի այժմեան դասաւորութեան մարմնաւոր կառավարութիւնն միացրած է գաւառակս Զրաբերդի հետ:

Ա. ՀԱԹԵՐՔ ԳԻՒՂ (27). Հիմնուած է Թարթառ գետի ձախ կողմում, մի բերդասարի արևելեան ստորոտում, բնակչաց փոքր մասն բնիկ, իսկ մեծ մասն տեղափոխուած Փառուխ, Կղարծի, 2 Ճարտար, և Խաչեն գաւառի Խանածախ գիւղերից և Վանից, հողն արքունի, մեծ մասամբ անջրդի և բարբեր, տեղական բերքերն ցորեն, գարի, գարնանի, գարնագարի, հաճար, կորեկ, կտաւհատ, սորեկ, լուբիա, բակլայ, խաշխաշ, սիսեռ, ոլոռն, տանձ, խնձոր, թութ, կեռաս, ոչխար, տաւար, գոմէշ, շի, խոզ. օղն և կլիման բարեխառն, պատուական ջուրն, երկար կեանք 80-90. եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, քարուկիր, կառուցեալ շորս կամարների վերայ առանց միջնասիւնների, խիստ հին և բոլորովին անշուք, երկարութիւն 22 մետր 75 սանթիմ, լայնութիւն 9 մետր 85 սանթիմ. քահանան գալիս է Մեծ-Շէնից: Ծուխ 70. ար. 369. իգ. 325:

Եկեղեցուս դրան արտաքին կողմում մի քարի վերայ կայ կանացի պատկեր, որի շուրջն քանդակուած է կարակնած. «Կաման Աստուծոյ ես տէր Թաթնու, Մարկոս եղբարս ամեն կանկնեցին՝ Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցիս, Ռըստակէս աւագ քահանայ. Տէր Աստուած ողորմեա՛»:

Մուղղուտին գերբզմանոտ. Ընդարձակածաւալ, վաղեմի հանգստարան, որ կայ գիւղի արևելեան հանդէպ, ձորի միւս կողմում:

Մացառուտների մէջ խաչարձանների վերայ.

- 1) «Սուրբ խաչս բարեխաւս պարոն Ղալաբէկին թվ. ՌԿ.»:
- 2) «Սուրբ խաչս է բարեխաւս Խանխաթունին հոգուն, Մանկասարին»:
- 3) «Սուրբ խաչս բարեխաւս Խաթունին հոգուն»:
- 4) «Կաման Աստուծոյ պարոն տէր Ռհանէս կանգնեցի սուրբ խաչերս. թագաւոր Շահ Աբազն, երկրիս պարոն տէր Ռհանէս»:

5) «Կամանն Աստուծոյ եւ Ղալաբէկի Ո... հաււ եղբայր իմ պարոն տէր Ոհանէս Ղա...¹»:

6) «Սուրբ խաչս բարեխաւս Զիլփիխանին»:

Մի այլ խաչազարդ քարի վերայ, «Աստուած ողորմի Դէլոյիխանին, որ է ողի Սարումին»: Սորա վերայ կայ մի գայիսոնի քանդակ:

Հաթերքիս շրջակայքում կան հետեւեալ հնուօթիւններն.

Աստղաբլուր. Մի բլուր է, որ գտնուում է գիւղիս արևելեան հանդէպ Թարթառի ձախ կողմում: Բլրիս վերայ կայ մի հնաշէն մատուռ, որի մէջ է մի գերեզման, որ մեծ ուխտատեղի է: Բայց այժմ խոնարհուած է թաղն. (28):

Քարահունչ. Խիստ մօտ Հաթերքին հարաւ-արևմտեան կողմին, կանգուն քարուկիր եկեղեցի, հանգստարան և գիւղատեղի, որի ահագին ընկուզի ծառերն ապրում են տակաւին:

Մասիս կամ Մսիս անուն ուխտատեղի ակերակ մատուռ, որ շինուած է Մուս սարից անջատուած մի լեռնաբազկի սեռին վերայ, Հաթերքի հիւսիսային կողմում:

Շումալանֆ, որ շինուած է մի թանձր անտառի մէջ, այժմ ակերակ է վանքս, մնում են միայն չորս պատերն:

Մթնաձոր. (Ղարանլուխ դէրէ) ակերակ եկեղեցի, հանգստարան, գիւղատեղի, կալեր, մարագատեղեր: Աւերակիս մօտ կայ մի ամենապատուական և մեծ աղբիւր:

Սոին շինատեղ, հանգստարան և գիւղատեղի, որի երկու կողմերով հոսում են ջրեր և թափուում Թրդին գետակի մէջ, որ օժանդակն է Թարթառին:

Չոս գիւղատեղի—կալեր, ընկուզի ծառեր, կալատեղեր և այլն:

---

¹ Հետեւելով բոլոր արձանագրութեանց տեսնում ենք որ պարոն տիտղոսը կամ պատուանունը յատկացրած են միայն այն եպիսկոպոսներին, վարդապետներին և քահանաներին, որոց ծագումն իշխանական է նոյնը տեսաւ նաև ընթերցողն: Ասանդաբար ասում են որ սոքա են Առաք. պատ. (Գ. գլ. 9 եր.) գրուած. «Օղլան ֆեշին և իւր եղբայր Ղալաբէկին ի Հարեթ գեղջէ»: Սոքա, որք գնացած են լինում Պարսկաստան, վերադառնում են վերստին իրեանց հայրենիքն:

Խոստորաշէն քարուկիր տնաբակեր, շրաղացներ, հանգըստարան: Գիւղիցս տեղափոխուած են գանձակի գետաշէնցիք:

Սրաշէն (Սարին շէն) քարուկիր մատուռ, հանգստարան:

Սումին շինատեղ. նոյնպէս գիւղատեղի, հանգստարան և հիմնայատակ մատուռ:

Երկու լճակներ կան Հաթերքի հիւսիսային և Չ արևմտեան կողմումն:

Ականայ աւերակ. Մեծ գիւղատեղի է Ականայ անուն վտակի աջ կողմում շինուած, որի մէջ կանգուն է տակաւին եկեղեցին որ կառուցեալ է հոյակապ վեց սիւների վերայ, բայց անմարդաբնակ: Տակաւին մնում են ընկուզի, թթենի և դամոնի ծերունազարդ ծառեր, և ընդարձակ հանգստարան աւերակիս մօտ:

Բ. ՉԱՓԱՐ¹ Շէն. Հիմնուած է Հաթերքի արևմտահարաւ կողմում, Թարթառ գետի ձախ ափին մօտ. եկեղեցին, հանգստարան խիստ հին են. այժմեան բնակիչք՝ մօտ ութ տարի առաջ տեղափոխուած են 20 ծուխ Ղալաղշլաղ, Ծամձոր և Տաթև գիւղերից՝ բնակութիւն հաստատած այնտեղ. ամենայն ինչ նոյն: Ծուխ 12. ար. 35. իգ. 30:²

Կայ պղնձահանք Նոր-շէն աւերակ գիւղի մօտ, որ Չափար-շինի հարաւային կողմումն է, և Դաղի վանքին հարաւային կողմում—Թարթառի ձորում:

Սկսեալ Չափար շինից մինչև Խոթայ վանք, մինչև Եանշաղ կան շատ աւերակներ, որոց մէջ կան աւերակ եկեղեցիներ և մօտերքում հանգստարաններ: Գաւառումս այժմ մնացած են միայն երկու հայաբնակ գիւղ. երեսուն գիւղից աւելի է մնացեալ հայ գիւղերի աւերակներն, որոց շատերին մէջ այժմ տեղակալած են աւազակաբարոյ Քեօլանի անուն մահմետականներ: Այսպէս են Խոթ գիւղն և Եանշաղ վտակի մօտ եղած Եանշաղ գիւղն, որոց մէջ բնակում են մահմետականք, բայց եկեղեցիներն մնում են դեռ կանգուն: (Եանշաղ գիւղիս մասին տես և Զրաբերդ գաւառի Մաղավուզ գիւղի մաշտոցն): Ահա

¹ Չափար գիւղ անուն յիշուած է Դաղի վանուց արձանագրութեանց մէջ:

² Վերադարձած են իւրեանց գիւղերն 8 ծուխերն:

այսպէս թափուր մնացած է խեղճ Ընտտակ գաւառս հայ բնակիչներին: Մի առ մի գրելով աւերակները՝ ձանձրացնում եմ իմ յարգելի ընթերցողները: Ես չձանձրացայ մի առ մի շրջելուց, Դուք էլ մի՛ ձանձրանաք կարդալուց, ձեր հոգուն մատաղ, սիրելի ընթերցողք: Այցելուն համարեա՛ւ ամեն քայլափոխում տեսնում է խաշարձաններ, աւեր կամ կիսաւեր մատուռներ, եկեղեցիներ և վանքեր, գիւղերի և շէնքերի աւերակներ ևն. ևն.....

ԴԱԴԻ ՎԱՆՔ¹

Վանքս գտնուում է Թարթառ գետի ձախ կողմում Խաթրայ վանքի ուղղութիւնից բաւական վերև, և ունի վաղեմի շրջապարիսպ: Առաջին անգամ վանքս հիմնարկուած է, ինչպէս վկայում է աւանդութիւնն, Թաղէոս առաքեալի Դադի անուն աշակերտի անուամբ: Բայց անյայտ է այս շինութեան թուականն, զի հետզհետէ նորոգուած է հնութիւնս այլ և այլ ժամանակներում. վասն որոյ և գլխովին անյայտացած է հնութիւնն, միայն մնացած են նորոգութիւններն: Ահա այս վանքիս վանահայրն էր Վախտանգ թագաւորազնի որդի Գրիգոր եպիսկոպոսն, որի մօտ գալով կրօնաւորեցան իւր եղբայր Հասան և իւր եղբայրկին Մամայ.

«Կաման Աստուծոյ ես Հասան որդի Վախտանգայ, տէր Հաթերոն և Հանդաբերդու, Խաչենաբերդու և Հաւախաղացին կացի յաւագութեանս ամս. Խ. շատ պատերազմաւ յաղթեցի թշնամեաց իմոց ազնութեամբն Աստուծոյ և եղեն ինձ Զ. (վեց) որդի, զբերդերս և գաւառս ետու նոցա և ես եկի ՚ի վանս մօտ իմ եղբայր պարոն տէր Գրիգորէս և եղէ կրաւնատր և բերի զխաչաբարս ի յԱղուայ, շատ աշխատութեամբ և բազում հմարիւք կանգնեցի

---

¹ Կոչուում է Խոլքայ կամ Գոթայ վանք, քանզի շինուած է մի խոլքի վերայ: Խոթ գիւղն ունեցած է մօտ 300 տուն բնակիչ, որք նախ գաղթում են Երևանի կողմերն և հիմնում ենիշա գիւղը և յետոյ տեղափոխուում են Շուպաւերի կողմերն:

սուրբ նշան հոգւոյ իմոյ: Արդ՝ վասն ձեր հոգւոցդ, որք ընթեռնուի՞ գիս յաղաւթս յիշեցե՞ք ՈՒԱ. թուիս»:

«Ես Մամա թագունի ամուսին Հասնայ՝ դուստր Կուրիկայ թագաւորին, կացաք յաւագութեան ամս Խ. ես և այր իմ, և թողեալ զհայրենիս որդոց մերոց եկաք ՚ի վանս մօտ տէր Գրիգորիս և որդի մեր հոմանուն նորին և զգեցաք զձև միանձանց և կանգնեցի զխաչս յիշատակ հոգւոյ իմոյ, որք երկիրս զգե՞ք, յաղաւթս յիշեցե՞ք ՈՒԱ. թուիս (1182)»:

Ապա 1214 (ՈԿԳ.) թուին թագաւորազն Վախտանգի բարեպաշտ տիկինն չորս սիւների վերայ կառուցանել է տալիս սրբատաշ քարով առաջնոյն—նոյն վանքի կից հրաշալի շինութիւնը որի հարաւային որմի վերայ արտաքուստ զըրուած է.

«Շնորհիւ ամենակարողին Աստուծոյ և Միածին որդոյ Յիսուսի Քրիստոսի և պարգևօք ամենասուրբ Հոգւոյն ես Արզու խաթուն նուաստ աղախին Քրիստոսի՝ դուստր մեծի իշխանաց իշխանի Քրդին և ամուսին Վախթանկայ թագաւորագնոյ տեառն Հաթերոյ և ամենայն Վերին-հաչենոյ, յուսով մեծաւ շինեցի զսուրբ կաթողիկէս ի տեղոջ հանգստարանի առն իմոյ և զաւակաց իմոց Հասանայ անդրանկին իմոյ և Գրիգորի՝ որ ի Տէր կէսաւրեայ վաղնանելոյ. զի վասն մեղաց իմոց խրատեաց զիս Աստուած և եբարձ ի գլխոյ իմոյ զերկոսեան պսակն վայելուչս, զի անդրանիկն իմ Հասան սպանաւ ի թուրբաց պատերազմին վասն քրիստոնէական հաւատոյս և զկնի երկց ամաց զկրօսեւ որդին իմ զԳրիգորն ի Տէր կոչեցեալ զպարտ բնութեանս հատուցանելով վճարեաց ՚ի կենցաղոյս և փոխեցաւ առ Քրիստոս՝ առ ՚ի անմխիթար թողլոյ թշուառացելոյ մարս իւրեանց: Այլ զի ի կենդանութեան իւրեանց յոյս ՚ի մտի եղեալ նոցա շինել եկեղեցի յայսմ տեղոջ և ո՛չ ժամանեցին վասն արագահաս լինելոյ ՚ի վերայ նոցա մահուն. և ինձ աւանդեցին անդարձի կատարել զփափագ սրտից նոցա. և իմ յանձն առեալ մեծ յուսով և շատ աշխատութեամբ շինեցի զփաւարանս ի փրկութիւն հոգւոց նոցա և իմ դատեալաց և ամենայն զարմից: Արդ աղերսիւ հայցեմ, որք երկրպագե՞ք

արբոյ խորանիս, յիշել յաղափս ձեր զվերոյգրեալս ՚ի սմա: Կատարեցաւ ի թուականութեանս Հայոց ՈԿԳ. ՚ի փառս Աստուծոյ»:

Տանարիս խորանումն սեղանի ետեւ.

«Աւգնականութեամբն Աստուծոյ եւ Մամա ամուսին արիականին Հասանայ և որդիս մեր Գրիգոր տեաւոք գորով տեղոյս հայրենեաւ որ և մեր պարոնէքն հաստատեալ էին և մեք տուաք ի սուրբ ուխտս զԾովատեղն, զՃանոռանց, զԶաւրէկանց: Ես Գրիգոր տվի զԾաղունանց հողերն զմեր բաժինն իւր չորեցովն¹ որդին իմ Տէր Սարգիսն և միաբանք սահմանեցին սուրբ Ստեփաննոսի տանի ժամն, որ լինի իմ մաւրն և ամուսնոյ իմոյ Ասփային, թէ ոք զժամն խափանէ կամ զընծայն յետ ունէ, դատի յԱստուծոյ. Մոխրաբակս մեր բաժին ևս տվաք ՚ի սուրբ ուխտս թվ. ԶԿԱ.»:

Աւագ խորանի ճակատին.

«Շնորհին Աստուծոյ եւ Աշոտ որդի Ամիր Հասանայ.... ած իշխանէն Պռաւշա և մայրն իմ Անիբնի միաբանեցաք սուրբ ուխտիս և տվաք... հողն ի Խաչենագետի զլ... սուրբ կաթողիկէս տէր Աթանաս... տվին ինձ պատարագ զամեն եկեղեցիս.... թվ. ԶԻ.»:

«Կաման Աստուծոյ եւ Սմպատ իշխան որդի մեծի Կպարտի միաբանեցայ սուրբ ուխտիս Դատու վանաց առաջնորդութեամք տէր Աթանասի և գնեցի զԽոանտաշանց այգիս և յեղեգիս իմ գնած Զիթահանքն և այլ արդիւնք ըստ կարի և զկանանչաւոր գեղն և այլ որ հաստատեցի ամեն խարնովն անչար և ետու ՚ի սուրբ Կաթողիկէս: Տէր Աթանաս և այլ միաբանքս սահմանեցին մեզ զատկի կիրակի յարութեան արն զամեն եկեղեցիս մեզ ժամ: Արդ ով իսկ զմեր տուածն կամ զժամն խափանէ, ՅԺԸ. հայրապետացն նզոված եղիցի, թուին ԶԺԴ.»:

---

¹ Արցախում արօրով հերկած ժամանակ լծում են երկու գոմէշ և երկու եզնը, որ կոչուում է չորեց, չորուց, չորկով: Ժագած չորս բաղից: Այժմ ևս գործածական են բառերս: Այստեղ նշանակում է «հողերն» չորս անասուններով միասին:

Որովհետև տաճարս և գաւիթն շինել տուած էր բարեպաշտունհի Արզու խաթունն իբր հանգստարան Վախթանկեան ցեղին, վասն որոյ ամփոփուած են գաւթումս.

Վախթանկ թագաւորացնի, իւր կնոջ

Արզու խաթունի և սոցա որդւոց

Հասնայ անդրակի և կտրսերոյն

Գրիգորի, որ վաղաթառամ վախճանեցաւ.

Մամբանայ¹, որ քոյր էր Արզու խաթունիս, կին միւս
քաջ Հասանին և մայր Գրիգոր իշխանին.

Զաքարիա կաթուղիկոսին.

Աթանաս ,,

Յովհաննէս² ,,

Սարգիս³ եպիսկոպոսին.

Գրիգոր Կաթուղիկոսին մարմիններն:

ԴՈՓԻ ՈՐԴԻՔՆ ԵՒ ԹՈՌՆԵՐՆ⁴.

Դոփ բարեպաշտունհի դուստր Սարգսի իշխանաց իշխանին. սա (Դոփ) ունէր ամուսին իւր զբարեպաշտ իշխանն զղարա Գրիգորն և որդի սոցա քաջ և յաղթող զաւրավարն և մեծ իշխանն Հասան տէր Ականոյ, Հանդաբերդոյ, Սոթից, Շաղվաքու և այլ բազում գաւառաց, որ և քան զամենայն առաւել սիրէր զգեաւոյն Ծար, հայրենիք և պարգևք քաջութեան, որ են գինք արեան տուեալ յաշխարհակալացն Հայոց:

Սա ունէր զկին Մամբան դուստր Քրտին, և որդի սոցա զբարի Գրիգորն և ամուսինն իւր Ասփայ դուստր Կոմսի Տարսայիճին իշխողի կողմանն Սինեաց. և սա բազում ընչիւք

---

¹ «Այս է հանգիստ Մամբանայ ամուսնոյ Հասանայ դստեր Քրտին և խորիշահի մայր Գրիգորոյ, աղաչեմ, յիշէք ՚ի բարի թվ. Չեէ»։ Տես և արձան. Ծարայ:

² «.. ի հայր ... և ՚ի երանեալն Հաղբատայ և Դատէի և Խաթրայի աթոռակալն զտէր Յովհաննէս, եղբայր քաջ զամրակալին Հասանա, և արխայրնորն իշխանին հաւրն զինուորին Գրիգորոյ, աղաչեմ, յիշէ ՚ի բարին թվ. ՉՉԴ»։ Միւնոյն ցեղից է:

³ «Ձտէր Սարգիս... յիշեցէ ՚ի բարի թվ. ՉՉԲ»։

⁴ հատուածս ընդօրինակեցինք իշխանական շրթայի շարունակութիւնը պարզելու համար:

և ծախսիք փարթամացոյց զսուրբ ուխտն Դատի վանս և զԽաթրի վանս, զի շինեաց զտաճարսն, որ է Դարպասներն և այլ բազում արդիւնս արար, և միւս որդին տէր Յովհաննէսն՝ որ շինեաց զսուրբ ուխտն գէտամէջ, և որդի Գրիգորի Վահրամն, որդի սորա Սարգիսն, որ զբազում արդիւնս արարեալ՝ և մի ի բազմացն այս է զգեղեցիկ զանգականին ի Դատի վանս, ի Խաթրի վանս, ի Գետամէջ, ի գեաւղաքաղաքն Ծար, և է մինչև ցայսօր: Որդի սորա (Սարգսի) Հասան և այս Հասանէս բաժանին Դոփայ ցեղն որք են այսոքիկ.

Շահանշէն Ուլուբէկանց պապ.

Աղբուղէն Այտինցւոց պապ.

Ջհանշէն Ջհանշեցւոց պապ: Եւ որդի Հասանայ Աղբուղէն և որդի սորա Տուրսունն, և որդի սորա Այտինն և ի ժամանակի սորա ՚ի զաւրանալ Իսմայէլացւոցն և ի նուազիլ տանս Հայոց, ցիր և ցան լինեղն իշխանացն Հայոց, յարեան այլազգիքն և զմուլքն մեծ իշխանին Հասանայ պէթալմալ արարին. գնաց պարոն Այտինն ՚ի դիւան և երեք ամ աշխատեաց, և բազում ինչ տուեալ՝ ազատեաց և ձեռաց այլազգեացն զվանորայքս և զշինարէքն, զոր Տէրն ամենայնի տացէ զվարձս վաստակոց իւրոց»:

Վանքիս հարաւային ումի վերայ

«Եւ ՚ի նորոգութիւն սուրբ ուխտիս գեաւղս և ագարակս իւրեանց սահմանամն զԱպահէն, զԵգնարածանց, զԲիշանց, զՎանաչաւորն, որ ՚ի Վայոց ձոր, Բ. տունս յԱրփա հաստատեցաք կամակցութեամբ եղբարցս զաւագ խորանի պատարագն յանուն վերագրելոցս կատարի անխափան: Եթէ ոք այսմ վնոի հաստատոնոյ խափանոմն առնէ յիշխանաց կամ յարաչնորդաց տեղոյս կամ ով ոք իցէ, խափանեսցի յոյս նորա՝ որ առ Քրիստոս և դատեսցի յԱստուծոյ»:

Զանգակատուն¹

Ինչպէս տեսաւ ընթերցողս, զանգակատունս շինուած է Դոփեանց Վահրամ իշխանի որդի Սարգիս եպիսկոպոսի ձեռնով այն խիստ հնաձև, նեղ և երկար վանքի վերայ, որ հիմնարկուած էր յանուն Դատի առաքեալին և յետոյ նորոգուած քանիցս:

«Կամաւ ամենակալին Աստուծոյ և տեսոն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի այս մեր գիր է իշխանական հրամանի: Ես Տուրսունս, Սէյտիս, Պոսալս, Գրիգորս, Հասանս և եղբարս և որդիս մեր զայս հաստատ Սիկիլս տուաք տէր Աագ եպիսկոպոսին և իւր եղբայր Մանուէլ արեղային, որ մեր հայրենի աթոռն զԴատի վանս, զԽաթրի վանս, զԳետամէջն, որ մեր գերեզմանատուն է ի մեր պապանցն մեզ մնացած, վասն սոցա լաւ միամտութեան համար, զի ի վանօրայիս մարդ չկար, որ յառաջն կար և շէն պահէր և եկեղեցիս լուսաւորէր. յայս պատճառէս երես դրաք և զայս սուրբ աթոռնին ի նոքա ապրսպարեցաք, և զերկու իշխանութիւնն էլ հէնց ի (նոսա) յանձնեցաք, որպէս առաջին մեծ կաթողիկոսն մեծ տէր Զափարիային, տէր Աթանասին և տէր Սարգսին էր տուեալ զԴատի վանս, զԽաթրի վանս, զՀաղբատ իւր վիճականն, նոյնպէս և այս տէր Գրիգոր կաթողիկոսն զայս երեք աթոռս հաստատեաց վիճակաւ և շրջաբերական քղթիս:»

«Կամաւ ամենակալին Աստուծոյ ես Սէյիտս, որդի պարոն Շանշին, թոռն պարոն Հասանայ, ես Գրիգորս, Հասանս, Պէկիս, Ալթունս որդիք պարոն Վահրամայ, թոռունք պարոն Հասանայ, ես Այտինս որդի պարոն Տուրսունին, թոռն պարոն Աղբուղին. ես Շահանշէս որդի Հասանայ, թոռն պարոն Ճհանշին. մեք չորս եղբարք տուաք մեր վանորէիցս զԱպահէն, զԽոսք, զԽոզենակս իւր չորս սահմանովն, ի Չափարին հանդէն Զագունանց ագարակ

---

¹ Զանգակատանս մօտ, արևելեան կողմով կան երկու մատուռ, որոց մէջ կայ մի մի քարեայ, սխրագործ և հիանալի քանդուած խաչեր. մէկի վերայ. «Չարութեամբ Աստուծոյ ես տէր Աթանաս որդի Հասանայ կանգնեցի գտուրք Նշանս ի յիշատակ հոգոյ իմոյ». Իսկ միւսին վերայ «զՏէր Գրիգոր սնուցանող Աթանասայ յիշեցէք ի Քրիստոս»

տեղովն, Բոնչի աղբիւրովն, Թաղանանց գետովն. Պետրոսաբակ, որ մեր պապերն տուեալ են զՍոխանանց, զՄովսատեղն, Ջաշոռանց, Չալքէկանց, զՅրտնոտն, զՇիռմանանց, զԳրիգորաթաղս, զԴատի վանս¹ իւր փալատակերովն (մացառուտներով) զՀերանանց Հակառակաբերդովն, Նափ աղբիւրովն, Բերդաբարովն, Կոսպաշտուցովն, Ողնովն, Խուզենակուց մեծ այգին, Մանանածովն, Ծաղիկանց, Եզնարածանց տուա՛մ Աւագ եպիսկոպոսին, որ մեր ճոճատու էր, քանի որ իւր պէտքն է՝ վարէ² Աստուծով ազատ է: Իսկ եթէ այլ մարդ վարէ, տասանորդն առնու և տայ վանքին անպատճառ: Այս եղև մեր ուխտ առաջի Աստուծոյ և սուրբ Դատի առաքելոյս: Արդ՝ ով ո՛վ զկնի այս վախմիաթմերս այլայլէ կամ խլէ թէ՛ յորդոց և թոռանց մերոց և յազգայնոց իցէ, առաջի Աստուծոյ պարտական և սևերես լինի. ՅժԸ. հայրապետաց նզոված է.....»:

Վասակ նահատակի որդի Գրիգոր եպիսկոպոսն շինած է մի ուրիշ գաւիթ անտաշ քարերով:

Հասանի որդի Գրիգոր եպիսկոպոսն³ շինած է մի եկեղեցի չորս սիւների վերայ, որ շատ հեռի չէ վանքերիցս, որ գտնուում է խղճալի անմաքուր դրութեան մէջ: Վանքիս վանահայրն է այժմ տաթևացի ոմն քահանայ, որ մեր եկած ժամանակ նա գնացած էր իւր հայրենիք: Ափսո՛ս, ափսո՛ս, հազար ափսո՛ս, քայքայուում և աւերուում են պատուական վանքերս, խլուցան, ինչպէս տեսանք զանազան ժամանակներում, զանազան իշխաններից վանքերիս նուիրուած ահագին կալուածներն, անտառներն և հողերն:

---

¹ Խոթայ վանքի գիւղն:

² Նշանակում է հերկել:

³ Այլ Գրիգոր եպիսկոպոս ոմն ժՁ. դարում ասում է. «Յանուն Աստուծոյ ես տէր Գրիգորէս տղայութեամբ եկի ի դուռն եկեղեցոյս շատ աշխատանք արարի. իշխանութիւն Շահ Թահմազին էր զվանքս տուին տրճուլ, ես դարուլ շարարի, գնացի Նոր շէնն, շինեցի երեք Ջաղաց, երեք բաղնայ և եկի ի դուռն սուրբ Առաքելոյն, շինեցի զխոթ (Խոթայ վանք), որ եկեղեցոյս մալն քաշէ. զբաղուրադնէս և զջրաղացներս և այլ ամենայն աշխատանք եկեղեցոյս վախմ տուի: Արդ՝ ով որ այս գեղարաններս և զիմ վախմերս հանել շանայ ի սուրբ Առաքելոյս (Դատի վանուցս) ՅժԸ. հայրապետացն նզոված է ..... թուին Ռէ. (1558)»:

Վիմափոր ֆարայր.

Դատի կամ խոթայ վանքից վար թարթառի ձախ կողմում կայ մի վիմափոր քարայր, որի մուտքն գետնի երեսիցն է: Լուսահոգի Բաղդասար մետրապօլտի կենդանութեան ժամանակ Քեօլանի մահմետական ոմն որսորդ կրակում է մի քօշ, որ անյայտանում է թաւազլոր: Հասնում է ետևից որսորդն և տեսնում որ քօշն ընկած միջոցին ջարդուած են այրի բերանի փտած փայտերն, այրի մէջ ընկած է որսն, ուր և դարսուած են շատ գրքեր: Որսորդն վեր է առնում գրքերից մին, աճապարում Շուշի, յայտնում Բաղդասար մետրապօլտին, որ պարգևատրում է որսորդը և Շուշի փոխադրել տալիս ձեռագրերը: Գրչագիրներումս եղած է մի ձեռագիր ընտիր մաշտոց՝ գրուած սուրբ Մեսրոպի աշակերտ Ստեփաննոս վարդապետի ձեռնով, որ այժմ գտնուում է Ս. Էջմիածնի հնադարանում¹:

ՎԻՄԱՓՈՐ ԴԻՏԱՐԱՆ.

Մի քերծի մէջ, որ կայ իսթրայ բերդի հիւսիսային հանդէպ թարթառի ձախ ափի բարձրութեան վերայ, կայ մի բնակարան, որի առաջն պատած և լուսամուտ թողուած է: Բայց՝ այս բնակարանն մուտ գործելու համար՝ քերծի դրսից շունի վերելակ սանտուղ. իսկ ներսից անյայտ է բոլորովին մուտքի տեղն: Արտաքուստ ակներև երևում են քարուկիր պատն և լուսամուտն, որի ստորոտով—գետահովտով ճանապարհ է: Այս դիտարանն, մեր կարծիքով հաղորդակցական կապ ունեցած է իսթրայ և Հաւքախաղաց բերդերի հետ և թշնամու արշաւանքը արգելելու քաղաքական նշանակութիւն: Դիտարանիցս ներքև կայ մի քարուկիր մատուռ:

Մշահանի վանք.

Հիմնուած է յանուն սուրբ Աստուածածնի մի բլրի վերայ, որ գտնուում է նոյն գետածորում և որի գլուխն մեծ հարթ է: Փոքր է վանքս և պատկից ունի մի փոքր եկեղեցի որ ունի մի գաւիթ, որք ամբողջապէս շինուած են անտաշ քարով: Գաւթի

---

¹ Շուշու առաջնորդարանում եղած ձեռագրերի ամենամեծ և ընտիր մասը, որը փոյթ խնամքով ժողոված էր Բաղդասար մետրապօլիտն, վաճառած է Շուշու առաջնորդներից ոմն եպիսկոպոս՝ մի թիփլիզեցու վերայ մի քանի հազար ռուբլու:

որմի մէջ կայ մի ամենափոքր մատուռ: Բոլոր շինութիւններս քայքայման վիճակի մէջ են:

Եկեղեցու պատի վերայ.

«Աստուծով ես Մլեհ տուի զիմ գնած հողն ՚ի Չափարին ՚ի սուրբ ուխտս. միաբանք տուին Սուրբ Յակովբի երկու ժամն Ա. Ինձ. Ա. Փ.....»:

Վանքի վերայ.

«Ես Մամա խաթուն միաբանեցայ սուրբ ուխտիս, առաջ_նորդ Յովհաննէս և եղբարքս տուին Բ. ժամ»:

ԳԱԻԱՌԻՍ ԲԵՐԴԵՐՆ

Ա. ՀԱԻՔԱԽԱՂԱՅ (ԼԱԶԻՆ ՂԱՅԱ) (29)

Մի անտառապատ, վիմահերձ, խոր ձորերով անջատուած, բարձր սար է, որ սեպածև արձանացած է Թարթառի աջ կողմի բարձրութեան վերայ: Սարիս արևելահայեաց վիմահերձի մէջ կայ մի ահագին քարայր, որի առաջն պատուած է ժամանակաւ քարուկիր պատով, որով ձևացած է քարայրս անառիկ բերդ: Արդէն աւերուած է քարայրս տանող կածանն, հետևապէս այժմ անկարելի է մուտ գործել ամրոցս: Սարիս գագաթն գեղեցիկ և սքանչելի սարահարթ է, և բնական ամրոց ձևացած, որ նոյնպէս ունի դժուարատար մուտք, բայց շունի ջուր իւր մէջ: Մի քանի տասնեակ տարիներ առաջ՝ բարեհամբաւ Ասլան-բէկ Աթաբէկեանցն շարժուած հետաքրքրութենից՝ շուանով վերևից կախել է տալիս քարայրս Հաթերքեցի Գալուստ անուն սրտող տղամարդը: Վերև քաշելուց յետոյ վերջինս յայտնում է թէ քարայրում կան հնուց մնացած շատ հին, ահագին և խեցեղէն ու դատարկ կարասներ: Պատերազմի պաշարի համար պահուած են կարասներն:

Բ. ՀԱԿԱՌԱԿԱՅԵՐԴ¹ Գտնուուն է Դատի վանքից վերև մի թրածև և անտառապատ սարի վերայ: Բերդս ունի ամուր դիրք, հիանալի տեսարան և նշանաւոր ջուր: Մի քարուկիր և մեծ ջրամբար է լի կենդանի ջրով, որ ո՛չ աւելանում է և ո՛չ պակասում, ո՛չ ջուր է ընդունում և ոչ արտահանում: Բոլորովին անջրպետուած է բերդասարս իւր շորս կողմերից խորանդունդ և լայնգոգ ձորերով. միայն ունի մի թելուղի, որ մի սեռի գլխով բարձրանում է դէպի բերդն: Ամրոցիս մէջ տեղ տեղ երևում են հին շինութեանց հետքեր:

Գ. ԲԵՐԴԱՔԱՐ², որ կայ Հաթերք գիւղին կից՝ իւր արևմտեան կողմից, որի արևելեան, հարաւային և արևմտեան կողմերն բարձր քերձեր են. իսկ հիւսիսային կողմն պարբսպուած է եղել, բայց այժմ իսպառ անհետացած է պարիսպն և հագիւ հագ է նշմարուում ուրեք ուրեք: Բերդս, որի մակերևոյթն հերկուում է այժմ, շունի ամրութիւն, բայց ունի մօտակայ տեղից բերուած ջուր, և ուշագրաւ տեսարան:

Դ» ԱԿԱՆԱՅ ԲԵՐԴ. Հիմնուած է անառիկ ամրոցս Հաթերքի հիւսիս արևելեան կողմում, Բալի սարի ստորոտում: Խոր խոր ձորեր են բերդիս հիւսիս-արևմտեան և հարաւ-արևելեան կողմերն. պարսպուած է եղել բերդիս մնացեալ վերի և վարի կողմերն: Ամրոցիս մակերևոյթն թեքուած է ձորերի դիրքով դէպի արևելեան հարաւ. բայց սորա մեծութեան ծաւալն, համեմատելով միւս բերդերի հետ, անհամեմատ մեծ է: Բերդիս մակերևոյթն լի է շինութեանց աւերակներով³, հանգիստներով, կայ և եկեղեցու աւերակ և ականակիտ աղբիւրի պատուական ջուր: Այժմ տեղ տեղ աւերուած են պարսպի պատերիցն: Բալի սարի հիւսիսահայեաց լանջի վերայ կայ մի աւերակ մատուռ:

Բերդիս հիւսիսային կողմում, ձորի միւս ափում կայ երեք տարօրինակ շինուածք, որ հեռի են փոքր ինչ իրարից

---

¹ Անուն կայ և Դատի վանուց արձանագրութեանց մէջ. այժմ կոչում են Չափարի բերդ:

² Հաթերք. Դղեակ է անուանում այս Գօշ-Մխիթարն (եր. 72-73):

³ Կայ իշխանական բնակարանների աւերակ ապարաններ, սենեակներ և գոմեր:

և ունին իւրեանց վարի և վերի կողմերին մօտ կարակնաձև կլորակ լուսամուտներ: Թէ ի՞նչ եղած են շինութիւններս, չգիտենք, զի անծանօթ է մեզ շինութեանցս անցեալն:

ԺԵ. ԶՐԱԲԵՐԴ ԳԱԻԱՌ. (30)

Առ հասարակ հարուստ է գաւառս խոր խոր ձորերով, դալարագեղ, անտառապատ, ամենաբարձր, միջակ և փոքր լեռներով, վանքերով և ամրութիւններով և բաւարար հացով և արծաթահանքով:

Ա. ՂԱԶԱՆՁԻ Շէն, որ կայ Կիշանի արևելեան հիւսիսային կողմում Խաչեն և Զրոբերդ գաւառների սահմանագլուխ սարի հիւսիսային կողմում: Շինիս հարաւային, արևմտեան և հիւսիսային կողմերն՝ սկսեալ շինի ստորոտներից, բարձրապատ սարեր են, միայն բաց է արևելեան կողմն. վերջապէս խոր փոսի մէջ ընկած է շէնս: Բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, բարելի, տեղական բերքերն՝ ցորեն, գարի, գարնանի, կորեկ, կտաւհատ, սորեկ, որիզ, ընկուզ, տանձ, խնձոր, տաւար, գոմէշ, խոզ, օղն և կլիման ճնշիչ ամրան եղանակներում, ջուրն պատուական, երկար կեանք 75—80 տարի, եկեղեցին Սուրբ Գէորդ, քարուկիր, թաղակապ, երկարութիւնն 16 մետր 15 սանթիմ, լայնութիւնն 9 մետր 30 սանթիմ. քահանան գալիս է Զանեաթաղից (Ճանկաթաղ):

Դրան ճակատակալ քարի վերայ. «Սուրբ Գէորդ այ (է) եկեղեցիս թվ. ՌՃԻ.»: Ծուխ 35. ար. 175. իգ. 150:

Տաճարիս արևմտեան որմին մօտ մի տապանաքարի վերայ քանդակուած է մի քաջ ձիավոր, որ հանած է իւր թուրը, և բարձրացրած մի այլ ձիաւորի վերայ, որ իջած է իւր ձիուց, բռնած նորա կապը, հանած իւր թուրը, կարծես յանձնում է զայն յաղթողին: Յաղթուածն ֆէս ունի իւր գըլխին վերայ և կանգնած է խղճալի դիրքով: Քարիս վերայ.

«Այս է տապան Ղապատ որդի Յովան...չբէ եղբարսն զայն ստայօն, թվ. ՌՁ. եկաւ երկրիս, շաղ դեղ.. ցայք, վերջին Ղալա մէ տեսար սագար եկաւ մեզ վերայ: էձ. (700) Թօպկոլայ եկաւ, իմ

բարէն չի կարաց օնել (յիմն ունել, գրաւել), յետոյ մասիհադարն դան սպանեցին»:

Յաղթող ձիավորի գլխից վերև գրուած է.

«Քարս բերաւ որ է Եղբարասաց պարուն»:

Գիւլ-Մալիք¹ և Կարմիր Եղցուն խուժ տեղերում, որք գտնուում են շինիս արևմտեան կողմում, կան գիւղատեղեր, հանգստարաններ և եկեղեցու աւերակներ:

Բ. ՃԱՆԿԱԹԱՂ կամ ըստ օտարահնչին ձայնին Զանեաթաղ գիւղ. հիմնուած է մի ձորի աջ ու ձախ լանջերի վերայ (նոյն լեռնաշղթայի արևելեան կողմում) Ղազանշու հիւսիսային կողմում. բնակիչք գաղթած են Պարսկաստանի Ղարադաղ նահանգից² Պասգեչի ժամանակ. հողն արքունի, սակաւ և նուազ արդիւնաբեր, տեղական բերքերն նոյն (ունին և մասնաւոր այգի), անվնաս օղն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 75—85. եկեղեցին Սուրբ Գէորգ, հնաշէն, կառուցեալ երեք կամարների վերայ, երկարութիւն 17 մետր 17 սանթիմ, լայնութիւն 8 մետր 82 սանթիմ. Դրան ճակատակալ քարի վերայ.

«Թ. ՌՄԸ. յիշատակ Լուկասի որդի Գրիգորի»:

Քահանայ մի: Տաճարիս դրան ամփոփուած են տասնևմի քահանաներ, որք են նախկին բնակչաց հոգևոր հովիւներն: Ծուխ 85. ար. 390. իգ. 338:

Մեղրակեր (Ղաբարթու) կոչուած տեղում կայ հանգստարան, գիւղատեղի և եկեղեցու աւերակ:

Գ. ԳԻԻԼԵԱԹԱՂ, որ մի սեռով միայն բաժանուած է ձանկաթաղից, հիմնուած է վերջին գիւղիս հիւսիսային կողմում մի ձորի ձախ լանջին վերայ, որի երեք կողմերն լեռնապատ են, բաց է միայն արևելեան կողմն. բնակիչք բնիկ, հողն արքունի, անջրդի, բայց հացաւէտ, տեղական բերքերն նոյն. պատուական օղն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 90 տարի, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, քարուկիր կառուցեալ երեք կամարների վերայ, երկարութիւնն 17 մետր 5 սանթիմ, լայնութիւն 8 մետր 40 սանթիմ. քահանայ մի:

¹ Նշանակում է Գայլ-Մէլիք:

² Ամրաղիկ և Քիւնի գիւղերից:

Գիւղիս վերի կողմումն է ճըռ-մէլիք-Ալլահվերտու բնակարանն, որ բաղկացած է հինգ սենեկից, որից կանգուն է երկուսն և կիսակեր երեքն: Շինութեանս երկարութիւնն ձգուած է հիւսիսից հարաւ, որ ունի իւր շորս անկիւններում շորս աշտարակներ: Դրան հիւսիսային սեմի վերայ.

«Այս է Մէլիք Առուշան թվ. ՌՄԽԸ.»:

Ծուխ 74. ար. 327. իգ. 284:

Պղնձահանք. Գիւղիցս կէս մղոնաչափ հեռի դէպի արեւմուտք կայ պղնձահանք, որ անգործածելի է այժմ:

Յովսէփ եղի. փոքր ինչ վերև պղնձահանքիցն, ուր կայ այս անուն եկեղեցի ջրածորի աջ կողմում, իսկ ձախ ափին՝ գիւղատեղին և հանգստարան:

Մեհմանանց գիւղատեղի, ուր կայ ակերակ եկեղեցի, գիւղատեղի և հանգստարան:

Արծաթահանք գտնուում է Մեհմանանց գիւղատեղիցն կէս մղոնաչափ վերև նոյն սահմանագլուխ լեռնաշղթայի հիւսիսային կողմում: Որպէս երևում է փորուածներից, գործածութեան մէջ եղած է հանքս շատ վաղուց: 1870 թուին գալիս են Յոյներ, կապալաւ վեր առնում հանքս, բնակութիւն հաստատում հանքիս մօտ և սկսում հալել նիւթը: Որպէս թէ կապարախառն է արծաթն և դժուարաւ է ծածկում ծախքը, վասն որոյ անգործածելի է այժմ հանքն.....:

Դ. ԿՈՒՍԱՊՍ ԳԻՒՂ. հիմնուած է Գիւլեաթաղի հիւսիսային կողմում մի բարակ ջրածորի ձախ լանջին վերայ, բնակիչք բնիկ, հողն արքունի¹ անջրդի և միջակ արդիւնաբեր և միանգամայն սակաւաջուր, բայց այգևէտ. տեղական բերքերն նոյն (նաև ոչխար, ձի, այգի, բամբակ, սումառ, սեխ, վարունկ, ձմերուկ), պատուական օղն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 100 տարի, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, քարուկիր, կառուցեալ շորս սիւների վերայ, վնասուած է գագաթնագծից, քահանայ երեք:

---

¹ Նախ եղած է մելիքապատկան. չգիտեմք ինչ պատճառաւ յետոյ փոխուած է արքունի:

եկեղեցուս դռնատակին մի ֆարի վերայ.

«Թի. ՉԺԷ. այս է հանգիստ.....»:

Դռնագլխին.

«Թիւն ՈՂ. ես Ապրել որդի Ուղտիկակա գնեցի զխաշս ինձ ու ամուսին իմոյ, աղաւթեցէք¹»:

Եկեղեցուս թէ՛ ներսում և թէ՛ դրսում ամփոփուած են շատ քահանաների մարմիններ:

Ե. ՀՈՌԱԹԱՎ, որ կից է Կուսապատի այգիներին, թէպէտ կազմում է առանձին գիւղ, սակայն ծխաթիւն անբաժան է. այսպէս և

Ձ. ՄԱՐԴԱԿԵՐՏՆ, որ ունի առանձին եկեղեցի և մօտ կէս մղոն հեռի է Հոռաթաղից, հիմնուած միւսնոյն Կուսապատի ձորի շարունակութեան վերայ, Ուտի առանձնակ գաւառի դաշտաբերանի մօտ, բնակիչք անշատուած Կուսապատից², հողն արքունի, բազմարդիւն, օդն և կլիման ջերմագին ամբարան, ջուրն ոչ այնքան լաւ, երկար կեանք ո՛չ աւելի 70-ից. եկեղեցին Սուրբ Կարապետ, ծածքն փայտաշէն, քահանայ մի: Երեք գիւղերումն միասին ծուխ 355, ար. 1850, իգ. 1199, քահանայ 4:

Նահատակ անուն ուխտատեղի, որ գտնուում է Հոռաթաղի արևմտեան հանդէպ մի բլրի գագաթին վերայ. իսկ Կոտրած եղջին՝ սոյն գիւղի արևելեան հանդէպ սարին վերայ.

Երի-Գիվեաթաղում (Վերի-Գայլաթաղ), որ գտնուում է միւսնոյն ջրածորի մէջ Կուսապատից վերև, կայ հանգստարան, գիւղատեղի և քարուկիր փոքր եկեղեցի:

Ինն-մաս անապատ—Հին-Մոխրաթաղ. Հիմնուած է Կուսապատի հիւսիսային կողմում մի սեռի վերայ, որի երկու կողմերն ձորեր են: Կառուցեալ է սրբատաշ քարով մի կամարի վերայ, որ ունի եկեղեցու և ո՛չ վանքի ձև, երկարութիւն 14 մետր 37 սանթիմ, լայնութիւն 8 մետր 20 սանթիմ: Ունի միայն աւագ խորան. որի միջից հիւսիսային և

¹ Անկասկած ֆարես բերուած են Հանգստարանիցն:

² Արժունի երկրասեան ուսումնարան կայ Կուսապատումն:

հարաւային կողմերից բացուած է դռնաշափ մուտքեր իբր փոքր խորաններ.

Հիւսիսային որմի վերայ.

«Ի 1881 ամի շինեցաւ սուրբ ուխտս Ինն Մասանց տրօք ժողովրդոց ՚ի ժամանակս Յովսէփ վարդապետի Փինաշէանց»:

Խորանի հիւսիսային կողմում.

«Շինեցաւ Սուրբ Ինն Մասանց սեղանն դստուիս (?) Մհար խանումին վասն հանգուցեալ Յարութիւն բէկ Աթաբէկեանի Կուսապատ գեղջ 1884 ամի»:

Տաճարիս հարաւ-արեւելեան կողմում կայ և մի հին եկեղեցու աւերակ: Հարկ է յայտնել թէ այստեղ եղած է Մոխրաթաղ գիւղն, որի բնակիչք մի քանի տասնեակ տարիներ տեղափոխուած են Նոր-Մոխրաթաղ և մնացած է այստեղ հին եկեղեցին, գիւղատեղին և հանգստարանն:

Նոր-տաճարիս հիւսիսային որմի մօտով ամփոփուած են Մէլիք Իսրայէլեանների ննջեցեալները—Սայիբէկի, Մհար-խանումի, Մէլիք-Աղամի կին Թումար-խանումի, և այլ մէլիքազուն գերդաստանների մարմիններն:

Անապատս ունի երեք սենեակ և մի աշխարհական վանահայր:

Մէլիք-ԻՍՐԱՅԷԼԵԱՆՆԵՐԻ Ա. ԱՊԱՐԱՆՆ.

Շինուած է Անապատիս արեւմտեան կողմում մի քանի տասնեակ քայլ հեռի: Շինութիւնն ունի արտաքուստ բերդի ձև—քարուկիր բարձր պարիսպ և մի դարբաս արեւելեան կողմից: Արտաքուստ չափելով ունի 49 մետր երկարութիւն 29 մետր 25 սանթիմ լայնութիւն: Ամբողջ ապարանն բաղկացած է տասներկու սենեկից, որք ունին զանազան ձև և տարբեր մեծութիւն, Սենեակներն եղած են ընտանեկան սենեակ, ննջարան, ընդունարան, դատարան, թոնրատուն, խոհանոց, սպասատրանոց, գոմանոց: Այս ամենի լուսամուտներն բացուած են բերդի ներսի կողմից: Արեւելեան կողմից հաշուելով չորրորդ սենեակն ունի քառակուսի ձև և երգիկ, ամբողջապէս քարուկիր շինուած և սոյն արձանագրութիւնը.

«Որ դորմութեամբն ամենագորին Աստուծոյ բազում ժամանակ է յոյժ տաճնապի շինեալ գտունս, իսկ բարերարին Աստուծոյ տուաւ ինձ կարողութիւն և զօրութիւն Սուրբ Հոգոյն՝ հանգուցեալ Մելիք Իսրայելի որդի եւ Մելիք Յադամս շինեցի զգեղեցիկ կամարօք և զգեղեցկանկար տունս և սարայիս բազմահանճար զորդեակն իմ Մէժումին...ժ. Աստուծոյ, աստուածայնով բարեաւ վայելեացէ հանդերձ մեօք ՌՄԻ.»¹:

Հինգերորդ սենեկի վերայ.

«Տեսէ՛ք մեր հաւատոյ հայրն Աբրահամ, կեանք նորա է .. ամ, նայ ոչ շինեաց տուն և տեղի և բակ.. վրանօք շրջէր յերկրին ի հառան .. այլ սոյն կեանք մեր կարեացեալ թի Մ. (50) ամ, համայն բոլոր երթալոց եմք մեք միս անգամ, տեսէ՛ք ՚ի մեր յիմարութիւնս, որ այժմուս գայ, չենք.. ազմս նման ամօք Աբրահամայ թվ. Ռ...»:

Խաչ-Խոռհատ անուն տեղում, որ կայ Հին և Նոր-Մոխրաթաղի միջև, կայ աւերակ գիւղատեղի, հանգստարան և մի քարուկիր և միջակ եկեղեցի, որ կանգուն է բոլորովին, որի երկարութիւնն է 12 մետր 23 սանթիմ, լայնութիւնն 7 մետր:

է. ՆՈՐ-ՄՈՒՆՐԱԹԱՂ. Հիմնուած է Կուսապատի հիւսիսային կողմում, տեսարանն զմայլելի (դաշտահայեաց) սեռի վերայ, հողն արքունի, անջրդի, բայց բազմարդիւն. տեղական բերքերն նոյն, պատուական օդն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 90—100. եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, քարուկիր, կառուցեալ երկու կամարների վերայ, երկարութիւնն 17 մետր 95 սանթիմ, լայնութիւնն 11 մետր: Քահանայ մի: Դրան ճակատակալ քարի վերայ. «Ես Շուշուայ քաղաքի բնակիչ Մեսրոպ Թառումեանս կառուցի ծախիւք իմօք² յանուն Աստուածամօր վասն անյիշատակ հանգուցեալ եղբարցն իմոց Աբրահամայ, Գրիգորի և որդւոյն իմոց Աստուածատրի Մ. Թառումեանց ի 1883 ամի»: Ծուխ 85. ար. 394. իգ. 349:

¹ Անձեռնմխելի թողինք սխալները:

² Հաստատապէս տեղեկացայ որ գիւղի հասարակութիւնն շինած է եկեղեցու պատերը մինչև թաղն:

Ը. ՄԵԾ-ՇԷՆ. Շիրուած է համարեա՛ թէ Նոր-Մոխրաթաղի արևմտեան կողմում, մի արևելահայեաց լանջի վերայ, բնակիչք բնիկ (ամենամեծ մասն տեղափոխուած են Գանձակի գետաշէնի կողմերն), հողն կիսով չափ արքունի, անջրղի, բայց հացաւէտ, պատուական օղն, կլիման և շուրն, երկար կեանք 90. Եկեղեցին Սուրբ Գէորգ, քարուկիր, կառուցեալ չորս սիւների վերայ, երկարութիւնն 18 մետր 25 սանթիմ, լայնութիւնն 8 մետր 67 սանթիմ: Աւագանին վերայ «ԹՎ. ՌԿԹ.—Բնասս. յիշեցէք ՚ի Քրիստոս»:

Խորանի հիւսիսային կողմում. Սուրբ խաչս բարեխաւս Կարապետ եպիսկոպոսին, սայ է լեալ պատճառ սուրբ եկեղեցոյս (շիրութեան) թՎ. ՌՂԹ.»: «Սուրբ խաչս բարեխաւս Հայրապետին եղբայր պարոն տէր (իշխանագն քահանայ)»: Քահանայ երկու: Ծուխ 70. ար. 309. իգ. 268:

Կարմիր ակտարան.

Եկեղեցումս կայ մի գրչագիր մեծագիր ակտարան, մագաղաթեայ, ամբողջապէս գրուած գլխատառերով՝ Բոլորո-վին անճաշակ են նախշերն և շունի պատկերներ: Գրուած է Մատթէոսի սկզբում խաչի տակ. «Սուրբ նշանաւ գնեաց (Յիսուս) մեղաւորիս Իգնատոսի»: Տեղ տեղ գրուած է նաև «Զխաւչեն և զիւր ծնողսն յիշեցէք ՚ի Քրիստոս»: Գրուած է նաև Մարկոսի վերջում. «Յամի չորբողի առաջնորդի (°) ի հայրապետութեան տեառն Բարսղի¹ Հայոց կաթողիկոսի, ես Հայրապետ արեղայս գնեցի զսուրբ ակտարանս ի Յոստան փաղափ յայլագգեաց ՚ի ԻՆ. դէկ. կարմիր և ետու ի սուրբ հաչի վանքն յիւր սեպհական տեղն, որ առնեն յամեն յամի.. Բ. պատարագ, զտեառնընդառաջին և զԿիրղին անխափան և որ հեռացուցանել ջանայ ՚ի սուրբ հաչէն զինչ և իցէ պատճառաւ, ինքն հեռացեալ լիցի ՚ի փառաց Որդոյն Աստուծոյ. ամէն»: Իսկ ցանկից յետոյ.

---

¹ Նայելով գլխագրերի ձևերին՝ կարծում ենք որ Բարսեղ Ա. հայրապետի օրով (1086 թուերով մօտաւորապէս) եղած է գնելն և ոչ թէ Բարսեղ Բի. որ գահակալած է 1557—1562:

«Արդ՝ ես յամենայնի նուաստ տէր Սարգիս ստացայ սուրբ անետարանս անջինջ յիշատակ ինն և իմ ծնողացն, որք ընթեռնոյ՛ք, յիշեցե՛ք ի Քրիստոս»:

Յիշատակարանը գողացած է մի սարկաւագ ինչպէս վկայեցին: Երանի թէ այս միայն լինէր գողացած.....: Ասում են որ 900 ծուխ եղած է Մեծ-շէնս, որպէս ապացուցանում է և մեծ անունն, քանզի այս եղած է մեծ Մէլիք-Աղամի մէլիքանիստն: Երեք եկեղեցի եղած է գիւղումս, մէկն բոլորովին անհետացած է, միւսին աներակն արդէն մնում է, երրորդն կանգուն է:

Գիւղումս ծնուած է Դալի-Մահրասա—Աւագ վարդապետն, որ ազգական էր այժմեան Մկրտիչ քահանայի և Անդրէաս-բէկի:

Եղջաթումբ. մի թումբ է գիւղիցս վերև, որի վերայ կայ ընդարձակ գիւղատեղի, մեծ հանգստարան և կանգուն եկեղեցի:

Հարթապտուկ. Մեծ-շէնիս հիւսիսային հանդէպ շրջապատից առանձնացած և ձուածկ բարձրացած մի սար է, որի գագաթն պատուական հարթակ է: Հարթակի եզերքներով պարսպուած է եղել հնուց, ինչպէս ակներև է հետքերից: Այժմ կայ կատարիս վերայ մի ջրաւազան, հանգստարան և ուխտատեղի: Ի նկատի առնելով շատ բերադասարեբ, թուի թէ բերդ եղած է և սարիս գագաթն—Հարթապտուկն:

Թ. ՄԱՂԱՎՈՒՋ կամ Զարտախլու. Հիմնուած է Թարթառ գետի աջ կողմի բարձրութեան վերայ. Մեծ-շէնի հիւսիսային կողմում, մի լեռնահովտում. բնակիչք շատ վաղ՝ նախ տեղափոխուած են Մեծ-Սիւնեաց Մաղավուզ գիւղիցն այստեղ, ապա այս տեղից Շուլաէրի կողմերն, ապա վերադարձած Գետաշէն, հուսկ յետոյ վերստին այստեղ: Հողն արքունի, անջրդի, բայց բեղմնաւոր, պատուական օդն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 90. եկեղեցին Սուրբ Գէորգ, փայտաշէն, քահանայ մի: Ծուխ 66. ար. 254. իգ. 299:

Գիւղիս բարեկրօն Յովհաննէս քահանայի մօտ կայ մի գրչագիր մաշտոց, գրուած թղթի վերայ, դիրոն փոքր. յիշատակարանից. «Արդ գրեցաւ գիրքս այս ի թուականութեան հայկազեան տումարիս ՌԻԴ.»: Ստացողն է Գրիգոր անուն ոմն

կրօնաւոր, իսկ գրողն է ոմն Յովհաննէս Աբեղայ: Վերջին ստացողն է. «Արդ զվերջին ստացաւ սուրբ տառիս, որ կոչի մաշտոց. . . Ովանէս էրէց... ՌՃԺԱ.»: «Յիշատակ է բարեմիտ Յուրին, որ կողակից էի Ավագակին ի երկրէն Ծարայ ի գեղջէն Եանշաղէն. յիշատակ է այս սուրբ. . . մաշտոցս հոգոյ իմոյ, տվի իմ ձեռովս Դաւիթ քահանային, օվ որ կարդայ, Աստուած ողորմի ասէ, ամէն»: «Ես Մրշմանցի տէր Մէլիքսեթի որդի Մարկոսըս... թվն ՌՃՂԸ. էր» (Այժմ աւերակ են Եանշաղ և Մրշման գիւղերն, ինչպէս գիտէ ընթերցողն):

Աւետարան փոքրագիր, գրուած թղթի վերայ առանց պատկերի: Անյայտ է գրողն, տեղն և ժամանակն, միայն յայտնի է երկրորդ ստացողն, որ է Շաղուպատ անուն ոմն: Նոյն բարեկրօն քահանայ Տէր-Գրիգորեանի մօտ կայ և Ա. Մէլիք-Աղամից մի թուղթ, որով յայտնում է. «Մէլիք Հաթամէս մալում լինի ձեզ Մաղավուզեցուց, մեծ և փոքր որ իմանաք Մէլքումն ձեզ քօվխայ (տանուտէր) շինեցի. պիտի որ յեսապի (իրաւացի) խօսկան դուս չի կեաք: Դարձեալ ջամիյեաթ թէ եդ¹) նորայ եկիք թէ Մէլքումը մեզ հաջաթ (հարկաւոր կամ պէտք)-չի, դապուլ չի, դուք էք հաւանել, շինել թվին ՌՄԻԸ. փետրվարի ամսուն ժէ.» (տեղի կնքոյ որի մէջ գրուած է. «Քրիստոսի ծառայ Մէլիք Աղամ»):

ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻ ՀԱՆԳՍՏԱՐԱՆ.

Այսպէս է անուանում ժողովուրդն այն հանգստարանը, որ կայ Մաղավուզի արեւմտեան կողմում, Թարթառ գետի աջ լանջի բարձրութեան վերայ, Երից մանկանց վանքի դէմուղէմ: Ընդարձակ ծաւալ ունի հանգստարանս, բայց ծածկուած է դժնիկ փուշերով և մացառուտներով: Հանգստարանումս կայ մի հնաշէն մատուռ. որ ուխտատեղի է և փոքր և շինուած անտաշ քարերով, որի գլուխն արդէն խոնարհուած է. դրան ճակատակալ քարի վերայ քանդակուած է.

---

¹ Իմաստն է, (եղ նորայ) եթէ այնուհետև եկիք իմ մօտ և ասացիք թէ Մէլքումն պէտք չէ մեզ, ևն.:

«Թիւ 2Թ. էր Կաման Աստուծոյ ես խուռում (Հոփսիսիմէ) շինեցի գեկեղեցիս, եղբայր իմ Վահրամ Շահ ի յիշատակ մեզ և ծնողաց մերոց ՚ի յիշխանութեան Ուքանին և յամիրութեան Փախրայդիինին և ՚ի յառաջնորդութեան Տէր Սուքիասին. յաղակթս...»:

Մատրանս մէջ մի խաչֆարի վերայ. «Թիւ ՈՂԹ.»:

Սորա մօտ. «Ես Գր..րս սնուցած տէր Նարսի¹ կանգնեցի գ (իս) աչերս ծնողաց իմոց և ննջեցելոց»:

Հանգստարանիս տապանաքարերի մէջ գտանք միայն հետեւեալը.

Ա. «Այս տապան Քաչալ... է որդի Ապրէսիմ մեծի.. պապին էխպօրորդի... իմոյ պարոն Անին թվ. Ռ.»:

Բ. «Թվ. Ռ.... որ փոխեցաւ առ Աստուած. Այս է տապան Շահփարին.... Նոյեմզարին....»:

ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ կամ ՔՂԸՔԱՏԵՂ. (31)

Սեկեկասեռ կոչուած սարի ստորոտով ընկած է մի խոր ձոր գրեթէ արևելքից արևմուտք: Մատրան կամ հանգստարանին ստորոտիցն սկսեալ դէպի նոյն խոր ձորն կախուած են չորս ձորակներ, որոց վերայ վաղուց շինուած է քաղաքի նման մի շինութիւն: Բերդավայրն ունի միայն երկու մուտք, արևմտեանն՝ խոր ձորին ստորոտովն, որ համարեա՛ թէ հպած է Թարթառ գետի աջ եզերքին, իսկ արևելեան կողմի մուտքն նոյն ձորի վերի ծայրովն: Երկու մուտքերն ամրապնդուած է եղել քարուկիր պատով, որք քանդուած են այժմ: Իսկ մնացեալ կողմերն բնութենաստեղծ և անմատչելի ամրութիւններ են, այս է բարձր վիմահերձ և քարաժայռ քերծեր են և ահարկու ձորեր: Վաղուց շինուած են երկու երկյարկ քարուկիր և բոլորշի դիտարան, որոց մին քաղաքի հարաւային կողմի բարձրութեան վերայ բերդից դուրս իսկ միւսն՝ արևմտեան մողմում քաղաքի ծայրում, բայց ամրոցի ներսումն: Թափուած են միայն վերջնոյս որմի արտաքին մասերն տեղ տեղ:

¹ Գուցէ «Ես Գրիգոր սնուցած տէր Ներսիսի»:

Այժմ աւերակ և անմարդաբնակ քաղաքատեղումս մնացած են տակաւին հնութեան շատ նշաններ, ինչպէս են քարուկիր բնակարանների և այլ շինութեանց աւերակներ: Հիւսիսային դիտարանի մօտ կայ մի մեծ շինութիւն, որ իւր արտաքին կողմում ունի երեք բուրգ, մէջ տեղում տասն մետրաչափ բարձր քարուկիր սիւն և երկու մեծ սենեակներից բաղկացած շինութիւն: Այս է ամենից աւելի հնութիւնն, որ կարծես թէ իւր ամրագին կազմուածքովն ներկայացնում է տեղիս հին իշխողի բնակարանը, որ ունի և բնութեան հրաշալի տեսարան:

Բնակարանիս հարաւային կողմերում կան կիսաւեր քարուկիր շատ բնակարաններ, բաղանիսներ, ձիթահանք, որի բոլորածէ մեծ քարերն մնում են անվնաս և կանգուն, կամուրջներ, երեք կաղամախի ծերունագարդ և հաստ ծառեր, պառու ընկուզենիք, ևն: Նշանաւոր է Շոշուան աղբիւրի ազնիւ ջուրն, որ քաղաքի կետրոնում շոշուալով թափուում է ժայռից:

Բ. Ապարան. Մէլիք-Ազամ մեծի. երկրորդ ապարանս շինուած է արևելեան մուտքի կողմում, որի երկարութիւնն հիւսիս-արևմուտքից ձգուած է արևելեան հարաւ: Շինութեանս գետնայարկն ծառայած է միայն տեղի զառիվայր դիրքը հարթելու. վերնայարկում կայ տասնևհինգ սենեակ, ընդարձակ դահլիճ, խոհանոց¹, երկու պատշգամ: Գեղեցկածէ տաշուած և նախշած ճակատակալ քարեր ունին վառարաններն (բուխարի): Ամբողջ շէնքն ունի 37 մետր երկարութիւն, 34 մետր 40 սանթիմ լայնութիւն, որի ծածքն ողջ փլած է, իսկ պատերն բովանդակ մնում են կանգուն: Հարկ է յայտնել թէ ապարանիս կողքին է եկեղեցու աւերակն: Բացի տասնևհինգ սենեկից, որք շինուած են մի միջնապատով, բայց երկու շարքով, կայ այլ ևս չորս պատուական, բայց կիսաւեր սենեակ և մի երկար գոմ, որի մէջ կայ տասնևվեց ձիու ախոռ, և որի երկար ախոռափայտն մնում է դեծ անփուտ: Շատ սենեակներում արդէն բուսած են ծառեր:

---

¹ Գետնայարկով դուրս հանուած է արտաքնոցի և խոհանոցի միացեալ ուսփր:

Հարկ է յայտնել նաև որ Մէլիք-Աղամն¹ նորոգած է ա-պա-րանս, որ եղած է կանխաւ, ինչպէս երևում է հին և նոր որմե-րի տարբերութիւնիցն:

Ապարանիցս փոքր ինչ վերև, արևելեան մուտքի մօտ կան վիմափոր քարայրներ, որք եղած են դոնապանների բնա-կարաններ:

Քաղաքատեղիս հարաւային կողմումն է Հին—Մեծ-շէնի աւերակն, որի մէջ է մի աւերակ եկեղեցի և մօտերքում հան-գստարան: Մէլիք-Աղամ Բ-ի ժամանակ աւերակիս բնակիչ-ներն տեղափոխուում են Գանձակի և Թիփլիսի կողմերն: Յե-տոյ տեղափոխուածների փոքր մասն վերադառնում է, բայց փոխանակ այստեղ բնակելու, հիմնում Մեծ-շէնը և բնակում այնտեղ. քանզի երկիւղալի է լինում այստեղ բնակելն:

ժ. ՔՄՔԱԶՈՐ Շէն. հիմնուած է Մաղավուզի արևելեան սա-րի ստորոտի հարթում: Բնակիչներն մօտ քսան տարի առաջ բաժանուելով Մաղավուզից բնակութիւն հաստատած են այս-տեղ. միւսնոյն են հողն, բերքերն, միայն աւելի լաւ է տեղիս օդն և կլիման. քահանան և եկեղեցին Մաղավուզինն է, և ծուխն հաշուած նորա վերայ:

ժԱ. ՕՈՒԱԾ² ԹԱՓէ Շէն. Հիմնուած է փոքր ինչ վար Քմֆա-ձորից, բնակիչք անջատուած են Մաղաւուզից. ամենայն ինչ նոյն. Ծուխ Քմֆաձորում, Օռած-Թափում և Վառնկաթաղում 30 114. իգ. 103:

ժԲ. ՎԱՐՆԿԱԹԱՂ կամ ԼԻԻՎԱՍԱԶ. Շինուած Թարթառի աջ ափի բարձրութեան վերայ. բնակիչք բնիկ, միւսնոյն հողն և բերքերն. օդն և կլիման ծանր և անախորժ ամրան. երկար կեանք 60. եկեղեցին սուրբ Մինաս. քահանայ մի: Ծուխ 20, ար. 70, իգ. 60:

---

¹ Աւանդաբար ասում են թէ այս եղած է Մելիք Իւրայելեանների ձմեռանոց ապարանն. իսկ Ինն-Մաս անապատի մօտինն ամառանոց:

² Արցախեան բարբառի գլխաւոր յատկութիւններից մին ևս այն է որ ինչ պարագայում ու տառերով սկսուած անունների առաջի 2 գիրք հրն-ջում է իբր Օ. օրինակ ուռած—օռած, ուղտ—օղտ, ուրախ—օրախ, ևն. Ու-ռած բլուր—Օռած քափէ:

Ջոխտակ շինատեղ. աւերակ գիւղեր են, որք գտնուում են Մաղավուզի հիւսիսային կողմում, Թարթառ գետի աջ կողմի լանջի վերայ, ուր կայ և հանգստարան:

Կթղուկոսարան (32) (Կաթուղիկոսարան), որ գտնուում է Թարթառ գետի աջ կողմի նոյն լանջի վերայ, Դոնի շէնի դիմացն: Քարայրի նման մի բան է, որի առաջն պատելով ձևացրած են բնակարան, որի մէջ մի ժամանակ մնացած է Աղուանից Վիրոյ և այլ կաթուղիկոսներ: Այժմ ուխտատեղի է հին աւերակս:

ՊԱՌԱՅԻ ԿԱՄՈՒՐՋ (Ղառը քեօրփի).

Արդէն գիտենք Թարթառ գետի վերայ շինուած կամուրջներից առաջինն էր Պարտաւի մօտ եղած բազմաշէայ կամուրջն: Բն է Պառաւի կամուրջս, որ ունի միայն մի աշք և որ շինուած է Վարնկաթաղի առաջ: Կամրջիս երկու կողմերի հիմքերն ևս հաստատուած են վիմահերձ ապառաժների վերայ: Շինողն եղած է հայ բարեպաշտուհի ոմն տիկին: Գ. կամուրջն (փայտեայ) Դոնի շինի մօտ է: Դ. կամուրջն (փայտեայ) Ջրաբերդի մօտով է: Թարթառիս Ե. կամուրջն է Սարսանքի (քարուկիր) կամուրջն: Զ-ն, որը շինել տուած էր տիկին Ասփան խաթրայ վանքից վար Թարթառիս վերայ:

ԺԳ. ՆԵՐՔԻՆ-ՉԱՅԼՈՒ. Հիմնուած է Թարթառ գետի ձախ ափի վերայ դաշտաբերանի մօտ. բնակիչք 1828-ին գաղթած են Պարսկաստանի Բաղրբեօվ գիւղից. հողն արքունի, բարեբեր, ջրարբի, տեղական բերքերն ցորեն, գարի, կորեկ, խաղող, դեղձ, թուփ, կեռաս, բամբակ, բոժոժ և որիգ, օղն և կլիման տենդաբեր ամրան, երկար կեանք 70. Եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, ծածքն փայտաշէն. քահանան գալիս է Վերին Չայլուից: Ծուխ 45. ար. 142, իգ. 115:

ԺԴ. ՎԵՐԻՆ-ՉԱՅԼՈՒ. Հիմնուած նոյն գետի ձախ ափում փոքր ինչ վերև Ներքին-Չայլուից, բնակիչք գաղթած 1828-ին Ուրմիոյ Ըռհաւա գիւղից, հող, տեղ. բերքեր, օղ և կլիմայ երկար կեանք նոյն են. Եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին,

ծածքն փայտաշէն, քահանայ մի: (Գիւղիս մօտ կայ ընտիր գաճ): Ծուխ 55, ար. 255, իգ. 234:

ժե. ԹԱԼԻՇ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Վերին-Չայուի հիւսիսային կողմում լեռների մէջ մի սարալանջի վերայ. բնակիչք բնիկ, հողն բէկական (մէլիքական), անջրղի (մասամբ ջրարբի) հացաւէտ. ջուրն սակաւ, տեղական բերքերն միայն ցորեն և գարի, բարեխառն օգն և կլիման, քաղցրահամ ջուրն. երկար կեանք 85—90. եկեղեցին նորաշէն, կառուցեալ հասարակութեան ծախքով չորս միապաղաղ սիւների վերայ, որ ունի 21 մետր 85 սանթիմ երկարութիւն, 13 մետր լայնութիւն. երկու դուռն հարաւային և հիւսիսային կողմից. քահանայ մի: Ծուխ 130, ար. 568, իգ. 455:

Մագաղաթեայ մեծագիր աւետարան¹ գրուած ամբողջապէս գլխագրերով. գողացած են յիշատակարանը, վասն որոյ գրում ենք յետոյ գրուածները. «Յանուն Աստուծոյ մեք ներքի տանուտէրս... յիշէ Զաւելի դի Մոսին². ես Դաւիթ իմ վանա-կան եղբարս (եղբարբս) վկայ եմ այս գոյս ՚ի թուակա-նութեանս ՇժԶ. հաստատուն, եթէ Աստուած կամի»: Ապա գրուած է վերջին երեսի վերայ. «զՄաթէոս զՅակոբ երիցու ֆեռին, որ յարդեանց իւրոց ծախք արար յեկեղեցիս և յեղ-բարս, որք զգիրս կարդայք, զնա յաղաւթս յիշեցէք և մեղաց թողութիւն խնդրեցէք... հաւ Պետրոսի հրամանաւ Գրեցի»: Յետոյ գրուած է.

«Զաստուածափառ և գաշխարհալոյս սուրբ աւետարանս որ ձեռամբ Հասանայ Ուղին որդոյ բերաւ ի Կեսարիոյ և նոյն Հասանայն և ամուսին Ելթի և պարծանաց. որդիք իւր Հասարբեր և Սասնայ ետուն զսա յիւրեանց տապանատունս որ էին տեղոյս իշխանք գտուն Շիրանշահանց Դաւթի ձեռամբ ՚ի վանս Եղիշէի և հաստատի սմա բանին Աստուծոյ և յանուն Հասնային և Ելթոյն յետ մահու պատարագ ի Քրիստոս յամեն եկեղեցիս ՚ի գատկին յարութեան արւն, որ յարոյց ընդ իւր բազում մեռեալք և յարուցէ Քրիստոս փառամբ զՀասնայն և զԵլթի հանդերձ իւր ծնելամբ

¹ Մեզ անյայտ պատճառաւ գտնուում է մի աշխարհականի տան:

² Ոն լատինական, որ նշանակում է Զաւելի Մովսէսեան:

միասնգամ գալստեանն: Արդ որք խափանեն զպատարագն և կամ հանէ զաւետարանս և զՇիրանշահանց տունն ի Տապանատնէս¹, հանեսցի նա յարհայութենէն Աստուծոյ: Առանց աշխարհաւերի թիւն Հայոց էր ՉԺԵ.: ՉԻԱ շինեցաւ ժամատունս (Եղիշէի)»:

Նորոգութեան *մասին*. «Ի թուաբերութեան Հայկական տումարի հազարերորդի հարիւրերորդի ինուսուններորդի մէկումն (ՌՃՂԱ.) թուին գրեցաւ ամսեանն դեկտեմբերի Գ. հանուրց դիտապետի տեառն Ներսիսի Աղուանից Կաթողիկոսին և իշխանութեանս երկրիս Մէլիք Թամրագին»:*Ապա գրուած է:*

«Ես Մէլիքս և եղբայր իմ Նուկար որդիք Մուրատայ ստացաք զսուրբ աւետարանս ի հալալ արդեանց մերոց ի յիշատակ մեզ և մեր նախնեաց հաւր Մուրատայ և մաւր Մարգարտին և որոց մերոց Եղիշէին և այլ ամենայն արեան մերձատրաց և ետուք զսայ ի ձեռն Ստեփաննոս աբեղայիսկոպոսին առաջնորդ սուրբ ուխտին Գանձասարայ, որ կենայ ի դրան սուրբ Յովհաննիսին յիշատակ մեզ և մերոց ամենայնի կենդանեաց և մեռելոց»: Հուսկ յետոյ գրուած է. «Ով մանկունք Սիովնի... ի թուականիս Հայոց ՌՂԹ. Գանձասարայ կաթողիկոսն Գանջայո խանն տութաղ էր արել (բանտարկեալ էր), մինչև հատոյց զպարտոսն դահնացն, ազատեցաւ, ելեալ գնաց թէ շրջեսցէ վասն պարտուցն. մինչև հաշեն գնացի ես ընդ նմա... Գանձասարայ կաթողիկոսն անուն Գրիգոր կոչի»:

Գիւղումս Ասորի-բէկ Մէլիք-Թամրագեանցի մօտ կան հետեւեալ հին թղթերն. «ՌՃԾ. թվին Սեպտեմբերի ԻԹ ես Թիւրաշեցի Ատին տղայ Հախնազարս, Հաճի Փահրատս» ծախում են սոքա իւրեանց բաղը Մէլիք-Իսախանի² տղայ Յոհաննին և սորա եղբօր Բէկլարին: Առուծախի թուղթս նախ վաւերացրած է Յովհաննէս, ապա Եսայի կաթողիկոսն,

¹ Եղիշ-առաքելի վանքից (ջրվշտիկ):

² Երևի թէ Մէլիք-Բէկլարեանների ցեղիցն է Մէլիք-Իսախանն:

«Եսայի կաթողիկոս այս գրեալ մարդկանց իղրարովն, դապուրութիւնովն վկայեմ» կնքած է և իւր կնքով:

Երկրորդ. «ՌՃԿԵ. յունվարի ԺԸ. ն. ես Ներքին շէնացի (Կիւլստանի գաւառումն է) Ետկարին տղայ Ուհանս իմ կամով ծախեցի իմ բաժին բաղն Գրիգոր վարդապետին ախբօր Սարգսին վերայ ԺԸ. ու.¹: Մէլիք Թամրազ վկայ. Եղիա վկայ... Յարութիւն քոխա վկա.»։ Իւրաքանչիւր ստորագրող կնքած է և իւր կնիքը:

Երրորդ թուղթն մխիթարական կոնդակ է գրուած Աղուանից վերջին Ներսէս կաթողիկոսից առ Մէլիք-Թամրազ, որ սգաւոր եղած է իւր որդու մահուան պատճառաւ, բայց չ'ունի թուական:

Ռախտարխանա

Այս անուամբ ճանաչուում է միայն աւերակն, որ կայ Խանակեանոս դաշտակի վերի բերանում, Թալիշ գիւղն տանող ճանապարհի աջ եզերքի վերայ: Հին շինութիւնս, որ ունի գլեկի ձև, ասում են, եղած է մաքսատուն Կիւլստանի Մէլիքներին. որք մաքս առած են գաւառս բերուած ապրանքներից: Ռուսաց տիրապետութիւնից յետոյ մի ժամանակ եղած է փոշտի կայարան շինութիւնս, որ այժմ բոլորովին աւերակ է:

ՀՈՌԵԿԱՅ ԿԱՄ ՀԻՒՐԵԿԱՅ ՎԱՆՔ (33).

Հիմնարկուած է Թալիշ գիւղի արևմտեան կողմում լեռների մէջ մի հիւսիսահայեաց լանջի վերայ: Վանուցս շինութիւնն ունի շատ հին ձև, քանզի խորանն, ըստ սովորութեան, կլոր չէ ներքուստ, այլ քառակուսի, և շինուած է անտաշ քարով: Բաց յայսցանէ բոլորովին մութն է, նեղ, փոքր և բարձրաշէն, որ ունի 7 մետր 60 սանթիմ երկարութիւն և 4 մետր 32 սանթիմ լայնութիւն: Դրան վերայ.

«Ի քահանայապետութեան Ստեփաննոսի զշինող եկեղեցւոյս զտէր Յովհաննէս յիշեցէք 'ի Քրիստոս նաև զծնողս և զեղբարսն իւր թիւ ՉԻԸ.»։ Վանքս ունի և գաւիթ, որ նոյնպէս

¹ Հազարն արծէ մի բուրլի, ուրեմն տասնևութ բուրլի ամենն:

շինուած է անտաշ քարով, որի երկարութիւնն է 7 մետր 75 սանթիմ, լայնութիւնն 7 մետր: Գաւթիս վերայ.

«Յաշխարհակալ տէրութեան Ապաղա խանին և ի հայրապետութեան տէր Ստեփաննոսին և ի պարոնութեան Նորադի-նին և Սրաադիին և Գուրգադիին ես տէր Յովհաննէս շինեցի զգավիթս յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց ՁԼԳ.»:

Գաւթումս ամփոփուած են շատ եպիսկոպոսաց, վարդապետաց և սարկաւազաց մարմիններ, այնպէս որ ամբողջ յատակն սալարկուած է տապանաքարերով:

Վանուցս արևմտեան կողմում դեռ կանգուն են միաբանից սենեակներն, որ շինուած են բոլորովին քարուկիր և թաղակապ: Բայց այժմ վանքումս չկայ ո՛չ վանահայր, ո՛չ միաբան և ո՛չ իսկ պահապան, վասն որոյ հետզհետէ քայքայուում է ամենայն ինչ:

Գեղեցկաքանդակ տապանաքարերով և խաչարձաններով զարդարուած են վանուցս շրջապատն: Այստեղ ամփոփուած են ո՛չ միայն միաբանից, այլ և Մէլիք-Բէկլարեանց տոհմի և նոյն իսկ Թալիշ գիւղի ննջեցեալներն. այժմ ևս թաղում են Թալիշեցիք: Հետեւապէս խիստ ընդարձակ է հանգստարանս. որի մէջ փայլուն տեղ գրաւած են Մէլիք-Բէկլարեանց բարեհամբաւ տոհմի շիրիմներն իւրեանց գեղեցիկ արձաններով և երկար արձանագրութիւններով, և նախշած տապանաքարերով:

Մէլիք-Բէկլարեանների ԱՊԱՐԱՆՆ.

Վանքասարիս լանջի ստորոտում կառուցեալ է Կիւլստանի իշխող մէլիքների ապարանն, որ արտաքուստ չափելով ունի 42 մետր երկարութիւն, 36½ լայնութիւն: Ըստ երկարութեան ներսի կողմում արևելքից արևմուտք երկու շար սենեակներ շինուած են, որոց մէջն բաց է իբրև հրապարակ: Հարաւային շարքում կայ վեց սենեակ, որք ունին ութաչեայ կամարակապ սրահ: Միջի երկու սենեակներն ընդարձակ են և գմբէթաւոր: Հիւսիսային կողմն բաղկացած է երեք մեծ սե-

նեակներից, որոց թաղակապ կամարներն թափուած են: Ապարանս ունեցած է երկու դուռն-արևելեան և արևմտեան կողմերից. առաջինն արդէն քանդուած է իւր կողմի ամբողջ պատով և երկու բուրգով միասին. իսկ արևմտեան դուռն իւր սեմերով քանդած և տարած են Թալիշի հայերն չգիտեն սրբութեամբ պահպանել իւրեանց նախնեաց թանգագին հնութիւնները:

Քառարուզ բերդակ.

Ապարանիս հիւսիսային կողմում, մի քանի քայլ հեռի ձորակի ձախ լանջին վերայ շինուած է քարուկիր մի դղեակ չորս ամրաշէն բուրգերով, որք արձանացած են չորս անկիւններում: Կանգուն են հարաւային, հիւսիսային և արևմտեան պարիսպներն իւրեանց երկու բուրգերով. իսկ կործանուած է արևելեան կողմի պատն իւր երկու աշտարակներով: Դղեկիս մէջ տեղումն կայ մի նուիրական ուխտատեղի, բայց յայտնի չէ իւր անունն: Հիւսիսային պարսպի ներսի կողմում կան մի քանի թաղակապ սենեակներ:

Դիւտական գիւղատեղի (34)

Այժմ ևս Դիւտական է կոչուում աւերակ գիւղատեղիս, որ կայ Թալիշ և Մատաղիս գիւղերի գրեթէ միջև: Աւերակիս մօտ կայ մի կիսաւեր եկեղեցի, որ ունի 13 մետր երկարութիւն և 7 լայնութիւն. և որ շինուած է բաւական ճաշակով: Եկեղեցուս արևմտեան և հիւսիսային կողմերն լի են գերեզմաններով, սակայն ամենամեծ մասամբ ծածկուած՝ անտառի ծառերով: Հիւսիսային՝ աղբիւր, ուշագրա՛ւ գիրք, դուրալի՛ տեսարան ունի աւերակս:

Հարկ է յայտնել բարեմիտ ընթերցողաց թէ Թալիշ գիւղըն, Հոռեկայ վանքն, Ներքին և Վերին-Չայլուններն և Դիւտական աւերակս կանխաւ պատկանում է եղել Ջրաբերդի գաւառիս՝ ըստ որոշման սարերի բնական սահմանին: Ահա այս է պատճառն որ Ջրաբերդ գաւառի շարքում գրեցինք շէն և աւերակ տեղերս: Բայց մէլիքութիւնն ծնունդ առնելուց յետոյ՝ այս մասը յատկացրած են Կիւլստանի մէլիքութեան:

ԺԶ. ՄԱՏԱՂԻՍ¹ Շէն. Հիմնարկուած է Թարթառ գետի ձախ ափի վերայ Պառուարի կամրջից փոքր ինչ վերև. խոր ձոր է գիւղիս տեղն և բարձր լեռներ շրջապատած են գրեթէ շորս կողմերն. իսկ Թարթառն վշվշալով և մոմռալով հոսում է շինիս ստորին կողմով: Բնակիչք բնիկ, հողն արքունի, սակաւ և նուազ արդիւնաբեր, տեղական բերքերն նոյն, եկեղեցին նորաշէն, կիսատ և դեռ անկնունք, 15 մետր 50ս. Երկարութիւն 8 մետր 50 սանթիմ լայնութիւն. քահանան գալիս է Վարնկաթաղից: Ծուխ 35, ար. 90, իգ. 75:

ԺԷ. ԴՈՆԻ-Շէն (Դանիէլի շէն) Հիմնուած է նոյն գետի ձախ կողմում Մատաղիսից բաւական վերև. բնակիչք տեղափոխուած են Մաղափուզից. հողն արքունի, լեռնային. գերազանց օդն, կլիման և ջուրն, եկեղեցին խիստ հին, փոքրիկ, Սուրբ Գէորգ, քահանայ մի: Հարկ է յայտնել որ գիւղս և եկեղեցիս և հանգստարանս հին են, իսկ այժմեան բնակիչք շատ յետոյ եկած են: Եկեղեցիս շինուած է անտաշ քարով, որի երկարութիւնն է 6 մետր, լայնութիւնն 4 մետր 40 սանթ. դռնագլխի քարին վերայ. «Ճառայ Աստուծոյ ես Մելքիսեթս նորոգեցի ժամատունս յիշատակ»: Վաղեմի գերեզմաններով լի են եկեղեցուս շորս կողմերն: Ծուխ 35, ար. 134, իգ. 113:

Հին գիւղատեղի. այսպէս է կոչուում այն աւերակ գիւղատեղին, որ կայ Դոնի շինից վերև և որ ունի պատուական և առատ ջուր, ընկուզի զառամեալ ծառեր, և որ պատուած է անտառով:

Զոխտակ մատուտ, Զոյգ շինուած քարուկիր մատուռներ են, որք կան Ուղտը-կերանք կոչուած տեղում, նմանապէս գիւղիցս վերև: Այստեղ ևս կան գիւղի աւերակ, քարուկիր շինութեանց հետքեր և կաղամախի ծառեր:

---

¹ Բնաւ շփոթելու չէ այս Մատաղիսը Խաչեն գաւառի Մատաղիս աւերակ գիւղի հետ:

ԵՐԻՑ ՄԱՆԿԱՆՑ ՎԱՆՔ.

Վանքս շինուած է Մուս սարից դէպի արևելք խոնարհուած մի լեռնաբազկի հարաւահայեաց լանջի հարթակին վերայ, որի ստորոտով սրընթաց խոխոջում է Թրղին¹ գետակն, որ ե օժանդակ Թարթառի: Կառուցեալ է շորս սիւների վերայ փոքր դիրքով, անճաշակ ոճով, բայց հպարտ արձանագրութեամբ: Դրան ճակատակալ քարի վերայ. «Ի թուին Ռձն, ին ի ժամանակա Շահ Սուլէյմանին մեծի արքային Պարսից ես Սիմէօն շնորհին Աստուծոյ կաթուղիկոս² Աղուանից շինեցի զեկեղեցիս ընդ հարազատ եղբար իմոյ Իգնատիոս վարդապետին, որ եմք որդիք Սարգիս քահանային Մեծ շինացոյ, յաղակթս յիշեցէք որդիք Նոր Սիանի...»:

Խորանի ճակատին. «Կերտեցաւ այս յարկ նութրանաց տանն Աստուծոյ և տանար փառաց նորոյ ուխտի պատարագաց, գոր Տէր Յիսուս մեզ աւանդեաց, շինեցաւ յերկուց հարազատաց Սիմէօնի կաթուղիկոսի և Իգնատիոսի բարունոյ և այլ յոգունց աշխատողաց գրելոց ի դպրութեան կենաց, ի թուականիս ՌձԺԳ ին աւարտեցաւ սոյն եկեղեցի ի փառս աննառ Տեառն Յիսուսի.....»:

Վանքս ունի երկու քարուկիր և թաղակապ խուցեր մին մեծ և միւսն փոքր:

ԺԸ. ԴԱՍՏԱԿԻԻԼ (Դաստակերտ) (35)

Աւերակ գիւղատեղի, հանգստարան և կիսաւեր եկեղեցի, որք գտնուում են Դոնի շէնի հիւսիսային կողմում մի բարձր, տեսարանաւոր, անտառապատ, բայց ուշագրաւ սարահարթի վերայ: Բաւական փառաւոր շինուած է եղել քարուկիր եկե-

---

¹ Թրղին կամ Թորաղա գետակս առած է իւր սկիզբը Մուսի ամենաբարձր գագաթի Գոմէշ (Կեամուշ): Սարի (որի բարձ. 12269) հարաւահայեաց լանջերից:

² Այս է ըստ Գաղտնիքի Ա. նրո և ինքնակոչ կաթուղիկոսն, որ շինած է տանարս ոչ ի փառս Աստուծոյ, այլ ի յազուրդ իւր անարգ փառապիտութեան, ի դաւանանութիւն Աղուանից հարազատ կաթուղիկոսութեան, հակաթոռ Գանձասարի...

ղեցիս, որի գլուխն այժմ խոնարհած է, բայց տակաւին մնում են կանգուն աւագ և երկու փոքր խորանների թաղերն: Թէև աւերակ, սակայն վսեմ տպաւորութիւն է թողում այցելուաց վերայ եկեղեցիս, որի երկարութիւնն է 13 մետր, լայնութիւնն 10: Աշակողմեան փոքր խորանի ճակատին.

«Թւ ՉԻՆ. Ի փաթշահութեան Ապաղէին, յամի տէրութեան Իւանէի, Ի հայրապետութեան տէր Ստեփաննոսի ես, տէր Սուֆիասանց ցեղէն տէր Ներսէս հիմնադրի, տկար ոգով շինեցի զեկեղեցիս յիշատակ մեզ և մերոց, յիշեցէ՛ք Ի Քրիստոս, աղաչեմ»:

Աշակողմեան խորհրդարանում. «Ես Մուսէս (կանգնեցի) զխաչս Խաթունա և Մամիաշունայ»:

Եկեղեցու դրան ճակատակալ քարի վերայ.

«Կաման Աստուծոյ, ի դատաւորութեան Արղուին, ի հայրապետութեան տէր Ստեփաննոսի, ի տէրութեան Իւանէին և Սադրադինին որոյն Փախրադինին, ես տէր Սարգիս շինեցի զժամատունս, զուզեցի զգաւագանս, զաւետարանս զըստ ողոզին...» (*Անընթեռնելի*): Այժմ չկայ ժամատունն, այլ աւերակ է: Եկեղեցու չորս կեղմերն լի են խիտառխիտ ամփոփեալներով:

Այժմ մի փոքրիկ շէն կայ այստեղ, որի բնակիչք տեղափոխուած են Շուշուց երեք գերդաստան, Մեծ-Սիւնեաց մի գիւղիցն երեք գերդաստան, Զէյուլայից չորս գերդաստան, որք զբաղուում են անասնապահութեամբ, գերազանց է օդն, կլիման և ջուրն, քահանան գալիս է Դոնի շէնից: Ծուխ 10. ար. 50. իգ. 40:

Միայնակ խաչարձան. Դաստակերտիցս Եղիշ առաքեալի վանքն տանող ուղու աջ կողմում, ոչ այնքան հեռի ուղուց, անտառում կայ մի հին խաչարձան, բայց անարձանագիր:

ԵՂԻՇ-ԱՌԱՔԵԱԼ ԿԱՄ ԶՐՎՇՏԻԿ ՎԱՆՔ. (36)

Մռաւ սարի քղանցքներից մի լեռնաբազուկ յանկարծ խոնարհուած է բարձրից երկու ձորերի մէջ, ուր և կազմած է իւր ծայրից մի բլրակ, որի վերայ հիմնարկուած է վանքս: Սրբավայրս շրջապատուած է աքիսաղխեալ և բարձրագոյն

լեռներով և անդնդախոր ձորերով և սոսկալի կիրճերով, վասն որոյ նեղ է և սեղմուած իւր հորիզոնն: Վանքաբլրիս հիւսիսային ծայրում բարձրացած և ցցուած է լեռնաբազուկն, արևմտեան և հարաւային կողմերում Դաստակերտի սարի շարունակութիւնն և արևելեան կողմում երկու սարերիս գրկախառնուած դիրքն: Մի վտակ արևմտեան կողմից շրջաշուրջով վիժում է շատ բարձրից¹, պտտում վանքիս հարաւային ստորոտի խորագոյն ձորով, դառնում դէպի արևելք և սրընթաց վազում դէպի Թարթառ: Վանքաբլրի հարաւային կողմն սոսկալի վիմահերձ է. իսկ միւս երեք կողմերն՝ պարսպուած քարուկիր պատով, որ ունի երեք դուռն արևմտեան, հիւսիսային և արևելեան կողմերից:

Բլրիս գագաթում հիմնարկուած է վանքն անտաշ քարերով, որի շինութիւնն շատ հին է, ճարտարապետութիւնն՝ հասարակ, բարձրութիւնն՝ չափազանց, և ոճն անճաշակ: Այսու ամենայնիւ ազդում է այցելուաց պատկառանք և սրբութիւն: Ունի երկու դուռն հարաւային և արևմտեան կողմերից, 10 մետր երկարութիւն, 5 մետր 80 սանթիմ լայնութիւն: Որմերի վերայ տեղ տեղ գործ դրուած է և աղիւս, որի երկայնութիւնն և լայնութիւնն 30 սանթիմ է և հաստութիւնն 11 ս.: Այժմ խոնարհուած է վանքիս ամբողջ ձեղունն և խորանի արևելեան պատն:

Մենաստանս ունի և գաւիթ շինուած միւսոյն ճաշակով և ոճով չորս սիւների վերայ, նոյնպէս անտաշ քարով, գաւիթս ունի մի դուռն արևմտեան կողմից, 9 մետր 5 սանթիմ երկարութեամբ, 8 մետր 45 սանթիմ լայնութեամբ, և սոյն արձանագրութիւնը.

«Թւ. 2ԺԳ. կաման Աստուծոյ ես Խաչատուր շինեցի ժամատունս յառաջնորդութիւն տէր Սիմէօնի, աղաչեմ զձեզ, յիշեցէք ՚ի Քրիստոս»: Ինչպէս տաճարիս շուրջն, նմանապէս գաւթիս յատակն ծածկուած է հանգուցեալ եպիսկոպոսաց,

---

¹ Ջրվտիկ անունը՝ հաւանական է՝ որ վանքս ստացած լինի ջրիս այս գմայլելի ջրվեժիցն: Վանքս կոչուած է և Ներս-Միհրի վանք:

վարդապետաց և միաբանից տապանաքարերով: Ահա շատերից մի քանիսի արձանագրութիւններն

«Այս է հանգիստ տէր Սիմէոնի Չոնէ.»:

« ,, ,, ,, տէր Ովանէսի 'ի թվ. ՊԶ.»:

« ,, ,, ,, տէր Վարդանի Շ. Քս. ԶԽ.»:

« ,, ,, ,, Մատէոս եպիսկոպոսին թվ. ԶԶ.»:

« ,, ,, ,, Մելքիսէթ եպիսկոպոսին, որ է առաջնորդ սուրբ ուխտիս, որ անմեղ սպանեցին Օսմանցիք ՌՃ.»:

Մենաստանիս երկու կողմերում կան մատուռներ:

Հիւսիսային կողմում. (սկսեալ այս կողմից դէպի հարաւ):

Ա. մատուռն ունի երկու խորան և երկու սեղան, որ շինուած է անտաշ քարով:

Բ. մատուռն, որ նոյնպէս շինուած է անտաշ քարով, ունի միայն մի խորան և մի սեղան:

Գ. մատուռն մէջ, որ շինուած է միւսնոյն ձևով, կայ Աղուանից Գ. Վաչական թագաւորի գերեզմանն, որի վերայ ձգուած է մի եռանկիւնի տապանաքար, որ պատրաստուած է առանձին խնամքով և յղուած մաքուր տեսքով, որի երկարութիւնն է 1 մետր և 60 սանթիմ. բայց շունի արձանագրութիւն: Տապանաքարիս մօտ կայ մի քարեայ խաչարձան, որ նշանաւոր է ոչ միայն իւր խիստ հեռաւոր հնութեամբ, այլ և իւր վաղեմի քանդակագործութեան գեղարուեստի ճարտարապետութեան ձևով, այսպէս է և խորանի աջ կողմում եղածն: Մատրանս, որ ունի մի խորան, դրան ճակատակալ քարին վերայ քանդակուած է.

«Այս է հանգիստ Վաչական թագաւորին (37). Աստուած ողորմի Հայրապետայ և ոյր (իւր) ծնողացն, որ շինեց զեկեղեցիս առաջնորդութիւն տէր Սիմիոնի թիւ ԶԼԵ. էր»: Մատրանս դրան դիմացն է Զրաբերդի գաւառի իշխող բարձրահոշակ Մէլիք Ադամ մեծի գերեզմանն: Յաւալի է տեսնել որ անկիրթ մահմետականներն ջարդած են արձանագրութիւն կրող մարմարիոնը, որ զետեղուած է եղել մէլիքիս տապանաքարի մէջ: Այսու ամենայնիւ գաւառիս մեծ և փոքր ամենքն աւան-

դուժեամբ գիտեն իւրեանց սիրելի իշխան մէլիքիս գերեզմանը:

Դ. մատուռն, որ կանգնած է վանքին հարաւային կողմում, երկխորան է և ունի հեռաւոր հնութիւն, որի մէջ է մի գերեզման, որի վերայ փորագրուած է. «Այս է հանգիստ տէր Մեսրոպին որդի (արդոյն) որ է աւագ եղբայր Մելիսէժ եպիսկոպոսին թվ. ՌՃԿԲ.»:

Ե. մատուռն, որ Դ-ից հարաւ կայ, ունի մի խորան: Զ. մատուռս աւելի հնաշէն է, որ ունի մի սեղան և գրութիւնս. «Յանուն Աստուծոյ եւ Առաքել վարդապետ, տէր Մատթէոս շինեցիմ գեկեղեցիս, հաջ բերիմ. ....»:

է. մատուռն ունի միայն մի սեղան:

Վանքումս կայ մի հնուց մնացած և կոտրած զանգակ, որի վերայ փորագրուած է. «Յիշատակ է զանկակս Ղազարին, որ է որդի Քիրիգորին, է թոռն Եարին. Յուսեփի որդի Պապէն, որ է Պողոս թուղեր (հիւսն). եւ Շահնա կարմրեցի (ձուլեցի). գինն է Գ. թուման»: Բացի զանգակիցս կայ և մի այլ կոպիտ և երկարած և զանգակ, որ աւելի հին է:

Վանքս ցարդ սրբութեամբ պահած է Գաղտնիք Ղարաբաղի հերոսներից երկու քաջերի յիշատակը, որք են Դալի-Մահրասան և Տեօնմազ: Վանքիս արևելեան պարսպի մօտ է Աւագ-վարդապետ-Դալի-Մահրասայի բնակած սենեակն, որ ունի նեղ և փոքր լուսամուտներ և ամուր դիրք: Սենեկիս մէջ տիրում է խորհրդաւոր մթութիւն¹:

Վանքիս հիւսիսային պարսպի փակուած դրան մօտ ներքուստ փորագրուած է գլխագրերով. «ԲՇՅՃ եւ Տոնմազս բեկեցի թվ. ՌՃՀԷ.»: Գրերիս մօտ շինուած է մի փակագիր մեծ ձևով, որը կարդացի միւսնոյն Տոնմազ անունը:

Մենաստանս ունի և մի քանի հին սենեակներ և գոմ պարսպի ներսում: Վանքիս դրութիւնն խիստ խղճալի է: Անդիմադրելի ժամանակն քանդում և աւերում է ամենայն

---

¹ Ժամանակի հանգամանքներից ստիպեալ ամրոցի ձև ստացած է Դալի-Մահրասայի սենեակս. լուսամուտներն ոչ եթէ իսկապէս լուսամուտներ են, այլ հրացան արձակելու տեղեր—նեղ ծակեր:

ինչ: Վիճի տակ ընկած են վանքի սեփական և անբռնաբարելի իրաւունք կալուածներն և բոլոր հողերն, սպառուել են արդեանց աղբիւրներն, վանքս կարօտ է նորոգութեան, բայց փո՛ղ չկայ փո՛ղ, զի խցուած են արդիւնք հոսող ակունքներն: Այժմ վանքումս մնում է իբրև պահապան մի տիրացու, որ շինած է վանքի ճանապարհը և նորոգած Զ. մատուռը:

Ողտի մատուռ. այսպէս է կոչուում կիսաւեր մատուռն, որ կայ վանքի մօտակայ սարի ուսին վերայ: Այստեղ կայ և գիւղատեղի և հանգստարան:

Մատուռ. այս անուամբ է ճանաչուում այն կիսաւեր, փոքրիկ և հին շինութիւնն, որ գտնուում է Եղիշ-առաքեալ վանքի և Եղակեր շինի միջև մի տեսարանաւոր բլրի վերայ: Մատրան դռնագլուխ քարի վերայ. «. Ես Գրիգոր կանգնեցի եկեղեցիս բաւելխաւս ինձ և ծնողաց իմոց»: Եկեղեցու մօտ կայ և հանգստարան, որք ծածկուած են մացառուտներով և չունին արձանագրութիւն: Այսպիսի կիսաւեր եկեղեցի, հանգստարան և գիւղատեղի կայ նաև Թթոտ կոչուած տեղում, որ գտնուում է աւերակիս հարաւային հանդէպ վարի լայնագոգ լեռնահովտի մէջ:

ԺԹ. ԵՂԱԿԵՐ ՇէՆ. Հիմնուած է այն սարի հարաւային լանջի խոր ձորում, որ իբրև սահմանագլուխ ձգուած է Մուսից մինչև դաշտաբերան: Բնակիչք քսան տարի առաջ փոխադրուած են Մեծ-Սիւնեաց Տեղ աւանից այստեղ: Հողն արքունի, լեռնոտ և յարմար անասնապահութեան, տեղական բերքերն նոյն, (առատ է ոչխար, տաւար, չ'կայ այգի, պարտէզ և մետաքս), գերազանց օդն, կլիման և ջուրն, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին քարուկիր, կառուցեալ մի կամարի վերայ և հին, երկարութիւն 12 մետր 5 սանթիմ, լայնութիւն 7 մետր 50 սանթիմ. քահանան գալիս է Կիւլստանից: Տաճարիս մօտ կայ հնուց մնացեալ մեծ հանգստարան, որի մէջ գիր ունեցող գտանք միայն. «Այս է տապան Մխիթարի որդի Մեժլում քոխային թվ. ՌՃՂԹ»: Ինչպէս երևում է հին աւերակներից, աւելի շատ եղած է Եղակերիս նախկին բնակչաց ծխաթիւն: Այժմ ծուխ 35. ար. 100. իգ. 85:

Մոալի սուրբ.

Արցախեան նահանգի ամենաբարձր լեռներից մին է Մոալ սարն, որ ընկած է Ծար, Ըոստակ, Զրաբերդ, Կիւլստան և Գարդման գաւառների մէջ: Արդէն գիտենք որ սարիս հարաւային կողմն ընկած են Ծար և Ըոստակ գաւառն, արևելեան կողմն՝ Զրաբերդ. իսկ հիւսիսային կողմն ընկած են Կիւլստան և Գարդման գաւառներն: Մոալիս այս ամենաբարձր գագաթն, որ սահմանագլուխ է Զրաբերդ և Կիւլստան գաւառների, բազմած է սարիս վերայ իբրև քարաժայռ և ցից բլուր: Երկու դժուարատար, երկիւղալի և վտանգաւոր կածան կայ քարաբլրիս կատարն բարձրանալու համար, մին արևելքից՝ որ է Կիւլստանի մուտքն և միւսն արևմտեան կողմից՝ որ է Զրաբերդի մուտքն: Քարաբլրիս գագաթի մակերևոյթն մի մեծ կալաչափ հարթակ է, որի եզերքներովն շարուած են ահագին վեմ քարե¹ ինչպէս պարիսպ, որպէս զի մարդ չընկնի գագթիցն, նոյնպէս և տեղ տեղ մուտքերի երկու կողմերում: Ահա գագաթիս վերայ կայ մի սպիտակ, փոքր խաչքար, որի տակ աւանդաբար ասում են, թէ կայ նահատակի գերեզման, որ է ուխտատեղի: Արևելեան մուտքի մօտ կայ մի թոնրաշափ սառցատուն, որի միջից անպակաս է ամրան եղանակներում ջուր և սառն: Սրբավայր գագաթիս բարձ. է 11219 ոտք:

Քանի՛ սքանչելի է տեղիս տեսարանն, քանի՛ ուշագրաւ է բնութեան գեղեցկութիւնն, մանաւանդ երբ բոլորովին պարզ է երկինքն: Հարաւային կողմերում երևում են ի բացուատ Արցախեան բարձր լեռնաշղթան, որոց վերայ արձանացած են Ծար, Խաչեն, Վարանդայ և Դիզակ գաւառների բարձր գագաթներն. Պարսկաստանի Սաւալան սարն և Երասխըն: Արևելեան կողմերում երևում են ամբողջ Արցախի և Աղուանից դաշտերն, Կասպից ծովի հարաւային մասն, հիւսիսային կողմում Կովկասեան լեռնաշղթան, Շահ-դաղն իւր ընկերներով և Կազբէկն. իւր. արևմտեան կողմում Կայենի լեռներն: Բայց մօտուտ պատկերացած են բոլոր դաշտային և լեռ-

---

¹ Զարմանում է մարդ թէ ինչպէ՛ս բարձրացրած են այս լեռնանման մեծ մեծ քարերը այստեղ:

նային գաւառներն, տեղ տեղ բազմաճղի աղխաղխեալ լեռնագօտիներ, միայնակ կամ ճիւղաւորուած լեռնաբազուկներ, սարաւանդներ, օձաձև գալարուած, նաւաձև, նաւակաձև ձգձգուած ձորեր և ձորակներ, վիմահերձ լեռնաճակատներ, խոտադէզերի նման լեռնազլուխներ, բլուրներ և բլրակներ և միանգամայն լերկ, դալարագեղ, անտառապատ և մացառուտ սարալանջեր, սեռեր և սրածայր բլուրներ:

ՋՐԱԲԵՐԴ ԳԱԻԱՌԻՍ ԲԵՐԴԵՐՆ.

Երկու են գաւառիս գլխաւոր բերդերն—Քաղաքատեղի կամ մայրաքաղաք և Ջրաբերդ: Արդէն խօսած ենք ինչպէս առաջնոյն մասին, նոյնպէս և Ինն-Մասի բերդանման ապարանի մասին, ուրեմն խօսինք վերջնոյս Ջրաբերդիս¹ մասին»:

Ամրոցս գտնուում է Մայրափաղափ ուղղութեամբ Թարթառի խոր ձորումն գետի ձախ ափի վերայ: Համարեա՝ թէ ջրով շրջապատուած է բերդավայրս. որի արեւմտեան ստորոտով սրընթաց խոխոջում է Թրդին կամ Թռաղա գետակն և միանում Թարթառին. ապա միացեալ ջրերս պատելով բերդին հարաւից և արևելքից՝ դառնում են դէպի հիւսիս և ապա հեռանում վշվալով: Ահա այսպէս թերակղզի ձևացած է բերդատեղիս: Սակայն Թրդին և Թարթառն բազմադարեան ժամանակամիջոցում քանդած, տարած և խոր խոր ձորեր ձևացրած են իւրեանց յատակը, այնպէս որ այժմ անմատչելի, ահարկու և բարձր վիմահերձ ժայռեր են բերդիս երեք կողմերն, իսկ լեռնակողմն վիմահերձիցն վիմահերձ պարսպուած է ամուր պատով: Ունի միայն մի մուտք պարսպի պատով: Բաւական տարածութիւն ունի բերդիս մակերևույթն, որի վերայ կան բաւական քարուկիր շինութիւններ, կան որ բոլորովին անվնաս մնացած են: Սակայն բուսած են բերդումս ծառեր, որոց հաստաբուն արմատներն հետզհետէ փորձ են

¹ Կոչուած է նաև Չարաբերդ, Չրաբերդ, Ջերմուկի բերդ, դայա: Բերդս խիստ հին է, տես. Մով. Կաղ. եր 124 «հանդիպեցան յամրոցին Չարաբերդ»:

փորձում քանդել շինութեանց հիմքերը: Բայց որովհետև բերդունս չկայ շուր, վասն որոյ բերդիս միջից դէպի Թարթառ գետն կտրած են վիմափոր ականներ, որոց միջի սանդղաձև աստիճաններով երթևեկելով շուր մատակարարած են բերդիս պաշարման ժամանակ: Թարթառն գործ դնելով իւր մշտագործ գործիները վերստին փորած և իջեցրած է բաւականին իւր հատակը. այս պատճառաւ ականների արտաքին բերաններն բարձր մնացած են գետի երեսիցն¹:

Ինչպէս տեսանք գաւառների սահմանների բաժանմանց շարքում, հնուց մի և անբաժան եղած են Զրաբերդ և Կիւլըստան գաւառներս: Բայց որովհետև մէլիքութեան ժամանակ բաժանուած են իրարից գաւառս, որպէս գծուեցաւ սահմանն, վասն որոյ առանձին ենք դասաւորում գաւառիս գիւղերը, ծխաթուերը և հնութիւնները: Նշանաւոր են Կիւլստանիս տանձն, խնձորն և ցորենն:

Ա. ԿԻԻԼՍՏԱՆ ԳԻՒԴ. Հիմնուած է Մռաւ սարի հիւսիսային կողմում Ինչա գետակի ձախ ափի վերայ: Լեռներով շրջապատուած է գիւղս, վասն որոյ գտնուում է այն մի փոսանման ձորի մէջ: Բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, բարեբեր, մեծ մասամբ անջրդի, անվնաս օղն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 80—85. եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, հոյակապ շորս սիւնների վերայ (երկու փոքր խորանների վերայ կան երկու խորաններ ևս), երկարութիւն 22 մետր 80 սանթիմ լայնութիւն 15 մետր 67 սանթիմ, քահանայ մի: Ծուխ 56, ար. 200, իգ. 175:

Մեր-աւետարան. երկէջ, մեծադիր, թղթեայ, որ կայ եկեղեցումս և ունի շորս աւետարանչաց անճաշակ պատկերները: Աւետարանիս գրողն է. «ԶԳրիգոր մեղապարտ գրիչ յիշեա ի Քրիստոս»: Գողացած են յիշատակարանը մի քանի թերթերով միասին, վասն որոյ անյայտ է աւետարանիս գրութեան թուականն և գրուած տեղն: Տանարիս դուրսն, արևմտեան որմի մօտ

---

¹ Բերդիս հանդէպ Թարթառ և Թրդի գետախառնուրդի մէջ է Անպատն, որ ունի և մի քանի խոցեր:

մի ֆարի վերայ. «Այս է տապան Օհանէսին, որ էր որդի Օսէի բէկին և թոռն Մելիք Ստեփանին¹ ՌՄՁԳ.»:

Գիւղիս հիւսիսային ծայրում կայ մի հնաշէն եկեղեցու աւերակ, որ շինուած է եղել ամբողջ սրբատաշ քարով և կոշուում է այժմ սուրբ Մինաս, որի հիւսիսային որմի վերայ. «Կաման Աստուծոյ շինեցինք խորանս տանուտէրն Ուլուխան, աշխատողք երկու տէր Դաւիթն, Սպարապետն, պտղն (պտղաբերողն) առ հասարակ ժողովուրդն թվ. ՌՃԸ.»:

Գիւղումս կայ մի քարուկիր և կամարակապ ապարան, որ ունի սոյն արձանագրութիւնը. «Շնորհիւն Աստուծոյ շինեցաւ ապարանս ի թվ. ՌՄԱ. ես Յակոբոս ծառայ Աստուծոյ իշխող գեղոյս որդի Աբրահամ Ըսպարապետին²»: Բանակարանիս տէրն, որ այն սոյն սպարապետիս յետագայ ժառանգն է, ունի մի ապահովագիր, որով «Տանուտէրանց Ջանի որդի Յարութիւնն» վաճառում է Ամենափրկիչ վանքի մօտ եղած իւր գետինը Աբրահամ—իւզբաշու որդի Յակովբջան իւզբաշուն 10,000 թումանի: Առուծախիս վկայ գրուած են «Հիւրեկայ առաջնորդ տէր Պետրոս. Ներսէս ճգնագգեաց վարդապետ, Քաջամարդիկ Մելիք-Յուէի, Քաչալ Հրապետ, Կոսունց Եարի. Զովղուն³ Յարութիւն, Ոստա Բալաս» ևն. հուսկ ուրեմն գրած է գրագիրն. «ՌՄԳ. մայիսի Զ. գրեցաւ Գիւլըստանին գլխին կալին Քարագլխին»:

---

¹ Մելիք-Բէկլարեանների ցեղիցն չէ մելիքս: որպէս հաստատում են, մելիքութիւնն սկսուած է իւրով Մելիք-Ստեփանով և մեռած իւր հետ: Բայց ինչպէս կարծում եմ, ամփոփեալս լինելու է Մեծ-Սիւնեաց Մելիք-Ստեփանեանների ցեղիցն:

² Երևի թէ Սպարապետս եղած է Մելիք-Բէկլարեանների գօրապետն, բայց չկայ գրաւոր ոչինչ:

³ Փոխաբերական մականուն, որ նշանակում է բանականները և անասունները կոտորող կարկապետ կամ բֆաբեր ամենասաստիկ ֆամի. իսկ իմաստն է ֆաջամարտիկ, այսպիսի մականուններ շատ կայ Գաղտնիք Ղարաբաղի մէջ:

ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔ ԿԻՒԼՍՏԱՆԻ

Վանքս գտնուում է Սոնուրայ (սառնագին) վտակի ձախ ափի մօտ: Ինչա գետակի օժանդակն է Սոնաւոր վտակն որ իւր սկիզբը առած է Մուաւի սրբասարի արեւելեան կողմից: Մենաստանս, որ գիւղիցն մօտ կէս մղոն հեռի է դէպի հարաւ, կառուցեալ է անտաշ քարով շորս միապաղաղ սիւների վերայ, ունի մի դուռն հարաւային կողմից, մի մեծ, երկու փոքր խորաններ, երկու խորհրդարան և երկու նեղ լուսամուտ: Վանքս, որ ունի 23 մետր 50 սանթիմ երկարութիւն, 10 մետր 10 սանթիմ լայնութիւն, տակաւին կանգուն է, միայն ճաքուած է արեւելեան պատն գագաթից մինչև գետինն և ծակուած է աւազանի ետևից, որի մօտ քանդակուած է. ՌՂ. թվ.»: Չունի ուրիշ արձանագրութիւն: Հարաւային կողմում կան ամփոփեալներ:

Մենաստանս իւր արևմտեան կողմում (խիստ մօտ) ունի երկու թաղակապ սենեակ, մէկի մուտքի սեմին վերայ. «Թիւ ՌՃԿԴ. յիշատակ է այս օթադս Եղիա վարդապետին»:

Միաբանութեան սենեակներն, որ գտնուում են հիւսիս արեւելեան կողմում (մի քանի քայլ հեռի) արդէն կիսաւեր են: Ամենափրկիչ մատուռ. որ մօտ է վանքիս և շինուած քարուկիր, աւազանի արեւելեան խաչի վերայ. «Խաչս Հիւրիա ապաշխարողին»: Սորա դրան առաջ. «Այս է հանգիստ Հիւրեղ տաւին, աղաչեցե՛ք. թվ. ՌԿԲ.»:

Կարմիր եղջի գտնուում է գիւղից վերև, Ինչայի ձախ կոմի լանջի վերայ աւերակ եկեղեցի, որ շինուած է եղել երկյարկ, այժմ մնում է միայն գետնայարկն, որ ծառայած է լանջը հարթելու: Աւերակիս մօտ կայ գիւղատեղի և հանգստարան, որի մէջ մի մամռապատ քարի վերայ. «Այս է տապան Առուսի որդի ՌԱ. (թուին)»:

ԴԱՏԻ-ԲԷԿԱՆՅ ՎԱՆՔ.

Կիսաւեր վանքս գտնուում է Կիւլստան գիւղից ներքև Ինչա գետի աջ կողմում: Մենաստանիս մօտ կայ միաբանից սենեակներ և հանգստարան:

Զաֆին նհատակ. Աւերակ վանքիս հիւսիսային կողմում, Պարանապատ անուն անտառում, Ինչայի ձախ կողմում կայ գիւղատեղի, հանգստարան և կիսակործան մի փոքր եկեղեցի Զաքին նհատակ անուն:

Հին-խրխափոք գիւղ.

Հիմնուած է Կիւլստան և Նորխրխափոք գիւղերի միջև մի հովտում. ուր այժմ երևում են գիւղի աւերակն, թթենի, ծիրանի, տանձի և խնձորի ծառերն և պարտէզներն. իսկ ձորի արևելեան կողմում փոքր եկեղեցին և հանգստարանն:

Բ. ՆՈՐ-ԽՐԽԱՓՈՐ. Հիմնուած է Սև-գետ—գետակի (ղարաչայ) աջ կողմում, Գեօրգին սարի ստորոտում, մի գեղեցիկ դաշտակի հարաւային ծայրում. բնակիչք մի քանի տարի առաջ տեղափոխուած են Հին-խորխափորից. հողն բէկական, (մէլիքապատկան) ջրարբի և բազմարդին, բացի սովորական բերքերից ընտիր տանձ, խնձոր, մետաքս և բամբակ. օդն և կլիման փոքր ինչ տաք ամրան, ջուրն պատուական. եկեղեցին նորաշէն, կիսատ, կառուցեալ շորս սիւների վերայ. որ ունի երկու դուռն հարաւային և արևմտեան, վեց լուսամուտ, 16 մետր 56 սանթիմ երկարութիւն և 11 մետր լայնութիւն: Շինուում է Մէլիք-Բէկլարեանց Թալիշ-բէկի ծախքով և բնակչաց աշխատութեամբ. քահանայ մի:

Եկեղեցիս ունի մի պատկերազարդ գրչագիր, փոքրադիր աւետարան, գրուած թղթի վերայ, գողացած են յիշատակարանը, վասնորոյ անյայտ է գրողն, թուականն և տեղն. միայն գրուած է Մատթէոսի վերջումն. «Ատացող սուրբ աւետարանիս Շիրվանայ Հինդարցի Մելքումն և եղբարբ Ապրիսն, Փիրպուտաղն»: Իսկ Մարկոսի վերջում յիշուած են նոյն Մելքումի բոլոր ազգակիցների անուններն յականէ յանուանէ: Ծուխ 21, ար. 88, իգ. 88:

Աղբիւր. Որովհետև եղած չէ գիւղումս աղբիւր կամ պատուական ջուր, այս պատճառաւ աւագ—սարկաւագունհին համեստափայլ Փեփրոնէ կոյս հուրեանց Մէլիֆ-Բէկլարեանցն՝ իւր սեփական ծախքով վերի սարիցն խեցեղէն խողովակներով շէնս բերել տուած է պատուական ջուր, որը և երկու բաժին անելով՝ մի մասը հանած է եկեղեցու մօտ հասարակութեան համար և միւս մասը՝ մեծ. Թալիշ-բէկ Մէլիֆ Բէկլարեանցի բակն: Եկեղեցու մասին աղբիւրի շինութեան վերայ փորագրուած է. «Ես կոյս աւագ սարկաւագունի Փեփրոնէայ հուրեանցս Մէլիֆ-Բէկլարեանց հարխափորք (հրխափոր) գեղջ աղբիւրն կառուցի իմով արդեամբ ի յիշատակ իմ և հանգուցեալ ծնողացս և քերց և եղբարց իմոց 1-ն մարտի 1893 թ.»:

Երկու արձաններ. Կրկստանից մինչև Նոր-հրխափոր բարեպաշտ ոմն հարթելով պատրաստած է կառքի ճանապարհ: Մի արձան կանգնած է Խաչ-կեաղուկի¹ մօտ և միւսն Հին և Նոր-հրխափորի միջև: Վերջին արձանագրութիւնը. «1890 ամի ի 1-ն մայիսի ճանապարհս շինեց Գրիգոր Մէլիֆ-Բէկլարեան իւր հօր Բէկլար Ֆրիգօնեան Մէլիֆ-Բէկլարեանցի յիշատակին: Այս յիշատակի յարգողը թող ապագայում նորոգի գիրս»:

Աւերակ վանք.

Կողեր անուանեալ տեղում կայ մի աւերակ վանք, որից մնացած է միայն արևմտեան պատն և հիմքերն, այստեղ կայ հին հանգստարան:

Գ. ՂԱՐԱԶԻՆԱՐ կամ Աղջա-Ղալա. Հիմնուած է Սև գետակի աջ կողմում. բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, ամենայն ինչ նոյն, երկար կեանք 65—70. եկեղեցին Սուրբ Յովհաննէս, նորաշէն, կառուցեալ չորս սիւների վերայ. քահանայ մի, կայ արքունի ուսումնարան: Ծուխ 120, ար. 405, իգ. 400:

Դ. ՆՈՐԱՇԷՆ ԳԻԻՂ. Հիմնեալ նոյն գետակի աջ կողմում, բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, ամենայն ինչ նոյն, եկեղեցին

---

¹ Խաչ-կեաղուկում, կայ երկու քարեայ հին խաչարձան ճանապարհի աջ ու ձախ եզերքներում, բայց գիր չունին:

Սուրբ Մինաս, ձեզունն փայտաշէն, քահանայ մի: Ծուխ 38, ար. 223, իգ. 200:

Ե. ՂԱՃՏՈՒԹ կամ ԶէՅՈՒԱ ԳԻԻՂ. Հիմնուած նոյն գետակի ձախ կողմում, բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, ամենայն ինչ նոյն, շունին եկեղեցի, զի խիստ մօտ է ՂարաՉինարին. քահանան գալիս է Նորաշէնից: Ծուխ 11, ար. 45, իգ. 42:

Զ. ՆԵՐՔԻՆ-ՇէՆ. Հիմնուած է նոյն դաշտակի վերի ծայրումն և նոյն գետակի ձախ ափի վերայ մի սարի ստորոտում. բնակիչք բնիկ, հողն բէկական¹, կիսով չափ ջրարբի, ամենայն ինչ նոյն, օղն, կլիման և շուրն անվնաս, երկար կեանք 80, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, հոյակապ, կառուցեալ վեց սիւների վե-րայ, բայց սագաշէն և ցած, խորանի հիւսիսային կամարի վերայ. «Եկեղեցիս անուանեցաւ Սուրբ Աստուածածին թվ. ՌՃնԶ.»: Երկարութիւնն 20 մետր, լայնութիւն 9 մետր 5 սան-թիւմ, ճաքած է արևելեան պատն:

Եկեղեցու դրան ճակատակալ քարի վերայ.

«Աստուած ողորմի Գօրեցի Գօրգինի որդի Տաւթին, որ պատճառ եղեւ»: «Կաման Աստուծոյ շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս ձեռամբ տէր Եղիային յիշատակ իւր և ծնողացն հօրն Աթին և մօրն Հոռոմին և կողակցին և որդոցն տէր Դաւթին, Կոսդանտին, Ետկարին... տացութեամբ Շիրմազանի որդի Մելքումին...»: Քահանայ երեք:

Եկեղեցումս կայ երկու գրչագիր աւետարան.

Ա. աւետարան փոքրադիր, անճաշակ նախշերով, գրուած թղթի վերայ. գողացած են յիշատակարանը, վասն որոյ անյայտ է գրողն, թուականն և տեղն: Մարկոսի վերջում միայն յայտնի է նախ՝ որ Յովհաննէս անուն միայնակեաց ստացած է աւետարանս իւր Յովասափ հարազատ եղբօր հետ: Երկրորդ անգամ ստացած են նոյն աւետարանը այլ հարազատ եղբարք Յունան և Դաւիթ թվ. ՌՁէ.—ին:

Բ. աւետարան. «Գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի յերկիրս Որոտան, ի գիւղն՝ որ կոչի Լոր ձեռամբ անիմաստ և անարժան

---

¹ Թալիշից սկսեալ մինչև այստեղ բոլոր հողերն պատկանում է Մելիք-Բէկարեանց ժառանգներին. իսկ գիւղինս թուրք բէկի:

Աբրահամ գրչի ՌՃԻԷ. ամի.» Աւետարանս շունի ո՛չ պատկեր
և ոչ յիշատակարան: Ծուխ 105, ար. 481, իգ. 372:

Իրե՛ք մանկունք. Աւերակ վանքս, որի միայն կանգուն են
արևմտեան և հիսսիային պատերն, գտնուում է գիւղիս հա-
րաւային կողմում, նոյն գետակի աջ կողմում շինուած մի սեռի
վերայ, որի երկու կողմերն ձորեր են: Չունի արձանագ-
րութիւն, միայն աւանդութեամբ են ասում Իրեք (երեք) ման-
կունք: Վանքիցս վար, ձորի մօտ կայ Լիտր անուն հին գիւ-
ղատեղի, հանգստարան և երեք քարեայ խաչեր:

Անջուր կամուրջ.

Ներքի և Վերի շէներքի միջև կայ մի հնաշէն և քարուկիր
կամուրջ Սև գետակի վերայ: Գետակն փոխած է իւր ընթացքը
դէպի հիւսիս և անջուր մնացած է կամուրջն:

Է. ՎԵՐԻ-ՇԷՆ. Հիմնուած է նոյն հովտի վերայ միևնոյն գե-
տակի ձախ ափումն. բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, լեռնա-
յին, անջրդի, հացաբեր. տեղական բերքերն նոյն, գիւղն շրջա-
պատուած լեռներով, անվնաս օդն, կլիման և ջուրն. երկար
կեանք 80, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, քարուկիր, կառու-
ցեալ երեք կամարների վերայ. երկարութիւնն 19 մետր 50
սանթիմ, լայնութիւն 10 մետր 80 սանթիմ: Հիւսիսային
խորանի գլխին կայ գաղտնի պահարան: Քահանան գալիս է
Ներքին-շէնից:

Եկեղեցումս կայ գրչագիր, մագաղաթեայ աւետարան, որ
ունի միայն չորս աւետարանչաց պատկերներ և փոքր դիրք:
Գեղեցիկ են փոքր գրերն, բայց անճաշակ և անոճ բոլոր
գլխագրերն, նախշերն, ծաղիկներն և նոյն իսկ պատկերներն.
գրողն է Սարգիս անուն ոմն: Յիշատակարանից. «Ի ժամա-
նակիս յայսմիկ. որ վասն ծովացեալ մեղաց մեռոց ի վտանգի
կայր ազգն ֆրիստոնէից ի ազգէն անորինաց և էր թուականն
Հայոց ՋԽԲ. և ողիմբիաթն, որ է նահանջ՝ ՄԼ. և դանութիւն Հասան
բէկին, որ գնաց յաշխարհն Հոռոմոց և ազգի ազգի շարութիւն
հասոյց ի հետ ազգին տանկաց և ի կաթուղիկոսութեան Հայոց
տէր Ռաստակեսի (Գ-ի) և հայրապետութեան սուրբ ուխտին
գետամիջոյ տէր Սարգսի և փակակալութեան տեղոյն Յովհաննէս

կոյսակրան արեղայի: Բայց արդ գրեցաւ սուրբ անտարանս ի գաւառիս Խաչենաձորոյ, ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփաննոսի, սուրբ սփանչելագործ Նշանիս¹ Սուրբ Սարգսի և ի տէրութեան տեղոյս պարոն Վլիչանիմ, զոր Տէր Աստուած ընդ երկայն ատարս արասցէ: Արդ գրեցաւ սուրբ անտարանս յարիմակէ տեառն Եփրեմի հուրին Ասորոյ համարաւ և կիտի և բանի և նշանագրով... ի խնդրոյ արեւպիսկոպոսի, որ վառեալ ջան է եկեղեցոյ... Պարոն Տէր: Թողութիւն արարէք եղանակիս, որ գրուեցաւ. անձրև խիստ և տեղիքս գէն և հողս ջրհաշ և ես մենակ»:

Շարայարուած է յետոյ.

«Կազմեցաւ սուրբ անտարանս ձեռամբ Քարթմանկեցի (Գարդմանցի) Արիստակէս երիցու որդի Վաղան քահանային ՌՃՂԸ.»: *Ապա գրուած է ի միջի այլոց.* «Ես Վերին շէնի տանուէր Յարութիւնս առի (զնեցի) զայս Քրիստոսի սուրբ անտարանս ի անօրինաց ձեռքէն, իբր թէ գերի անկեալ թափեցի»: Ծուխ 91, ար. 524, իգ. 454:

Մէլիք-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ.

Գիւղումս բնակում է Բէկլար-բէկ Մէլիք-Շահնազարեանց Շահփուրեանցն, որի նախնիքն ևս Մեծ-Մազրա գիւղից փոխադրուած են Արցախս, նախ բնակութիւն հաստատած Աւետարանոց անուում, ապա Շուշում, ապա Թիփլիզում և հուսկ յետոյ գիւղումս: Մէլիք-Շահնազարեանների այս ճիւղի պատմութիւնն անյայտ մնացած է գրականութեան. վասն որոյ զետեղում եմ այստեղ հետևեալ վաւերաթղթերը իբրև նիւթ ապագայ պատմութեան:

Ա. «Վկայական. 1860 ամի մայիսի 3-ին Առուտամ բէկ Բապայրէկեան Մէլիք Շահնազարեանց Շահփուրեանց, որոյ նախնիքն եղեալ են բնակիչք Գեղարփունոյ (այլ ազգ. Գեօզայու)

---

¹ Խաչենաձորիս վանքերն են Կոշիկ անապատն, որի մէջ գրուած է անտարանս:

բնակելով ի Ղարաբաղ ի ժամանակի նախկին տիրա-պետող կողման խանաց¹ շահեալ է ամենայն արտօնութեամբ և իրաւամբ յարգելի և մեծապատիւ բէկանց Ղարա-բաղո՛ լինելով ի շարս մեծարգոյ Հայոց իշխանաց, ունեցեալ է ընդ տիրապետութեամբ իւրով զստրուկս բնակեալս ի գեղջն Մագրայ Գեօզչայ գաւառի Զարգբիլ² մերձ Նախիջևանայ, ընծայեալ ծնողաց նորա ի Պարսից Շահացն, առ որ յիշեալ Առքստամ բէկն ունի զհրովարտակս ի Շահ Ապասէն յանուն հատու հօրն իւրոյ Մէլիֆ Եսարուն Մէլիֆ Շահնագար Շահփուրեանին Գեղարփունոյ (Գեօզչայոյ): Ազգն Առուստամբէկին և ի ներկայ ժամանակիս նոյն շահի յարգելի բէկական իրաւամբ և արտօնութեամբ. Առուստամ բէկն այժմ ևս գտանի ընդ որդոց իւրոց ի շարս Ղարաբաղու բէկաց և ունի հրովարտակս ի Շահ Ապասէն շնորհեալ նախնեաց նորա և զվկայա-կանս ի տիրապետող իա-նացն Ղարաբաղու և յարգելի աղա-լարաց վասն մեծապատիւ բէկական իրաւանց իւրոց և վասն ծագման նորա յազգէն Մէլիֆ Շահնագարայ Շահփուրեանց Գեղար-փունոյ (Գեօզչայոյ): Ի նշմարտութիւն վերագրելոցն տուեալ եղեն այժմ ևս մեօֆ այս վկայութիւն որդոց նորա մեծապատիւ Ասլան բէկին և Բէկլար բէկին Մէլիֆ Շահնագար Շահփուրեանց ի հե-տևումն պահանջման նոցա»:

Ստորագրուած են Մուսայէլ Դօլուխանեանց, Սարգիսբէկ Մուսայէլբէկեան Մելիք-Շահնագարեանց,

Սարգիս Բաղրբէկեան ,, ,, ,

Օվանէս-բէկ Իսրայէլբէկեան ,, ,

Բ. «Վկայական. Ըստ հրամանի Նորին Կայսերական մեծութեան ինքնակալին ամենայն Ռուսաց տուաւ այս ի Լուսաւորչական Հայոց կանսիստորիէս Ղարաբաղու համաձայն օրագրական սահմանադրութեան Նորին կայացելոյ յՅ-դ ատու փետրվարի 1861 ամի հիմնեցելոյ ի վերայ խնդրագործութեան բնակչի Շուշուայ գաւառի Զրաբերդ գաւառակի Վերին շէն գեղջ Ասլան բէկի

¹ Ճրո խաներն:

² Գտնուում է Սոթի հարաւ արևելեան կողմում, որ և տարբեր է Ծար գաւառի Զարից և Զբիլից:

Ռուստամբէկեան Մէլիֆ-Շահնագար-Շահֆուրեանց վասն այն թէ արդէն երկի ի հաւաքեալ օրինաւոր եղանակաւ հաւաս-տութեանց՝ ազգապետ սերնդոց նորա է Մէլիֆ Շահնագար Շահ-ֆուրն, յորմէ ծնեալ են Մէլիֆ Եավրին և Եարի աղայն, ի Մէլիֆ Եավրիէն ծնեալ է Մէլիֆ Աստուածատուր, յորմէ ծնեալ են Միր-Դալիթ-խան և Բապայ բէկն, ի Եավրի աղայէն ծնեալ է Նաղտի բէկն, յորմէ և ծնեալ է Միանսար բէկն, ի Բապայ բէկէն ծնեալ են Ռուստամ բէկն և Առուշան բէկն, ի Ռուստամ բէկէն ծնեալ են Ասլան-բէկն և Բէկլար բէկն, յԱսլան բէկէն ծնեալ են Միրգաշան բէկը և Բալայ բէկե և ի Բէկլար¹ բէկէն ծնեալ են Բալասան բէկն և Սերկէյ բէկն: Ստուգութեան որոյ վկայէ Լուսաւորչական Հայոց վիճակային Կոնսիստորիայն Ղարաբաղու ստորագրութեամբ և դրոշմամբ արժունի կնիոյ, ի 19 Ապրիլի 1861 ամի ի Ք. Շուշի:

Անդամ Կոնսիստորիայի Տէր Իւրայելով.

N° 871 Քարտուղար Մէլիֆ Շահնագարեանց»:

Մի հաստ և հին թղթի վերայ վիճագրուած է Միր-Դալիթ-խանի պատկերն՝ Պարսից Շահիցն շնորհուած տիտղոսի ժապաւէնով և պարսկական աստղանիշ շքանշանով. Պատկերի տակ վիճագրուած է. «Միր Դալիթ խան Ծատուրեան ի տանէ Մէլիֆ Շահնագարեանց Մագրայի. ասպէտ առաջին աստի-նանի կարգացն Արեգական առիւծոյ Պարսից Արային, ևն. երբեմն դեսպան ի կողմանէ նոյն արքայէ առ թագաւոր Փռանցիու 1816 թուին»: Տպուած է նաև նոյնի Գաղղիերէն թարգմանածն:

Քարահունչ աներակ կամ Բալլու ղայա կոչուած տեղում, որ գիւղիցս վերև է, կայ գիւղատեղի, հանգստարան և մի փոքր եկեղեցու աներակ, որից մնում են տակաւին չորս պատերն և խորանի թաղն:

Հին-Պարիս աներակ գիւղատեղի, հանգստարան և եկեղեցի, որ գտնուում են այն սարի գլխին, որ արձանացած է Ներֆին և Վերին շէներֆի և Նոր-Պարիս գիւղի մէջ և կոչուում է

---

¹ Բէկլար-բէկիցս ծնուած են (բացի Բալասան և Սերկէյ բէկերից) Զաւատ-բէկ, Նագար-բէկ և Առուստամ-բէկ: Իսկ Ասլան-բէկից ծնուած են Պալի-բէկ և Զիւմշիտ-բէկ:

Շամիրապտուկ. Այժմ աւերակ գիւղումս բնակում են մալականներ:

Գիւղիս մօտ կայ մի ուխտատեղի, որը անուանում են Նահատակ:

Ը. ՆՈՐ-ՊԱՐԻՍ գիւղն շատ հեռի չէ մալականներիցն, բնակիչք տեղափոխուած են Հին-Պարիսից, հողն բէկական, ջրարբի և արդիւնաբեր, տեղական բերքերն նոյն. գերազանց օդն, կլիման և ջուրն, տակաւին շունին եկեղեցի. քահանայ մի: Ծուխ 38, ար. 191, իգ. 165:

Թ. ԷՐՔԱՋ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է մի խոր և հօրիզոնն նեղ ձորի մէջ, որի արևելեան, հարաւային և հիւսիսային կողմերն բարձր լեռներ են, բնակիչք բնիկ, որք մէլիքների հետ գնացած են բնակելու Բօլնիս և յետոյ վերադարձած այս տեղ. հողն բէկական, կիսով չափ ջրարբի, տեղական բերքերն նոյն, օդն, կլիման և ջուրն գերազանց, երկար կեանք 115 տարի. եկեղեցին Սուրբ Սարգիս, հոյակապ, բարձրաշէն, կառուցեալ վեց սիւների վերայ (երկուսն միապաղաղ) երկարութիւնն 21 մետր 70 սանթիմ, լայնութիւն 14 մետր 60 սանթիմ. դրան ճակատակալ քարի վերայ. «...մէ յիշատակ թվն ՌՃԿԵ.»: Աւագանին կողմին մօտ փոքր խորանի ճակատին մի նրբագործ խաչքարի վերայ. «ԹՎ. ԶԹ. Ես Ակոբ կանգնեցի զխաչս Սարգիսս և կամ ամեն ծնողաց մերոց. Աստուած ողորմի»: Եկեղեցուս արևմտեան պատին մօտ արտաքուստ. մի տապանաքարի վերայ «ԹՎ. ՌՄԿԶ. որ է Պօլնուսու գալն (վերադարձն) մայիսի Ի. (20) Քրիստոսի ծառայ տէր Դանիէլ»: Քահանայ երկու:

Գիւղիս արևմտեան ստորոտի խոր ձորով հոսում է Փոքր-Կուրակ անուն վտակն, որ է օժանդակ¹ Կուրակ գետակին: Գիւղիս բարեկ. Սարգիս քահանայ Տէր-Սարգսեանցի մօտ կայ.

Ա. Մի օրինակ գրչագիր, փոքրադիր, ընդհանրական գրուած թղթի վերայ, որի մէջ է Յակոբոսի, Յովհաննու և Յուզայի առաքելոց թղթերն. (անյայտացած է յիշատակարանն):

¹ Իս սկիզբը առած է Գոմէշ (նոյն Մռաւ) սարի հիւսիսային կողմից:

Բ. Բացատրութիւն Հայոց ամիսների, որպէս են նաւասարդ, հոռի, ևն.:

Գ. Մարմնախաղութիւն և երազահան:

Դ. Բացատրութիւն յատուկ և հասարակ անուանց:

Ե. «Թարգմանութիւն ի Պարսիկ բառից» և ընդօրինակութիւն «ի գրոցն Վարդանայ աշխարհագրի»:

Զ. Խրատ Պլուտարքոսի, անյայտ է գրողների անուններն:

Հարկ է յայտնել որ «Պաղղասար» անուն ոմն հեղինակից գովասանական ոտանաւորներ են պարունակում Ս. Լուսաւորչի, Հոբիսիմեանց և Տրդատ Թագաւորի մասին Բ. ձեռագրումն: Ծուխ 78, ար. 384, իգ. 364:

Ժ. ԲՕՂԱՌՆ Շէն. Հիմնուած է երթաշից վերև Կուրակի նոյն օժանդակի ձախ ափի բարձրութեան վերայ. բնակիչք բնիկ, հողն բէկական և անջրդի, բայց հացատու. տեղական բերքերն նոյն (չունին պարտէզ և այգի), եկեղեցին Սուրբ Մինաս, ծածքն փայտաշէն, քահանան գալիս է Նոր-Պարիսից: Ծուխ 15, ար. 80, իգ. 70:

Սուրբ Մինաս. ուխտատեղի. գիւղիցս վերև նոյն, օժանդակի աջ կողմում, մի հին քարուկիր փոքր եկեղեցի է սուրբ Մինաս անուն, որի մօտ կան աւերակ գիւղ և հանգստարան:

ԺԱ. ՄԱՆԱՇԻԹ կամ Մանուշ շէն. Հիմնուած է Բօզլուխից ներքև նոյն օժանդակի ձախ կողմի բարձրութեան վերայ, բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, անջրդի, սակայն արդիւնաւէտ, տեսարանն գովելի, օդն, կլիման և ջուրն պատուական, երկար կեանք 110. եկեղեցին նոր են սկսաւում շինել. քահանան նոյն: Ծուխ 35, ար. 218, իգ. 141:

Նահատակ. Գիւղիս արևելեան կողմում ընկուզի ծառերի տակ մի մատուռ է Նահատակ անուն, որի մէջ կայ մի գերեզման, բայց տապանաքարի վերայ չկայ արձանագրութիւն:

Թեօդան աւերակ, գիւղատեղի է որ գտնուում է Ղարա-Բուլաղ գիւղն տանող ճանապարհի վերայ, մի ձորակի հիւսիսայեաց լանջի վերայ: Քարուկիր և սրբատաշ քարով շինուած է եկեղեցին, որի գլուխն խոնարհուած է: Հարաւային

կողմի փոքր խորանի վերայ. «Ժամանակս Շահ Սեփին, խանութին Մուրթուզա Ղուլի խանին Թահուլդ, կաթուղիկոս Գանձասարայ տէր Գրիգորին թվ. Ռ.»:

Այլ քարի վերայ. «Կաման Աստուծոյ ես տէր Եղիշէս շինեցի սուրբ եկեղեցիս յիշատակ հոգւոյ իմոյ, կողակցին, Եկաղին, որդիքն Ատի բէկին, Նկեղ»:

Թեօզանի մատուր, աւերակիցս փոքր ինչ վերև մի քարուկիր հին մատուռ, որ ունի 5 մետր 18 սանթիմ երկարութիւն և 4 մետր 5 սանթիմ լայնութիւն, սակայն չունի արձանագրութիւն: Արտաքուստ դրան հիւսիսային կողմում պատին յենած է քարեայ մի հին խաչ, որի երկարութիւնն է 2 մետր 35 սանթիմ, և լայնութիւնն 1 մետր 5 սանթիմ. և որի ստորոտում քանդակուած է. «Ի թուին ԶԾԷ. (1308) ես Գրիգոր ու Պապաք կանգնեցաք զխաչս ի բարեխաւսութիւն ծնողաց մերոց էՂոր...»: Մատուռս նորոգած են Մանաշէցիք. «Սուրբ եկեղեցիս Մանուշէցի շինողք են Ղևոնդ, Աւետիս, Սահակ, Գրիգոր, Դանիէլ, Սարգիս Ալիսանեանց 1890 ամի»: Ուխտատեղի է մատուռս, որի շրջապատն մեծ հանգստարան է, սակայն անարձանագիր են քարերն:

ԺԲ. ՀԻՆ-ՂԱՐԱ-ԲՈՒԼԱՂ ԳԻԻՂ. Հիմնուած է մի հիւսիսահայեաց լանջի վերայ, որի ստորոտով հոսում է Կուրակ գետակի աջ կողմի երկրորդ օժանդակն և փոքր ինչ յետոյ միանում նոյն գետակի հետ: Բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, անջրդի, հացաւէտ, տեղական բերքերն նոյն. պատուական օդն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 100, եկեղեցին Սուր Աստուածածին, հոյակապ, կառուցեալ վեց սիւների վերայ, երկարութիւն 22 մետր 25 սանթիմ, լայնութիւն 12 մետր 36 սանթիմ. քահանայ մի:

Արեւմտեան դրան նակատակալ քարի վերայ.

«Շնորհօք ամենակալին մեք Ղարաբուլաղի ժողովուրդս մեծ և փոքր շինեցինք սուրբ եկեղեցիս յիշատակ հոգոց մերոց և ամենայն ննջեցելոց ի հայրապետութեան տեառն Պետրոսի (Աղոսանից), ի թագաւորութեան Պարսից Շահ Սիւլէմանի խանութեան երկրիս Ուղուրլու խանին և պարոնութեան գեղիս Ֆարգալի

բէկին, տարուղէն (հարկահան) Մուրթուգա Ղուլին, տանուտէր տէր Սիմէօն, տէր Յակովբ, տէր Ագարիէն, տէր Դափթ, Գրիգոր, Ագարիա, Շահնագար, Սարուի Ասան, որ շերմեռանդ սիրով աշխատեցին. Մեղիդիւթ էրեցս¹ գրե: ցի թուին ՌՃԻԵ. որ կարդաք, մէկ բերան ողորմի ասէք ամէն»:

Արածանագրութեանս աչ ու ձախ կողմերում.

«Սուրբ խաչս բարեխօս Շահնագարին»: «Ես Խօնա Անտոնս սակաւ օգնական եղէ սուրբ եկեղեցոս վարձուն յիշատակ ինձ և կողակցին Մարիանին և որդոցն Գասպարին, Մելիումին»: «Ես Սիմէօն անարժան էրեցս կանգնեցի գտուրբ խաչս և սակաւ աշխատեցի ի վերայ սուրբ եկեղեցոյս...»: *Մուխ 36, ար. 149, իգ. 147:*

Կրակի դիմացող քարահանք—огнеупорная глина գտնուում է գիւղիս արևելեան կողմում խիստ մօտիկ: Հանքիցս հանուած և Բագու տարուած քարերն գործադրուում են կրակով գործող մեքենաների վառարանների համար:

Հին եկեղեցի քարուկիր, միջակ մեծութեամբ, որ զբտնուում է գիւղիս վերի ծայրում ընկուզենի ծառոց հարթակի վերայ, ունի միայն մի փոքր խորան հիւսիսային կողմում և մի աւագ խորան:

Անապատ. այսպէս է անուանում ժողովուրդն այն քարուկիր մատուռը, որ կայ հին եկեղեցու հիւսիսային կողմում խիստ մօտ: Մատրանս մէջ կայ մի հանգիստ որի տապանաքարն շունի արձանագրութիւն. հետևապէս անյայտ է մեզ ամփոփեալս: Մատրանս և հին եկեղեցու միջավայրն ամբողջապէս հին ամփոփեալներ են:

Բրաի շինի եղին. Գիւղիս արևմտեան հանդէպ վտակի ձախ ափի բարձրութեան վերայ կայ աւերակ գիւղատեղի և մի միջակ եկեղեցի: Այժմ ոչ ոք չէ բնակուում այստեղ. բայց կանգուն մնացած է եկեղեցին:

---

¹ Եկեղեցոս մեծութիւնն, ուր քահանայից քահակութիւնն և գիւղիս շատ աւերակ տնաքակերն ապացուցանում են թէ գիւղս մօտաւորապէս 700 ծուխ եղած լինելու է, մինչդեռ այժմ 36 ծուխ և մի քահանայ մնացած է:

Միջի վանք.

Այսպէս է կոչուում այն եկեղեցին, որ շինուած է հին Ղա-
րաբուլաղից վերև նոյն օժանդակի աջ կողմում: Եկեղեցիս
շինուած է միայն մի կամարի վերայ, որի վերնամասն քան-
դուած և եկեղեցին ճաքած է արևելքից արևմուտք ուղղու-
թեամբ. խախտուած է և բեմն: Շատ ջանացինք գտնել արձա-
նագրութիւն, սակայն չ'գտանք, միայն գտանք մի խաչքարի
վերայ. «Այս խաչս է Կոսիմ» և այլ կիսատ խաչքարի վերայ.

Այս սուրբ խաչս է տէր Առաքելին Աստուծոյ»: Եկեղեցու
մօտ կայ ընդարձակ գիւղատեղի և սրբատաշ տապանաքա-
րերով և նրբագործ խաչարձաններով նշանաւոր հանգստա-
րան, որի մէջ ամփոփուած են եպիսկոպոսներ, վարդապետ-
ներ, քահանաներ և ժողովուրդ: Զմայլում է մարդ գեղեցկա-
քանդակ շիրմաքարերը տեսնելով:

Երի վանք (վերին վանք)

Միջի վանքից բաւական վերև վտակի ձախ ափում կա-
ռուցեալ է երկու կամարների վերայ մի քարուկիր տաճար, որ
ունի մեծ և փոքր խորաններ, աւազան, լուսամուտներ և մի
դուռն հարաւային կողմից: Երկարութիւն 17 մետր 35 սանթիմ
լայնութիւն 8 մետր: Հիւսիսային որմի վերջին կամարի տակ.
«Թվ. Չի. Ես Տաւտար Ռոդի Զանասի կանգնեցի զխաչս ինձ և
եղբարս իմոյ»: Տաճարիս մէջ տեղում ամփոփուած է մի
պատուաւոր ննջեցեալ, որի տապանաքարի վերայ փո-
րագրուած է. «Այս է հանգիստ Սուրբ Գրիգորոյ Գանձակայ
եպիսկոպոսին»: Անվնաս մնում է տաճարս, միայն թէ գլխին
բուսած են ծառեր, որք կարող են վնասել հետզհետէ
մեծանալով: Այստեղ կայ ևս գիւղատեղի վտակի ձախ հովտի
վերայ և փոքր ինչ վերև հանգստարան:

ԱԼՀԱՐԱԿ ԼՃԱԿ (38)

Մղոնաշափ է Երի-վանքից մինչև լճակս, որ տաճկերէն
կոչուում է Գեօգ-գեօլ և որ շրջապատուած է անտառախիտ

լեռներով: Լեռանց մէջ ամենաբարձրն է Կեփաս¹ (ըստ Տաճկ. Քեափազ) անուանած ապառաժ սարն, որ հպարտօրէն արձանացած է լճակի արևելեան հարաւային կողմում: Սարիս լանջերի դժուարատար տեղերում հօրաններով ճարակում են քօշեր: Լճակս բաժանուած է երկու մասի, վերնամասն կոչուում է «Ըստծու ծով» (Աստուծոյ ծով): Լճակիս մակերևոյթի խորանարդ տարածութիւնն է 54 օրավարաչափ (դեսեատին):

Լճակիցս, որի շրջապատում տեղ տեղ դիրզուած են ահագին քարեր, ելնում են ընդհանրապէս երեք տեսակ ձկներ.

Ա. տեսակն, որ ազնիւ է միւսերից, որոշուում է իւր սպիտակութեամբ և կարմիր ու սև բծերով:

Բ. տեսակն ևս ունի սպիտակ գոյն, բայց ունի միայն սև բծեր:

Գ. տեսակն ունի սև գոյն և միայն սև ու մեծ մեծ բծեր: Բացի հիւսիսային կողմից ելած ձկներից ազնիւ և համեղ են միւս բոլոր կողմերից հանուած ձկներն:

Կռփ կալ

Միջի վանքի արևմտեան հանդէպ վտակի ձախ կողմի բարձրութեան վերայ մի գեղեցիկ սարահարթում կայ գիւղատեղի, հանգստարան և փոքր եկեղեցի: Խորանի հարաւային կողմի կամարի վերայ մի խաչքարի ստորոտում. «ԹՎՈՒ ՈՂԹ. Է ...»² Աստուած ողորմի Սարգսին»: Եկեղեցուս հարաւային կողմում հանգստարանի մէջ. «Ամփերին Մելիցբու Բուրխա թվին Ռ.»: Բոլոր հին եկեղեցիներս խոզանոց արած են Գետաշէնի խոզարածներն: Պատիւ է բերում Գետաշէնցոց...:

ԺԳ. ՆՈՐ.ՂԱՐԱ.ԲՈՒԼԱՂ Շէ՛ն, հիմնուած է շէնս ՀինՂարա-Բուլղղից փոքր ինչ ներքև նոյն օժանդակի աջ կողմում. բնակիրջ տեղափոխուած են Խաչակապ, Բանանց և Փիր գիւղերից. որք նախ գնած են Պալի-խան հայ բէկիցն շինա-

¹ Սարիս գլխին կայ մի գերեզման, որի տապանաքարի վերայ գրուած է քէ Կեփաս ճգնատրի գերեզմանն է: Հաւանական է թուում մեզ, որ Ախարակ լեռ անուն տեղի տուած է Կեփաս անուան, որը մահմետականներն շկարողանալով ուղիղ հնչել Քեափազ են հնչում:

² Անընթեռնելի են կէտադրեալ բառերն:

տեղի և անդի հողերը, շինած բնակարաններ և ապա բնակած այստեղ: Տակաւին չունին եկեղեցի: Ծուխ 25, ար. 60, իգ. 55:

Նորաշէն կամ Ենիշայ աւերակ գիւղատեղի, եկեղեցի և հանգստարան, որ գտնուում է շինիցս ներքև:

ԲԵՐԴ ՄԷԼԻՔ-ԲԷԿԼԱՐԵԱՆՆԵՐԻ.

Չորս կողմերից առանձնացած, վիմահերձ սեպածև բարձրացած և դէպի արևելք երկարած մի բարձրագոյն սար է, որ գտնուում է Կիւլատան գիւղից վերև: Ինչա գետակն նախ հոսում է բերդիս արևմտեան կողմով, ապա հիւսիսային ստորոտով և ապա դառնում դէպի արևելք, վասնորոյ գրեթէ թերակղզի ձևացած է բերդասարս, որի գլուխն բարձրանալու համար կայ մի դժուարատար և ոլոր մոլոր կածան, որ խիստ զառիվեր է: Բերդս ունի կրկնապարիսպ, արտաքինն՝ սարի կիսով՝ արևելքից արևմուտք. իսկ երկրորդն՝ սարի գագաթի եզերքներով, որ աւելի բրգաշատ է և անմատչելի, կարող ենք ասել, և անառիկ: Բերդիս երկարութիւնն է 230 մետր, լայնութիւնն 20 մ., պարսպի հաստութիւնն 80 սանթիմետրից մինչև 1½ մետր: Բերդիս հիւսիսային կողմում կայ աւերակ եկեղեցի և շատ աւերակ տնատեղեր: Բայց տակաւին կանգուն են մնում Մէլիք-Յովսէփի ապարանն, որ հիմնուած է բերդի հարաւային կողմում մուտքի աջ ու ձախ անկիւններում: Բերդս ունի երկու դուռն, որից մեծն հարաւային կողմից, իսկ փոքրն հիւսիսային կողմից որ անգործածելի է: Ապարանն բաղկացած է երկու մասից, արևելեան և արևմտեան, խոնարհուած են երկոցունց ծածքերն ևս, բայց տակաւին մնում են պաշտելի հնութիւններն:

Բայց որովհետև խմելու ջուր չկայ բերդումս, վասն որոյ բերդի վերին կողմին մօտ արևմտեան հիւսիսային կողմից մինչև գետակն շինուած է մի նշանաւոր, թաղակապ, քարուկիր և ստորերկրեայ ական իբրև ջրի ճանապարհ, որով ջուր փոխադրած են բերդիս ջրամբարներն, որք գտնուում են ամրոցի վերի կողմին մօտ, հիւսիսային պարսպի մէջ: Այժմ գե-

տակն քանդելով խորացրած է իւր յատակը և բարձր մնացած է ականի բերանն:

Ղալաչա

Բերդիս հարաւային հանդէպ հարթակի վերայ կայ մի դղեակ, որը տեղական անուամբ կոչուում է Ղալաչա: Դղեակս ամուր է և քառակուսի. չորս անկիւններում ունի չորս հաստատուն աշտարակ. իսկ հիւսիսային կողմից մի դուռն և ամեն կողմերից հրացան արձակելու ծակեր, $7\frac{1}{2}$ մետր երկարութիւն, 7 մետր լայնութիւն, $4\frac{1}{2}$ մ. բարձրութիւն և 1 մ. 28 ս. պարսպի հաստութիւն: Այս ևս պատկանում է Մէլիք-Բէկլարեաններին.

Դղեկիս շուրջն ընդարձակ, բայց աւերակ գիւղատեղի է, որն կարծես թէ, քաղաք եղած լինի, տակաւին պարզ երեւում են քարուկիր և խիտ առ խիտ շինուած շատ տնաբակեր, փոքր ինչ հեռուն ընդարձակ հանգստարան, բայց անարձա-նագիր: Դղեկիս հարթակի ստորոտում շինուած են եղել նշա-նաւոր բաղանիսներ. որք կիսաւեր դրութեան մէջ են:

ՉԱՓԱՐԻ ՂԱԼԱ.

Մուս սարից դէպի արևելք կախուած մի դալարագեղ լանջի վերայ կայ հողաբերդ, որի արևելեան կողմից հոսում է Ինչա գետակի աջ օժանդակն, որ և միանում է Ամենափրկիչ վանքից ներքև՝ Ինչային: Բերդիս, որի շրջապատն պատած է թանձրախիտ անտառներով, ասում են, բազմիցս ապաւինած է 'ի հնումն Կիլիստանի հայ ժողովուրդն, մանաւանդ պատերազմների ժամանակ և ազատ մնացած թշնամուց:

ԺՁ. ԳԱՐԳՄԱՆ ԳԱԻԱՌ, որ ընկած է Կուրակ և Շամքոր Գետակների, դաշտաբերանի և Մուսեան լեռնաշղթայի գագաթնագծի մէջ: Ամենամեծ մասամբ անհարթ է գաւառիս մակերևոյթն: Սարսափելի խոր ձորեր, մութ մութ կիրճեր, օձապտոյտ խոխոմներ, բարձրագագաթ սարեր և բլուրներ և թանձրախիտ անտառներ գրաւած են գաւառիս մակերևոյթը: Իսկ վերնամասն խիստ զուարճալի է լեռնահարթեր, ծաղկալի

հովիտներ, մարգալի արօտներ, դալարագեղ լեռնալանջեր են գաւառիս Մուս և Արուսիւն սարի կողմերն:

Ա. ԳԵՏԱՇԷՆ ԱԻԱՆ. Հիմնուած է Կուրակ¹ գետակի ձախ ափի վերայ, խոր է գիւղատեղի ձորն և նեղ հորիզոնն. բնակիչք ամենամեծ մասամբ տեղափոխուած են Ըոստակ և Ջրաբերդ գաւառից. բնիկ է միայն ամենափոքր մասն, հողն արքունի, մեծ մասամբ անջրեի և միջակ արդիւնաբեր, տեղական բերքերն ցորեն, գարի, կորեկ, կտաւհատ, գետնախնձոր, տանձ, խնձոր, դամոն, դեղձ, խաղող, ընկուզ, կեռաս, թուխ, օղն, կլիման և ջուրն գովելի, երկար կեանք 100. Եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, հոյակապ կառուցեալ վեց սիւների վերայ համակ սրբատաշ տորոնագոյն քարով, երկու փոքր խորանների վերայ կայ այլ ևս երկու խորան. երկարութիւն 23 մետր 40 սանթիմ, լայնութիւն 14 մետր 30 սանթիմ: Եկեղեցիս, որի միջից բղխում է բարեհամ ջուր, շունի արձանագրութիւն, բայց երևում է որ նորոգուած է. քահանայ 2: Աւանումս ծաղկած է հիւսնութեան, դարբնութեան, ոսկերչութեան, դերձակութեան, թամբագործութեան, սալագործութեան, քարտաշութեան, ոստայնագործութեան և ատաղձագործութեան, և այլն արուեստներն: Մուխ 434, արական 920, իգական 782. արական ծընունդ 51, իգական ծնունդ 32, պսակ 31. ար. ննջեցեալ 18, իգ. 11:

ԱԻԱԳ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆ.

Աւանիս վարի ծայրին մօտ շինուած է մի քարուկիր մատուռ, որ ունի միջակ մեծութիւն, ցած դուռն, 7 մետր 90 սանթիմ երկարութիւն, 5 մետր 45 սանթիմ լայնութիւն՝ Նահատակ անուն: Դասամիջի ուղղութեամբ խորանի տակ կայ մի փոս, որի մուտքն բացուած է բեմի ժողովրդահայեաց երեսից, որի

---

¹ Գետակս է սահմանագլուխ Արցախի և Թիփլիսի հոգևոր կառավարութեանց բեմերին կամ Կարաբաղի և Գանձակի: Գետաշէնցիքս տեղափոխուած են Ըոստակի գաւառի խոտորաշէն գիւղիցն, որ այժմ աներակ է: Գետակս իւր սկիզբը առած է Մուսի միջնագագաթի—Բագրկեանի—հիւսիսային լանջերից:

մասին ասում են նահատակի գերեզման. բայց անծանօթ է անունն:

Ներհուստ հիւսիսային որմում մի փառեայ խաչի վերայ.

«Սուրբ խաչս բարեխաւս Թանգրղուլին»:

Իսկ մատրանս դոնազլուխ քարի վերայ.

«ԹՎ. ՌՃԻԶ. կամաւ ամենակալին Աստուծոյ շինեցաւ սուրբ Նահատակս ձեռամբ Սի.է.նի (գուցէ Սիմէօնի) և որդուն Քամալ բէկին, օգնականութեան (թեամբ) գիւղիս, թագաւո-րութեան Պարսից Շան Սուլէման...»: Մատրանս մէջ, որ և ուխտատեղի է, կան հետևեալ գրչագրերն և մասունքներն.

Ա. Աւետարան մագաղաթեայ, միջակ մեծութեամբ, արծաթապատ, ոսկեզօծեալ կողակալներով, որի մէջ կայ շորս աւետարանչաց և Յիսուսի Քրիստոսի բոլոր հրաշագործութեանց և բժշկութեանց պատկերներն: Ընտիր է մագաղաթն, գեղեցիկ թռչնագրերն, սքանչելի ծաղիկներն, հիանալի նախշերն, ուշագրաւ նկարներն, թանկագին ներկերն, ազնիւ ոսկեզօծն և զմայլելի գեղարուեստի նրբագործութիւնն: Մարկոսի և Ղուկասի վերջում գրուած է.

«Յիշատակ է աւետարանս Մահտեսի Զանդուլուն¹ և ծնողացն Վելիչանին, Համանին և կողակցուն իւրոյ Փարուն և եղբարց Պապին և Ետկարին և հանգուցեալ եղբարցն Միրաֆին, Շահիչանին և ամենայն ազգականաց ամէն: Ծրեցաւ սակաւ յիշատակարանս ձեռամբ Ալեքսան գրչի թվին ՌՃԺ, և եօթի և ըստ իմում չափու, ասէք ողորմի»:

Յիշատակարանից. «Գրեցաւ սուրբ աւետարանս ձեռամբ նուաստ և յետին գրչի Նկղս (Նիկողայոսի) մեղապարտի, ունայնագործ մելանատրի ի թուաբերութեանս Ասֆանազեան և Աբեթական տումարի ՌՃԺԶ. և ըստ նորում շրջանի՝ ՂԴ. և գալստենէն Կենարարին ՌՌՀԲ.² ի յստոյգ և ընտիր արիմակէ ևս

¹ Յետոյ ակագրած է ուրիշ գրող. «որ եղև քահանայ և եղին զանուն նորա տէր Գրիգոր»:

² Կամ ՌՃԺԶ.-ն սխալ է և կամ ՌՌՀԲ.-ն վասն զի Կենարարին ՌՌՀԲ. թին հաւասար է Հայոց ՌՃԻՍ.-ի.իսկ ՌՃԺԶ.-ն հաւասար է Քրկչ. ՌՌԿԵ. թուին:

առաւել համաբայիցն, զի գաղափար սորին էր ի դրանէ Սուրբ Սարգիս եկեղեցոյ ի աշխարս Հոնաց.. աստուածապան ֆաղաֆն ի Կաֆայ առ ոտս Սրբոյն Սարգսի զարավարին ի հայրապետութեան Հայոց տեառն Յակովբայ և առաջնորդութեան ամենայն հիւսիսական կողմանց տէր Մարտիրոս ֆաչ րաբունապետի և ի տեղապահութեան Յակովբ վարդապետի... ի թագաւորութեան Պարսից Շահ Սափին, և Նախիջևանայ խանին Ալուդուլի..... Արդ այժմ աստուածապատում և ֆրիստոսաւանդ տառիս ցանկացող եղեալ աստուածարեալ և պատուական այրս մահտեսի Ճանդոփն ետ գրել զսուրբ անտարանս յիշատակ հոգոյ իւրոյ.... զՄէլիֆ Նարնպէկն... դարձեալ յիշեսջիֆ զՄահտեսի տէր Վարդանն, որ զաւետարանիս զմագաղաթն շնորհեաց... Դարձեալ յիշեսջիֆ զԴրիմեցի գլուսպարոնն և զորդեակն իւր զԴաւիթն, որ մեզ տեղ շնորհեցին, որ աւարտեցաք զսուրբ գիրֆս, զի դառն մահտարածամ եղև ի ֆաղաֆն Կափայ և մեր տեսեալ զդառնութիւն և զաղէտ մարցն, կամաւորութեամբն Աստուծոյ և հրամանաւ Նորին բնակեցաք ի Դրիմ ժամանակ ինչ և աւարտն հասուցաք ըստ մեր տկար բնութեան և ծաղկազարդեցաք ոսկով և բագում գունգգուն որակօք.... Յիշատակ է սա ի յեկեղեցին Ամենափրկչին ի յերկիրն Նախիջևան ի գաւառն Երնջակ ի դէմս Սուրբ Կարապետին ի գեաղն Շահկերտ, որ այժմ կոչեն Դագանչիլար ի յառաջնորդութեան յայսմ նահանգիս յեսայեայ և Առաքել ֆաչ րաբունապետաց...»:

Մեղաց գրութիւնից ազատարար Յիսուսի Քրիստոսի սոյն աւետարանն գերի է ընկնում այլազգեաց ձեռքն, որը գնում է Ջրաբերդի Մէլիֆ-Ադամ Ա. «որ գնեաց զսա ի հալալ ընչիւֆ իւրովի Ի ձեռաց այլազգեաց... նաև մաքուր արծաթօք պատեալ զարդարեաց և ընդելուզեաց ոսկով պատուականօք և յետ (եղ) զսա յիշատակ Ի սուրբ աթոռն Եղիշէի առաքելոյն (Ջովըշտիկ) և սուրբ լուսաւորչին Աղուանից ձեռամբ գերի-մաստ և յոգնահան-

հար Ասագ ֆաշաշան վարդապետին¹... Յիշեցե՛ք ի մաքրափայլ աղօթս ձեր գՄէլիք Հաթամն և հայր իւր Մէլիք Իսրայէլն և զպապն իւր Մէլիք Եսային և սորա որդոցն Ովսէփին, Մէժումին, Իսրայէլին ևս առաւել որդոց սոցին Սէյրարին, Ալլահդուլին, Ալլահվերտին և մօրն Հերիֆնազին և որդոցն ծաղկելոց նորափոթիցն Իսրայէլին և Մէժումին և ամենայն արեանառու ննջեցելոց... գրեցաւ թվին ՌՄ. երկուսին, որ ըստ փրկչականին 1753»:

Բ. Աւետարան մեծադիր, հաստ, գրուած թղթի վերայ, որի սկզբում կայ ոտնալուռայի, Յուդայի մատնութեան, Ղազարոսի յարութեան, Ծաղկազարդի, Քրիստոսի խաչելութեան, պատանքուելուն, քառասնօրեայ գալստեան, մկրտութեան, աւետման, ծննդեան և չորս աւետարանչաց պատկերներն, բայց բոլորովին անճաշակ և զուրկ գեղարուեստի շնորհքից և ընտիր ներկերից: Գողացած են և սորա յիշատակարանը, վասն որոյ մնում է անյայտ գրողի անունն, տեղն և թուականն: Միայն գրուած է Մատթէոսի վորջում. «Յանուն Աստուծոյ ես Յովհաննէս երէց Պետանց արեղայս ու Բրտանց Սարգիս մեր սրտի հաւժարութամբ աւետարանս ծախեցաք Վարդանայ և առաք ի նրանէ ա. կով. բ. կապին հաց, ատա-րանին... Ծարեցի Չարմանին որդին Խատապայ վկայ... Նան-պատինայ որդին Վահրավայ վկայութամբ, իմ Յոյսիկ Իրիցոյ վկայութամբ, որ զգիրս գրեցի թվ. Պե. ֆաղոց Գ. գրեցաւ»: Իսկ միւս թերթի առաջին երեսում գրող Կարապետ արեղան յայտնում է թէ կազմել տուած է աւետարանս թուին «ՊԻԱ.»: «Ջաւետարանս թագաւորնայ բերուց (բերաւ) գինն առաւ, ու տարաւ»:

Գ. Աւետարան մեծադիր, մագաղաթեայ ամբողջապէս գրուած գլխագրերով, որ ունի միայն ծաղկազարդի և չորս աւետարանչաց պատկերներ, Քրիստոսի պատկերը որ ձախ ձեռնով բռնած է աւետարանը և աջ ձեռնով օրհնում է մի վեղարաւոր և մի գլխաբաց մարդ: Վեղարաւորի գլխից վերև գրուած է. «Քրիստոս որդի Աստուծոյ, ընկալ զբանաւոր

---

¹ Սա ինքն է Դայի մահրասան:

զաւետա-րանս մեղապարտիս Սահակայ իբրև զՏէր և ողորմեա՛»:
Իսկ գլխաբաց մարդից վերև, «Առաքել ծառայ Աստուծոյ»:
Աւետա-րանիս սկզբի նախշերի գրովսներին և տակերին գրուած
են սպի-տակ ներկով. «Տէր Աստուած, ողորմեա Առաքելին... Տէր
Աստու-ած գրայ ի հոգի Ռեմանոսի ծառային քո. ամէն. Աստուած
իմ Յի-սուս ողորմեա մեղուցեալ ոգոյս, ամէն¹»:

*Հարկ է յայտնել թէ միջակ գեղեցկութիւն ունին պատ-
կերներն, նկարներն, ծաղիկներն և ոսկեզօծն: Համարեա թէ
երեք յիշատակարանն ունի աւետարանս, առաջին յիշատա-
կարանի վերջում գրուած է. «Տէր Աստուած ամենակալ, նորո-
գեա՛ ՚ի կեանս անծերանալիս զՍահակ ստացող սուրբ աւե-
տարանիս ՈՍՄՈՒՄ ամէն»:* Նոյն իսկ աւետարանս գրողի գրչով
գրուած է և յիշատակարանս և յունարէն տառերս: Երկրորդ
Յիշատակարանովս յայտնում է գրողն թէ աւետարանս ստա-
ցած է Սահակ կրօնաւորն, որ եղած էր Անեցի և աշակերտ
Հաղբատայ. յիշում է նաև, թէ Սարգիս կրօնաւորն միաբան
Հաղբատի, «իբրև զիմաստուն վանառական խնդրող եղեալ պա-
տուական մարգարտին և «գտեալ զսա (զաւետարանս) ի զաւա-
ռի անդ Անույ, մեծածախս, ոսկեգիր և ոսկեհանանչ ծաղկաւ գաւ-
դարեալ, ստացաւ զսա ՚ի հալալ ընչից իւրոց... և ընծայեաց զսա
մեծ կողմանց եպիսկոպոսարանիս, որ է իւր տեղի սննդեան և ՚ի
տարւոյն Բ. ար ժամ... ընծայեցաւ կենաց աւետարանս Սուրբ
Գրիգորիս ՚ի թուականութեանս ՈՂԲ. (1223) ՚ի յիշխանութիւնս
հզարին Հասանայ որդոյ Վախ-թանգայ և ի հայրապետու-
թեանս (Աղուանից) տեսուն Յով-հաննիսի: Եւ արդ գրեցաւ սա և
ծաղկեալ կազմեցաւ յամի, յորում էր թիւ համարոյ թուակա-
նութեանս Հայոց հարիւրոց վեցից և նոյնմանեաց տասանց, իսկ
նորոյս շրջանի միոյ հարիւրոյ քսան և ութեակ² թոյլ ի սուրբ
ովստս Հաղբատայ գծագրեցաւ ձեռամբ Յակոբայ, յառաջնոր-

¹ Գրուած է Մառթէոսի վերջում նոյն իսկ աւետարանս գրողի գրչով.
«Տէր Աստուած ողորմեա՛ Սարգսի կուսակրան քահանայի...»:

² Կոչուում է այս փոքր թուական Հայոց որ շինուած է Փառխոսցի
Սարկաւազ Յով. վարդապետն փրկչական 1116:

դուքեան տեառն Յովհաննիսի սրբասիրի, ի թագաւորութեանն Հայոց արևմտայինն կողման Լեոնի ֆրիստոսասէր և յաղթող թագաւորի և մերոյ կողմանցս և Վրաց Գէորգեայ թագաւորի և ի սպա-րապետութեան Զաֆարիա Շահանշահի... զբովանդակ գոյք ծնողաց մերոց և եղբարց ծախեցաք և շինեցաք զաստուածաբնակ սուրբ եկեղեցիքս և անդ եղաք զսուրբ աւետարանս Աստուծոյ, որ շինեցաւ ի մէնջ ի Վանս Արշուառնի¹...»:

Յետոյ կազմուած է աւետարանս նախ Հոռոմոսի վանքում (Օձուն գիւղի կողմերում) «հրամանաւ հաւուն Մխիթարայ»: Սորանից ներքեւ գրուած է. «Ի թվ. ՉՀԴ. կամաւ ամենակալին Աստուծոյ ես տէր Վանական գոթի հնացեալ և աւերեալ զսուրբ աւետարանս և ետու վերստին նորոգել...»: Շարայարած է երրորդ անգամ կազմողն. «ՊԼԲ. էր, մեհեկի ամսի ԻԶ. էր, որ կազմեցաւ, որ է սուրբ աւետարանս Մեծ Կողմանց հաշնեոյ եպիսկոպոսարանէն Մայրաբաղաբէն¹, իշխանութեան պարոն Զալալին, եպիսկոպոսութեան տէր Գրիգորին Գեոաբարեցին (ւոյն) ...»: Կցած է չորրորդ անգամ կազմել տուողն գրելով Մարկոսի վերջում ի միջի այլոց. «Ուլախաթուն... զի յոյժ հնացեալ էր սուրբ աւետարանս, ետ նորոգել զսա ի ժամանակիս, որ է Մատիսան (՞) եկն Թաւրէզ թվ. ԶԽԶ...»:

Դ. Աւետարան միջակ դիրքով, գրուած թղթի վերայ, որ ունի միայն չորս աւետարանչաց պատկերներ, բայց անճաշակ են նոյն պատկերներն, ծաղիկներն և թռչնագրերն, միայն գեղեցիկ են փոքր տառերն: Յիշատակարանից. «Արդ գրեցաւ աւետարանս այս ՚ի գիւղս որ կոչի Դաստիգիւր (Դաստակիւլ) ձեռամբ Սարգիս երիցու ի թուականիս ՌՃԻԲ.»: Երեք աւետարանների (բացի Յովհաննիսից) վերջերում գրուած է. «Յիշատակ է Սուրբ աւետարանս Եարամիշին և իւր որդի Ամիրխոտճին, Թումանին... թվ. ՌՃԻԶ.»:

---

¹ Հաւանական է որ այդ ժամանակներում եպիսկոպոսանիստ աթոռն եղած լինի մեզ ծանօթ Մայրաբաղաբին մէջ:

Մասունքներ

Ա. Մասն կենաց փայտէն զետեղուած մի արծաթեայ փոքր խաչում:

Բ. Մասն բազկին Եղիշ առաքեալի, որ կայ մի արծաթեայ ոսկեզօծեալ աջում, որի վերայ գրուած է. «Այս է աջ սրբոյն Եղիշէի առաքելոյն, աշխատողքս՝ որ այ (է) Իգնատիոս եպիսկոպոս, որ երեւ սուրբ նշխարս ի Կաֆայոս (է) յիշատակ սորա, տէր Ոսկան եպիսկոպոս»: «Կաման Աստուծոյ Կարապետ եպիսկոպոս ետոյ նորոգեցի, Աստուած ողորմի ասացէք»: Աջիս բազկի տակի կողմի վերայ. «Կաման Աստուծոյ Մուրատս որդի Նիազի շինեցի սուրբ աջս, Աստուած ողորմի ասացէք. առաջ-նորոգեան Ոսկան եպիսկոպոսին, թվն. ՌԿԸ. էր»:

Գ. Մասն անյայտ սրբի, զետեղուած մի ականազարդ խաչում:

Աւելորդ է յայտնել թէ աւետարաններս և մասունքներս բերած են իւրեանց հետ Ջրաբերդից՝ ժողովրդեան հետ տեղափոխուող քահանայք:

Անապատ

Մի փոքր եկեղեցի է շինուած աւանիս վերի ծայրում գետակի ձախ ափում, քարուկիր կառուցեալ մի կամարի վերայ. որ ունի միայն մի դուռն արեւմտեան կողմից, երկու նեղ լուսամուտ, մի մեծ և մի փոքր խորան հիւսիսային կողմում. 12 մետր 14 սանթիմ երկարութիւն 7 մետր 15 սանթիմ լայնութիւն: Դռնագլխի քարի վերայ. «Այս է Մէլիք Թամարազին (Կիւլ. Մէլիք) որդի Սարուխանին եխպար Եւարին. Քապաճին Ապովի որդի, որ 1-ի Մէլիք Օսեփին վէլուխոյ Պէհէզ Սարգսին, Պէհէզ»: Անհասկանալի է արձանագրութեանս վերջին բառի իմաստն: Գուցէ «Որ 1-ի»—Ա. Մէլիք-Յովսէփին:

Ներսում միջնակամարի հարաւային կողմի կիսապատուան-դանի քարին վերա. «Ես Աքոլլեցի Գրիգորի որդի Պօղոսին մար (մայր), Եփրեմին քոր (քոյր) Թագուհին¹»:

---

¹ Իմաստն է. ես եմ Աֆուլեցի Գրիգորի որդի Պօղոսին մայրն և Եփրեմի քոր Թագուհին:

Շինութեան թուականն է սորանից վերև խոյակի վերայ.
«ԹՎ. ՌՃՂԸ.»:

Անապատիս արևելեան և արևմտեան կողմերում եղած են խուցեր, դեռ մի քանիսն կանգուն են այժմ: Հաստատում են թէ Կուսանոց եղած է այս, երկար ժամանակ նըստած են այստեղ կուսանք, որոց մէջ եղած է և մի կոյս Մէլիք-Բէկլարեանների տոհմից, որի պատճառաւ Մէլիք-Թամրազին որդին նորոգել տուած է անապատս:

Անապատիս արևմտեան կողմին խիստ մօտ է Հայոց Ուսումնարանի շէնքն, որ դեռ կիսատ է և ունի 34 մետր 45 սանթիմ երկարութիւն և (պատշգամով միասին) 11 մետր լայնութիւն:

ԵՂՆԱՍԱՐ ՎԱՆՔ.

Հիմնուած է գետաշէնիս հարաւային հանդէպ եղած լեռնաբազկի սարահարթի վերայ՝ յանուն Եղիշէի առաքելոյն: Վանքս կառուցեալ է երկու սիւների վերայ համակ սրբատաշ քարով, որի երկարութիւնն է 12 մետր 43 սանթիմ, լայնութիւն 10 մետր 33 սանթիմ: Դրան հարաւային սեմի վերայ. «Թ. ՌՃԼԵ. Ես Նա...ա Մովսէս Էրից»:

Հիւսիսային սեմի վերայ.

«Ի հոպելիանէ Ագատարարէ Գ. թուահամարէ մետասան տարեկ վեր տար (1311). Ես անաթման տէր Ղազարս գրեցի»: Երևում է որ վանքս նորոգուած է երբեմն երբեմն: Վանքս ունեցած է շրջապարիսպ և թաղակապ, գեղեցիկ սենեակներ, յորոց այժմ եօթն կանգուն և եօթն կիսակործան են: Նմանապէս կործանուած են շրջապարսպի արևելեան և արևմտեան պատերն և վանքիս հիւսիսային որմի արտաքին երեսն:

Հին հանգստարան. Գետաշէն ականիս հանգստարանի հին մասումն կան շատ հին գերեզմաններ, որոց գլխակալ խաչարձաններն զարդարուած են հիւսնալի նախշերով և քանդակներով: Այնքան գեղեցիկ են փորուածքներն, մինչև

անգամ այցելուն զմայլում է ժամանակին քանդակագործութեան գեղարուեստի նուրբ ճաշակին և ընտիր ոճին վերայ: Խաչարձաններիցս մէկի վերայ փորագրուած է. «Խաչս յիշատակ հաւրն իմոյ Խունին և մաւրն իմոյ Գուլին թվ. ՃՂԱ.»: Կից սրան. «Ես Ետկար աղէս կանգնեցուցի. ես մեղաւորս Ագարիա»:

Այլ խաչարձանի վերայ քանդակագործուած է մի ձիաւոր մարդ, որ վահանը կապած իւր ձախ բազկի վերայ գեղարդը խրած է մի այլ փախչող ձիավորի սնակուշտն, որ ուժասպառ եղած է: Առաջնոյն թիկնապահն, վեր առած վահան և նետեր, վազում է իւր տիրոջ ետեկից: Փորագրուած է քաջի ստորոտում. «ԹՎ. ՋՂԹ. Տտէն Ագաբի էչ (էջ) իւր Բ. Թաւրովն (Թորով, Թրով), ողորմի ասացէք»: Հանգստարանումս կան և մելիքազունների գերեզման, որք են Մէլիք Մնացականեանների ցեղից:

Մրցունիս

Գիւղատեղի, հանգստարան և եկեղեցի, որք կան աւանիս արևմտեան կողմում գետակին ձախ կողմի բարձր լանջի վերայ: Արդէն գոմանոց փոխած են գիւղիս աւերակը Գետաշէնցիք, բայց քարուկիր եկեղեցին կանգուն մնում է փոքր ինչ վերև աղբւրի մօտ, որ շինուած է մի կամարի վերայ, ունի միայն աւագ խորան, մի դուռն արևմտեան կողմից, երկու նեղ լուսամուտ,, 12 մետր երկարութիւն, 6 մետր 95 սանթիմ լայնութիւն: Խորանի վէմ քարն ունի հիանալի նախշուն քանդակներ, բայց շունի գիր: Դրան մօտ մի խաչքարի վերայ:

«Յովհաննէսի մորն Նուրացիանին»: Նոյն արևմտեան արտաքին ճակատում. «Թիւ Զէ. Ես Եղահ անշահ կանգնեցի զուրբ Սարգիսս ինձ և եղբար իմոյ Վարդանայ»: Մի կարակնաձև տաշուած քարի վերայ, որ դռնագլուխ եղած է, այժմ ընկած է դրան հիւսիսային կողմում արտաքուստ. «ԹՎ. ԶԼԴ. կամաւն Աստուծոյ և հրամանաւ սուրբ հայրապետին Ըստեփանոսի, եպիսկոպոսութեան տէր Գրիգորի. Սոմաճին, Ես Յովակիմս... ի բարեխաւսութիւն հոգոյ իմոյ»: Այս տեղ, դրանս առաջ մի

գեղեցկաբանդակ խաշարձանի վերայ փորագրուած է. «Վասն Մկրտիչ եպիսկոպոսի հոգւոյն փրկութեան»:

Բ. ԱԲԱՀ ԳԻՒՂ. հիմնուած է Գետաշէնի հիւսիսային կողմում մի ձորի մէջ. բնակչաց մեծ մասն բնիկ, փոքր մասն տեղափոխուած Հաթերքից և այլ տեղերից, հողն արքունի, մեծ մասամբ ջրարբի և արդիւնաւէտ. տեղական բերքերն նոյն, բարեխառն օդն, կլիման և քաղցրահամ ջուրն, երկար կեանք 80. եկեղեցին Սուրբ Մինաս, հոյակապ, կառուցեալ վեց սիւների վերայ. երկարութիւն 18 մետր 85 սանթիմ, լայնութիւն 10 մետր 30 սանթիմ: Արձանագրութիւն. «ԹՎ. ՌՃՁԱ. յիշատակ է Պետրոսին, Յակոբին, Մրգին տրոպ (տրոպ) տէր Պօղոսին, որ էինք որդիք Աւետիսի՝ ազգէն Հասանայ, որ էր ժամանակն Վալի Նամատին (Նատր Շահին), որ կոչի Թահմազ, որ թագաւորեցաւ, ի երկրին Բարսից բազում գաւառս աւերեաց»:
Քահանան գալիս է Սուլուկ գիւղից: Ծուխ 34, ար. 91, իգ. 66, ար. ծնունդ 8, իգ. 5, պսակ 3, ար. ննջ. 3, իգ. 2:

Տանառումս կայ Գ. գրչագիր.

Ա. Աւետարան պատկերագարդ, գրուած թղթի վերայ, միջակ դիրքով, միջակ գեղեցկութիւն ունին պատկերներն, նախշերն, թռչնագրերն և ծաղիկներն: Յիշատակարանից. «Եւ արդ ես մեղապարտ գծողս Նիկողայոսս. գրեցի զաւետարանս ի քաղաքս, որ կոչի Վան ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Վարդան զաւրավարիս ի թուականութեանս Հայոց ԶԺԲ. ի հայրապետութեան տեառն Զաքարիայի Հայոց կաթողիկոսի և մերոյ աթոռակալի սուրբ ուխտիս Վարակայ տէր Յովհաննիսի և ի թագաւորութեան Զհան Շահի Միրզին»:
Յետոյ գրուած է. «Ես Փիլիպպոս կաթողիկոս զայս աւետարանս ետու Սոթեցի Յակոբին, որ իւրն յիշատակ դնէ»:
Մարկոսի վերջում և յիշատակարանի ետև «Ես Մարտիրոս եպիսկոպոս էջմիածնայ Պազուխէն գնեցի զաւետարանս ու Գ. շարականոց և դրի ի դուռն սուրբ էջմիածնայ»: Դժուրին է իմանալ թէ ինչ առթիւ ընկած է այստեղ աւետարանս:
Բ. Աւետարան մեծադիր, գրուած հաստ թղթի վերայ, առանց պատկերի, անյայտ է գրողի անունն և տեղն, գրուած է միայն

յիշատակարանի տեղ. «Թկվս. ԲՃՁԳ. ին». իսկ Մարկոսի վերջում. «Ի Թվականիս ԲՃՂԱ. ին ես Ամիր Վահապ և Սուրի Վասիլ իշխանս շինեցի եկեղեցիս, և գաւառանս, առուն հանեցի Կինեվանուց ձորերէն ու սարերէն. բնակիչք գիւղիս խոստացան տարէնը Գ. ժամ կատարողն Աստուծոյ արհնի: Դարձեալ կամուրջն շինեցի, ու կապն կապեցի. ԹՃ. (900) անձեն յերինջ (չծնուած երինջ) մորդեցի, աշխարաց, ղոչից, գառնից սաւա¹. այս եղաւ դարձեալ Բուսխանի (սառնատան) մուլքն իմն էր, ջուր շունէր, շապտէնն ա. ար ծակ քարով ջուր տվի իմ մլքի խաթրին համար»:

Աւետարանիս սկզբումն. «Շահ Ապազն վար (որ) երեկ, Ղարապաղս կալաւ, պարոն տէր Ռհանն Գաննոյ քաղաքն շատ գերի ազատեց, շատ գիրանֆ ա. շարականոց նրեա Սուրբ Եղիշեայ առաքեալին վանն. դ. մաշտոց, ա. աւետա-րան, ա. սաղմոսա-րան, ա. աղթարֆ, ա. խրատագիրֆ տուի տէր Մելիսեթն...: Տէր Ռհանէս Ղալապեկ² ես այս գիրանֆս ազատեցիմֆ անաւրինաց ձեռնէն, տվիմ մեր հոգիս ա. աւետարան տվի Ոսկեան, ա. շարականաց տվի Ասանէս Էրէցն Շաշվացի. թիւն ՌՄՁ. էր»:

Գ. Աւետարան միջակ դիրքով, գրուած թղթի վերայ, առանց յիշատակարանի, միայն Ղուկասի վերջում գրուած է. «Յանուն Աստուծոյ ես Մուրադէս ծախեցի զիմ հայրենի աւետարանս քեզ խաշատուր Իրիցիդ.. ի գօառէն (գաւառէն) Եղիշէի առաքելոյն 'ի յաթոռոյն Ջրվշտկայ³ ... և սպասա-ւորին սուրբ ուխտին Հախբատայ., 'ի Թվ. ՊՂէ. 'ի տրէ ամսոյ 'ի ԻԵ. Աստուած շնորհաւոր անէ. ամէն»:

Ս. Յովհաննէս ուխտատեղի. Գիւղիս հշւսիսային կողմում բարձր սարի գլխին մի փոքր խաշարձան է, որի մօտ կան մեծ մեծ հացի և կաղնի ծառեր: Խաշիս վերայ եղած է մատուռ, որ վաղուց արդէն փլած է:

¹ Բացի ոչխարից-խոյից և գառներից:

² Թերևս մտահան արած չէ ընթերցողն Հաթերեցի Տէր-Հովհաննէս Ղալապէլը: Երևում է որ աւետարանս բերուած է Հաթերից:

³ Կարծում ենք որ Ողտի-Մատուռ աւերակ գիւղացի է (գտնուում է Ջրվշտիկ վանի մօտ) աւետարանիս ծախողն:

Գ. ԲԱՆՇԻ կամ ՀԱՃԻ ԳԻՒՂ. Շինուած է Աբլահի հարաւ արեւմտեան կողմում, մի ձորակի ձախ լանջի վերայ. բնակիչք 1870 թուին տեղափոխուած են այստեղ Հաճի-քեանդ ամարանոցից մարմնաւոր կառավարութեան հրամանաւ, հողն արքունի, լեռնային, անջրդի, մջջակ արդիւնաւէտ, պատուական օդն, կլիման և ջուրն, եկեղեցին Ամենափրկիչ, քարուկիր կառուցեալ երկու կամարների վերայ, երկարութիւն 17 մետր 29 սանթիմ, լայնութիւն 8 մետր 29 սանթիմ: Եկեղեցու դրան մէջ, ներքուստ արեւմտեան որմի վերայ. «Սուրբ խաչս էտգար (յիշատակ) էղիսաբէթ թվ. ՌՉԹ.»։ Յայտնի է որ եկեղեցիս հնաշէն է, գիւղս արդէն աւերակ եղած է, նոր բնակչաց եկած ժամանակ. խջստ մեծ է հին հանգստարանի ծաւալն: Ծուխ 36, ար. 127, իգ. 93, ար. ծն. 5, իգ. 3, պսակ 2, ար. ննջ. 1, իգ. 1:

Դ. ՍՈՒՂՈՒԿ ԳԻՒՂ. Շատ հեռի չէ Բախշի գիւղից Սուլուկ կամ Ազատ գիւղն, որ հիմնուած է Պանդ անուն սարի արևելա-լահայեաց լանջին վերայ. բնակիչներից բնիկ 15 գերդաստան, խոյից գաղթած 20, Բօզլուխից եկած 7, իսկ Բախշի գիւղից տեղափոխուած 8 ծուխ: Հողն արքունի, լեռնային անջրդի և սակաւ արդիւնաւէտ, գերազանց օդն, կլիման և ջուրն և տեսարանն երկար կեանք 100 տարի եկեղեցին Ս. Յովհաննէս Մարտիչ¹ քարուկիր, կառուցեալ չորս սիւների վերայ, երկարութիւն 16 մետր 80 սանթիմ լայնութիւն 10 մետր 40 սանթիմ: Արձանագրութիւն.

«Շնորհօք Ամենակալին ես Մէլքէմ գամաւս շինեցի եկեղեցիս յիշատակ ինձ և նախնեացս պարոն Աղային, Մէլիք Ետկեարին, Մէլիք Աղապէկին, Ղամար-Սուլթանին և իւր ծնողին Մէլիք Պաղուն, Աւար խաթունին, կողակցին Սաւլոյնային և եղբօրն. Պատօ պէկին, Աղասի պէկին. թվ. Ռ...»։ Քահանայ

---

¹ Տաճարիս ճիւղիսային կողմում, դրան վերայ բարեպաշտ ոմն շինած է երկյարկ զանգատուն. «Սուրբ Աստուածածին (սխալմամբ գրուած է) եկեղեցոյ զանկագատունս շինեցի արդեամբ Մակի Պետրոսեան Աւալեանցի ի յիշատակ հանգուցեալ որոյ իւրոյ խաչատուրի 1890 յամի մայիսի 10 օրն»:

մի: Ծուխ 50, ար. 192, իգ. 181, ար. ծն. 7, իգ. 6, պսակ 2, ար. ննջ. 1, իգ. 1:

Վանք (աւանդութեամբ Եւմողեայ Բահանային)

Գտնուում է Սուրուկից քառորդ մղոնաչափ վերև մի սեռի բլրակի վերայ, որ կախուած է երկու առուակների մէջ: Մատրանս, որ շինուած է հնուց անտաշ քարերով, խոնարհուած է գլուխն, մնում են այժմ միայն չորս պատերն: Դռնագլուխ քարի վերայ.

«Թիւն ԶԻԸ. ես Մխիթար ու Տիրածէր շինեցաք զեկեղեցիս ի հայրապետութեան տէր Հստեփաննոսի Աղուանից կաթողիկոսի»: Փոքր ինչ վերեւ դռնագլխից. «Ապաղայ Ելլ խանին ու Խարայնախին Աւառս լեղով շինեցի զեկեղեցիս»: Մատրանս մէջ կայ մի հանգիստ, որի շիրմաքարն կոտրուած է միջից, կտորները միմեանց մօտ բերելով՝ կարդացինք հետևեալը. «Այս է հանգիստ Սայի որդի Հասանայ փեսայիս»: Դարձեալ ներսում մի կոտրած խաչարձանի վերայ. «ԹՎ. ՈԻԳ. է....»: Այլ տապանաքարի վերայ դրսում. «այս է հանգիստ Միսայէլայ Սասնի որդի, որք կարդէք, յաղաւթս յիշեցէ՛ք թՎ. Զ.»: Մեծ հանգստարան տարածուած է մատրանս շուրջն, յորոց շատերն ունին նշանաւոր տապանաքարեր և զեղեցկաքանդակ խաչարձաններ: Մի մեծ խաչարձանի վերայ. «Կաման Աստուծոյ կանգնեցաւ սուրբ նշանս ի բարեխաւսութիւն Մալսուկին և ծնողաց իւրոց և եղբարց իւրոց Արթուշին, Խաւչին, Շահմէլիք խաթունին թՎ. ՊՂԶ.»: Մատրանս հիւսիսային կողմում. «Այս է հանգիստ Զեանայ որդի Հասանայ ՚ի թՎ. ԶԿԴ.»: Մատրանս արևմտեան կողմում կայ գիւղատեղի: Հետքերից երևում է, որ նշանաւոր գիւղ եղած է այս:

ՊԱՆԴԱՎՈՆ ՎԱՆՔ (39)

Վանքս հիմնուած է նոյնանուն սարի բարձր գագաթին վերայ: Մատուռիցն մինչև սարիս գլուխն շարունակ գառիվեր է, բարձրանում է մարդ երկու ժամում և իջնում երեք քառորդ

ժամում: Զուսակ բարձրացած է վանքաբարձ սարն¹ և բոլորովին առանձնացած իւր շրջապատի բոլոր լեռներից: Երկու մեծ կալատեղի շափ տափարակ է վանքասարիս կատարն, որի վերայ վաղուց եղած է մեծ վանք, շատ սենեակներն և միաբանութիւն: Բայց այժմ մի մատուռ է շինուած հին վանքի տեղում, որն վաղուց փլած է արդէն: Բարեպաշտ ոմն Գանձակեցի բարեկ. Սարգիս քահանայ Ազարեանց ի հիմանէ նորոգած է մատուռս ի յիշատակ վախճանեալ իւր Յովհաննէս որդուն: Իսկ մատրանս երկաթեայ դուռն յիշատակ է նոյնպէս Գանձակեցի Պ. Մկրտիչ Յովհաննիսեանին: Մեծ ուխտատեղի է մատուռս, որի ուխտի օրն է Ս. Աստուածածնայ տօնն:

ՀԱՃԻ ՔԵԱՆԴ.

Գտնուում է Սուլուկի հիւսիսային կողմում մի անտառապատ և բարձր սարահարթի վերայ: Ինչպէս կանխաւ իմացանք բնակում էին այստեղ Բախշի կամ Հաճի-քեանդի բնակիչներն: Բայց 1870 թուին կառավարութեան հրամանաւ այս տեղն փոխուեցաւ ամարանոց Գանձակ քաղաքի՝ միևնոյն Հաճի-քեանդ անուամբ: Այժմ շինած են գեղեցիկ բնակարաններ, որք ներկայացնում են իբր մի կատարեալ փոքրիկ քաղաք, որի մէջ ամրան ամիսներում լինում են՝ հեռագրատուն, փոշտ և դատարան: Հայոց եկեղեցին այժմ փոխուած է Ռուսաց եկեղեցու:

Գիւղատեղիներ և հանգստարաններ.

Հայոց գիւղատեղի և հանգստարան կայ

Ա. Հաճի-քեանդումս:

Բ. Սորանից ներքև արևելեան ձորի մօտ:

Գ. Նշանաւոր խաչարձան Հաճի քեանդից վերև անտառի մէջ:

---

¹ Վանքիս անուամբ ամբողջ սարս կոչուում է Պանդայիռնի սար, որը, կրճատելով ըստ տեղական սովորութեան, Պանդայ վանք, Պանդայ սար են անուանում: «Աղուան. եր. և Դր.» գրքի 208 երեսում գրուած է «Գրեցաւ սուրբ աւետարանս ձեռամբ... Աբեթէի ի գեղ Անուն Հաւատուն Հինդուակ ի դաուն. Պանդայիռնի բժշկի, ևն.»: Կարծում ենք, որ վերևի մատրան գիւղատեղին է Անուղ—Հաւատուն—Հինդուակ գիւղն:

Դ. Դեղին Սար կամ Սարու եալ կոչուած լանջի վերայ:

Ե. Հաճի քեանդի և Մուսթ գիւղի միջև անտառախիտ ճանապարհի վերայ ծմակի մէջ կայ մի աւերակ մատուռ Քեօջք անուն, որի արձանագրութեան քարն կոտորուած է. կէս մասին վերայ. «Խ թիւ Հայոց ԶԶ. կաման Աստուծոյ և ողորմութեամբ Քրիստոսի Ամենակալին շինեցի զեկեղեցիս.....»: Մատուռիցս փոքր ինչ հեռի կայ և գիւղի աւերակ:

Ե. ՄՈՒՈՒԹ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Պանդալիոն սարի հիւսիսահայեաց լանջի վերայ անտառի մէջ. բնակիչք բնիկ, հողն արքունի, լեռնային և սակաւ արդիւնաբեր, տեղական բերքերն նոյն (չունին պարտէզ և այգի) պատուական օդն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 90—95 տարի, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, փոքր և նորոգեալ ի հիմանէ, որ ունի մի քահանայ. և սոյն արձանագրութիւնը.

«Ես Գանձակ քաղաքացի Մահաեսի Քերովբէ Տէր-Մարտիրոսեան կառուցի իմով արդեամբք եկեղեցիս Մոռս գեղջ ի յիշատակ պապին իմոյ Տէր-Մարտիրոս աւագ քահանայի և ծնողաց իմոց Մկրտումի և Հովնիսիմի և կանանց իմոց Խանումի (վախճանեալ) և Սեհարի ամի Տեառն 1881»: Փորագրուած է արձանագրութեանս տակ. «Եկայք առ իս ամենայն աշխատեալք և ծանրաբեռնեալք և ես հանգուցից զձեզ». Ծուխ 30, ար. 135, իգ. 131, ար. ծն. 15, իգ. 14, պսակ 6, ար. ննջ. 2, իգ. 2:

Զ. ՈՍԿԱՆԱՊԱՏ (40) ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Մհակ սարի ստորոտում, Գանձակ գետակի¹ ձախ ափի բարձրութեան վերայ, խոր ձորի մէջ, բնակիչք բնիկ, հողն արքունի, լեռնային անջրդի և սակաւ արդիւնաբեր. տեղական բերքերն նոյն, բարեխառն օդն և կլիման, գովելի ջուրն, 90 տարի երկար կեանքն. Սուրբ Յակովբ եկեղեցին, հոյակապ կառուցեալ շորս սիւների վերայ, երկարութիւն 25 մետր 55 սանթիմ, լայնութիւն 11 մետր: Տաճարս ունի նաև հարաւային և հիւսիսային պատերում առանձնապէս կամարներ և ոտներ, ինն լուսամուտ, երկու փոքր և մի աւագ խորան և մի դուռն:

¹ Կոչուով է և Ոսկանապատի (Զոտնաբաղի) գետ:

Աւագանի մօտ հիւսիսային խոյակի վերայ. «Ես Ովանէ՛ս, Գրիքոր կամարս բերի Գուգկան, դվիմ իմ մեր (մօր) Ուոռմի (Հոփսիմէի) հոգին համար»: Արտաքուստ արեւմտեան ճակատին. «Սուրբ խաչս աւգնական Տէր Ովանէսին թվ. ՌԳ.»: Քահանայ մի: Ծուխ 89, ար. 321, իգ. 275, ար. ծն. 7, իգ. 6, պսակ 4. ար. ննջ. 2, իգ. 2:

Տանարումս կայ երկու գրչագիր.

Ա. Աւետարան մագաղաթեայ, միջակ դիրքով, որ ունի միայն չորս աւետարանչաց պատկերներ: Ընտիր են պատկերներն, նախշերն ծաղիկներն, թռչնագրերն, ոսկեզօծն և գոյներն:

Յիշատակարանից. «Ի ձեռն ուրումն եբեր յաշխարհէն Հայոց գրեալ ոսկեզաւծ որակամ ի Դրագարկն ձեռամբ Թորոսի փիլիսոփային, գոր տեսեալ տեսոն Ստեփանոսի Տարսային հզաւր և իմաստուն գիտնականի վարժեալ ի վարժարանի վարժապետին Եսայոյ տիեզերաբարոյ լուսաւորչին, որդի իշխանաց իշխանին քաջ սպառազէն մենամարտիկ զինաւորի Ջալալին, թոռն մեծ Աթաբակին Հայոց և Վրաց Վեհ Տարսայիցին, Տէր և Վերատեսուչ գահերէց և գլուխ արհի երից արքոռոցս Սիւնեաց Տաթևոյ և Նորավանից և Յախաց քաւոյ, պետ երկոտասան գաւառաց, ուրախ եղև իբրև ընծայ ի վերուստ առաքեալ: Եւ յաղագս եղբար իւրոյ պարոն Շահնշահի, որ կիսարեայ մահուամբ, տղա տիամ, ցանկալի տեսողաց, գեղեցիկ հասակաւ, և քաղցր բարոյ, աներկևան հաւատով և հաստատուն յուսով ի բազմավրդով կենցաղոյս իւրախոյս տուեալ առաջնոր դեաց խաղաղական և բարի հրեշ-տակամ առ յոյսն ամենայնի և յԱստուած բոլորից, որ հանգուցանողն է ամենայն հոգուց բարեաց, հանգուցէ ի գոգն Աբրահամեան նովին հաւատով լցեալ: Ստացաւ հան-դերձ հոգևոր հարբ իւրով Կիրակոս վարդապետովն ի հալալ արդեանց իւրոց և ընդելուզել ոսկով և արծաթով և ակամբք պատուականամ յիշատակ վերասացեալ եղբար իւրոյ: Եւ արդ ես նուաստ, եղկելի, թշուառացեալս Ստեփաննոս խոց լերթոց և թախիժ կսկծալի սրտի, հողամած

դիմաւ գդապ արբազանից զպատահեալսդ տիեզերաբարոզ
աւետարանիս սրտի մտաւ յիշել զգեղաղէշ և զարեգակնափայլ
եղբայրն իմ զպարոն Շահանշահ առաջի գեմման Քրիստոսի...
յիշել զծնողսն իմ զհայր իմ զՋալալն և զմայր իմ զամենաւահնեալ
Գոնցա և յերկար կենդանութիւն խնդրել երկուց եղբարց իմոց
պարոն էլիկիւմի և Աղբուղային: Եղև մեզ այս բարձ արամագին ՚ի
տաւնի զատկին ՚ի ՋԶ. թուականի Հայոց ՚ի տրէ Գ.»: *Մատթէոսի
սկզբում գրուած է ի միջի այլոց.* «Ես Յովհաննէսս
Ոսկանապատոյ ձեռնաւորս գնեցի զաւետարանս իմ հալալ
արդեամբս յիշատակ ինձ և իմ ծնողաց»:

*Բ. Աւետարան, թղթեայ, միջակ դիրքով, պատկերազարդ,
բայց ո՛չ այնքան ճաշակով գծուած, Յիշատակարանից.*
«Շնորհիւ Տեառն սկսայ և ողորմութեամբ նորին կատարեցի,
զմեղուցեալ գրիչս Իսրայէլ յիշեցէ՛ք... Արդ գրեցաւ սա
յարքունական երկիրն Մոկաց ի տեղիս Անապատ, որ
Փասսավանք կոչի, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս...
ձեռամբ յոգնամեղ և անարուեստ գրչի Իսրայէլ... ՚ի
թուականիս Հայոց ԶԺԲ. ամեն. ՚ի խնդրոյ.. Մահդասոյն
Պաւղոսի յիշատակ հոգւոյն իւրոյ»: Յետոյ գրուած է.
«Նորոգեցաւ սուրբ աւետարանս ընդ հովանեաւ աստուած-
ընկալ սուրբ Նշանիս Վարագայ ձեռամբ Սահակ անարժան
աբեղայի ի յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտիս Կիրակոս
վարդապետի, որ բազում ջանիւ զվանքս կրկին անգամ
նորոգեաց զեկեղեցիք, զդարպաս, գտներ, զոր ի շարժմանէ
ապականեալ էր, ի թուականիս ՌՂԸ. ի խնդրոյ Յոհան անուն
անկեալ երիցին, որ ստացաւ զսա ՚ի հալալ ընչից իւրոց և ետ
նորոգել»: Դժուարին է իմանալ թէ ի՞նչ դիպուածով ընկած է
Ոսկանապատ գիւղիս մէջ:

Սուրբ Աստուածածնայ վանք.

Հիմնուած է գիւղիս վերի ծայրում գետակին ձախ ափի
վերայ, կառուցեալ երկու կամարների վերայ, որ ունի մի
դուռն հարաւային կողմից և երկու նեղ լուսամուտ արևելեան
և արևմտեան կողմերից և միւս ևս հարաւից: Երկարութիւն 12

մետր 75 սանթիմ, լայնութիւն 6 մետր 75 սանթիմ: Ունի եկեղեցու ձև և ոչ վանքի, սակայն ունեցած է միաբանից խուցեր տաճարս իւր արևմտեան կողմում, որպէս վկայում են տեսողք. բայց յորդ անձրևի հեղեղներն քանդած և տարած են սոյն սենեակները և կոյտ կոյտ խիճեր դիզած խուցերի տեղերում: Տաճարիս հարաւային որմի մօտ արտաքուստ. «Այս է տապան Յարութիւն պապին, որ վերստին նորոգեաց սուրբ եկեղեցիս թվ. ՌՄՀ.»:

Սուրբ Սարգսի վանք.

Ս. Աստուածածնայ վանքիս հանդէպ գետակի աջ ափի վերայ, շինուած երկու կամարների վերայ, վնասուած գագաթնագծի ուղղութեամբ մինչև գետինն: Վէմ խաչքարի ստորոտում. «Սուրբ խաչս աւգնական....»: Աւերակ դրութեան մէջ են միաբանից խուցերն և շրջապարիսպն:

Գիւղիցս բաւական վերև, գետակիս ձախ կողմում կան հետևեալ հնութիւններն, որք շինուած են իրարից զանազան հեռաւորութեան վերայ:

Ա. Դաստրափոր աւերակ գիւղ Հայոց, այժմ թրքաբնակ, բայց մնում են հանգստարանն և վեց սիւների վերայ շինուած հոյակապ եկեղեցին:

Բ. Յնծահայ, որ նոյնպէս թրքաբնակ է, որ ունի ընդարձակ հանգստարան և մեծ քարուկիր եկեղեցի, որի գլուխն խոնարհուած է:

Գ. Գետամիշ (Գետամէջ) գիւղ. որ ունի հանգստարան և մի անսին միջակ մեծութեամբ եկեղեցի: Թրքաբնակ է և աւերակս:

Դ. Պալլուշա աւերակ գիւղ:

է. ՄԻՐՁԻԿ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Ոսկանապատի հիւսիսարևմտեան կողմում մի տեսարանաւոր և արևելահայեաց լանջի վերայ, բնակիչք բնիկ. հողն արքունի, անջրդի և լեռնային, տեղական բերքերն նոյն (առատ է տանձ, խնձոր, ոչխար) գովելի օդն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 90, եկեղեցին Սուրբ Գաբրիէլ, քարուկիր, կառուցեալ շորս սիւների վերայ և խաչազարդեալ վաղեմի խաչքարերով. երկարութիւն 16 մետր

95 սանթիմ, լայնութիւն 12 մետր 10 սանթիմ: Դռնագլուխ քարի վերայ. «Արդեամբ Միրզիկայ սուրբ Գաբրիէլ եկեղեցիս շինեցաւ 1674 ամի»: Հարաւային փոքր խորանի սեմին վերայ. «Կանգնեցի Սարուխանս սուրբ խաչս (բերուած է հանգստարանից) բարեխաւ Ոսկի հոգուն թվ. ՌՉԶ.»։ Եկեղեցիս ունի և փոքր զանգակատուն և մի քահանայ: Ծուխ 60, ար. 320, իգ. 277, ար. ծն. 17, իգ. 12, պսակ 7, ար. ննջ. 2, իգ. 2:

Ովասափ մատուռ. գտնուում է գիւղիս հարաւային կողմում, մի բարձր սեռի վերայ ուղու տակին: Այժմ կիսաւեր է, շինուած է եղել անտաշ քարով, բուսած է խորանում մի մեծ կաղնի ծառ:

ՔԵՆՐԻՆԱՆԱՅ ՎԱՆՔ.

Հիմնուած է մատուռիցն վերև մի գեղեցիկ լեռնահովտի հարաւային ծայրում: Բարձր սարեր պատած են վանքիս հիւսիսային, արևմտեան և հարաւային կողմերը (վանքիս այս կողմն ձոր է, խորանդունդ ձոր, որից հոսում է մի առուակ և միանում ստորև Գանձ. գետակին): Վանքս շինուած է մի կամարի վերայ տորոնագոյն տաշուած քարով, և ունի երկու փոքր և մի աւագ խորան, վեց նեղ լուսամուտ և մի դուռն արևմտեան կողմից, 12 մետր երկարութիւն, 7 մետր 70 սանթիմ լայնութիւն: Բեմի ճակատին մի խաչքարի վերայ. «Թվ. ՌԿԴ.»:

Վանքս ունի և գաւիթ, որ շինուած է հասարակ քարով 7 մետր 30 սանթիմ երկարութեամբ և 7 մետր լայնութեամբ, որի մէջ ամփոփուած են.

«Հանգիստ հողապատեան տեառն Եղիագարու յաւտ հանգիստ է անվշտակիր նշխար սորին, որ աստ կան, հոգին գոլով միջնորդ առ Տէր ժուական վասն իւր որդեկացս, որ եմք տատանման փորձանաց գաղտնի, որ օցտել փութան գմիաբանութիւն հոգևորական, փրկել ի փորձանաց այժմ և յապագայն, հանգեաւ սուրբ հայրն մեր թուին Հայկազնույ ՌՃԿԲ.»:

Թ. ՄԵԾ-ԲԱՆԱՆՑ ԳԻԻՂ. Հիմնուած է Արուսիւն (ՂոչՂարա) վտակի ձախ կողմի վերայ, մի խոր և հորիզոնն նեղ ձորում (Բրաջրի արևմտեան կողմում) բնակիչք բնիկ, ամենամեծ մասամբ արուեստաւոր—արծաթագործ, ոսկերիչ, դերձակ, քարտաշ, որմահիւս, սայլագործ, վաճառական, ևն. հողն արքունի, շափազանց սակաւ, ապառաժ և անպէտք երկրագործութեան. տեղական բերքերն ցորեն, գարի, ոչխար, տաւար. անվնաս օդն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 85, եկեղեցին Սուրբ Լուսաւորիչ, ընդարձակ, կառուցեալ վեց սիւների վերայ և ապառաժ սալ քարի վերայ 1863 թուին, երկարութիւն 28 մետր, լայնութիւն 13 մետր 35 սանթիմ: Քահանայ երկու: Ծուխ 263, ար. 1144, իգ. 1116. ար. ծն. 50, իգ. 44. պսակ 14, ար. ննջ. 10, իգ. 9:

Տաճարումս կան հետևեալ գրչագրերն.

Ա. Աւետարան մագաղաթեայ, մեծադիր, ամբողջապէս գրուած գլխագրերով և առանց պատկերի, որի սկզբից և վերջից թափուած են թերթեր, կամ գողացած են, վասնորոյ չունի յիշատակարան. միայն գրուած է բուն ընդօրինակողի գրով. «Շնորհին Աստուծոյ և ողորմութեամբ ամենասուրբ Հոգւոյն, պահպանութեամբ սրբոյ Խաչին և աղաւթիւք ամենայն սրբոց.... Ժառանգեսցէ (ջնջուած)»: Աւետարանս նախ նորոգած է Թաղէոս անուն ոմն միայնակեաց, ապա Ալեգսանոս աբեղան ԶԲ. թվ.»: ապա նորոգուած է ԶԿ. թուին. ուր և գրուած է. «Կամաւ Ամենակալին Աստուծոյ ես Կոշ որդի Սեթիկին, թոռն Թաղէոսին, աւետարանս իմ պապեց գնուած էր. եկի, դաւի արարի, էլ բարիշեցաք և սազեցաք. Բ. եզն ինձ ծառայութիւն, ես էլ գիր տուի և զաւետարանիս դաւէն (կռուելէն) անցայ: էլ ո՛չ ես և ո՛չ իմ որդին էլ դաւի չանէ. ՅԺԸ. հայրապետաց անիծած է.... Մուրատ փաշէն վկայ, Զանդարն վկայ, Մուրատ բէկն վկայ»: Հուսկ յետոյ գրուած է. «Զվերջին նորոգիլ տուող սուրբ զաստուածաշունչ Ծեր աւետարանիս Պանանցայ.... ճամահաթն թվին ՌՀԴ. էր. նորոգեցաւ ձեռամբ Շատախեցի Յովհաննէս երիցու... Ո՛չ հանդիպողք, խիստ դառն, նեղ ժամանակ այսմ տարոյս, Շահ Ապազն բազում

խան ու իշխանք ուղարկեց Վրացտունն ի քաղաքն Տպղիս՝ ընդ ձեռամբ իշխանին անուն Մովրով, սպանեց հնարաւք Ղարչղա խանն, որ իշխանութեամբ ստրատելատ էր և այլ սիրելի խանն Յուսուբ սպանաւ ընդ նմա. մեծ դառնութիւն ելաւ ի մէջ Պարսիկ ազգին. վերջն Աստուած գիտի թէ ինչ կուլի»:

Բ. Աւետարան մագաղաթեայ, փոքրագիր, որ ունի իւր սկզբում աւետման և չորս աւետարանչաց պատկերները, որք այնքան գեղեցիկ չեն: Մատթէոսի վերջում. «Ջստացող սուրբ աւետարանիս գնեսէս սրբասէր քահանայ զծնողան... և զամուսին իւր Մարմէլիք»:

Յիշատակարանից. «Արդ գրեցաւ սուրբ աւետարանս ձեռամբ մեղապարտ և փծուն գրչի խաչատուր անպիտան քահանայի ի թուականութեանս Հայկազեան տումարի Զ. և Ժ. ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի և յաշխարհակալութեանս Զահան Շահի, որ տիրեաց բազում աշխարհի և գաւառի բոնութեամբ... (գրեցաւ) ի գիւղափաղափն, որ կոչի Ուրծ. ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածամինն և սուրբ Ստեփաննոս Նախավկային»:

Վերստին կազմուած է Հայոց Ռիթ. թուին:

Գ. Աւետարան մագաղաթեայ, փոքրագիր, որ ունի միայն չորս աւետարանչաց պատկերներ: Հասարակ են պատկերներն, թռչնագրերն, ծաղիկներն և նախշերն. սակայն գեղեցիկ են փոքր գրերն: Անյայտ է գրողի անունն, միայն յայտնի է ստացողն, որ է Պապճան անուն ոմն, որ գրած է. «Արդ.. նախ և առաջ եկն ի վերայ մեզ խաշանց մահ, որ անասունքն կոտորեց վասն մեր ծովացեալ մեղացէս... եկաւ ի վերայ մեզ նեղութիւն, մուրեախն և թրթուռն Դիզակ և Վարանդ, խաչեն, Չորաբերդ, որ շատ ժամանակ շրջեց ի վերայ երկրիս... վա՛յ մեզ, եկեալ ի վերայ աշխարհիս սով սաստիկ ի վերայ երկրիս վասն մեր մեղացէս, վա՛յ մեզ, չիմացանք զի՛նչ գործենք կամ զի՛նչ աշխատեմք, մարմնով շարչարեցանք, հոգով հիւանտացանք, մտօք հեռացանք. վա՛յ մեզ. մենք ասէինք թէ պրծանք. այլ զի՛նչ կը տեսնունք. եկեալ ի վերայ մեզ մահտարածամ, մեծ և սաստիկ և անո՛ւն, որ պովանդակ աշխարհն պատեալ էր, օր մի վաթսուն և եօթանասուն մեռա-

նէին: վա՛յ մեղաւորաց, որ շմնաց քահանայ պատարագին, կամ աշխարհական իւր պսակին, հայր լաց իլաւ (լացաւ) իւր ա՛յ իմ որդին, մայր լալով կոծէր դստան (դուստր) ի վերայ գերեզմանին: Վա՛յ ինձ, զի՞նչ էինք և զի՞նչ տեսաք. Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս ի գեօղն, որ կոչի Պալլուչա¹ ի հայրապետութիւն տեառն Եսայի.. կաթուղիկոսի ամենայն աղուանից, գրեցաւ ՌՃԿԶ. թվ.»: Յետոյ շարայարած է այլ գրիչ. «Արդ ի ժամանակս պոնակալութեան Գանճայու քաղաքիս Ուղուրլու խան, որ է որդի Քալպալի խանին և իշխանութեան ի Ոսկանապատու Ծորոյս Տէր Մէլիք Յովսէփին, որ է որդի Մէլիք Եաւրին ի Ոսկանապատ գեղջէն....»: Աւետարանս յետոյ ստացած է Բանանցեցի Եսայի քահանան ՌՄԾԲ. թվին:

Դ. Աւետարան մագաղաթեայ, փոքրագիր, առանց պատկերի, անճաշակ նախշերով, ծաղիկներով և գլխագրերով՝ որի գրողն է. «Փծուն գրիչ սուտանուն Յովսէփի ի թվին Զ.»:

Ե. Աւետարան թղթեայ, փոքրագիր, որ ունի միայն չորս աւետարանչաց պատկերներ, բոլորովին անճաշակ, գրուած է Մեծ-Սիւնեաց Տաթևի վանքում ՌԼԴ. թուին Յովհաննէս եպիսկոպոսի ձեռնով:

Զ. Աւետարան թղթեայ, նմանապէս ամենայն ինչ անճաշակ: Յիշատակարանից. «Գրեցաւ թվ. ՌՄԺԱ. ՚ի բառնալ թագաւորութեան արևելեան երկրիս Ելիմացուցն այլագգեաց.... զի բազում քաղաքս և գեօղս քայքայեցին և աւար արարին յԱղուանս հայս, զի զօրք ելեալ յԱլանաց և յԵլիմաց ի Շօշ քաղաքէ մինչ ի քաղաքն Գանձակ, որ է շահաստան, և ընդ այնմ մնացեալ հեծելագօրօքն, զի իշխանքն Պարսից անօրինաց ո՛չ ուրեք հնազանդեալ և ո՛չ միաբանեալ կամաց իրարաց՝ սուր հասեալ ընդ ամենայն տեղիս ի տեառնէ»:

է. Աւետարան թղթեայ, փոքրագիր, ամենայն իչնչ հասարակ: Յիշատակարանից. «Գրեցաւ սուրբ աւետարանս ձեռամբ.. անարուեստ գրչի Գրիգորի աբեղայի ի սորւբ և ի հոշակաւոր

---

¹ Ոսկանապատից վերև Դաստափոր գիւղի մօտ, գետակի ձախ կողմում, այժմ քրքաբնակ գիւղ:

ուխտս ի Հաղբատ ի թուականութեան Հայոց ԶԳ. ի կաթուղի-կոսութեան տեառն Գրիգորի և յառաջնորդութեան տեղուոյս տէր Աստուածատրոյ արքեպիսկոպոսի ի Ղանութեան Տաճկաց (Պարսից) Զիհան Շահի, ՚ի դառն և ՚ի նեղ ժամանակիս, որ ի խստութենէ այլադաւան սեռի որ յահէ և յերկիւղէ նոցա մաշեալք և հալածական լինէաք, փախստեացք և մոլորեալք, գերեալք և տատանեալք: Դ յառաւել խստութենէ հարկապահանջութեան և ՚ի հոլովութենէ գերելոցն և ի չքաւորութենէ ընչից ո՛չ կարէր օգնել եղբայր եղբօր և ոչ ողորմէր ազգս ազգիս... Եւ ես անարժան և տառապեալ ծերունիս Գրիգոր՝ երերուն տատանեալ շրջեցայ... ուխտիս Հաղբատայ և տէր Աստուածատուր եպիսկոպոս սիրով ըն-կալաւ զմեզ»: Բայց թէ ի՞նչ դիպուածով ընկած է աւետարանս եկեղեցուս մէջ, անյայտ է մնում:

Ը. Աւետարան թղթայ, փոքրադիր, ըստ ամենայնի հասարակ: Յիշատակարանից. «Արդ գրեցաւ Սուրբ աւետարանս ի թուականիս Հայոց ԶԶԳ. ձեռամբ.. Ալեգսանոս արեղայի ի սուրբ ուխտս Մաքենացոց¹ ի դուռն սուրբ տաճարիս Աստուածածնիս»:

Թ. Աւետարան թղթայ, փոքրադիր և առանց պատկերի: Յիշատակարանից «Շնորհօք և օժանդակութեամբ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի աւարտեցաւ նոր կտակարանս.. ձեռամբ.. Մխիթարի ի թուականութեան հայկական տումարի ամի հազարերորդի, հարիւրերորդի, քսաներորդի... ի յայս ամի սաստիկ մահ յերկիրս Վերին Զակամայ, որ օր մի ՚ի տան միում եօթն հոգի վախճանեցաւ... ի հայրապետութեան տեառն Պետրոսի Սրբազան Կաթուղիկոսին Սրբոյ Գանձասարայ, ի առաջնորդութեան նահանգիս Մինաս վարդապետի և ի տէրութեան Պարսից Շահ Սուլէիմանին ի յերկիրս Վերին Զակամայ ՚ի գեօղս որ կոչի Սուլտանեցիք ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս ի խնդրոյ բարեմիտ Եւային և այրն (առն) իւրոյ Ոսկանին...: Արդ ես Եւայս ստացայ զայս աւետա-

---

¹ Գտնուում է Սևանայ լճակի հարաւային ափից մղոնաչափ հեռի— Բասար—Կեչարից ոչ այնքան հեռի:

րանս և ետու վխամ ի դուռն Ղարամուրատ Կուսանաց անապատի Սուրբ Աստուածածնի»: Հուսկ յետոյ գրուած է այլ գրչից. «Զվերջին ստացող զսուրբ աւետարանս... Մէլիք Սարգիս և ծնողացն հայրն իմոյ Ովանէսն... թվին ՌՃՀԸ»:

Ժ. Աւետարան քղթեայ, միջակ դիրքով, առանց պատկերի, ամենայն ինչ հասարակ: Յիշատակարանից. «Դ ՌՃԱ. թուականիս Հայոց և ի յամսեանն մարտի ԻԱ. աղուհացից պահոց առաջին շաբաթին երկուշաբաթ օրն եղև սկիզբն գրութեան սուրբ աւետարանիս և կատարեցաւ ապրիլ ամսոյ ԺԵ. յաւուր մեծի հինգշաբթին¹... արդ գրեցաւ սա ի յերկիրս Զակամ ի գիւղս Մէլիքատայ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և Սուրբ Թովմայ և այլ սուրբ նահատակի, որ աստ է, ձեռամբ անարուեստ և փծուն գրչի Յակովբայ յետնեալ քահանայի»: Աւետարանս ստացած է Կիրակոս երէցն, ապա Մէլիք Ովանէս, «Արդ ես Մէլիք Ովանէսս ստացայ զսուրբ աւետարանս ի հալալ արդեանց իմոց յիշատակ ինձ և ծնողացն.. հայրն Միրզախան, և որդիքն իմ Մէլիք Մատթէոսն»:

Նւ ապա գրած են Մէլիք-Մատթէոսի թոռներն. «Արդ ես Մէլիք Մաթթէոսի թոռն Աղաշանս և Սարգիսն ի թուին Հայոց ՌՄԽԴ. ն էր, որ Զէզոբ (Ներքինի Աղա-Մամատ) Շահն Պարսից եկն ի քաղաքն Թիփլիզ Սուրբ Խաչի պահոց երեշաբաթի օրն, առաւ, աւերեց և ցիրուցան արար զամենայն, կոտորեաց ավելի քան ժԲՌ. (12000) մարդ և զայր ու զկին ամեն կերի արարին և բազում նշխարս սրոց և զսպաս եկեղեցեաց ասար առին, դարձան յետս նոյն ամի: Երկրորդ թուին (ՌՄԽԵ.-1796) մեծի պահոց միջոցն Թիփլիզու Էրէկլայ (Հերակլ) արքայն վրաց եկն ի վերայ Կանձակու հանդերձ Շամշադինու զօրօք և Շուշու Իբրահիմ խանն հանդերձ Լազկիւն. տեղոյս իշխող Զաւատ խանն էր. մագապուրծ եղեալ ի Ղալայն բազում պատերազմ արարին, ոչ կարացին յաղթել նմա. հրաման արարեալ եկն ի սար գիւղօրայս

¹ Սխալ է երևում «մարտի ԻԱ.» ամսաթիւս, քանզի երբ առագ հինգշաբթի օրն լինի ապրիլ. 15, Բշ. (Մեծ պահոց) Ա. օրն եղած կը լինի մարտի (Ա.) վասնորոյ գրած է գուցէ Մարտի ի Ա.:

Սուլթան Շամշադին զօրօք իւրով և սուտ երդմամբ հաննէալ զմեզ կերի վարեցին և սրախողխող արարին և մնացելոցն այս և անդր ընթանալով ոչ ոչ գտաք հանգիստ ոտից մերոց: Յետոյ զօրքն Վրաց հանդերձ յազկիւն եկն և զմնացեալսն կերի արարին և Բանանց գիւղս ամեն այրեցին հրով: ԽՁ. (ՌՄԽՁ.—1796) թվին սով և մահն եկն ի վերայ մեր. Կորեկ ալիւրի լիւրն (18 ֆունտ) Թ. ապասի դժուար գտանելով, վասն որոյ ուրացեալ այր զկին և կին զայր իւր, հայր ՚ի որդոյ և որդի ՚ի հօրէ, մայր ՚ի դստերէ և դուստր ի մօրէ իւրմէ բաժանեալ, ոչ գտանէինք հանգիստ ոտից մերոց. զի կերակուր մեր էր կաղինն և կաղնի բլէպ (կեղևն) և մեր առեալ զայս սուրբ ատետարանս մեծաւ զգոշութեամբ և բազում տառապանօք, շնորհօք սուրբ Հոգոյն հասուցաք մինչև ցայսօր: Իսկ ի թվին մերոյ ՌՄԿ. էր, եկն ի վերայ մեր ժանտամահն. առաջ Ըռուսի մէջն անկաւ, շատ կոտորեց, յետոյ թուրք ազգի մէջն անկաւ, յետոյ Քիլիսա-Քեանդըն¹ և Նորաշէնն² անկաւ, յետոյ սար կեղօրայք և Բանանց կիւղս անողորմ կոտորեց. շատ մարդ առանց կին մնաց, և շատ կին առանց այր, շատն առանց որդի և շատն առանց դուստր: բազումք առանց ֆահանայի թաղեցին, բազում տունք աներ մնացին: Այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն մեղաց մերոց: Սոյն ժամանակ Դաւիթ վարդապետն սաղն (կենդանի մնացածները) վեր առաւ գնաց Քիւնիք-Բանանց³ որ է Դամպըլաձոր, որ կնաց կումերն, որն կնաց պաղերն, փոքր ինչ հանդարտեաց ցան. վա՛յ մեզ, իմացանք, թէ պրծանք ցաւէն. աստուածասաստ բարկութիւնն հասեալ, զագան մի աներեալ և բազում վնաս արար և ֆանի մի անձինք շարաշար մեռան... սոյն ժամանակիս նորոգել տուինք սուրբ ատետարանս յիշատակ մեզ և ծնողաց մերոց, մեր պապ Մէլիք-Մատթէոսին... գրեալ ՚ի մատեանս ՌՄԿԳ. ՚ի տիրապահ գիւղս Բանանց ընդ հովանեալ

---

¹ Մինչև ցայսօր Քիլիսա-Քեանդ է կոչուում Գանձակի Հայոց . Յովհաննէս եկեղեցու թաղն:

² Սոյն ֆաղաքի Հայոց հիւսիսային թաղն:

³ Փոքր-Բանանց այժմ աներակ գիւղն կայ՝ Բանանց գիւղից վերև Արուսիանի վտակի և Քարհատի առօրի խառնուրդի հարաւային լանջի վերայ:

Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցոյն: ՌՄԾԲ. ին Ռուսըն եկաւ Կանչու վերայ, մէկ ամիս նստաւ, մէկ սհաթումն առաւ. սհաթուկէս ԳՌ. (3000) մարդ կոտորեց»:

ԺԱ. Աւետարան թղթեայ, *փոքրագիր, անյիշատակարան, անյայտ գրողի անունն և ամենաստոր շորս աւետարանչաց պատկերներն և ամենայն ինչ:*

ԺԲ. Աւետարան թղթեայ, *փոքրագիր, ամենայն մասամբ ստոր: Յիշատակարանից.* «Դրեցաւ սուրբ աւետարանս ի դառն ժամանակիս ի լաւ ընտիր օրինակէ ի յերկիր Վերին Զակամ ի Ղարամուրատի Հարանց անապատիս ձեռամբ մեղօք զառածեալ Աւետիս արեղայի, որ իմ յերկրէն Տաւուշու ի գեղջէն Քամալու. հ. ի թուականիս Հայոց ՌՃԻԸ:»:

ԺԳ. Աւետարան փոքրագիր, *գրուած գեղեցիկ թղթի վերայ, որ ունի շորս աւետարանչաց պատկերներ: Յիշատակարանից.* «Աւրհնեալ է Աստուած, թվին ՌՃԺԹ. յուլիսի Ե. աւարտ եղաւ»: «Արդ ես Կարմիր Ծառուրենց Զուղայեցի մեղապարտ Աւետիս եկի ի քաղաքն Տիփսիս ... զուրբ աւետարանս ետու յիշատակ ի դուռն Բեդրահեմու Սուրբ Աստուածածնին թվին ՌՃԻԶ.»: *Ապա գրուած է այլ գրչից.* «Դրեցաւ թուականիս ՌՄԽԹ. յունվարի Ե. որ ես Սարգիսս Կանչայու ի գիւղն որ կոչի Գետաշէն, ի ժամանակին Զաւատ խանն էր»: *Աւետարանիս սկզբում յայտնուած է, որ նոյն Գետաշէնցին յիշատակ տուած է աւետարանս Բանանց եկեղեցուն:*

Գիւղումս կայ տղայոց միդասեան ուսումնարան, ուր ուսանում են 55 աշակերտ, թոշակատու 48, ձրիավարժ 7, միամեայ ոսճիկ ուսուցչի 350 ըուբլի:

ԹԱՐԳՄԱՆԶԱՅ ԱՆԱՊԱՏ.

Շինուած է Բանանց գիւղին հարաւային հանդէպ, Արու-թիւն վտակի աջ կողմում և կոլորած առուակի աջ ափի բարձ-րութեան վերայ: Անապատս, որի տեղն գեղեցիկ հարթակ է, կառուցեալ է մի կամարի վերայ անտաշ քարով, որ ունի մի-

այն մի փոքր խորան հիւսիսային կողմում և մի աւագ, չորս նեղ լուսամուտ, երկու դուռն—հարաւից և արեւմուտքից, 15 մետր 55 սանթիմ երկարութիւն 9 մետր 25 սանթիմ լայնութիւն բացի գաւթից: Հարկ է յայտնել, որ ճաքած է գագաթնագծի ուղղութեամբ երկար:

Արեւմտեան դրան վերայ. «Շինեց սուրբ եկեղիս Միլիաւնայ Ազիզն թվ. ՌՃԹ.»: «Սուրբ խաչս Ովանէսին»: Նոյն դրան հիւսիսային սեմի վերայ. «Սուրբ խաչս Փարին, Շահումին»: «Սուրբ խաչս բարեխաւս Հոռմսիմին ՌՃԼ.»:

Ունի և մի փոքր գաւիթ և զանգատուն հարաւային դրան վերայ, որի մօտ մի տապանաքարի վերայ. «Այս է տապան Տէրունց Յարութիւնի որդի Գաբրիէլ եպիսկոպոսին, 60 ամ վանահայր էր սա անապատիս, 96 ամեայ էր որ փոխեցաւ առ Քրիստոս 182/1331 ՌՄՁ.»: Զանգատան գետնայարկի հիւսիսային ոտքի հարաւահայեաց ճակատին. «Ես Պաղտասարի որդի Մահտեսի Ներսէսս և Օսէփս տվինք սուրբ անապատիս աս. թուման վախմ. սոքա տվին մեզ տարեն դ. ժամ. եթէ ոք խափանի, պարտական լինի առաջի ատենին Քրիստոսի. թվ. ՌՃԽԴ.»: Զանգակին վերայ. «Յիշատակ է Ապովի որդի Խոճայ Դազարին ի դուռն Բանանցայ սուրբ Անապատին թվ. ՌՃԺԶ.»: Անապատիս գլխին, արևելեան կողմի գագաթնագծի վերայ դրուած է մի քառակուսի քար, որի չորս երեսն քանդակուած է չորս խաչ և մէն մի խաչի տակ մի մի անուն, որք երկի թէ չորս անձինք կամ չորս եղբարք եղած են նուիրաբերներն. ահա «Սուրբ խաչս բարեխօս տէր Եղիշէին, Անտունին, Գրիգորին և Եղիսէին»: Իսկ արևմտեան գագաթնագծի վերայ եղածին գրուած է միայն «Տէր Եղիս»:

Անապատիս արևելեան կողմում, շրջապարսպի ներսում կան ինն թաղակապ խուցեր, որք ցարդ մնում են անվնաս և անաատիս կալն: Իսկ արևմտեան հանդէպ ջրածորի ձախ ափի բարձրութեան վերայ կայ մի աւերակ մատուռ, որի մէջ դրուած են ութ հնածև քարեայ խաչեր: Անապատս ունի ընկուզի շատ ծառ իւր հարաւային ձորում: ամայի անապատս և անմարդաբնակ:

Երկու կամուրջ, յորոց մին շինուած է քարուկիր և գեղեցիկ Արուժիւն վտակի վերայ և միւսն նորա օժանդակին, որ հոսում է Անապատին արեւմտեան ձորով:

Փոքր Բանանց Դամբլաձոր. Գտնուում է Մեծ-Բանանց գիւղից մղոնաչափ վերև նոյն վտակի աջ կողմի բարձրութեան վերայ, ուր կայ աւերակ գիւղատեղի և կիսաւեր եկեղեցի, որի աւազանին վերայ. «Մեհրի քա՛ն, տաւան ա՛...»: Մի կիսատ խաչարձանի վերայ. «Ես Դաւիթս կանգնեցի...»:

Նահատակ

Աւերակներիցս ներքև ձորի մէջ կայ մի մեծ քար, որի տակից բղխում է յորդ աղբիւր: Քարիս արեւմտահայեացք երեսին շինուած է հնուց մի խաչ, որ է ուխտատեղի: Ամեն տարի շրջակայ գիւղերից խոնուում է այստեղ մեծ բազմութիւն աւագ չորեքշաբթի օրում, մանաւանդ բորոտութեամբ վարակուածներ, որք լողանալով աղբիւրումս բժշկուում են:

Ճգնաւորի տեղ. Նահատակիս հանդէպ ձորի ձախ փումն է մի քարայր, որի մէջ—ասում են երկար ժամանակ ճգնած է ոմն ճգնազգեաց ճգնաւոր:

Թագաւորաշէն կամուրջ.

Ջրաձորիս ստորոտում, Արուժիւն վտակի վերայ կայ մի քարուկիր և հնաշէն կամուրջ, որի մասին, ասում են թէ շինած է Կիւրիկէ թագաւորն: Մի քանի քայլ վերև հաշակապ գիւղացիք շինած են այլ նոր և գեղեցիկ կամուրջ, որի երկարութիւնն է 12 մետր, լայնութիւնն 4 մետր 50 սանթիմ:

ժ. ՔԱՐՀԱՏ ԳԻՒՂ (Դաշքեասան). Հիմնուած է մի խոր ձորում, որի արևելեան, հարաւային և արևմտեան կողմերն պատած են բարձրագոյն սարեր. բնակիչք բնիկ, հողն արքունի, ապառաժուտ և խիստ սակաւ արդիւնաբեր. տեղական բերքերն նոյն ըստ Մեծ-Բանանց, անվնաս օղն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 85. Եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, փայտաշէն, քահանայ մի: Ծուխ 76, ար. 486, իգ. 393, ար. ծն. 20, իգ. 14, պսակ 9, ար. ննջ. 7, իգ. 5:

Երկաթահանք, պղնձահանք և քարահանք (41)

Արդէն խօսած եմք հանքերիս մասին իւր տեղումն. իսկ այստեղ միայն ասում ենք շրաձորիս աչ ու ձախ կողմերն լի են երկաթի, պողպատի, պղնձի և զանազան պատուական քարի հանքեր: Մեծ-Բանանց բնակիչներն շարունակ գործածած են երկաթահանքերս մինչև անտառների վերայ տուրք կապելն, քանզի անմաքս եղած են անտառների փայտերն: Հալած և շինած են գութանի խոփ, ձեղն, ճամբարակ, արօրի խոփ, եռոտանի և առատ երկաթ: Բայց անտառների վերայ տուրք դնելուց յետոյ այլ ևս խափանած են գործածութիւնը սակայն մեծ վնասներով:

Խաչ-աղբիւր (Խաչ-Բուլաղ), աւերակ գիւղ Հայոց, որ գտնուում է Քարհատի հարաւային կողմում: Աւերակիս մէջ կայ մի նշանաւոր եկեղեցի¹, շինուած սրբատաշ քարով 4 սիւների վերայ, որ ունի «ՌՃՄԹ.» թուականը: Իսկ փոքր ինչ հեռի է հանգստարան: Այժմ մահմետականք են բնակում գիւղումս, ուր կայ շուկայ և առուծախ է լինում՝ մահմետականներն ձմերանոցից ամարանոց շուկուց յետոյ: Խաչաղբիւրիցս շատ հեռի չեն պատուական ամարանոցներն:

ժԱ. ԿԻՐԱՆՅ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Քարհատի հիւսիս արեւմտեան կողմում, Արութիւն վտակի հիւսիսային կողմի վերայ. բնակիչք բնիկ, հողն սեփական, ամենայն ին նոյն, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, փայտաշէն, քահանան գալիս է Խաչակապ գիւղից: Ծուխ 44, ար. 224, իգ. 223, ար. ծն. 11, պսակ 4, ար. ննջ. 3, իգ. 3:

Կանգնեալ խաչ

Գիւղիս մօտ կայ այս անուամբ մի փոքր մատուռ, որի խորանի տակ ամփոփուած է ոմն պատուական անձի սուրբ մարմինն, որի մասին աւանդաբար ասում են թէ «Գարդման գաւառիս իշխող Խուրս իշխանի գերեզմանն է, որին պատկանում էին ամբողջ հանքերս»: Մեծ ուխտատեղի է այս: Մատրանս մօտ կայ և մի փոքրիկ վանք, մնացեալ խիստ հնուց, բայց այժմ վերնամասն փայտաշէն:

---

¹ Եկեղեցուց փոքր ինչ նեոֆևից բղխում է մի յորդառատ աղբիւր, որ ունի մի խաչաձև աւազան, որից առած է Խաչաղբիւր անունը:

ԺԲ. ԽԱԶԱԿԱՊ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Կիրանցի հիւսիսային կողմում, մի առուակի ձախ կողմի վերայ: Գիւղս ևս շըր-ջապատուած է լեռներով. բնակիչք բնիկ. հողն արքունի, ապառաժուտ և նուազ արդիւնաբեր, ամենայն ինչ նոյն, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, կամարակապ շորս սիւների վերայ, որ ունի մի փոքր զանգատուն, 18 մետր, 90 սանթիմ երկարութիւն, 12 մետր 28 սանթիմ լայնութիւն:

Արձանագրութիւնն. «Արդեամբ Խաչակապայ ժողովրդոց շինեցաւ 1650 ամի. նորոգեցաւ 1864 ամի»: Դրան շուրջն. «Եկայք առ իս ամենայն...»:

Արձանագրութիւն Զանգատան. «Արդեամբ շինեցաւ զանգակատունս 1864 ամի Վերտի Յարութիւնեան Տուգեանց»:
Քահանայ մի:

Գիւղիս ստորոտում կայ մի անտաշ քարով շինուած մատուռ, որի մէջ ամփոփուած է ոմն սուրբ անձի մարմինն: Մատուռս կոչուում է Խաչ-Քցի. գերեզմանիս վերայ վիճակ են ձգում երիտասարդներն և օրիորդներն: Ահա վիճակարկութիւնս է Խաչ-Քցի կոչուելու պատճառն:

Համանման մատուռ, միջումն ճգնաւորի գերեզման, Միրանաւոր անուանեալ, կայ գիւղիս միջում: Երկու մատուռներս ևս ուխտատեղի են, երկոցունց ծածքն փայտեայ և երկու ամփոփեալների անուններն և անձնաւորութիւններն անյայտ: Ծուխ 104, ար. 699, իգ. 631, ար. ծն. 30, իգ. 27, պսակ 20, ար. ննջ. 7, իգ. 5:

ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՅ ՎԱՆՔ (1)

Հիմնուած է գիւղիս հիւսիսային կողմում, ոչ այնքան հեռի, մի գեղեցիկ, տեսարանաւոր և հարաւահայեաց սարահարթի վերայ: Ունի խաչաձև շինութիւն, երկու փոքր և մի աւագ խորան, մի կաթուղիկէ, տասն լուսամուտ, երկու խորհրդարան, մի դուռն, չափաւոր բարձրութիւն, 11 մետր երկարութիւն, 10 մետր 25 սանթիմ լայնութիւն և հիմնարկութեան սոյն թուականը ՆԼԸ. (989): Վանքս ունի և գաւիթ

կառուցեալ երկու խաչաձև կամարների վերայ, երկարութեամբ 7 մետր 75 սանթիմ, լայնութեամբ 6 մետր 60 սանթիմ: «Գաւիթս այս կառուցաւ ի վանահայրութեան Սամուէլ եպիսկոպոսի 1800 ամի»: Ունի և զանգատուն «Ձանգակատունս կառույց Գանձակեցի Պօղոս Ամիրխանեանց ի 1856 ամի»: Գաւթումս ամփոփուած են սուրբ տաճարիս ծառայող եպիսկոպոսների և վարդապետների մարմիններն. ինչպէս են Սամուէլ եպիս. Գատեանց, միւս Սամուէլ եպիս. Եփրեմ և Խաչատուր վարդապետների ևն.:

Վանքումս կայ մեծադիր, մագաղաթեայ և ընտիր ձեռագիր մի աւետարան, ամբողջապէս գրուած գլխագրերով: Ունի Յիսուս Քրիստոսի ծննդեան, մկրտութեան, յարութեան, ընթրեաց, աւետեաց, դժողքի աւերման, Աստուածածնայ ննջման և շորս աւետարանչաց ընտիր պատկերներն: Ընտրելազոյն են պատկերներն, նկարներն, նախշերն, ծաղիկներն և թռչնագրերն. հիանալի են առհասարակ բոլոր գծագրութիւններն, անկեղծ ներկեր, վայելուչ գոյներն և ամենաընտիր ոսկեզօծն: Վերջապէս մի մագնիսական զօրութիւն, որ իրեն է քաշում այցելուաց ուշադրութիւնը, գեղարուեստի այն նրբագործութիւնն է, որի նմանն հագուագիւտ է հին ձեռագրաց մէջ: Սակայն հարկ է յայտնել որ պահպանուած չէ խնամքով: Սկզբում մանր գրերով բացատրուած է համեմատութեանց գործածութեան կերպի եղանակն և տուած գեղեցիկ տեղեկութիւններ շորս աւետարանչաց մասին: \

Գրուած է Մատթէոսի վերջում.

«Յանուն առատապարգևին Աստուծոյ, որ միշտ ներգործէ յարարածս բարիս քաղցրութեան կամաց իւրոց: Արդ որպէս յամենայն դարու, նոյնպէս և ի մերս նուագեալ ժամանակիս յարոյց զքրիստոսասէր և զփառաւոր պարոնն զաւրհնեալն ի կանայս Ասփայ դուստր Տարսալիճին տեառն Սիւնեաց յազգէ Ուրպէլեանց, որ էր ամուսին Մեծ և փառաւոր իշխանաց իշխանին պարոն Գրիգորին: Սա ամենայն բարեպաշտութեամբ զարդարեալ, զարդարեաց զանազան սպասուք և շինուածիւք զեկեղեցիս Հայաստանեայց, ստացաւ և սուրբ

աւետարանս յարդար ընչից իւրոց և ընծայեաց ի սուրբ ուխտն Նաղարի (Նաթրայ) վանս, որ է գերեզմանատուն մեծ իշխանացն ազգին Դովեանց և ինքն կարճարեայ կենաւք փոխի մահուամբ յաշխարէս առ Քրիստոս և ղնի ի Դամբանի 'ի նոյն 'ի վերասացեալ սուրբ ուխտն. իսկ ըստ մարմնոյ գլուխ նորին և այր մեծ իշխան Գրիգոր զարդարեալ պճնէ զսառակով և արծաթով ի յիշատակ հոգւոյ սուրբ ամուսնոյն իւրոյ Ասփային և յերկարութիւն կենաց իւր և քրիստոսընծայ զաւակաց իւրոց, որոց յիշատակն նոցա եղիցի արհնութեամբ»:

Մարկոսի վերջում. «Զմեղապարտ զծիշս զՏիրացու յիշեցէք ի Տէր»: Դուկասի վերջում. «Զմեծ և զամենաւրնեալ պարոնաց Պարոն զԳրիգոր որդի Դովին և զամենագովելի զբարեպաշտ ամուսին իւր զՊարոն Ասփայն զստացողք և զարդարիչք սուրբ աւետարանիս յիշեցէք ի Քրիստոս»:

Յիշատակարանից. «Ի ժամանակս և ի դարս աւուրց տիեզերակալութեան և արհայութեան բոլոր աշխարհաց ազգին Նետողաց, որ տիրէ ի ծովէն Պոնտոսի մինչև ցծովն Կազբից և յեփրատ գետոյ մինչև յանկոյս լեւանցն Կովկասու, որոց զբլուխ և ինքնակալ կանն աշխարհակալ հարպանդայ կոչեցեալ ի թվ. Հայոց ԶԿԱ.: Յայսմ ժամանակի ծագեցաւ ոմն մեծ և երևելի տոհմային պայազատութեամբ ի ցեղէ վեհից, ի զարմէ դիւցազնաց, ի դասակարգէ քաջաց, ի գնդէ գովելեաց Գրիգոր մեծ իշխան Հայոց, տէր և պարոն Փոքր Սիրնեաց, Հանդաբերդոյ և Ականայ և Բարձր (Մուս և Գեղամեան մեծ լեռնաշղթան) ծովակին Գեղամայ, Սոթից մինչև ի Շաղուագայ, ամուսնացեալ ընդ դստեր Տարսային իշխանին ընդ ամենաւրնեալ պարկեշտ տիկնոջն Ասփայի: Ծնանի ի նմանէ ուստերս և դստերս. իսկ զմինն, որում անուն էր Սարգիս, Նուիրէ Քրիստոսի ի ստնդեայ հասակին, որ արժանատրութեամբ ի կոչմանէ Հոգւոյն էանց ընդ ամենայն աստիճանս քահանայութեան՝ հասեալ ի պատիւ եպիսկոպոսութեան հաչենոյ, ընդ մարմնական տէրութեան. զոր ունէր ի հարանց ստացեալ, ընգալաւ և զհոգևոր պետութիւն: Արդ յայսմ ամի, որ էր թիւս ԶԿ. փոխեցաւ յաշխարհէս Ասփայն առ Քրիստոս

և եղաւ ի շիրմի ի սուրբ ուխտն հաղարի վանս, վասնորոյ և մեծ Պարոն Գրիգոր նուիրէ գերեզմանի նորա ընծայս յով, գեղորայս, այգիս, և անդաստանս և զարդարէ զսուրբ ուխտն զանազան սպաստմբ և հանդերձիմբ, ընդ որս պննեալ շէղացոյց և զսուրբ ատետարանս¹ ոսկեակար կազմածով և շնորհեաց գերեզմանի նորա և իւր նախնեացն յիշատակ, որում բարձաւոյ և ընթերցողք սուրբ ատետարանիս յիշեցէ՛ գԱսփայն ՚ի Քրիստոս և դոմ յիշեալ լիջի՛ ի Տեառնէ»։ *Ապա յականէ յանուանէ յիշուած են այն գաւառների և բերդերի անուններն, որք սեփական ժառանգութիւն են Գրիգոր իշխանիս Դոփեանց*։

«Եւ զաւառմ մեր յանուանէ այս է Սոթ, Գլուխ, և Բերդաձոր և Ճոխանց, Հոսաբակս, Ատրենիս, Կալեր, Ուտեաց Փոր և Խորուազետ, Դվալանոց, Էրֆն Մափոեղանց և այլ իւրեանց միջոց Մազրովն ի մեր նախնեաց մնացեալ հայրենիս է իւրեանց շորս սահմաններովն ստոյգ և ճշմարիտ գրեալ ՚ի յատետարանիս»։

Վանքս ունի ամուր շրջապարիսպ, ութ խուց, պարտէզ, մեղուանոց, կամուրջներ և պատուական աղբիւր։ Իմ շրջած և տեսած բոլոր վանքերից պայծառ է վանքս։ Նորոգուած է վանքս, գաւիթն շրջապարիսպն, խուցերն, և նորինորոյ շինուած կամուրջներ։ Այս բոլոր նորոգութիւնները, պայծառութիւնը և վերակենդանութիւնը պարտական ենք Գանձակեցի մեծ. Ներսէս-բէկ Աբրահամեան տէր-Ներսիսեանցին²։

ԺԳ. *ՀԱՐՅՅԱՆ ԳԻՍՏ ԳԻԻՂ. (Չովդառ) Հիմնուած Մլըզնաբերդ կոչուած սարի հիւսիս արևմտեան կողմում, որ թարգմանչաց անապատի հիւսիսային կողմումն է, մի բարձր և տեսարանաւոր սարահարթի վերայ, որի ետև կայ մի լեռ³, բնակիչք բնիկ, հողն արքունի, անջրդի լեռնային, բայց հացաւէտ. տեղական բերքերն նոյն, գերազանց օղն, կլիման և ջուրն, սքանչելի՛ տեսարանն, եկեղեցին Սուրբ Յովհաննէս, կառուցեալ շորս սիւների վերայ, որ ունի իւր հարաւային*

¹ Այժմ զարդարանք չկայ ատետարանի վերայ։

² Զկարողացանք իմանալ քանի՞ օրավար է վանքիս հողն։

³ Սարիս վերայ կայ կոսպաշտ և քրիստոնէայ տարերից մնացած շատ հանգիստներ. գուցէ այս պատճառաւ կոչուած է Հարց-հանգիստ։

կողմում գաւիթ և զանգատուն. քահանան գալիս է Խաչակապ գիւղից: Ծուխ 94, ար. 246, իգ. 226, ար. ծն. 22, իգ. 27, պսակ 15, ար. ննջ. 15, իգ. 12:

Եկեղեցումս կայ մի սպիտակ փոքր և հին խաչարձան, որ բերուած է Մլզնաբերդից, որ զարմացնում է այցելուները իւր գեղարուեստի նրբագործ քանդակներով, որ ունի. «ԹՎ. ՈԴ. Անուամբ Աստուծոյ ես Մարգարիտ դուստր Ուխտիկայ կանգնեցի զսուրբ նշանս 'ի փրկութիւն հոգւոյն Զարդմբերին և Զարդագունին, Մխիթարայ և Կանանին. որք յաղաւթըս յիշէք և զԱտոմ, որ գործող էր խաչիս»:

Կայ և մի ձեռագիր աւետարան, մագաղաթեայ, միջակ դիրքով, որ ունի չորս աւետարանչաց պատկերներ: Ընտիր է մագաղաթն, գեղեցիկ պատկերներն, ծաղիկներն, նախշերն և թռչնագրերն: Յիշատակարանից. «Արդ գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի թուականութեանս Հայոց ՚ի ՈՂ. ՚ի մայրաքաղաքս Տարսն, յորում ամենայն ոք տատանէր,.. յետ մահուն աստուածաւէր թագաւորին մերոյ Լեոնի. վշտատես ազգս Հայոց վշտանայր. շարն տեղի տայր, որոշեցան ոմանք ՚ի սուրբ ուխտէն և ի միմեանց միաբանութենէ, և որպէս է սովորութիւն ազգիս՝ ամենայն ոք զինմն յառաջ կոչէր և շնաւանեալ միմեանց՝ լինէր արեան ճապաղիս ՚ի բազում տեղիս. և գաւառք և գեղոք քանդէին և եկեղեցիք աւերէին: Ի յայսմ դառն և ի շփոթման ժամանակիս աւարտեցի զգիրս սուրբ: Աղաչեմ զամենեսեան, որք կարդայք և լուսաւորիք յաստուածային բանիցս, յիշեսցիք... գնախասացեալ տիկին Առիւծ և զբարի ծնողն իւր զՇուշան Թագունի (Լեոն թագաւորին).... և զմեղապարտ գրիչս զԳրիգոր սարկաւազ»: Ունի նաև այլ յիշատակարաններ, որք գրուած են հետզհետէ:

Ա. Վերջին երեսում Զեթ. թուին:

Բ. ,, ,, երկրորդ անգամ ստացած է Շաքեցի Զալապի խոջէն ՊՁԴ. թվին:

Գ. Սկզբում Ռեհ. թվին:

Դ. ,, ՌԾԵ. ,,

ՄԱՋՆԱԲԵՐՊ ՎԱՆՔ (Մածնաբերդ վանք)

Հարցհանգիստ գիւղիս հարաւ արևելեան հանդէպ, ոչ այնքան հեռի, արձանացած է մի սար, որ բոլորովին առանձնացած է իւր շորս կողմերից և բարձրացած ձուածկ: Սարիս կատարն 12 կալաչափ հարթակ է, որի գրեթէ մէջ տեղում, նախկին վանքի տեղում, շինուած է երկու երկաթակապ կամարների վերայ մի փոքր եկեղեցի, որ ունի մի դուռն, երկու լուսամուտ, մի զանգատուն, 12 մետր 12 սանթիմ երկարութիւն, 6 մետր 72 սանթիմ լայնութիւն: Գունագլխին. «Հնադարեան ուխտատեղիս յանուն Սուրբ Սարգսի որ է Մլրդնաբերդ, հիմնովին նորոգեց Գանձակեցի Սողոմօն Յար. Նալազգախեանցն ծախիւք իւրովք ի յիշատակ իւր կնոջն Բալախանումի, որդւոյն Լեօնի և համայն ննջեցելոց իւրոց ՚ի 1891 ՌՅԽ. ամի»: Վանքաբարձ սարիս գագաթի եզերքներով պարսպուած է եղել վաղուց ամրագին պատերով իբրև անմերձենալի ամրոց, որ այժմ կիսաւեր է: Պարսպիս ներսում կան շատ գերեզմաններ և միաբանութեան խուցերի մեծ աւերակներ, (միայն կանգուն է երկու սենեակ): Հանգստարանս ծածկուած է կաղնի, տխկի, ճրռ տանձի և այլ ծառերով:

Վսկաթել (Ոսկեթել) մատուռ. Գտնուում է գիւղիս հիւսիսային անդնդախոր ձորում, որի միջով հոսում է Հարցհանգիստ առուակն: Փոքրիկ մատուռ է, ձեղունն փայտաշէն, որի մասին ոչ ինչ չկայ գրաւոր. միայն աւանդութեամբ ասում են թէ «Մի Վսկաթել կոյս աղջիկ նահատակուած է այստեղ»: Մատրանս ստորոտից բլխում է մի նշանաւոր աղբիւր:

Բախշիկ աւերակ. Ընդարձակ աւերակ գիւղ, մեծ և հին հանգստարան և եկեղեցի, որ շինուած է վեց սիւների վերայ, որի երկարութիւնն է 20 մետր 2 սանթ. և որի գլուխն խոնարհուած է այժմ: Աւերակս գտնուում է Հարցհանգիստի հիւսիսային հանդէպ, խորանդունդ ձորի ձախ կողմի բարձրութեան վերայ:

Պակտաբերձ (Պտկի Սուրբ Գէորգ) կայ աւերակիս արևելեան հանդէպ կանգնած մի սրածայր սարի գլխին մի խաչար-

ձան, որ ուխտատեղի է: Վաղուց եղած է այստեղ անապատի նման մի մատուռ, որ աւերուած է յետոյ: Ահա այս է Պտկի Սուրբ Դէորգն:

ԺԴ. ՆԻԻԿՁԱՐ ԳԻԻՂ. Հիմնուած է Սուրբ Գէորգ սարիս հիւսիսային և Շամքոր գետակի հարաւային կողմի սարահարթի արևելահայեաց լանջի վերայ. բնակիչք Յիցիանովի ժամանակ գաղթած են Երևանեան նահանգի ձաթղոան, ձորվիզ և Քանաֆեռ գիւղերից. հողն արքունի, անջրդի սակայն հացաւէտ, տեղական բերքերն նոյն, պատուական օղն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 90—100. Եկեղեցին Սուրբ Գէորգ, հիմնուած մի կամարի վերայ, որ ունի միայն մի փոքր խորան հիւսիսային կողմում և մի աւագ, 18 մետր 20 սանթիմ երկարութիւն 9 մետր 5 սանթիմ լայնութիւն: Շինուած է գիւղիս նախկին բնակիչներից: Քահանայ մի: Ծուխ 70, ար. 360, իգ. 323, ար. ծն. 17, իգ. 13, պսակ 9, ար. ննջ. 2, իգ. 2:

Գիւղիս հին հանգստարանում, որ մի քանի քայլ հեռի է Եկեղեցուց, կայ մի հին մատուռ, շինուած անտաշ քարով, ծածքն փայտաշէն, քարեայ հին խաչերով զարդարեալ բեմի ժողովրդահայեաց երեսն: մատրանս մօտ մի շիրմաքարի վերայ. «Այս է հանգիստ Գրիգորոյ թվիս Չիէ.»:

ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔ ՆԻԻԿՁԱՐԻ ՄՕՏ

Հիմնուած է գիւղիս հարաւ-արևմտեան կողմում մի լանջի վերայ, որ նայում է Շամքոր գետակի ձորին, այժմ աւերակ է և մնում է միայն խորանի կամարն, վէմ և սեղան քարերն: Ունի միայն մի փոքր խորան աւագ խորանի աջ կողմում, մի փոքր գաւիթ, որի ծեփի վերայ գրուած է. «Ես Դաւիթ եպիսկոպոս նորոգեցի զԵկեղեցիս այս թվ. ՌՃԻԸ.»: Եպիսկոպոսիս մարմինն ամփոփուած է խորանի տակ:

Աւերակ դրութեան մէջ են վանուցս շրջապարիսպն և միաբանից խուցերն, բայց մնում է հանգստարանն, վանուցս հիւսիսային կողմում մի բլրակի վերայ:

ԾԾԵՐ

Ամենափրկչիցս փոքր ինչ ներքև ձորի մէջ կայ մի ապառաժ քերձ, որի ստորոտով վազում է մի առուակ: Քերձիս ստորին մասն ձևացած է ինչպէս քարայր, որի առաստաղից կախուած են (բնական գոյացած են) ամենատեսակ ծծեր— մարդոյ, ոչխարի, խոզի ևն, : Ծծերի ծայրերից կաթկաթում են ջրեր և թափուում աւազանին մէջ, որ տակին է: Զրիցս խմում են կաթն պակաս մայրեր և աւելանում է կաթն. հաւատքով լողանում են աւազանիս մէջ և բժշկուում տեսակ տեսակ ախտաժէտներ:

Կարմիր եկեղեցի (կամ Հոռոմաշէն) (42)

Շամքոր գետակի աջ ափի մօտ ճանապարհի վերայ հիմնուած է տաճարս, որ փոքր, խաչաձև, բարձրաշէն և ամբողջապէս սրաբատաշ կարմիր քարով շինուած է, վասնորոյ կոչուում է Կարմիր եկեղեցի: Տաճարս¹ ունի գեղեցիկ և սրածայր կաթուղիկէ, միայն աւագ խորան, որի հարաւային անկիւնում մի փոքր և մութ խորան: Աւելի վանքի ձև ունի տաճարս, քան թէ եկեղեցու, ունի և գաւիթ, որի մէջ ամփոփուած են շատ ննջեցեալներ, որոց քարերն շունին արձանագրութիւն. ունի և բաւական խուցեր միաբանից համար և հանգստարան և քարուկիր շրջապարիսպ, որք կիսաւեր են և ենթարկուած քայքայման վիճակի: Վանքս իւր հիւսիսային արտաքին կողմում, սալկախից ներքև ունեցած է հայերէն երկար արձանարութիւն, որի մէջ յականէ յանուանէ նշանակուած է եղել վանուցս անշարժ կալուածներն: Մի քանի տարիներ առաջ Գանձակեցի ոմն անագնիւ հայ ջարդում է արձանագրութիւն կրող քարերը և նենգութեամբ իւրացնում կալուածները:

ԺԵ. ԿԻՒՂԱՄՔԻՒՐ ՇէՆ. Մի քանի գերդաստան հատուածեալ Նիւկզար գիւղից եկած և բնակութիւն հաստատած են շինումս, որ կայ Կարմիր եկեղեցուց վերև, Շամքոր գետակի

---

¹ Կոչում է Դասան:

աջ ափի մօտ: Ծուխերն և ամեն ինչ հաշուած է Նիւկզարի վերայ. ունին գեղեցիկ այգիներ:

Գետակիս աջ ու ձախ հովտում կան աւերակ գիւղեր և հանգստարաններ:

ԺՁ. ՆՈՐ-ՓԻՓ ԱԻԱՆ. Հիմնուած է Շամքոր գետակի աջ կողմում, մի լայնագոգ սարի արեւմտահայեաց լանջի վերայ: Գիւղն շինուած է երկու սեռի և երկու ձորակի վերայ Կիւլամբիւրից շատ վերեւ, բնակիչք բնիկ, հողն արքունի, լեռնային, անջրդի և միջակ արդիւնաբեր, տեղական բերքերն նոյն—աւելի ոչխար, տաւար, գոմէշ, խոզ, հիանալի տեսարանն, օդն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 100. եկեղեցին Սուրբ Ստեփաննոս, քարուկիր, կամարակապ վեց սիւների վերայ, ունի մի կաթուղիկէ դասի վերայ և մի փոքր զանգատուն եկեղեցու արեւմտեան ծայրում տանեաց վերայ. 22 մետր երկարութիւն 12 լայնութիւն, քարեայ խաչկալ և սոյն արձանագրութիւնը. «1849 ՌՄՂԸ. թվին»: Քահանայ 2: Ծուխ 301, ար. 1641, իգ. 1407, ար. ծն. 72, իգ. 58, պսակ 35, ար. ննջ. 15, իգ. 13:

Եկեղեցումս կան հետեւեալ ձեռագիրներն.

Ա. Աւետարան մագաղաթեայ, միջակ դիրքով, առանց պատկերի, նկարի, նախշի և ծաղկի:

Յիշատակարանից. «Եւ արդ ես անարժան գրիչս Աթանաս զժոյս ի բարեաց, որ անարժան ձեռամս գրեցի զսուրբ աւետարանս ի թուականիս Հայոց ԶԼԷ. ի սուրբ ուխտս Աւծուպոյ¹ ի դոտն Սուրբ Աստուածածնին. յիշատակ Գասպարին և ծնողաց իւրոց»:

Բ. Աւետարան թղթեայ, պատկերագարդ, բայց բոլորովին անճաշակ, անարուեստ և անախորժ գոյներով:

Յիշատակարանից. «Արդ գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի գեալս, որ կոչի Արտամէտ ձեռամբ... Կարապետ երիցու ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին և Սուրբ Ստեփաննոս

---

¹ Ծոպ էր կոչուում ի հնումն այժմեան Դիլիջանի ձորն, իսկ Աստուածածնայ վանքն այժմ անմարդաբնակ է, որ կոչուում է Զոխտակ վանք:

Նախավկային և Ամենափրկչին ՚ի դառն և ՚ի նեղ ժամանակիս, որ կամֆ գերի ՚ի ձեռս այլազգեաց, որ պիղծ, ժանդ և արեանարբուն Կարապետ Նեոին և որդին կորստեան Սարտար Ջղալ աղլին ՚ի Ըստամբուլայ երեգ ՚ի Վան և արար ժողով իւր հեծելին և երկու դարբայ (անգամ) հաբիւր հագար մարդ ժողովեաց և գնաց ՚ի վերայ Շահ Աբասին և Աստուած գնորա բանն ո՛չ յաջողեաց, այլ փախեալ և եկաւ աներելով ՚ի Վան և աներեաց գՎանայ աշխարհն գամեն, որ սովն կալաւ զարարածս, որ եղ(և) ֆիլայ ցորեն ՚ի ուր ավասի, ապա գնող կեր և ծախող չկեր: Որ ՚ի սովու կերան զշուն և կատու, էշ և ձի և կաշի և աղֆատն ժողովին գերեֆ և չորս տարու չոր ոսկրներն և սղկէին¹ և ուտէին և կուտուց կուտուց² մեռանէին: Որ կերաւ մայրն զորդին և հայրն ծախեց զորդին բ. կորեֆ հացի, որ մեռան ՚ի սովու հագարֆ հագարաց և բիւրֆ բիւրոց: Եւ այն որ մնաց, փախեան ՚ի Ջղիրեն, ՚ի Բաղդատ և յԱրաբստան, ՚ի Թարեզ, ՚ի Ղազուին և ՚ի Խորասան և Գուրջստան և ամենեքեան մեռան ՚ի դարիպոյթին, որ ՚ի խագարէն մէկ շի դարձ (աւ) ՚ի յետ: Որ ՚ի Ջագիրէն ՚ի ֆաղաֆն միայն երիցներն (երիցունֆ) իսապ (հաշիւ) արարին ամենֆն զիրեանց թաղածն, խո: (40000) մարդ էր մեռել, թող զայն որ ի բոմն իւեղդեցան և կամ ի գետն անգան և թող զայլ ֆաղունէն, որ ՚ի Սալամաստայ մինչև Գուրջստան և մինչև յԸստամբուլ և հիւսիսակողմով մինչև յԱմիրթ, յԱլապ եղև անմարդաբնակ, որ առջֆ և խոզֆ և մարդակեր գայլն և շունֆ ի շուռ գային և այն անարէն և պիղծ գագանաբարոյ ազգն Հոռոմեցիֆն բունէին զմարդիկն և շարշարէին, զնոցա ամալթն ծամէին և ասէին թէ մեզ հաց ու զահրայ տուլֆ և նոքա ոչ ունէին գատ (իր ինչ), որ տային նոցա և շարաշար մահուամբ սպանանէին..... յառաջն եբեր (Աստուած) զխաշանց մահ, որ երեկ յարևելից և գնաց մինչև ՚ի մուտս արևու, ՚ի հիւսիսոյ ՚ի հարաւ....: Եւ յետոյ եբեր զմարդկային պատուհասն, որ ՚ի սովու կերան զմիմեանս, որ

¹ Մանրել, ջարդել, փոշիացնել:

² Կերակուր ի բերան մեռնիլ:

եթող հայրն գորդին և մայրն գղուստրն, եղբայրն զեղբայրն և ուսեին կենդանի (f) զմեռեալն և ամենեքեան յայլ աշխարհ գնային, և որն որ մեռան և որն որ թուրբացան և այլ ոչ դարձան ՚ի յիւրեանց տեղն վասն ծովացեալ մեղա՛ց մեռոց: Եւ մին ՚ի բազմաց եղկելի գործողս էր, որ առի զընտանիքն իմ և գնացի ՚ի Ջզիրէն և մեռան անդ զընտանիքն իմ, կին իմ և դստերքն իմ և մէկ որդին իմ Մկրտիչն և հարսներն իմ և եղբայրն ՚ի Տէր Ատոմն, որ զայս անտարանս ծաղկեց և ամենեքեան մեռան ի դարիպութիւն.... զրեցաւ սուրբ անտարանս ի թուականիս Հայոց ՌԾԴ. ամի յիշատակ Գուլիարին և Սաղդաթեարին և Սպաղիարին....»:

Գ. Աւետարան թղթեայ, անթուական և անյայտ գրողի անունն և տեղն:

Դ. Աւետարան թղթեայ, որի մէլ կան Քրիստոսի բոլոր բժշկութեանց և չորս անտարանչաց պատկերներն, վերջից ընկած են յիշատակարանն և շատ թերթեր:

Գիւղիս հին եկեղեցու, որի ծածքն փայտաշէն է, փայտեայ սիւնի վերալ. «Եղիսանութեան Մէլիք Հախնազարի, պապեր ՚ի Քրիստոս յիշեցէք, Հրապետն, որդիք Պալին Սարգիս, հանգուցեալ որդին Տէր Դազար, մայրն իւր Նարկիզն թվ. ՌՃԼԶ.»: Արձանագրութիւն «Սուրբ Աստուածածին բարեխօս տէր Ըստեփաննոսին թվ. ՌՃԺԹ.»:

Սուրբ Գէորգեան միդասեան ուսումնարան, աշակերտք 40, թողապատու 36. տարեկան ոռճիկ վարժապետին 350 բուբլի:

Շիպի հանք—Ամբողջապէս շիպահանք է գիւղիս հարաւային կողմի ահագին լեռն, որից ելած շիպաքարերը փոխադրում էին գործարաններն, որ գիւղիս հարաւ արևմտեան ծայրումն են: Ապա քարերը վառարաններում այրում էին կրաքարի պէս, յետոյ ջարդում այրուած քարերը և լցնում էին աւազանների մէջ, ջրով լցնում աւազանները, թողնում ամսաշափ, յետոյ հանում աւազաններից, մեծ կաթսաներում եփում զանգուածը. թափում հորերի մէջ, որոց մէջ մնալով

լինում էր շիպ: Բայց մի քանի տարի է որ այլ ևս չեն շինում Փիփեցիք շիպ. այլ դադարեցրած են կառավարութեան հրամանաւ:

Քարահատի խաչ. Նոյն Շիպասարի վերայ մի մատուռ է, որի ծածքն փայտաշէն է և որի մէջ ամփոփուած է ոմն յարգելի անձի մարմինն, բայց անլայտ է սուրբ ամփոփեալի անունն: Ուխտատեղի է:

Սվրեցիք. աւերակ գիւղատեղի Փիփիս արևելեան հիւսիսային կողմում, որ գտնուում է մի դալարագեղ և բարձր սարահարթի վերայ: Շամքոր գետակի աջ կողմի բարձրութեան վերայ: Տակաւին կայ ընդարձակ եկեղեցու աւերակն, որից մնում է կանգուն միայն խորանի թաղն և երկու փոքր խորաններն: Խորանի լուսամտի հարաւային կողմում. «ԹՎ. ՋԻԲ. Ես Համգա կանգնեցի զխաչս ուղոյ իմոյ Պապի»:

Ես Համգա կանգ. զխաչս ուղոյ իմոյ էվատին»:

Աւերակիցս ներքև, ձորի ձախ կողմում կայ հանգստարան, ուր մի գեղեցկաքանդակ խաչարձանի վերայ. «Սուրբ խաչս Թումանին Պէկաջին թվ. Պ.»: Աւելի ուշագրաւ է սորա մօտ եղած մի խաչարձան. որ ունի գեղեցկաքանդակ պատուանդան¹, որի վերայ քանդակուած է մի գուլթան իւր մաճկալով, մաճկալեղբայրով և հօտաղներով, եզներով և գոմէշներով, և մի ճաշաբեր հարսն, որ կերակրով լի կաթսան իւր գլխին դրած, գուլթանաւորների համար կէսօրուան ճաշ է բերում: Սորա խաչարձանի վերայ.

«Սուրբ խաչս բարեխաւս Գիշնին. կանկնե...» (43) Ահսո՞ս որ եղծուած են կէտադրեալ բառերն: Այլ քարի վերայ. «Սուրբ խաչս Հոտիփսիմի Մարտիրոսին»:

Մաղթում գատէ. Հանգստարանից ներքև նոյն ձորի աջ կողմում, գետակահայեաց լանջի վերայ, մի տեսարանաւոր սարահարթում հանգստարան և աւերակ մատուռ: Մատրանս մէջ, որ բուսած է մի տխկի ծառ, կայ երկու խաչարձան. մէկի վերայ. «Սուրբ խաչս բարեխաւս Խամբելի ՆՉԳ.»:

---

¹ Երկարութիւնն 1 մետր 10 սանթիմ, լայն. 95 ս.:

Խորհրդաւոր մահարձան. Հանգստարանում մի գերեզմանաքարի վերայ շինուած է գութան իւր պարագայիւք, սազածող, թմբուկ զարկող. սեղան պատրաստող կին, պարող մարդիկ. գինու կուլան ձեռներն, իսկ իշխան ոմն իւր աջ ձեռնով բռնած բազէն և ձախովն գինու թասը: Սորա մօտ կոնգ, գինաման և կենդանի խոյ: Քարիս արևելեան երեսին կայ մի ահագին արծիւ, որ բարձրացնում է մի գառն: Ափսո՛ս միայն որ շունի արձանագրութիւն: Սորա մօտ այլ քարի վերայ. «Ես Եղոմ կամգնեցի խաչս Նատարին»:

Րուսկան (գուցէ Որսկան) նահատակ. Փայտաշէն մատուռ Փիփի հիւսիսային կողմում, գետակահայեաց լանջի վերայ: Մատրանս մէջ կայ տապան, որի վերայ կանգնած է մի մեծ քարեայ խաչարձան, որ ուխտատեղի է:

Հին-Փիփ գիւղ.

Շամքոր գետակի աջ կողմում, աւերակ է այժմ: Այս տեղից խոխադրուած են Փիփի բնակիչներն Նոր-Փիփ. բայց անարատ մնում է եկեղեցին, որ շինուած է երկու կամարների վերայ: Աւագ խորանի աջ ու ձախ կողմերում կան երկու ծակեր, որք գաղտնի պահարաններ են: Հոյակապ տաճարիս¹ երկորութիւնն է 26 մետր 35 սանթիմ, լայնութիւնն 12 մետր 70 սանթիմ, պատի հաստութիւնն 2 մետր 40 սանթիմ: Աւազանի վերայ. «Յիշեցէք ի Քրիստոս Մատուրն և կողակից իւր Մարեան թվ. ՌՃԺԹ.»: Հիւսիսային փոքր խորանի դռնագլխին. «Յիշեցէք ի Քրիստոս Գարկին և Մատուրն... Առաքեալն և որդին իւր Յովհանն»:

Դրան վերայ. «Կաման Աստուծոյ մեք Փիփեցոց ժողովուրդս միաբան շինեցաք զեկեղեցիս ի հայրապետութեան տեառն Պետրոսի (Աղուանից) ձեռամբ Սարգիս վարդապետին, յիշխանութեան Մուրթուզա-Ղուլի խանին. յիշեցէք ի Քրիստոս տանուտէր Վարդանէսն և կողակից Մարեան»:

Բարսամ ճգնաւոր. Այսպէս են անուանում մատուռը, որ կայ եկեղեցուն հարաւային կողմում: Մատրանս մէջ կայ երեք

---

¹ Սուրբ տանս հիւսիսային կողմումն է հանգստարանն:

գերեզման, երկու տապանաքարերի վերայ շկայ արծա-
նագրութիւն, միայն երրորդի վերայ. «Եւ Մաղազայ եպիս-
կոպոս կանգնեցի զխաչս հաւր.. եղբաւոն իմոյ տէր Պաւր.. մարհ
եպիսկոպոսին թվ. 22.»:

Օխտը եղցի կամ Քարահերձ (44)

Շիրասարիցն դէպի Շամքոր գետակն երկարած է մի
լեռնաբազուկ, որի հիւսիսահայեաց ծայրի քերծի ճակատում
փորուած են եօթը քարայրներ և քարուկիր պատով պատուած
բաց տեղերն: Քերծս և քարայրներս շրջապատուած են թանձր
անտառներով: Քարայրներս բոլորն ևս եկեղեցի չեն, այլ
միայն երկուսն, որոց մէջ մնում են վէմ և սեղան քարերն
ցարդ: Վիմահերձի ճակատով շինուած է ուղի, որ տանում է
այրերն: Ուղիղ Չարեք բերդի հարաւային հանդէպ են
քարայրներս, որոց արևելեան կողմում կայ պատուական
աղբիւր, որից խմած և գործածած են այրերումս նստող
կաթուղիկոսներն:

Աղիւսաշէն. Մի գիւղատեղի, հանգստարան և կիսաւեր
եկեղեցի է այս անուամբ, որ գտնուում է Քարահերձից վերև
նոյն լեռնաբազկի վերայ:

ԳԱՐԴՄԱՆ ԱԻԱՆ (45)

Գտնուում է Աղիւսաշէն աւերակի արևմտեան հանդէպ
Գարդման վտակի¹ ձախ կողմում: Այս էր ահա Գարդման
գաւառիս գաւառագլուխն, որի անուամբ ամբողջ գաւառս
կոչուած է Գարդման, և գաւառիս իշխանաց աթոռանիստ
աւանն: Այժմ աւերակ է աւանս և թրքաբնակ և կոչուում է
Գրթմանիկ: Կիսաւեր եկեղեցու արևելեան որմի արտաքին
երեսին վերայ քանդակուած է մի խաչքար: Իսկ հարաւային
կողմում մի քանի քայլ հեռաւորութեամբ գտնուում են 7 հատ
ցից, ահագին և նշանաւոր մահարձաններ, որք միատեսակ են
և մօտ առ մօտ. յորոց միոյն վերայ փորագրուած է.

---

¹ Այս է Շամֆոս գետակի արևելեան մեծ օժանդակն, որ խառնուում է
Չորէք բերդի ստորին կողմում:

«Կանգնեցաւ խաչս Քրիստոսի թ. ՌՄՂԱ.»։ Եղծուած են գրեթէ և անընթեռնելի միւս 6 մահարձանների գրութիւններն։

Սրբլթնմ. Գարդման աւանիս հարաւային կողմում փոքր ինչ հեռի կայ մի ուխտատեղի Սրբլթոն անուն, որ մի փոքրիկ մատուռ է և որն բնաւ չունի արձանագրութիւն։ Բայց մատրանս մօտ կայ մի մահարձան, 3½ մետր բարձր, որի վերայ փորագրուած է «Այս է տապան սուրբ Սրապիոնի թոռն մեծին Սամորին մեծին Սատին¹ թ. 22.»։ Կայնաժաւալ հանգստարան կայ մատրանս մօտ, որի մէջ են գեղեցիկ մահարձաններով զարդարուած շատ գերեզմաններ։

Դղում-բլուր. (Ղաբաղ թափէ) ընդարձակ գիւղաեղի, հանգստարան և եկեղեցի, որք կան Գարդման աւանից բաւական վերև։ Դեռ կանգուն է ընդարձակ եկեղեցին, որ կառուցեալ է 4 սիւների վերայ։ Տաճարիս, որի դուռն հարաւային կողմից է, մի սիւնի վերայ գրուած է. «Ես խոսորովս թվ. ՌՃԽԱ.»։ Միւս սիւնի վերայ գրուած է. «Ի թ. ՌՃԾԵ.»։ Տաճարս հոյակապ է, որ ունի 21 մետ. երկ. 13 լայն.։ Այժմ մահմետականներ են բնակում գիւղումս։

ԱՐՈՒԹԻՒՆԱՅ (46) ՍԱՐ (տճկ. Ղոչ-ղարա) 11085 ոտք

Մի հսկայ, բոլորակաձև և գեղեցիկ սար, որ գրեթէ Մուսեան և Գեղամեան բարձր լեռնաշղթայի խառնուրդի շարքից դէպի հիւսիս դուրս ելած, առանձնացած է, բայց մի հսկայ լեռնասեռով կցուած է նոյն լեռնագօտու խառնուրդին և վեհանձնաբար արձանացած Գարդման գաւառիս լեռնամասում։ Համարեա՝ թէ իւր շրջապատի բոլոր բարձր լեռներից ամենասիրունն է։ Հինգ ժամ է տևում մինչև սարիս գագաթն բարձրանալն և երեք ժամ՝ իջնելն։ Չորս կալաչափ տեղի մեծութեամբ տափարակ է սարիս կատարն, որի վերայ կայ մի գերեզման, որի շուրջն շարուած են շատ քարեր։ Այս երևոյթն ենթադրել է տալիս թէ մատուռ եղած լինելու է վաղուց այստեղ։ Գերեզմանիս մօտ կայ մի լճացեալ ջուր, որ ան-

¹ Գուցէ Սաղունին։

կասկած գոյացած է ձիւնից և անձրևից. սակայն անպակաս է ամառ. ձմեռ ջուրն լճակիցն: Քանի՛ ուշագրաւ է գագաթիս տեսարանն, քանի՛ գեղեցիկ և անբացատրելի է դիրքն. անթերի՛ զուարճութիւնն և բարձրաթռի՛չ այցելուի սլացող միտքն.....:

Սարիս լանջերից և ստորոտներից բղխում են հետևեալ գետակների բուն սկզբնական ակունքներն:

Ա. Գանձակ գետակի մի մասն:

Բ. Արութիւնայ վտակն, որ հոսում է Բանանց գիւղի մօտով:

Գ. Գարդման վտակն:

Դ. Փառիս վտակն, որ հոսում է փառիսոսի վանքի արևելեան կողմով, բաժանում Գարդման և Փառիսոս գաւառներն իբր սահմանագլուխ և ապա միանում Շամքոր գետակին Ջոխտակ կամրջի (Ղօշա քեօրփի) մօտ:

Ադի շէն. այժմ աւերակ է, բայց եկեղեցին կանգուն է: աւերակ գիւղս, եկեղեցիս և հանգստարանս գտնուում է Փառիսոսի վանքի արևելեան հանդէպ, Փառիսոսի վտակի աջ կողմի բարձրութեան վերայ:

ԳԱԻԱՌԻՍ ԲԵՐԴԵՐՆ

Ա. Ղալա անուն բերդակ, որ կայ Ոսկանապատից մօտ մի մղոն վերև նոյն գետակի ձախ ափին: Քարուկիր և գրեթէ քառակուսի է բերդակս, որ ունի չորս աշտարակ և մի դուռն: Փոքր է, բայց ունի գեղեցիկ դիրք, հաստատուն պարիսպ և յարմար տեղ: Երևի թէ գետակի կողմում ունեցած է կրկնապարիսպ, որ փոքր ինչ ցած է բուն պարսպից և ունի քարուկիր շինութիւն և բնակարան իբր տուն:

Բ. Մլզնաբերդ կամ Մածնաբերդ (47)

Գտնուում է համանուն վանքի հիւսիսային հանդէպ, ձորի միւս կողմում: Իւր շրջապատից առանձնացած է նաև բերդասարս, որի հարաւային և արևելեան կողմերն վիմահերձ և բարձրագոյն ապառաժներ են, հիւսիսային կողմն անմեր-

ձենալի սարալանջ, իսկ արևմտեան կողմն ունի հաստատուն պարիսպ երեք ամուր աշտարակներով: Ունի միայն մի դուռն արևմտեան կողմից և բաւական մեծութիւն, որի մակերևոյթն թեքուած է հարաւից հիւսիս: բերդիս վերնամասում¹ կայ հանգստարան և բնակարանների շատ աւերակ: Ստորին մասում կայ յատկապէս միջնաբերդ, որը տեղացիք անուանում են Նարին-Ղալա, որ ունի առանձին պարիսպ և մուտք: Մեծ ուշադրութեամբ ամրափակուած են քարուկիր պատերով կասկածաւոր տեղի կիրճերն. վերջապէս նշանաւոր ամրոցներից մին է բերդս և շատ հին: Բերդիս հիւսիսային մասում կայ մի բարակ ջուր, սակայն երևի թէ բնակիչք չեն բաւականացած ջրովս, այլ խեցեղէն խողովակներով ջուր բերած են արևմտեան կողմից: Կարծես թէ եղած է և քաղաք: այժմ հերկում են Հարցհանգիստ գիւղի բնակիչներն բերդիս մէջը հետզհետէ քայքայուում է են պատերն:

Գ. Ղրգ-Ղալա բերդակ, որ կայ Նիւկզար գիւղի արևելեան կողմում, մի սարի վերայ, որ բաւական հնաշէն է:

Դ. Կեոստավանք բերդ.

Հիմնուած է Շամքոր գետակի աջ կողմի բարձրութեան վերայ Րուսական նահատակից փոքր ինչ ներքև: Բերդիս տեղն թեքուած է դէպի գետակն, իսկ երկու կողմերն՝ ձորեր են: Ունի շրջապարիսպ, որից այժմ տեղ տեղ քանդուած է կամ լաւ ևս է ասել մնում է պարսպի ստորին մասն և քարուկիր շինութեանց բեկորներ: Ոմանք կարծում են թէ վանք եղած է այս, իսկ այլ ոմանք թէ՛ բերդ է: Մենք հաւանական ենք համարուն վերջին կարծիքս. քանզի ժամանակաւ մեծ ճանապարհ եղած է գետակիս ձորովն Գեղամայ լճի արևելեան ափի վերայ, վասն որոյ Չարէք բերդն շինուած է գետակիս ձախ և բերդս աջ ափերի վերայ՝ թշնամեաց մուտքը արգիլելու համար:

---

¹ Բարձր են վերնամասիս հարաւային և հիւսիսային ծայրերն, իսկ փոս միջավայրն:

Ժէ. ՓԱՌԻՍՈՍ ԳԱԻԱՌ.

Գաւառիս սահմաններն են արևելքից Շամքոր գետակն և Փառիս օժանդակն, հարաւից՝ Գեղամեան լեռնաշղթայի գագաթնագիծն, արևմուտքից՝ Տաւուշ գետակի արևելեան օժանդակն և հիւսիսից դաշտաբերանն:

Այցելու սուրբ (Փիրնազար) երկու աւերակ եկեղեցիներ, որք կան Տանձուտից բաւական վերև: Մերձաբնակ պարսիկ բնակիչներն մեծ յարգանքով են վերաբերուում ուխտ անելով և մոմեր վառելով աւերակներիս քարերին և յարգանքով արտասանում Փիր-Նազար:

Տանձուտ աւերակ. Գտնուում է Փառիս վտակի ձախ ափի վերայ, Ատի շէն աւերակի հանդէպ: Խիստ ընդարձակ է գիւղիս աւերակն և հանգստարան. ևս առաւել եկեղեցին, որ հիացնում է այցելուները իւր հոյակապ շինութեամբ և մեծութեամբ: Կառուցեալ է վեց սիւների վերայ. ունի երկու փոքր և մի աւագ խորան, երկու գեղեցիկ խորհրդարան, երկու դուռն հարաւից և հիւսիսից. 27 մետր երկարութիւն, 15 մետր 60 սանթիմ լայնութիւն: Այժմ խոնարհուած է աւագ խորանն, ձախակողմեան դասի կամարով միասին և փոքր ինչ տեղ տաճարիս արևմտեան հիւսիսային անկիւնից (ձեղունից). չունի արձանագրութիւն:

ՓԱՌԻՍՈՍԻ ՎԱՆՔ.

Հիմնուած է Տանձուտիցս փոքր ինչ վերև մի պատուական և անտառապատ սարահարթի¹ վերայ: Արևմտեան կողմում բարձրացած է Հովուի սարն (Զօպան-դաղի) սարահարթիցս վերև, որի եզերքներով շրջապատուած է ամուր պարիսպ, որ այժմ կիսաւեր է, որի մէջ կայ երեք եկեղեցի:

Ա. շինուած է արևելեան կողմում. Բ-ն՝ մէջ տեղում. Գ-ն՝ արևմտեան կողմում, համարեա՝ թէ մի շարքի վերայ: Բ. և Գ. տաճարներն ունին երեք սիւնով կամարակապ գաւիթ.

¹ Սարահարթս ունի բոլորակ ձև, միջակ մեծութիւն:

իւրեանց հարաւային կողմում, իսկ Գ. տաճարն իւր դռնագլուխ քարի վերայ ունի. «Մուսէս երէց»: Միջի եկեղեցին աւելի մէծ է միւսերից: Երեքն ևս հին շինուածք են, որոց դռներն բացուած են հարաւային կողմից: Արևելեան տաճարս ևս ունի փոքրիկ գաւիթ, որի մօտ է զանկատունն, որ շինուած է սրբատաշ շիշ քարով. շիշ քարով շինուած են բոլոր տաճարների և սրահների անկիւնաքարերն և կամարներն. իսկ մնացեալ մասերն անտաշ քարով: Բ. և Գ. տաճարներն ունին 25 մետր երկարութիւն և 11 մետր 70 սանթիմ լայնութիւն: Ամբողջապէս կանգուն են տաճարներս. բայց աւերակ են միաբանից բոլոր խուցերն: Շատ գերեզմաններ կան թէ՛ պարսպիս ներսումն և թէ՛ դրսումն, սակայն չգտանք գրութիւն: Վանքիս մօտ երևում են ջրաւազան և խեցեղէն խողովակների հետքեր, արևմտեան կողմի աղբիւրի ջուրն բերուած է վանքս:

Ջոխտակ-կամուրջ. Գետաբակի երկաթուղու վերջին կայարանն է այս, որ կայ Փառիսոս և Շամքոր վտակների խառնուրդի մէջ: Կայարանումս դիզուած են խարոյկներով փայտ և ահագին ամբարներով ածուխ, որք հետզհետէ փոխադրում են Գետաբակի և Փառիսոսի գործարաններն պղնձաքարերը հալելու:

Երկաթուղու գիծն վերջացած տեղի արևելեան հանդէպ, վտակի աջ կողմի բարձրութեան վերայ կայ մի եկեղնցի, որի գլուխն խոնարհուած է:

ՓԱՌԻՍՈՍ ՔԱՂԱՔ (Ղալաքեանդ) (48)

Շինուած է Շամքոր գետակի աջ ու ձախ ափերի լանջերի վերայ Ջոխտակ կամրջից մօտ երեք մղոն վերև: Բաւական ընդարձակ է աւերակիս ծաւալն. բնակչաց որքանութիւնը մօտաւորապէս գիտենալու համար՝ բաւական է յայտնել, թէ աւերակ քաղաքումս կայ տասնեմի եկեղեցի, երեքն գետակի աջ ափի վերայ, յորոց մին կանգուն է և երկուսն կիսաւեր. իսկ ութն շինուած է գետակի ձախ կողմումն, որից կանգուն են՝

երկուսն և աւերակ՝ վեցն: Աւերակների հիմքերն պարզապէս երևում են և շատ տարի չէ որ քանդած են, ինչպէս վկայում են ականատեսներն: Մայր եկեղեցին հիմնուած է գետակի ձախ ափի վերայ, որը մի քանի տարի առաջ քանդած¹ և սորա քարերով շինած են խանութներ: Աւերակ տաճարիս երկարութիւնն է 15 մետր, լայնութիւնն 11 մետր 50 սանթ. և գտնուում է այժմեան խանութների մօտ: Դեռ պարզապէս նշմարուում են խիտ առ խիտ տնաբակեր և քարուկիր շինութեանց շատ հետքեր: Աւագ եկեղեցու արևմտեան կողմում, ոչ այնքան հեռի, երկաթուղու գծի տակ կայ երկու քարեայ խաչարձաններ. արևելեան խաչարձանի վերայ.

«ԹՎԻՆ ԶԻ. յանուն Աստուծոյ ես Հայրապետ . ւա ... եղբայր Փա կանգնեցաք զխաչս յիշատակ հար մերոյ հորեմայ, մար մերոյ Շաղակկոյ ու եղբար մերոյ հայոմթենշայ, ով զայս գիրս կարդայ...²»:

Արևմտեան խաչարձանի վերայ.³

«ԹՎ. ԶԼ. յանուն Աստուծոյ ես Սասնայս կանգնեցի զխաչս Դ տէրութեան ժամանակի իմոյ՝ յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց և ամուսնոյն իմոյ Սիրունիկայ և որդոյ իմ Սարգիսայ և դստերն իմոյ Մամա հաթունայ, Նփաղհանայ եղբարն Սիրունիկայ. կանգնեցաւ խաչս բարեխաւսութեան հոգոց մերոց: Ով կարդայ այս. Դափթս յիշեսցէ առ Աստուածջրհեց... (շինող վարպետի անունն է Դափթն)»:

Այժմ անմարդաբնակ է քաղաքս, բայց ամրան երեք ամիսներում հաւաքուում են այստեղ մի քանի վաճառականներ՝ դարբին, պայտառ, դերձակ և այլ արհեստաւորներ՝ ամարանոց բարձրացողների պէտքերը հոգալու և շահուելու համար:

Սուրբ Յովհաննէս. Քարուկիր փոքր եկեղեցի, որ կայ Փառիսոս քաղաքի աւերակի արևելեան հանդէպ գետակի աջ կողմի բարձրութեան վերայ, մի գեղեցիկ հարթակի վերայ:

¹ Տակալին մնում են հիմքն և խորանի կլորակն

² Անրնթեմկի են կետադրեալ բառերն:

³ Ունի 2 մետր 75 սանթ. երկար: 1 մետր. 22 սանթ. լայնութ.

Տաճարիս երկարութիւնն է 8 մետր 27 սանթիմ, լայնութիւնն 5 մետր 5 սանթիմ: Փոքր ինչ ծակուած է հարաւային դասի առաստաղից: Արտաքուստ արեւմտեան մի կանաչագոյն խաչքարի վերայ. «ԹՎ. ՇԾԵ. (1106) ես Վա..... (անընթեռնելի)»: Դրան մօտ այլ խաչքարի վերայ. «ԹՎ. ՋԻ.»: Ունեցած է և շրջապարիսպ և միաբանից խուցեր, բայց կործանուած են, մնում են միայն գերեզմաններ:

Եկեղեցու արեւմտեան կողմում, փոքր ինչ վար լանջի վերայ կայ մի փոքրիկ մատուռ շինուած անտաշ քարով, որի մէջ կայ մի գերեզման, բայց անարձանագիր է քարն, որ կոչուում է ճգնաւորի գերեզման:

Աւերակ գիղատեղիներ, եկեղեցիներ և հանգստարաններ կան Ղարա-Բուլաղ, Սաբէթ-Կէշմազ և Չայ-դաղ կոչուած տեղերում, որք գտնուում են Փառիսոս քաղաքիս հիւսիսային կողմում:

Գարգար աւերակ գիւղ Փառիսոս քաղաքի հիւսիս-արեւմտեան կողմում, ջրաձորի աջ լանջի վերայ, ուր կայ կիսաւեր եկեղեցի և հանգստարան: Այժմ մահմետականներ են բնակում այստեղ և կոչում են գիւղս Գեառզեառ:

Փոքր-Ղարա-Մուրատ¹

Գարգար գիւղիս արեւմտեան հանդէպ, վտակի ձախ կողմի բարձրութեան վերայ Հայոց գիւղ, այէմ թրքաբնակ, բայց կայ կիսաւեր եկեղեցի և հանգստարան:

Մեծ-Ղարա-Մուրատ, որ կայ նոյն վտակի ձախ կողմի լանջին վերայ: Այստեղ կայ երկու եկեղեցի, մինն խիստ ընդարձակ, հոյակապ, կանգուն և միւսն փոքր և կիսաւեր մօտ առ մօտ: Վեց սիւների վերայ շինուած է մեծ եկեղեցին, որի մէջ մնում են վէմ և սեղան քարերն: Խորանի ճակատին. «Շինեցաւ սուրբ տաճարս ձեռամբ անարժան Ջուղայեցի ուստա Մուսէսին որդի Ետկարին զաւակ Սողոմոնին՝ հրամանաւ Փիլիպոս կաթողիկոսին եկի շինեցի սուրբ եկեղեցիս Ղարամուրատին Հայոց թվին ՌՁԳ. ով կարդաք, ողորմի Մուսէի յիշեցեք ՚ի Տէր.

¹ Գիւղերիս բնակիչներն Վրաց վերջին Հերակլ թագաւորի օրով գաղթած և բնակութիւն հաստատած են Շուկաւերում:

Աստուած ձեզ յիշէ, ամէն»: *Ձախ փոքր խորանի ճակատին*. «.... թվին ՌԶԴ. էր... և եկեղեցի... Սառիկն և հայրն Վեղինանն և որդին Ղարա մուսաուն, Ղուկասն և դուստուն իւր Գուլաղէն, Զաֆարի հայրն Վեղինան, կողակիցն իւր Գուլաղանէն, որդին իւր Աջամն, Հախնազարն, Ովանէսն յիշեցե՛ք և Աստուած ողորմի ասե՛ք»: *Փոքր ինչ սորանից ներքև*. «Սուրբ սեղանի քառն յիշատակ է Ընքստիմին, իւր եղբայր էվազին, Պարոնին, իրենց մայր հաթունին թվ. ՌԶԴ»: *Գիւղիս, եկեղեցու և հանգստարանիս ծաւալից այցելուն եզրակացնում է թէ Մեծ-Ղարա-Մուրատ գիւղաքաղաք եղած է: Այժմ թրքաբնակ է և այս: Խոնարհուած է փոքր եկեղեցու առաստաղն: Դռան վերայ. «Շնորհիւ Աստուծոյ ես Ովանէս վարդապետս, որդի ապաշխարողի շինեցի զեկեղեցիս (անապատ կուսանաց) արդեամբ գուիք (գոյիւք) ամենայն քրիստոնէից՝ յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց և ամենայն աշխատողաց ՚ի մայրապետութեան անապատիս Թագուհոյն և Կայինային ՚ի ՌՃԾ. թվ.»:*

Կիսաւէր Անապատ Մեծ Ղ.-Մուրատիս արևելեան հանդէպ վտակի աջ կողմի հարթի վերայ, որի մօտ կայ հանգստարան և խուցերի ակերակ և մի երկար քարեայ սինն, որ ընկած է գետնի վերայ, բայց կրում է խաչ նշան և հակիրճ արծա-նագրութիւնս «Սուրբ Սարգիս»:

ԽԱՄՇԻ ՎԱՆՔ (49)

Հիմնարկուած է ակերակիս կամ սիննիս արևելահիւսիս կողմում մի ձորահովտում: Կառուցեալ է սրբատաշ քարով երկու սինների վերայ սագաշէն, որ կանգուն է բոլորովին և որի երկարութիւնն է 15 մետր 5 սանթիմ, լայնութիւնն 9 մետր 60 սանթիմ է: Դռան վերայ արտաքուստ. «Սուրբ խաչս Մար.... (եղծուած է)»: Սորա հիւսիային կողմում. «սուրբ խաչս Ամիրխանին»: Վանքս իւր հիւսիս-արևելեան անկիւնում ունի երկյարկ զանգատուն շինուած համակ սրբատաշ քարով: Թափուած են ինչպէս վանքիս տանեաց նոյնպէս և զանգատանս սալկախներն: Վերջնոյս գետնայարկում աստիճանաւոր

պատուանդանի վերայ հաստատուած է մարդաշափ բարձրութեամբ մի քարեայ խաչ՝ յար և նման Յիսուս Քրիստոսի խաչափայտին, որի հարաւային և հիւսիսային թևերի վերայ. «Յիսուս Քրիստոս» և գագաթնահայեաց ստորոտում. «ԹՎ. ՌՁԸ.»։ Անյագ նայում է այցելուն, զմայլում և միանգամայն զարմանում խաչիս նուրբ քանդակագործութեան գեղարուեստի ճարտարութեան վերայ։ Խաչիս մօտ մի այլ քարի վերայ կայ երկար արձանագրութիւն, բայց մահմետականք շարդած են քարս և արած միջից երկու բաժին։ Անկարող եղանք գտնել կէսը, որ միմեանց մօտ բերէինք և ընդօրինակէինք»։

Վանքս ունեցած է և շրջապարիսպ, միաբանից սենեակներ, որք աւերուած են այժմ, միայն մնում հանգստարանի տապանաքարերն։

Փնտխլու կամ Նոր-Սարաթովկա, գիւղս մինչդեռ կանխաւ եղած է հայաբնակ, այժմ մալականաբնակ է և հիմնուած Զակամ գետակի արևմտեան օժանդակի ձախ ափին։ Սակայն մնում է հանգստարանն, որ ունի խիստ երկար (մի քար 3 մ. երկար է) տապանաքարեր և կիսաւեր եկեղեցին, որի երկրութիւնն 18 մետր, լայնութիւնն 11 մետր է։ Գիւղիցս Բաշ-գեղ տանող ճանապարհի վերայ կան հետևեալ հնութիւններն.

Ա. Մի փոքր եկեղեցի, հանգստարան և գիւղատեղի կայ ճանապարհի արևելեան եզրի մօտ։ (Գուցէ այս է Սուլթանէ գիւղն, որի մասին տես Բանանց գիւղի Թ. աւետարանի յիշատակարանը)։

Բ. Սորանից գրեթէ նոյնչափ վերև ճանապարհի արևմտեան եզրում է Մէլիք-գատա գիւղի աւերակն, մի մեծ և մի փոքր կիսաւեր եկեղեցի և խիստ լայնածաւալ հանգստարան (50)։

Գ. այլ անանուն գիւղատեղի, հանգստարան և աւերակ եկեղեցի, որ կայ Բաշ-գիւղից ներքև։

Ա. Բաշ-գեղ. Հիմնուած է մի սարի¹ հարաւահայեաց լան-
ջի վերայ. բնակիչք տեղափոխուած են այստեղ Չորաթան գիւ-
ղից. հողն արքունի, սակաւ, լեռնային, անշրդի, բայց հացա-
տու և յարմար անասնապահութեան, տեղական բերքերն՝ ցո-
րեն, գարի, գարնանի, հաճար, ոչխար առատ, կով, եզն,
գոմէշ, գերազանց օղն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 112
տարի. եկեղեցին նորաշէն, Սուրբ Մինաս, ծածքն փայտաշէն,
«Անուն Սրբոյն Մինասայ շինեցաւ եկեղեցիս արդեամբ ժո-
ղովրդոց Բաշքեանդի 1872 ամի մայիս 5-ին»: Քահանայ 2
ծուխ 115, ար. 804, իգ. 639:

Գիւղիս նախկին բնակչաց եկեղեցին Սուրբ Յովհաննէս
անունն, ծածքն փայտաշէն, որի մէջ փոքր խորանում. «թվ.
ՌԾԶ.». Այս է եկեղեցու շինութեան թուականն: Մի կիսատ
խաչքարի վերայ. Սիմոն, Տէր Մխիթար, Զանէ հանգուցեալ ի
Տէր»: «Սուրբ խաչս բարեխաւ Սահակի կի՛ն Եղիսաբէթի՛ն»:
Նախկին բնակչաց հանգստարանում կայ մինչև 700 տա-
րուան, այս է Հայոց Ոսթ. թուականից արձանագրութիւն:

Գիւղիս շրջականերում կան հետեւեալ աւերակներն.

Ա. Փառա-գիւղ, որի մէջ կայ և եկեղեցի և մօտն հանգստա-
րան՝ Բաշ-գիւղիս արևելեան կողմում:

Բ. Աղքիլիսա (սպիտակ եկեղեցի), ուր կայ գիւղատեղի,
հանգստարան և մեծ եկեղեցի: Աւերակներումս, որ գտնուում
են գիւղիս հարաւային կողմում. բնակում են մալականներ:

Գ. Փոքր և աւերակ եկեղեցի, որ գտնուում է Աղ-քիլի-
սայից փոքր ինչ հեռի:

Դ. Կարմիր վանք (Ղզըլ-քիլիսա), որ շինուած է կարմիր
քարով Աղ-քիլիսի հարաւային կողմում. Բաբաջան անուն
վտակի ձախ ափում, մի բարձրագոյն ժայռի վերայ:

Ե. Այլ գիւղատեղի, հանգստարան և եկեղեցի Կարմիր
վանքի արևմտեան կողմում:

Զ. Բաբաջան գիւղատեղի, եկեղեցի և հանգստարան,
Կարմիր վանքից ներքև նոյն վտակի ձախ կողմում:

---

¹ Սարս գրեթէ գտնուում է Զակամ գետակի և Տաուշ գետակի
արևելեան օձանդակի (Ախմշի) միջև:

է. Շմեղ գիւղատեղի, հանգստարան և եկեղեցի, Բաշ-գեղի արևմտեան կողմում Շմղ կոչուած տեղում:

ՀԻՆ-ԳԵՏԱԲԱԿ

Հիմնուած է Շամքոր գետակի ձախ կողմում մի ձորի հարաւահայեաց լանջի վերայ, որի նախկին բնակիչներն առհասարակ եղած են հայ: Այժմ ևս այստեղ է Հայոց սուրբ Գէորգ եկեղեցին, մեծ հանգստարանն, շուկան, խանութներն և շատ կանգուն տուներ: Այստեղ եղած է և ուրիշ մի եկեղեցի Հայոց, որը քանդել տուած է պղնձահանքի կապալառու պ. Քելլ գերմանացին և քարերը գործ դրած այլ շինութեանց համար: Նոյն պ. Գերմանացին շինել տուած է ինչպէս այստեղ, նոյնպէս և Փառխոս քաղաքի ստորոտում շատ գործարաններ, բնակարաններ և զանազան շինութիւններ (բոլոր գործարանների և երկաթուղու գործիքներ շինելու համար) այս տեղից մինչև Զոխտակ կամուրջ երկաթուղի և հեռագիր: Վերջապէս այստեղ են պղնձահանքերն: (որոց արտադրած պղինձներն աւելի ընտիր են) տեսակ տեսակ շոգեշարժ մեքենաներ, վառարաններ, պղնձաբովեր, ձուլարաններ, գտարաններ, ևն. ևն.: Մօտ 800 մարդ է բանում օրական թէ՛ այստեղ և թէ՛ Փառխոսի գործարանում: Պղնձաքարերը հանում են հանքերից—լեռների տակերից, նախ զատում վատերը լաւերից, վատերը դիզում լեռնաձև, այրում ածխով կամ փայտով, ապա ջարդում և լցնում բովերի մէջ, վերստին հալում, զտում և հոսակ յետոյ կոտոր կոտոր ձուլում կաղապարներում: Ընտիր պղնձի հետ ելնում է և ոսկի: Բայց անտանելի է սաստիկ մոլխն և ծծմբահոտն, որք գիշեր և ցերեկ Եգիպտոսի խաւարի նման թանձրակոյտ և մառախլապատ տարածուած են ոչ միայն գետաբակիս վերայ, այլ և ծածկում են մերձաւոր շրջակաները: Այժմ այստեղ բնակում են վաճառականներ, արուեստաւորներ, ծառայողներ, հայ, ռուս, գերմանացի գործավարներ և մշակներ, որոց մէջ կան և մահմետականներ: Երևի թէ շրջապարիսպ ունեցած է Հին-Գետաբակս իբր ամրոց, բայց անհետացած է այժմ:

Բ. ՆՈՐ-ԳԵՏԱՄԱՆԱԿ գիւղ. Հիմնուած է Հին-Գետաբակի արևելեան կողմում—սեռի ետևի արևելահայեաց լանջի վերայ. բնակիչք 1863 թուին տեղափոխուած են Ղազարի Կոթ, Ղալաչա և Ոսկեպար գիւղերից այստեղ, նախ բնակութիւն հաստատած Հին-գետաբակում, ապա տէրութեան հրամանաւ փոխադրուած Նոր-Գետաբակս: Տեղական բերքերն նոյն, հողն արքունի, բայց խիստ սակաւ և միանգամայն ապարդիւն. անվնաս օդն, կլիման և ջուրն, եկեղեցին նոյն—է սուրբ Գէորգ, քահանայ մի: Մուխ 33, ար. 215, իգ. 202, ար: ծն. 25, իգ. 22, պսակ 6, ար. ննջ. 7, իգ. 5:

Սուրբ Սարգիս. Ուխտատեղի է և փոքրիկ մատուռ Հին Գետաբակի արևելեան հանդէպ ջրածորի աջ կողմի բարձր և գեղեցիկ սարայարթում. ունի և փայտաշէն սրահ և անտառապատ շուրջ: (Այս տեղ բնակած է Յովհան—Մայրագոմեցի գիտնական վարդապետն):

Չարէայ անապատ

Հիմնուած է Շամբոր գետակի ձախ ափի վերայ: Գրեթէ սագաշէն և փոքր եկեղեցի է կառուցեալ շորս սիւների վերայ, ունի և գաւիթ, որ շինուած է տաշուած քարով: Արտաքուստ հարաւային դրան վերայ.

«Ի թլին ՌՃԼԳ. շնորհամ ամենակալին Աստուծոյ կառուցաւ յանուն փրկչին վերնատուն տեղի Հոգւոյն նշմարտի եկեղեցիս սուրբ և գաւիթ գովելի. շինեցաւ ձեռամբ տեառն Ներսիսի հանդերձ եօթանասուն եղբարց ամենի փրկութեան...»:

Արտաքուստ արևմտեան դրան սեմի վերայ.

«Սուրբ խաչս բարեխասս տէր Մովսէսին Ներսէսեանց վասն փրկութեան հոգւոյ Բարխուտարին, որբ բազում սիրով ետուն շինել զգաւիթ սուրբ եկեղեցւոյն»:

Անապատս ունի և փոքր զանգատուն, որի վերայ.

«Ի թուին ՌՃԸ. կամամ Աստուծոյ շինեցաւ զանգակատունս յանուն Հրեշտակապետացն Միխայելի և Գարբիելի ի հայրապետութեան Պետրոսի սրբազան կաթողիկոսին տանն Աղուանից և յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս և անապատիս Չարէայ

Սարգիս վարդապետի ձեռնառուութեամբ և աղափիւք եօթանասուն միաբանից կատարումն եղև խորանիս ի փառս Աստուծոյ, արդ ևս Քրիստոսի ծառայ Սարգիս վարդապետ և աղափաւոր եղբարքս շինեցաք զսուրբ կաթողիկէս ի փրկութիւն հոգոց մերոց և ամենայն հետևողաց, որք ընթեռնումք, յիշեցէք զմեզ ի Քրիստոսս»:

Փոքր ինչ դէպի արևելք Հարանց մատուռ, որի վերայ. «Ի թովն Հայոց ՌՃԺԶ. ի հայրապետութեան տեսուն Պետրոսի կաթողիկոսին, ևս Քրիստոսի ծառայ Սարգիս վարդապետս կանգնեցի զխաչս ի լուսաւորութիւն հոգոյ իմոյ և ծնողաց իմոց տէր Յաւանէսին, Եղիսաբէթին և միաբանիցս, որք աստ կան հանգուցեալ և ամենայն ողորմածաց մերոց.....»: Անապատս ունի և միաբանից խուցեր և ամուր շրջապարիսպ, որի դրան ճակատին. «Ի թովն ՌՃԿԳ. ևս Մկրտիչ վարդապետս շինեցի պարիսպս, որ եղև խառչ ԻԸ, թուման. Ովանէս վարդապետն տուաւ Ժ. թուման. շինեցաւ...»: Մատրանս մէջ ամփոփուած են Դաւիթ եպիսկոպոսի և Կիրակոս, Սահակ և Սարգիս վարդապետներն մարմիններն: Վանքս ունի վանահայր և մի քանի ծառաներ.

Խունիսայ վանք.

Հիմնուած է Նոր-Գետաբակի արևելեան հանդէպ, Գետաբակ անուն վտակի ձախ կողմում, մի հարթակի վերայ, որին մօտ է Մօլլալու թրքաբնակ գիւղն: Փոքր վանքս ունի կաթողիկէ և գեղեցիկ շինութիւն. բայց այժմ անմարդաբնակ:

Ձոխտակ եկեղեցի. մօտ առ մօտ կանգնած են երկու եկեղեցիքս Նոր-Գետաբակի արևելեան հիւսիսային հանդէպ մի դալարագեղ լանջի վերայ, որոց մօտ կայ գիւղատեղի և հանգստարան: Բայց անարձանագիր են տաճարներն և հանգստաքարերն:

Սուրբ Ստեփաննոս. Ձոխտակ եկեղեցու արևելեան կողմում, նոյն սարի արևելահայեաց լանջի վերայ, Տանձուտ կոչուած տեղում (այլ է Տանձուտս նախորդիցն) կայ մի աւերակ եկեղեցի, որի քարերը քանդած և տարած են մերձաբնակ

Սաւեանկա գիւղի բնակիչներն¹: Այժմ մնացած է միայն աւագ խորանի կլորակ մասն: Հարաւային փոքր և աւագ խորանի մէջ եղած պատում մի խաչքարի վերայ. «Եկեղեցիս Սուրբ Ստեփան, ևս Մովսէս...»: Այստեղ կայ մեծ գիւղատեղի և հանգստարան:

Գ. ԳԱՌՆԱԿԵՐ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Շամբոս գետակի ձախ ափին. խորագոյն ձոր է գիւղիս տեղն, վասն որոյ և խեղդուած տեսարանն. բնակիչք բնիկ, հողն արքունի և նուազ արդիւնաբեր և սակաւ, տեղական բերքերն նոյն և այգի—գինի, օղի, սևկեիլ, դեղձ, տանձ, խնձոր, ոչխար, փոփոխական օղն, տենդաբեր կլիման, 65—70 տարի երկար կեանքն, եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, կառուցեալ երեք կամարների վերայ 1838-ին. ունի մի աւագ և մի փոքր խո-րան (հիւս. կողմում). երկարութիւն 12 մետր 35 սանթիմ, լայնութիւն 8 մետր 20 սանթիմ. քահանայ մի: Ծուխ 80, ար. 618, իգ. 533, ար. ծն. 29, իգ. 23, պսակ 12, ար. ննջ. 4, իգ. 3:

Քարոզ գրէր. Ա.-ն գտնուում է Փիփեցի պ. Յովհաննէսի մօտ, որ նօտրագիր է և պարունակում է առաքինութեանց և մոլութեանց ճառեր: Բայց թափուած են ձեռագրիս սկզբից և վերջից թերթեր: Բ.-ն բարեկրօն Յովսէփ Բահանայ Բալեանցի մօտ, որ պարունակում է զանազան խրատական բաներ, որը գրած է «ամենախոնարհ ծառայ Աստուծոյ Եսայեայ դպիր տէր Խաչատրեանց 1848»:

Շաղկոց վանք. Հիմնարկուած է Շամբոս գետակի ձախ ափի վերայ մի ժայռի գլխին, որ փոքր ինչ վերև է գիւղիցս: Մենաստանս ոչ սիւներ ունի և ոչ կաթուղիկէ, այլ ունի սովորականից շատ մեծ դուռն, բարձրագոյն շինուած և նեղ նեղ լուսամուտներ, 9 մետր 25 սանթիմ երկարութիւն և 6 մետր 40 սանթիմ լայնութիւն: Անյայտ է վանուցս շինութեան թուականն:

---

¹ Աղանդատներիս բնակութեան տեղին ևս անբակ գիւղ եղած է այոց, որի մէջ եղած է եկեղեցի և հանգստարան:

Դրան ներսում հիւսիսային կողմում. «Սուրբ խաչ տէր Ունան պարոն Գաբրիէլին քաւարան թվ. ՌՃԼԸ.»։ Մենաստանս ունեցած է և փայտաշէն գաւիթ, որը, հնութեան պատճառաւ քանդած են Գառնակերցիք յորդորմամբ նոյն Յովսէփ քահանային, այժմ շինում են նորը, որի պատերն քարովիր են, իսկ ծածքն փայտաշէն (գի փայտով)։ Գաւթումս կայ երկու գերեզման, տեղացիք աւանդաբար ճգնաւորների գերեզման են անուանում. տապանաքարերն անտաշ են և անարձանագիր։

Հրեշտակապետաց վանք.

Մենաստանիցս փոքր ինչ վերև է Գաբրիէլ և Միքայէլ Հրեշտակապետաց անուամբ շինուած վանքն, որ նոյնպէս գետակին ձախ ափին է և սագաձև կառուցեալ ինչպէս պարզ եկեղեցի։ Ունի երկու փոքր և մի աւագ խորան (աւագ խորանի միջից բացուած է հարաւային փոքր խորանի դուռն և շինութեան կարգից բոլորովին դուրս հանուած է հիւսիսային փոքր խորանն) 10 մետր 65 սանթիմ երկարութիւն, 8 մետր լայնութիւն, և այս արձանագրութիւնը. «Շնորհին Աստուծոյ շինեցաւ Սուրբ Միքայէլ և Գաբրիէլս ձեռամբ Յովհաննէս վարդապետի և Մահտեսի Յովհաննէսի հանդերձ միաբան եղբարբ թվ. ՌՄԿԵ.»։ Վանքս ունի նաև քարովիր գաւիթ, որի մէջ ամփոփուած են ննջեցեալներ։ Մի շիրմաբառի վերայ. «Այս է հանգիստ ճգնաւոր Յոհաննէս վարդապետի շինող վանիս Մաղափի որդի. թվ. ՌՄՃէ.»։

Վանքումս կայ մի ձեռագիր աւետարան, որ գրուած է հասարակ թղթի վերայ. չունի յիշատակարան, անճաշակ է ամեն ինչ։

Մի տպ. ձայնքաղ շարականի սկզբի թերթի վերայ. «Տենդի աղօթք. Սուրբն Սովիւր ինքն և Սովիասանք. իժ մի ժանի և էր իբրև վարագին. կամին սպանանել զնա և ասէ. «Մի՛ք սպանանել զիս, եղնում զնոյն Կենդանին, որ տարածեցաւ ի վերայ խաչին, որ տեղ որ յիշէին, այլ ոչ մերձենան ի տեղին, ջերմին և սարսափելոյն, զի հեռասցէ ծառայս Աստուծոյ այս ինչ ամուն»։

Մենաստանս ունի ինն հին խուցեր, որք ունին նեղ լուսամուտներ և ցած դռներ և մի այգի, որի մէջ կան բաւականին պատուաստեալ թթենիք, որթ, կեռասի, ընկուզի և բանջարանոց:

Հարանց. վանուցս արևմտեան հանդէպ մի քանի քայլ հեռի կայ մի հին հանգստարան, որի մէջ կան ճգնաւորաց, վարդապետաց և միաբանից շատ հանգիստներ:

Ճգնարան. Ահա այս է Հարանցն: Վանքիս արևելեան հանդէպ գետակի աջ ափի քերծում մի քարայր է, որի մէջ կայ երեք պատուական խաչքար և որի մէջ, աւանդաբար ասում են, ճգնած են ճգնազգեաց անձինք:

Կաղնի խաչ. Գիւղիս արևմտեան հիւսիսային կողմում, ձուածև բարձրացած երկու սարերի մէջ ընկած մի սեռի վերայ կայ երեք հնադարեան խաչարձան, որ իբր ուխտատեղի յարգուած է հասարակութիւնից:

Միրանաւոր. Կաղնի խաչից բաւական վերև, նոյն ճանապարհի աջ կողմում կայ աւերակ եկեղեցի, գիւղատեղի և հանգստարան:

Նահատակ. Գառնակերի հիւսիս արևելեան կողմում, նոյն Շամքոր գետակի աջ ափի վերայ կայ մատուռ, ձեղունն փայտաշէն, որի մէջ կայ մի գերեզման, որ է անունն անյայտ նահատակի գերեզմանն:

Գ. ԲԱՐՍՈՒՄ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Շամքոր գետակի ձախ ափի վերայ Գառնակերից մօտ մի մղոն վար. բնակիչք գաղթած են Անի քաղաքից, հողն արքունի, անջրդի, շիկահող, և նուազ արդիւնաբեր. տեղական բերքերն նոյն, խոր ձոր է գիւղի տեղն, նեղ հորիզօնն, խեղդուած տեսարանն, երկար կեանք 80 տարի, եկեղեցին նորաշէն, կիսատ, չորս սիւների վերայ. երկարութիւնն 22 մետր, լայնութիւնն 11 մետր 40 սանթիմ. քահանայ մի: Ծուխ 154, ար. 614, իգ. 472, ար. ծ. 28, իգ. 21, պս. 10, ար. նն. 10, իգ. 8:

Գրչագիր աւետարան, թղթեայ, անարուեստ են չորս աւետարանչաց պատկերներն, նկարներն, և կեղծ գոյներն: Յիշատակարանից. «Եւ արդ գրեցաւ սա ի թուականութեան Հայոց

ՌԻԸ. ձեռամբ մեղուցեալ և անարժան Յովհաննէս եպիս-կոպոսի ՚ի գերահոշակ ուխտիս Եւստաթէոսի սուրբ առաքելոյն ԹՌԸԸ. (9800) սուրբ նշխարացս որ աստ կան հաւաքեալ ի մէջ տանարիս ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին ՚ի հայրապետութեան տեառն Յովհաննիսի Աղուանից կաթողիկոսի...»: *Ստացողն է «Յակովբ Էրեց»:*

Գիւղիս մօտերքում կայ երեք եկեղեցի և երկու վանք:

Ա. քարուկիր և փոքր եկեղեցի, որ կայ գիւղիս հարաւային հանգստարանի տակ՝ փայտաշէն ծածքով. դռնազուրիս փայտի վերայ. «Թիվ. ՌՃԵ. Էր»:

Բ. Գիւղիս հին եկեղեցին, որ կայ հիւսիսային հանգստարանի մօտ, նոյնպէս փայտաշէն ծածքով:

Գ. Թռան (բարձր տեղ թառած) եղջի վերջին հանգստարանիս մէջ մի սեռի վերայ: Կանգուն մնում են միայն շորս պատերն, միջումն բուսած է մի բոշնի ծառ:

Ա. Վանքն կայ գիւղիս արևելեան կողմում այգիների մէջ, որի շորս պատերն քարուկիր, ծածքն փայտաշէն, անունն անյայտ, մեծութիւնն միջակ:

Բ. Վանքն Սուրբ Հռիփսիմէ, որ կայ այգիներում Ակուբանց բաղում: Ամբողջապէս քարուկիր եղած է վանքս, խոնարհած է առաստաղն, որ փայտաշէն է այժմ: Այս է Գօշ-Մխիթարի ակնարկած Հռիփսիմէի մենաստանն: Համարեա՛ թէ ընդարձակ հանգստարաններով շրջապատուած է գիւղս: Տեղացի ծերունիք այս երևոյթը բացատրում են հետևեալ կերպով. «Լազկին (Լեկզի) քանի հետ (անգամ) եկած, սարսափելի պատերազմներ արած, թալանած, կոտորած և գերիներ տարած է, մանաւանդ այստեղ մեր Չորն հաւաքուած հայոց հետ: Քանի հետ ղալապատղ արած են Շամֆօն գետիս աջի ձորում¹: Չորս կողմի հայերն հաւաքուած են ձորս պատերազմների ժամանակ. կոխներում նահատակուած բոլոր հայերն թաղուած

---

¹ Չորս, ծածկուած է մշտադալար գի ծառերով, բաւական խոր անհարկու, դժուարամտաշէլի և ապահով է պատսպարուելու համար: Այս տեղ կայ հարկ եղած անհրաժեշտ պիտոյք—պատուական ջուր, վառելափայտ, ջրաղաց: Մուտքն գետակի աջ կողմիցն է:

են այս հանգստարաններում, սրան համար էլ շտապալ ա մեր գերեզմանուր»:

Ներքին-Ղօթիւ, Գիւղատեղի հանգստարան և եկեղեցի, որք են Շամբոր գետակի աջ ափի վերայ, ուր կայ և հնուց մնացեալ այգիներ:

Մէլիք-Առստամի ծագումն.

(Պատմական ականդութիւն) «Բարսում գիւղացի Մելիք-Առստամի նախնիքն ծագած են Բագրատունի թագաւորացն սերնդից, այս է Կիւրիկեան թագաւորների յետագաներից»: Կիւրիկեան Բագրատ Բագրատունի իշխանն զինուորական ծառայութեան է մտնում Վրաց մի թագաւորին մօտ, բայց անբաւականութեան պատճառաւ մի ժամանակից յետոյ ելնում է նոյն ծառայութիւնից և դիմում Պարսից Շահ-Աբաս առաջնոյն: Նախ ներկայանում է Պարսից նախարարական ժողովին, ծանօթացնում իւր Բագրատունի լինելը և փափագ յայտնում զինուորական ծառայութեան մէջ մտնելու: Շահ Աբաս իւր նախարարներից իմանալով Բագրատի նպատակը՝ ընդունում է զինքը զինուորական ծառայութեան մէջ, այնուհետև հետզհետէ փորձով տեսնելով Բագրատի հաւատարմութիւնը և կամենալով վարձատրել նորա ծառայութիւնը՝ Շահ-Աբաս խանութիւն է տալիս նրան: Բագրատ խանից ծնունում է Առստամ-բէկն: Առստամ-բէկից՝ Այտինբէկն, Այտինբէկից՝ Առստամ-բէկ բ. որ ստանալով մէլիքութեան հրովարտակ գալիս է նախ Կուսապատ ականն, ամուսնանում Ապրէսաղայի Վարդխաթուն դստեր հետ, ապա գալիս Գանձակ Շահվերտի խանին մօտ ներկայացնում շահական հրովարտակը և այնուհետև բնակութիւն հաստատում, իւր նախնիքներից ժառանգութիւն մնացած, Բարսում գիւղում և տիրում Մլզնաբերդից մինչև Եօթն-աղբիւր (Յտտիբուլաղ):

Կիւլստանի Մելիք-Աբով Գ. ամուսնանում է Մէլիք Առստամիս դստեր հետ և հաստատում սերտ բարեկամութիւն: Մելիք Առստամիցս ծնունում է Ստեփան-աղան. իսկ սորանից ծնունում են Գրիգոր, Աւագ, Աւետիս, Յարոպիւն, Ստեփան, Առստամ, Յով-

սէփ և Մկրտիչ աղաներն: Մէլիք Առստամն մինչև իւր մահն ապրում է քաջութեամբ, տիրում իւր սեփական ժողովրդեան, որ գաղթած է Անի քաղաքից և բնակութիւն հաստատած Բարսում գիւղումս և իշխում Մլղնաբերդին և ի թիվս այլ գիւղօրէից Քարատակ¹ Համշափո², Վերին-Ղօթիլ³ և Ներքին-Ղօթիլ⁴ գիւղերին: (Աւերակներս ընկած են Գարդման գաւառի արևմտահայեաց ծայրում:

Մէլիք-Առստամիս գերեզմանն գտնուում է Գանձակի Ս. Յովհաննէս եկեղեցու գաւթի հարաւային կողմում, որի տապանաքարի վերայ քանդակուած է.

«Անմոռաց յայս տապան փաջ անուանի
Հանգչի մարմին Մէլիք-Առստամի⁵,
Յագգէն Բագրատունի Հայկազանց տոհմի,
Տիրոջ Բարսում, Գանձակ նահանգի,
Ծնեալ 1722, վախճանեալ 1794 ամի»:

Ե. ՋԱԿԻՐ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Բարսումի հիւսիսային կողմում, մի տեսարանաւոր տեղում. բնակիչք բնիկ, հողն արքունի, տեղական բերքերն նոյն, սննդարար օղն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 80—90. եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին. քահանայ մի: Ծուխ 110, ար. 459, իգ. 349, ար. ծն, 22, իգ. 18, պսակ 10, ար. ննջ. 9, իգ. 5:

Զ. ՋԱՐՏԱՆԼՈՒ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Զակիրի արևմտեան կողմում մի հարթավայր տեղում. որի բարձ. 5181, բնակիչք բնիկ, հողն արքունի, անջրդի, հացաւէտ. տեղական բերքերն նոյն, սննդարար օղն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 80—90 տ. եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին, հոյակապ, քահանայ մի:

---

¹ Այժմ ւաերակ գիւղ. եկեղեցի և հանգստարան, որ կան Նիկզարից Նոր-Փիփ տանող ճանապարհի վերայ:

² Նոյն այժմ ւաերակ, որի մէջ կայ և եկեղեցի և հանգստարան, որ կան նոյն ճանապարհի արևելեան կողմում. Քարատակից մղոնաչափ վերև:

³ Նոյն ճանապարհի արևմտեան կողմում եկեղեցի և հանգստարան:

⁴ Բարսում գիւղիս հարաւային հանդէպ. գետակի աջ ափի վերայ, մնում է եկեղեցին, որի շուրջն հանգստարան է:

⁵ Մէլիքիս ծագման և իրաւանց և գործնէութեան մասին գրած է Գերագնի պօլկովնիկ Յ. Դաւթեան լագարեանց տպ. ի Թիփլիս 1877 Կովկաս. գլխատր Կառ. տպարանում ռուսերէն լեզուա:

Ծուխ 200, ար. 770, իգ. 550, ար. ծն. 40, իգ. 31, պսակ 20, ար. ննջ. 15, իգ. 10:

Տղայոց միդասեան ուսումնարան. աշակերտք 35, միամեայ ուճիկ վարժապետին 300 ռուբլի:

Գիւղիս մօտ է Ոսկան նահատակ անուամբ ուխտատեղին, որ Բուլանյուղ ևս է կոչուում:

Է. ՊԱՏԻ ԳԵՂ. Հիմնուած է մի բարձրահայեաց (4973 ոտք) տեղում. բնակիչք եկած են Զրաբերդից, Փամբակից և Ղարա-Մուրատ գիւղերից. հողն արքունի, անջրդի, բայց բարեբեր. տեղական բերքերն նոյն, պատուական օղն, կլիման և ջուրն. երկար կեանք 100 տ. եկեղեցին սուրբ Աստուածածին, ծածքն փայտաշէն, քահանայ մի: Ծուխ 245, ար. 735, իգ. 713, արակ. ծն. 50, իգ. 48, պս. 28, ար. ննջ. 15, իգ. 14.

Ը. ՂՈՒԼԱԼԻ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է մի խոր ձորում Տաուշ գետակի օժանդակի (Ախնջի) վտակի աջ ափի վերայ, որ սահմանազլուխ է Փառխոս և Քաւս գաւառների. (նախկին բնակիչք գերի տարուած են Պարսկաստան). այժմեան բնակիչք նախ՝ Փառխոս քաղաքից տեղափոխուած են Մեծ-Ղարա-Մուրատ գիւղն, ապա այստեղ. հողն արքունի, սակաւ, միջակ արդիւնաբեր. օղն, կլիման և ջուրն անվնաս, երկար կեանքն 80—90 տ. եկեղեցին Սուրբ Յովհաննէս, ծածքն փայտաշէն, քահանայ մի, որ եկած է Բաշ գեղից: Ծուխ 114, ար. 742, իգ. 601, ար. ծն. 31, իգ. ծ. 26, պս. 15, ար. նն. 8, իգ. 6:

Եկեղեցումս կայ չորս գրչագիր.

Ա. Աւետարան թղթեայ, փոքրագիր. անճաշակ են չորս աւետարանչաց պատկերներն և նկարներն, բայց գեղեցիկ են փոքր տառերն: Յիշատակարանից. «Արդ գրեցաւ սայ ՚ի թուաբերութեանս Հայոց ՉԾԴ. յԱրարատեան գաւառիս ի տեղիս որ կոչի Նորագեղ»: Անյայտ է գրողի անունն, նախկին ստացողն է Սիմէօն անուն ոմն քահանայ, երկրորդ ստացողն է Թանում Հայոց ԶՂԹ.-ին:

Բ. Աւետարան թղթեայ, փոքրագիր, բազմապատկեր, սակայն անարուեստ, անճաշակ և առանց յիշատակարանի:

Գ. Աւետարան թղթեայ, փոքրադիր, գրուած Հերմինի վանքում, շունի թուական, անյայտ է գրողն:

Դ. Աւետարան փոքրադիր, թղթեայ. Յիշատակարանից.

Արդ գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի թուականիս Հայոց ՌՃԺԸ. ի հայրապետութեան երիցս երանելոյ հովուապետին տանս Աղուանից տեառն Պետրոսի կաթուղիկոսին, թագաւորութիւն Պարսից Շահ Սիլէմանին գրեցաւ ձեռամբ .. Յովհաննիսի ՚ի յերկիրս Գանձակու ՚ի գեաւղս, որ կոչի Հարցհակիրս(տ) ՚ի դրան Սուրբ Մլոնաբերդին. ի դառն ժամանակիս աւարտեցաք որ հարկապահանջութիւն բազմացեալ էր և անօրէնքն յամենայն ժամ խորխտային ՚ի վերայ քրիստոնէից ազգին»:

Խորանաշատ վանք (51)

Հիմնուած է նոյն օժանդակ վտակի աջ կողմում, Ղուլալի գիւղի արևելեան կողմում, մի գեղեցիկ հովտի մէջ: Արևմտահայեաց ձորակիս աջ կողմում կառուցեալ է վանքս համակ տորոնագոյն սրբատաշ, պատուական քարով շորս կամարների վերայ, որոց գլխին կանգնած է մի գեղեցկաձև կաթուղիկէ: Տաճարս հրաշալի է Գանձասարից յետոյ. ունի մի աւագ և շորս փոքր խորան (իրարու վերայ) երկու խորհրդ-դանոց, երկու դուռն, 13 մետր երկարութիւն, 10 մետր 55 սանթիմ լայնութիւն: Աւագ խորանի ստորոտով, դասահայեաց կլոր երեսին վերայ շինուած ին տասն փոքրիկ, գեղեցիկ և խորանաձև կերտուածներ: Փորագրուած է խորանի մօտ.

«ՈԿԹ. ես Աւելլատ Սրտժեցի միաբանեցայ Խորանաշատ Սուրբ Աստուածածնին (ս) և ետու զձախս այսմ խորանիս յիշատակ ծնողաց և եղբարց իմոց Շաւուրին և Ապիրատին և վարդապետն հաստատեաց Բ. Ժամ յայսմ խորանիս. Ա. ի տաւնի Վարդավառին և Ա. Վարագայ իսաչին անխափան. հաստատ է կաման Աստուծոյ»: Աւագ սեղանի ետև փոքրիկ խորանների գլխին. «Անդրէաս ՈԿԷ.» «Յովսէփ Բահանայ ՈՀԱ.»:

Հիւսիսային փոքր խորանի վերայ.

«ՈՒԿԵ. Ես Աբրահամ Կանաչհողեցի¹ և ամուսին իմ միաբանեցաք հորանաշատու Աստուածածին (նին), Ետու զծախս խորանիս և վարդապետն հաստատեաց ինձ Բ. Ժամ ի տանի Սուրբ Գրիգորի անխափան»:

Վանքս իւր արևմտեան կողմին կից ունի հրաշագան գաւիթ կառուցեալ շորս միապաղաղ և կլոր սիւների վերայ՝ նոյնպէս շինուած սրբատաշ քարով: Գաւիթս ունի 16 մետր 6 սանթիմ երկարութիւն, 15 մետր 90 սանթիմ լայնութիւն և շորս փոքր խորան, որոց երկուսն իրարու վերայ դրան հարաւային կողմում և միւս երկուսն հիւսիսային: Տաճարիս արևելան որմի վերայ արտաքուստ. «Յանուն Աստուծոյ Ես Գրիգոր որդի Վասակայ Միջկա շինեցի զԿաւշկակերանց² և տուի ի Սուրբ Աստուածածինս խորանաշատու. վարդապետն հաստատեաց մեզ Բ. պատարակ ի տանի Հոգեգալստեան Ա. ինձ և Ա. ամուսնո իմո, կատարիչքն...»:

Գաւթի հարաւային որմի վերայ կայ արևի ժամացոյց: Այժմ տեղ տեղ քայքայուած են վանքիս և գաւթիս սալկախներն և շրջապարսպի պատերն. մի վանք, որ զարմացնում է այցելուները իւր երկնանման շինութեամբ և լացացնում իւր անցեալի փառքով և ներկայիս աւեր և ամայի դրութեամբ:

Մենաստանս ունի և շրջապարսպ, որի ներսում, տաճարի հարաւային կողմում կայ մի փոքր մատուռ՝ շինուած սրբատաշ քարով, որը տեղացիք անուանում են Սուրբ Կիրակի: Այստեղ կայ մի կիսաւեր մատուռ ևս՝ շինուած հասարակ քարով, որի մէջ կան ամփոփեալներ: Երրորդ մատուռն, որ շինուած է սրբատաշ քարով, պարսպից դուրս արևելեան կողմումն է, միաբանից հանգստարանում: Խոնարհուած է մատրանս զլուխն, որի մէջ, ասում են, է Վանական վարդապետի գերեզմանն. որպէս վկայում է և Կիրակոս, բայց տապանաքարն չունի արձանագրութիւն:

Վաքս ունեցած է մեծ կալուածներ և հողեր, որովք ապահոված է եղել վանիս ապագան. այժմ միայն մնացած է 15

¹ Կանաչ-հողեցի:

² Կոշկակերանց:

օրավար անվիճելի հող, մի աւերակ ձիթահանք, ծերունագարդ ծիրանի և ընկուզի ծառերով լի խոպանացեալ պարտէզ և պատուական քարահանք:

Աւերակ գիւղեր, եկեղեցիներ և հանգստարաններ կան վանքիս հեռաւոր և մերձաւոր շրջապատում Բլոմիկ, Չիլքինլու, Ղօշաջի, Աղ-Բուլաղ, Իրիցի շէն, Սղնախ եւ Չինարի¹ կոչուած տեղերում:

Ղուլալի գիւղից վերև, գետակի աջ կողմի լանջի վերայ կայ մի քարուկիր մատուռ, որի մէջ—ասում են վանական վարդապետն բնակած է մի ժամանակ ստիպեալ Թաթարների երկիւղից: Մատրիցս փոքր ինչ վերև կայ գիւղատեղի, աւերակ եկեղեցի և հանգստարան:

ԳԱԽԱՌԻՍ ԲԵՐԴԵՐՆ.

Ա. ՓԱՌԻՍՈՍ ԲԵՐԴ². Համանուն աւերակ քաղաքին հիւսիսային լանջին կից՝ բարձրացած է մի քարաժայռ սար, որ բաղկացած է կրաքարից և բոլորովին առանձնացած իւր երեք կողմերից: Սարիս, որ համարեա՛ թէ ձգուած է արևելքից արևմուտք դիրքով, արևելեան և հարաւային կողմերն վիմահերձ ապառաժներ են և լայնագոգ ու խոր խոր ձորեր, հիւսիսային կողմն ամենասաստիկ զառիվայր լանջ և լայնագոգ ձոր. իսկ արևմտեան կողմից բերդասարս հաղորդակցութիւն ունի մի երկարածիգ և թրածև սեռով Ղանդալ սարի հետ: Քարուկիր, բրգաշատ և ամուր պարսպով պարսպուած է ոչ միայն հիւսիսային և արևմտեան կողմերն, այլ և բարձր քերձերի գլուխներն: Ամրոցիս երկարութիւնն է 100 մետր, լայնութիւնն մօտ 80 մետր. ունի մի դուռն արևելեան կողմից, տասներկու աշտարակ, 3 մետր 75 սանթիմ պատի հաստութիւն: Բերդիս

---

¹ Մի քանի գերդաստուն հատուածելով Ղուլալի գիւղից բնակութիւն հաստատած են գիւղումն, որ կայ Խորան. վանքից ներքև: Իրեանց մայր գիւղի հաշուի մէջ է և սոցա ծխաթիւն և ամեն ինչ:

² Արոքիւնայ սարի հարաւային կողմում է Դինալ սարն 11057 ոտք. ապա Գեղամայ լճի և գաւառիս մէջ ընկած են իբր սանման Օկրուչա 11986, Ան խաչ (Ղարա խաչ) 10081 սարերն:

մէջ լի է աւերակների հոծ բեկորներով, որոց մէջ կայ երկու քարուկիր մատուռ, որոց գլուխներն խոնարհած են և շունին արձանագրութիւն: Բերդս ունեցած է անառիկ բառի բուն նշանակութիւնը, սակայն այժմ տեղ տեղ քայքայուած են պարսպի պատերն:

Նշանաւոր է ամրոցիս ամենապատուական և յորդառատ ջուրն որ զարմացնում է այցելուները իւր ազնուութեամբ և սառնութեամբ և հնարագէտ շինուածով:

Հիւսիսային պարսպին կից՝ ներքուստ շինուած են երկու պատկից քարուկիր և թաղակապ ստորերկրեայ սենեակներ, որք իրարու հետ հաղորդակցութիւն ունին մի մեծ դռնով, որ բացուած է միջնապատից: Ա. սենեակն գրեթէ կիսով չափ լցուած է հողով. իսկ Բ-ն լի է ջրով: Ասում են որ ջուրը ստորերկրեայ ականով բերած են Ղանղալ սարց՝ հաղորդակից սեռովն: Պատմում են թէ հետաքրքիր անձինք ջրաւազանիս մէջ լցրած են յարդ, որ ելած է Ղարա-Բուլաղ անուն մեծ աղբիւրից՝ որ բերդիս հիւսիսային ստորոտի ձորումն է և դարձնում է երկու ջրաղաց: Փորձով, որպէս թէ իմացած են, որ մեծ աղբիւրն կապ ունի ջրաւազանիս հետ:

Բերդիս հարաւային քերձում կան վիմափոր այրեր, որոց մէջ կայ վիմափոր ննջարան: Մուտքն ոչ եթէ բերդիս միջովն է, այլ արտաքուստ քերձի տակովն (52):

Բ. ՄԱՄՈՒՍ ԲԵՐԴ (53). Հիմնուած է Չարէք անապատից վար Շամբոր գետակի և Գետաբակ վտակի ջրախառնուրդում: Բերդավայրն թեքուած է դէպի Շամբոր գետակի ձախ ափն: Բերդս ունի ամուր բուրգերով շրջապարիսպ, իսկ արևելեան կողմից կրկնապարիսպ, ունի չափաւոր մեծութիւն, ամուր դիրք, իւր միջում մի կոնաձև բլուր, զանազան մեծութեամբ քարայրներ և քարուկիր շինութեանց շատ փլատակներ: Այժմ համարեա՛ թէ անտառապատ և մացառուտ է ամրոցս և որչեղած աւազակների. ահարկու են քարայրներն և սոսկալի անտառիս մէջ մտնելն:

Ջուր չկայ բերդումս, վասն որոյ ունի ստորերկրեայ ական, որով ջուր փոխադրած են բերդս Շամբոր գետակից:

Հետզհետէ քայքայուելու վերայ են տեղ տեղ ամրոցիս պարիսպներն:

Գ. Վահրամ իշխանի բերդաֆաղաֆ ամրոցն (այժմ կոչուում է Ղալա-Բոյուն), որ հիմնուած է մի ձկնաձև սարի վերայ: Սարս գտնուում է Զակամ գետակի ձախ կողմում, որի դիրքն ձգուած է հիւսիսային արևմուտքից հարաւային արևելք: Ահա սարիս վերայ է բերդն, որ միևնոյն ժամանակ եղած է և քաղաք ինչպէս ակներև երևում է խանութների, տների և եկեղեցիների աւերակներից: Արդէն յայտնի է երեք եկեղեցու աւերակն, իսկ եթէ եղած է և այլ եկեղեցի, ոչինչ յայտնի չէ: Շրջապարիսպն, որ տեղ տեղ կիսաւեր է, տեղ տեղ քայքայուելու վերայ, ձգուած է սարի դիրքի ձևով: Բերդիս մօտ կայ և հանգստարան (54):

Դ. Դղեակ, որ կոչուում է (Ղըզ-ղալա) որ գտնուում է Ղուլալի գիւղից բաւական վերև նոյն օժանդակի (Ախնջի) աջ ափի վերայ: Զրեզերքումս ցցուած է մի բարձր և սրածայր ժայռ, որ իւր արևելեան կողմից ունի մի դժուարատար և ոլոր մոլոր կածան: Հագիւ թէ կալաչափ մեծութիւն ունի ժայռիս գագաթն, որի շուրջն տեղ տեղ նշմարուում են տակաւին քարուկիր պատերին հետքերն և ջրաւազանի վիմափոր փոսեր: Դղեկաբարձ ժայռիս արևելեան ստորոտի հարթակում կայ մի եկեղեցի և հանգստարան (55):

ԺԸ. ՔՈՒՍՏԻ կամ ՔԱԻՍ ԳԱԻԱՌ.

Ա. Լոդի (ղարա-ղայա) գիւղ. Հիմնուած է նոյն (Ախնջի) օժանդակի ձախ կողմի բարձր սարի արևելահայեաց լանջին վերայ. բնակչաց մի մասն բնիկ և միւս մասն տեղափոխուած Ղարա-ղայա գիւղից (գտնուում է Թարսայ գետակի վերայ): հողն արքունի, լեռնային և միջակ արդիւնաբեր. տեղական բերքերն՝ ցորեն, գարի, կորեկ, գարնանի, ոչխար, տաւար, գոմէշ, խոզ, տանձ. խնձոր, պատուական օղն, կլիման և ջուրն, ուշագրաւ տեսարանն, 90 տարի երկար կեանքն, սուրբ Յովհաննէս եկեղեցին, որ նոր կառուցեալ է վեց սիւների

վերա, քահանան գալիս է Նորաշէնից: Մուխ 84, ար. 541, իգ. 449.

Կիսատ-խաչարձան. *Ղըզ-ղալա-ղղեկի հիւսիսային հանդէպ, նոյն օժանդակի ձախ ափում ճանապարհի վերայ ընկած մի կիսատ խաչարձան, որի արձանագրութիւնը, թէև եղծուած է տեղ տեղ, այնու ամենայնիւ արժան համարեցինք նոյնութեամբ ընդօրինակել. «..... ութեամբ ողորմեալ ես ... Կիրիկէի, զԱբասայ աւագան է ... որղեկիր և գտէր Յովհանէս ե ... սի արձան շին .. իյո տափին աւետարան ... ի ձորի բերաք աշխատութեամբ խաչս կանգնեցաք հանդիսիւ բարեխաւս առ Քրիստոս Յիսուս յահեղ աւուրն դատաստանի»:*

Զօրաւոր. *Ղրղի գիւղիս արևմտահարաւ կողմում հարաւահայեաց մի խոր ձորի հարաւահայեաց լանջի վերայ կայ գիւղատեղի, հանգստարան և փոքր եկեղեցի, որի մօտ մի կոտորուած խաչքարի վերայ. «Ես Յոհան հայր և եղբայր իմ Տիրածէր կանգնեցաք զխաչերս, Քրիստոս Աստուած ող...»: Հանգստարանում մի խաչքար տապանաքարի վերայ. «խաչս ու. թիւ տէր Աթանասի...»:*

Եկեղեցուցս փոքր ինչ հեռի կայ մի հանքային թթու ջուր, որ յար և նման է Շուշուց վեր եղած թթու ջրին:

Վանական վարդապետի փառայր (56)

Զօրաւորի հիւսիս-արևմտեան կողմում մի բարձր քերձի գլխին կայ մի քարայր, որի մէջ է մի վիմափոր փոքրիկ եկեղեցի և որի մէջ կայ մի գերեզման: Քարայրիցս հեռի չէ աւերակն, որի մէջ կայ եկեղեցի և հանգստարան: Աւերակս այժմ կոշուում է Շլորուտ (սալոր-սալորուտ): Ահա այս է Կիրակոսի «Ոլորուտ» անուած գիւղի աւերակն:

Բ. ՉՈՐԱԹԱՆ ՇԷՆ. *Հիմնուած է Ղրղի գիւղի հիւսիսային կողմում, մի տեսարանաւոր տեղում. բնակիչք բնիկ, հողն բէկական, անջրդի, բայց հացաւէտ. տեղական բերքերն նոյն. պատուական օղն, կլիման և ջուրն. երկար կեանք 90—100 տարի. եկեղեցին սուրբ Յովհաննէս, ծածքն փայտաշէն և առանց փոքր խորանի, երկարութիւնն 18 մետր, լայնութիւնն 9 մետր 65 սանթիմ: Արտաքուստ դրան արևմտեան կողմում.*

«ԹՎ. ՌՃԼԲ. յանուն Աստուծոյ շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս ձեռամբ մեղապարտ Ովանէս եպիսկոպոսին Խորանաշատու»։ Խորանի հիւսիսային կողմում. «Սուրբ խաչս բարեխօս Ովանէս եպիսկոպոսի աշակերտ տէր Դաւթի»։ Քահանան գալիս է Մովսէս գիւղից։

Գրչագիր աւետարան թղթեայ, անճաշակ պատկերներով և անազնիւ գոյներով, գրուած է ոմն Սարգիս անուն անձի ձեռնով. «Արդ գրեցաւ սայ ի յերկիրս Աղուանից և գաւառս Մաղաուզայ ի գիւղս, որ կոչի Վաղագուն ի դուռն սուրբ ովսախս թվիս ողա.»։ Ստացողն է Մանկասար անուն ոմն։ Իսկ գիւղիս հանգստարանում, որ արեւմտեան կողմումն է, կայ մի մատուռ Բարձրեալ անուն, որ ուխտատեղի է։ Ծուխ 28, ար. 198, իգ. 170.

Գ, ՄՈՎՍԷՍ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Տաւուշ գետակի աջ կողմում մի ձորի մէջ. բնակիչք բնիկ, հողն արքունի և բազմարդիւն. տեղական բերքերն նոյն, օղն, կլիման և ջուրն անվնաս, տեսարանն խեղդուած, երկար կեանք 80 տ. եկեղեցին սուրբ Գէորգ, քարուկիր, կիսատ. քահանայ երկու։ Ծուխ 74, ար. 507, իգ. 488.

Դ. ՆՈՐԱՇԷՆ ԳԻՒՂ. Հիմնուած Չորաթանի արեւմտեան կողմում մի փոքր ձորակի ձախ լանջին վերայ. բնակիչք բնիկ. հողն արքունի, անջրդի, հացաւէտ, տեղական բերքերն նոյն. անվնաս օղն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 80 տարի, եկեղեցին սուրբ Աստուածածին, հոյակապ, կառուցեալ չորս սիւների վերայ, երկարութիւնն 19 մետր 75 սանթիմ, լայնութիւնն 10 մետր 45 սանթիմ. քահանայ մի։ Ծուխ 38, ար. 351, իգ. 262.

Միդասեան ծխական ուսումնարան, աշակերտք 40, թոշակատու 35, տարեկան ռոճիկ վարժապետի 300 ռուբլի։

Ե. ԿԱՐՄԻՐ-ԱՂՔԻՐ. (ղզըլ-բուլաղ) գիւղ. շինուած է մի սարահարթի վերայ Նորաշէնի արեւմտեան կողմում. բնակիչք բնիկ. հողն արքունի և միջակ բարեբեր. տեղական բերքերն նոյն. պատուական օղն, կլիման և ջուրն. երկար կեանք 88—95 տարի, եկեղեցին սուրբ Յովհաննէս ծածքն փայտաշէն. «Ես

տէր Վարդանս շինեցի զեկեղեցիս ձեռամբ Մուրադխանի թվ. ոճծ.»։ «Սուրբ խաչս Խանաղին»։ «Ովանէս եպիսկոպոս շինեցի զեկեղեցիս ձեռամբ տէր Գրիգորին»։ Քահանայ մի։ Ծուխ 105, ար. 602, իգ. 494.

Ձ. ԲԵՐԴ-ԳԻՒՂ. (Թովուզ-ղալա). Շինուած է Տաւուշ գետակի ձախ ափի վերայ. բնակիչք բնիկ. (մասամբ եկամուտ), հողն արքունի, անջրդի և միջակ բարեբեր, տեղական բերքերն նոյն, բարեխառն օդն, կլիման և ազնիւ ջուրն, երկար կեանք 85 տարի. եկեղեցին սուրբ Գրիգոր (կանխաւ շինուած է եղել շորս սիւների վերայ, բայց խոնարհած է գլուխն), ծածքն փայտաշէն. երկարութիւնն 21 մետր 70 սանթիմ, լայնութիւնն 10 մետր 62 սանթիմ։ Ներքուստ արեւմտեան որմի վերայ։

«Անուն Աստուծոյ ես թիփլիզցի Չիթախէնց մղտեսի խոնա Սոպիս շինեցի եկեղեցիս, խորանս Շացոռոյոյին (՞) սրբազան եպիսկոպոսին Թաւուզա երկրիս Մէլիֆ-Ղորխմագիմ¹ կամակցութեամբ յիշատակ հոգոյ իմոյ և ծնողաց իմոյ Թաղի և Բէկիստլթանի և կողակցին իմոյ Դարիմանին և ողոյ իմոյ Ստեփանին և կողակցին Ասլիզատին, Յարութիւնին և կողակցին Բէկիխաթունին և Պօղոս Սարկաագիմ և դստերացն իմոյ Ապաշխարող Աննային և Հոխիմէին, Շահրուպանին և իւր դուստր Քուտվանին, փեսայ Մելֆոնին և իւր դուստր Բէկիստլթանին»։ Քահանայ մի։ Ծուխ 101, ար. 598, իգ. 458.

Գիւղիս արեւմտեան կողմում կայ Սուրբ Սարգիս ուխտատեղի քարուկիր մատուռ, որի մօտ կայ ընդարձակ հանգստարան։

Սուրբ Սարգսից վերև Աագ-Սուրբ-Նշան քարուկիր մատուռ, որի մօտ կայ մանր խուցեր և որ ուխտատեղի է։

Գիւղիս հարաւային կողմում, գետակի աջ ափի վերայ մի ծառի տակ կայ մի վարդապետի գերեզման։

---

¹ Անկարելի էղաւ իմանալ թէ սա ինքն միայն իշխա՞ծ է Տաւուշի ձորիս, թէ եղած են և այլ իշխողներ. մէլիֆոսիւնը իւր նախնիքներից ժառանգած է թէ իրանից սկսուած է, յետագայ իշխող մէլիֆ ժառանգ ունեցա՞ծ է թէ ոչ։ Միայն յայտնի է, որ հայ եղած է և մականունն է ՂՈՐԽՄԱՁՆ և ոչ մկրտութեան։

է. ՆԱԻՈՒՐ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Բերդի արևմտեան կողմում. բնակիչք հաւաքածոյ, հողն արքունի, տեղական բերքերն նոյն, օղն, կլիման և ջուրն պատուական, երկար կեանք 100 տարի, եկեղեցին սուրբ Աստուածածին. քահանայ մի: Գիւղիս մօտերքում կան մանր լճակներ և գեղեցիկ խաչարձաններ. Ծուխ 34, ար. 253, իգ. 205.

Ը. ՏԱԻՈՒՇ ԳԻՒՂ (57) Թովուգ. Հիմնուած է Բերդ գիւղի հիւսիսային կողմում, մի ձորի հարաւահայեաց լանջի վերայ. բնակիչք հաւաքուած¹ զանազան տեղերից. հողն արքունի և սակաւ արդիւնաւէտ. տեղական բերքերն նոյն (կայ և այգի). անվնաս օղն, կլիման, պատուական ջուրն, նեղ հորեզօնն, խեղդուած տեսարանն. 80 տարի երկար կեանք, սուրբ Աստուածածին եկեղեցին, ծածքն փայտաշէն, բեմն և ժողովրդահայեաց երեսներն խաչազարդ, որք բերուած են հին հանգատարանից, մի քանիսին վերայ կայ արձանագրութիւն.

«Սուրբ խաչս է Վանէսիսն և Հոփասմոնոյ և Գոհարիսն և ի վեր Քրիստոս Աստուած, վաշ վաշ... Վարդան կազմող (խաչիս) ՌԿԷ»:

«Սուրբ խաչս բարեխաւս Փարուն»:

« „ „ „ Մխիթար... Քիրամ կազմող թվ. ՌՀԹ.»:
Եկեղեցուս հիւսիսային կողմում կայ մի առանձին փոքր խորան (բացի փոքր խորանից) որ ուխտատեղի է. ոչ ոք չգիտէ գիւղացիներից թէ ի՞նչ ուխտատեղի է: Քահանան գալիս է Բերդից: Ծուխ 95, ար. 663, իգ. 502.

Գիւղիս անդերում կան հետեւեալ աւերակներն.

1) ԽԱԶԱՂԲԻՒՐ գիւղիս հիւսիսային կողմում, որի մօտ կան խաչարձաններ:

2) ՔԱՐՈՒԿԻՐ ՄՍՏՈՒՌ Դռնկեանայ բերդի հարաւային ստորոտում, որ ուխտատեղի եղած է կանխաւ (գիւղիս արևելեան կողմում):

---

¹ Աւանդաբար ասում են «ՊԱՐՍՎԱՍՏԱՆ ԳԵՐԻ ՏԱՐԱՄ ԵՆ ԳԻՒՂԻՍ ՆԱԽԿԻՆ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ»:

3) ՍՈՒՐԲ ԿԻՒՐԱԿԻ մատուռ (գիւղիս հարաւային հանդէս Կածարէթի լանջի վերայ) որի մէջ կայ քարեայ խաչարձան՝ մնացեալ ի հնուց՝ և որ ուխտատեղի է:

4) ՍՈՒՐԲ ԳԷՈՐԳ ՄԱՏՈՒՌ (Կածարէթի մօտ հարթակի վերայ հին հանգստարանում, գիւղիս հարաւային հանդէս), որի ծածքն փայտաշէն է և ունի խորանումն մի խաչարձան:

5) ԶԻՆԶԻՆ. Գեղեցիկ ցանքսերով զարդարուած բարձր սարահարթ (գիւղիս արեւմտեան կողմում), ուր կայ գիւղատեղի, հանգստարան և եկեղեցի, որի ծածքն փայտաշէն է:

6) ՂՈԶԱՆԱՅ ՇԻՆԱՏԵՂ. Զինչինի արեւմտահիւսիս կողմում, ուր կայ հանգստարան և մի աւերակ եկեղեցի, որից մնացած է միայն սեղանի կլորակ թաղն:

7) ԿԱՊՏԱՎԱՆՔ. որ գտնուում է Ղոզանայ շինատեղի արեւմտեան կողմում մի անտառապատ սարահարթի վերայ, որի հիւսիսային խորանդունդ ձորով հոսում է Հախում վտակն: Վանքս շինուած է կապտագոյն¹ մեծ մեծ և անտաշ քարերով: Վանքս կառուցեալ է չորս կամարների վերայ, որոց ոտքերն զետեղուած են պատերում: Մենաստանս ունի խաչաձև շինուածք, մի աւագ խորան, չորս փոքր խորաններ, երկու դուռն հարաւային և արեւմտեան կողմերից, մի գեղեցիկաձև կաթուղիկէ, 11 մետր 50 սանթիմ երկարութիւն, 9 մետր լայնութիւն և երկու խորհրդանոց: Արեւմտեան դրան վերայ.

«Ա. աւր պասխային նոր կիւրակին ես Հանէս արդեամբ կառուցի եկեղեցիս հոգոյ իմոյ.... թվ. Ո.»»: Հարաւային դրան վերայ.

«Անուամբ Աստուծոյ ես Աջիշէր որդի Գորգորոյ ըմբերիս միաբանեցայ այս եկեղեցիս. բնակիչք եկեղեցուս գրեցին Բ. պատարագ յայտնութեան ճրագալուցին ինձ, միւսն ամուսնոյն իմոյ, կատարողք աւրհնեալ եղիցին»: Սորա մօտ. «ՈԶԳ. ես Աբլխասնն միաբանեցայ այս եկեղեցիս և հայրս և միաբանքս գրեցին մին աւր պատարագ սուրբ խաչին....»:

---

¹ Դուցէ այս յատկութիւնից ստացած լինի ԿԱՊՏԱՎԱՆՔ անունը կամ ԿԱՊՏԵՆ, բայից կապուած:

Մենաստանս ունեցած է մի քանի խուցեր և շրջապարիսպ. բայց այժմ տեղ տեղ թափուած են կաթուղիկէի և տանեաց սակախներն, միջից շարդուած է սեղան քարն, քայքայուած են Խաչաձևի հարաւային և արևմտեան վերնամասերն, շրջապարսպի և խուցերի ամենամեծ բաժիններն: Բայց կան ամփոփեալ միաբաններ վանքիս մօտերքում: Մենաստանս իւր հարաւային կողմում ունի մի նշանաւոր աղբիւր, որի ջուրն՝ իւր հազուագիւտ ազնուութեամբ, ասես՝ թէ անմահական է:

Թ. ԹԱԹՂՈՒ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Տաւուշ գիւղի հիւսիսային կողմում Հասան վտակի աջ ափում. բնակիչք բնիկ (նախ բնակած են եղել Պառաքար կոչուած տեղում, որ գտնուում է միւկնոյն անդում, ապա փոխուած են այստեղ) հողն արքունի, սակաւ և նուազ արդիւնաբեր. տեղական բերքերն նոյն, օդն և կլիման ծանր ամրան և տենդաբեր. երկար կեանք 70 տարի, եկեղեցին սուրբ Յովհաննէս, ծածքն փայտաշէն. քահանայ մի:

Ծուխ 96, ար. 519, իգ. 415.

Ժ. ՀԱԽՈՒՄ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Թաթլուից վերև նոյն վտակի աջ կողմի բարձրութեան վերայ. բնակիչք հաւաքուած են զանազան տեղերից. հողն արքունի և միջակ արդիւնաբեր. ջրարբի են վտակահովիտներն. տեղական բերքերն նոյն. համարեա թէ նոյն են օդն և կլիման, ջուրն պատուական, երկար կեանք 75 տ. եկեղեցին Սուրբ Նշան. ծածքն փայտաշէն, քահանայ մի:

Ծուխ 82, ար. 448, իգ. 379.

Տաճարումն կան հետեւեալ աւետարաններն.

Ա. Աւետարան մագաղաթեայ, փոքրագիր, անյայտ գրողի անունն, ժամանակն և տեղն:

Բ. Աւետարան թղթեայ, մեծագիր. Յիշատակարանից.

Գրեցաւ սուրբ աւետարանս և ի դառն և ի նեղ ժամանակիս ի լաւ, ընտիր աւրինակէ ի յերկիրս վերին Զական ՚ի գիւղս՝ որ կոչի Շաքար բէկ ձեռամբ մեղաւք գառածեալ Յովհաննէս իրիցու, որ եմ ի յերկրէն Գանջայոյ ՚ի գեղէն Շատախոյ, որդի մահտեսի Դաւիթ քահանայի ՚ի

հայրապետութեան սուրբ Աթոռոյն էջմիածնայ տեառն տէր Մովսէսին, որ կրկին լուսաւորեաց զՀայաստան աշխարհս և յայսմ ամի փոխեցաւ առ Քրիստոս, հայրապետութիւն Աղուանից տէր Յովհաննիսին, որ մատնեցաւ ի ձեռն պարսիկ ազգին, տարան ի դուռն Շահին, վերջն Աստուած գիտէ և եպիսկոպոսութեան պարոն տէր Բարսեղին ի թուականիս հայոց ՌՁԲ. ի ժամանակս Շահ Աբասին...»: Յետոյ գրուած է կարմիր թանաքով. «Ատուածաշունչ անտարանս վախմ ՚ի արէ ՚ի դուռն սուրբ Ատուածածնի տանարիս, որ է հարանց անապատ Ղարամուրատու... առաջնորդ սուրբ ուխտիս Յովհաննէս եպիսկոպոս հարանց անապատիս Ղարամուրադու թիւին ռնիգ-ին գրեցաւ ձեռամբ անարժան Եղիա արեղային...»: Հոսկ յետոյ շարայարուած է. «Ողորմութեամբն Աստուծոյ նորոգեցաւ սուրբ անտարանս ՚ի դուռն Եղնասարա անապատն... Պետրոս սարկաւազին ՌՁՂ. ապրիլ ա. »:

Գ. Աւետարան թղթեայ, միջակ դիրքով, որ ունի չորս անտարանշաց պատկերներ, բայց շունի ո՛չ յիշատակարան և ո՛չ թուական:

Դ. Աւետարան թղթեայ, փոքրադիր. Յիշատակարանից. «Արդ գրեցաւ սայ յամի թուաբերութեանս Հայոց ՋԾԴ: ի վանս Գլակայ ի դուռն սուրբ Կարապետի ծեռամբ.. Մարտիրոսի, որ մականունն արեղայի, ի հայրապետութեան տէր Սարգսի Հայոց Կաթողիկոսի ...»:

Ե. Աւետարան թղթեայ, պատկերազատ. (խիստ անճաշակ և անարուեստ). «Արդ գրեցաւ անտարանս յընտիր արիւնակէ ի թուիս Հայոց ՌԼԵ. ի գեաւղն՝ որ կոչի Դվնիկ ի դուռն սուրբ Սարգսին ծեռամբ Ներսէս գրչի» (գրուած է Ղուկասի վերջում): Տաճարուս ամփոփուած է Գրիգոր եպիսկոպոս Մանուչարեանի մարմինն:

Պառաւաբար. Այս անուն ուխտատեղի կայ Հախումի հիւսիսային հանդէպ համանուն վտակի ձախ կողմում, մի բերդաձև սարի գլխին: Չորս քարով պատուած է ուխտատեղուս

շուրջն, որի մէջ կայ շորս խաչաքար տապանաքարով գերեզման. և այլ համանման գերեզմաններ:

ՇԽՄՈՒՐԱՏԱՅ ՎԱՆՔ

Հիմնուած է Հախում գիւղից բաւական վերև, Հասան վտակի ձախ ափին, մի բարձր և ցից ժայռի ներքև, ճանապարհի տակ: Վանքս կառուցեալ է խաչաձև, տաշուած մոխրագոյն շիշ քարով. ունի մի աւագ և շորս միմիանց վերայ շինուած փոքր խորան, երկու դռուն արևմտեան և հարաւային կողմերից, երկու խորհրդարան, մի գեղեցիկ կաթուղիկէ. 9 միտր երկարութիւն, 7 միտր 40 սանթիմ լայնութիւն: Հարաւային դրան վերայ եղած է գաւիթ, որ փլած է այժմ: Գաւթիս արևելեան կողմում կայ խորան, որի ճակատակալ քարին վերայ.

«Յամի Կ երորդի, ե, երորդի նորո շրջակայիս¹ ես տէր Գրիգոր շինեցի խորանիկս Աստուածաբնակ հրամանաւ Սադորնո մեծի իշխանի վասն յիշատակի ննջեցելոց իւրոց և յաւետենակաւնութիւն անձին իւրոյ, որք սպասաւորէի ի սմա, զիս զտէր Գրիգոր և զճնողս իմ յաղաքս յիշեսչիք ընդ նմին և այլ զազգատոհմն».

Տանաւիս հիւսիսային փոքր խորանի ճակատին.

«Յանուն Աստուծոյ ես Դանիէլ և Այլարայ միաբանեցաք վանքս և տուաք յայտնութեամբ ժամհերայ տղին.....»: Ուշագրաւ է այն երևելի խաչարձանն, որ կանգուն է տաճարիս հարաւ-արևմտեան կամարակալ ոտի ճակատին. այո՛, ասում եմ որ իւր գեղարուեստի նրբաքանդակ ճարտարութեամբ զարմացնում է այցելուները: Վանքիս բուն արձանագրութիւնն կայ արևմտեան դռնագլուխ քարի ճակատին, որը անկարելի եղաւ կարգալ:

---

¹ Փառխոսցի Յովհաննէս-սարկաւազ վարդապետն շինած էր մի նոր տումար փրկչական 1116 թուին, որ կոչում է նոր թուական: Երբ սարկաւազադիր 1 թուականս հաւասար է փրկչ. 1116-ին և Հայոց ՇԿԵ-ին: Ուրեմն 65 (կէ.) «ՆՈՐՈՅ ՇՐՋԱԿԱՅԻՍ» հաւասար է փրկչ. 1181-ին, որ է վանքիս հիմնարկութեան թուականն:

Վանքս ունի և երկրորդ գաւիթ իւր արեւմտեան կողմում, որի վերնամասն-թաղն-շինուած է սրբատաշ շիշ քարով՝ երկու սիւների վերայ և որի երկարութիւնն հիւսիսից հարաւ 10 մետր, արեւմտից արեւելք 9 մետր 40 սանթիմ է: Այժմ խոնարհուած է գաւթիս գլուխն, որ իւր մէջ ամփոփուած ունի շատ ննջեցեալներ, բայց անարձանագիր են տապանաքարերն: Տաճարս ունեցած է շրջապարիսպ և միաբանից խոցեր, սակայն քանդուած են այժմ: Վանքիս տանեաց վերայ բուսած են ծառեր: Վանքիս արեւելեան կողմում, ոչ այնքան հեռի, կայ գիւղատեղի և հանգստարան Շիւմուրատ անուն:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՆ ԱԻԵՐԱԿՆԵՐ. վանքիցս բաւական վերև վտակաձորիս ձախ կողմում կայ Քարագեղ, Աղսու եւ Խաչբուլաղ անուն գիւղատեղի, հանգստարան և կիսաւեր ու աւերակ եկեղեցիներ:

ՉԻՆԱՐԻ կոչուած տեղում, որ կայ Հախումեցւոց գոմերի մօտ, կայ գիւղատեղի և սուրբ Գէորգ անուն մի մատուռ, որի մէջ կան խաչարձաններ և որի ծածքն փայտաշէն է:

ՎԱՐԱԳԱՅ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆ ՎԱՆՔ (58)

Հասան վտակի ձախ կողմում մի տեսարանաւոր սարահարթի վերայ հիմնարկուած է հրաշալի վանքս, որ շրջապատուած է թանձր անտառով: Շինուած է յար և նման Գանձասարի ձևով, բայց երկնագոյն սրբատաշ քարով, որ ունի մի աւագ և ութ փոքր խորան (չորսն արեւմտեան կողմում) մի գեղեցկաձև կաթուղիկէ, երկու դուռն հարաւային և արեւմտեան կողմերից. 15 մետր 60 սանթիմ երկարութիւն 10 մետր 70 սանթիմ լայնութիւն: Հարաւային դրան ճակատակալ քարի վերայ. «Շինեցաւ եկեղեցիս ձեռամբ Յովհաննէս վարդապետի հրամանաւ և իշխանութեամբ իշխանաց իշխանի Վասակայ որդույ... պոռնկի բարսաւ (?) և սահնակեցար շարաշար» (թերիմաստ է բանս):

Տաճարիս հիւսիսային որմի վերայ ներքուստ. «՛ի թվ. ՈԶ. (1231) ընդ այլ աշխարհս հոլովս հարաւ գաւազան և ցասումն

Աստուծոյ գաւառն իւրաթա ի ձեռն խորազմին և Թամթարին, ընդո ըս և մեծահոշակ սուրբ ուխտս Վարագային շինեցեալ վասն մեղաց մերոց յայսմ ամի. ես Դուկաս հայր Վարագայ առեալ գտիեզերահամբաւ սուրբ նշանն զշնորհեալն յԱստուծոյ ՚ի փառս մարդկան ՚ի ձեռն Պատրոնիկեայ և սուրբ Հռիփսիմեանց և Թողկաւս վեց ամ շրջեցայ թափառեալ ի տեղուց ի տեղ. ապա ի կամսն Աստուծոյ ամենատես խնամոց տեառն հասի ՚ի նոր բերդն առ Քրիստոսասէր իշխանն Վասակ յաստուածաբնակ անապատ կոչեցեալ վանքս և ազդումն հնչեալ առիս հաճոյանալ սուրբ Նշանիս ՚ի տեղուջս, նկարեցի և զգեղաղէշ եկեղեցիս արժանի հանգստեան սորա և մեծարեալ ՚ի քրիստոնէիցս՝ առի զվանքս և ետու զխաչս եկեղեցիս այս միջնորդութեամբ և վկայութեամբ տեառն Յովհաննու շինողի եկեղեցոյս՝ առաջի հրեշտակաց և մարդկան և հաստատեցաւ ինձ ՚ի տաւնի սրբոց առաքելոցն Պետրոսի և Պողոսի, Յակովբայ և Յովհաննու յամենայն եկեղեցիս պատարագ: Արդ եթէ ոք հանել ջանայ աստի, կապանս և անէծս ժառանգեսցէ ՚ի հոգի և ՚ի մարմին անբժշկելի ՚ի սուրբ Նշանէս և յամենայն սրբոց Աստուծոյ: Որչափ այս եկեղեցիս շէն է, մի՛ ոք իշխեսցէ ի զխաչս¹ հանել և զիմ յիշատակս խափանել, ապա թէ ոչ, նախ զինքն ջնջեսցէ ի կենաց գրոցն և ՚ի յիշմանէ Աստուծոյ. ասասցեն հրեշտակք և մարդիկ, եղեցի՝ եղեցի՝»: Արեւմտեան դրան ճակատակալն վերայ.

«Ի թվին ՈՁՁ. (1237) ես վասակ որդի Դարթի, որդոյ Վասակայ, ի տանէ Բագրատունի ի տոհմէ Դարթայ մարգարէին ի փառս Աստուծոյ կառուցի զեկեղեցիս, զոր շինեցի ի ձեռն Յովհաննու և ընծայեցի զԾաղկագուզի իւր կոպարովն ի վանս ի Քրիստոս և հաւանութեամբ եղբարցս հաստատեցաւ ինձ պատարագ յայտնութիւն և զատիկն յիմ շինեալ մեծ եկեղեցիս, որպէս իմ հարն յիւր շինեալ փոքր եկեղեցիս գրեցաւ և կնքեցաւ, անուամբ Աստուծոյ յաւուր՝ յորում Վարագայ հայրն Դուկաս զսուրբ

---

¹ Վանքունս չէ կենաց փայտի մասն, զի այժմ անմարդաբնակ է մենաստանս:

Նշանն եղ յեկեղեցիս: Արդ թէ ո՞ր զմեր տուեալ գիպերս ՚ի մեր եկեղեցոյս հանել ջանայ և զմեր յիշատակն խափանել, թէ Բրիստոնէայ է՝ ի Քրիստոսէ և յիւր ընտրելոցն է նգոված, և թէ յայլազգեաց՝ յԱստուծոյ և ՚ի դէնէ և յառաջնորդաց իրեանց և մեր մեղացն պարտական է յատուրն դատաստանի և ասասցէն ամէն, եղիցի, եղիցի»:

Վանքս ունեցած է և հրաշալի գաւիթ, որի գլուխն փլած է այժմ և որի երկարութիւնն է 14 մետր 50 սանթիմ և լայնութիւնն 13 մետր 20 սանթիմ. և ունի սոյն արձանագրութիւնը. «ԹՎ. ՉԺ. կամաւ Աստուծոյ ես Հայրուստ վայելեալ զձիավարժ իշխանութեան և հասեալ յայս տեղի՝ զարհուրեցայ ՚ի սպառնալեաց և դիմեցի յեղբարանոց անապատիս առ ոտս տեր Յովհաննէս շինողի սուրբ ուխտիս և ստացայ զտնակս սակս յիշատակ ինձ և իմոցն....»:

Մենաստանիս հարաւային կողմին կից է մի այլ վանք իւր գաւթով միասին: Այս է Վասակի հայր Բագրատունի Դաւիթ իշխանի շինել տուածն, ինչպէս իւր արձանագրութեանց մէջ յիշեց արդէն Վասակ իշխանն: Այժմ խոնարհած է և գաւթիս գլուխն:

Իսկ իւր հիւսիսային կողմին կից՝ մեծ վանքս ունի մի առանձին խորան, որ քայքայուելու վերայ է: Ունեցած են վանքերս և շրջապարիսպ, և միաբանից խուցեր, որք բոլորովին քանդուած են այժմ: Վանքերիս վերայ գործ դրուած են տորոնագոյն, երկնագոյն եւ կանաչագոյն քարեր, որոց հանքերն գտնուում են վանքիս հարաւ արեւմտեան կողմում ոչ այքան հեռի:

Երևում է թէ վանքս բերուած է խողովակներով այն ջուրն, որ հոսում է հարաւային ձորով. այժմ յայտնի է ջրաւազանն և ուրեք ուրեք աւերուած խողովակներն. ջուրն ընդհատուած է և վանքս անմարդաբնակ:

Կայ այլ ևս երկու մատուռ մին վանքի հարաւային և միւսն հիւսիսային կողմում: Այս կողմումն է և միաբանից հանգստարանն:

ԺԱ. ԱՇՈՒՂԻ կամ ԱԱԻ գեղ. Հիմնուած է Աղստե գետակի աջ կողմում. Վարագեան լեռնաբազկի հիւսիսահայեաց լանջի մի սեռի վերայ. բնակիչք տեղափոխուած են Խաչեն և Զրաբերդ գաւառներից. հողն արքունի և կիսով չափ ջրարբի, տեղական բերքերն նոյն, պատուական տեսարանն, բարեխառն օդն և կլիման, և բարեհամ ջուրն, երկար կեանք 85 տարի. եկեղեցին նոր սկսեալ. քահանան գալիս է Ուզուն-Թալայից:

Ծուխ 30, ար. 140, իգ. 113:

Ա. ԴԻՏԱՐԱՆ կամ ԴԻՏԻԱՆ. Հիմնուած է Ղազախ քաղաքից վերև, նոյն գետակի և արքունի ճանապարհի աջ կողմում մի բլրակի վերայ, որ ունի բոլորշի ձև, և քարուկիր շինութիւն, որի գոյութիւնն շատ հին չէ:

Բ. ԴԻՏԱՐԱՆ շինուած է թրծեալ աղիւսով և կրացեխով եռայարկ, նոյնպէս բոլորշի, որ կայ Ուզուն-Թալա կայարանի հանդէպ գետակի աջ կողմի ափի վերայ: Շատ հին չէ և այս, որ ունի վերնայարկում հրացան արձակելու ծակեր և որն ճեղքուած է վերից վար:

ԺԲ. ՈՒԶՈՒՆ-ԹԱԱ գիւղ. Հիմնուած է Վարագեան լեռնաբազկի հիւսիսահայեաց լանջերի և սեռերի վերայ. բնակիչք կիսով չափ բնիկ և կիսով չափ տեղափոխուած Խաչեն և Զրաբերդ գաւառներից, հողն արքունի, արդիւնատուր և կիսով չափ ջրարբի, տեղական բերքերն նոյն (ունի այգի և պարտէզ). օդն, կլիման և ջուրն սննդարար, երկար կեանք 90 տարի. եկեղեցի երկու, արևելեանն՝ Ամենափրկիչ. քարուկիր, կառուցեալ չորս բոլորշի սիւների վերայ, որ ունի 17 մետր երկարութիւն 11 մետր լայնութիւն. մի քա. հանայ: Իսկ արևմտեանն՝ Ս. Աստուածածին, նոյնպէս կամարակապ չորս սիւների վերայ, որ ունի 15 մետր 15 սանթիմ երկարութիւն, 9 մետր 15 սանթիմ լայնութիւն և մի քահանայ: Երկու թաղերում միասին քահանայ 2.

Ծուխ 133, ար. 650, իգ. 500.

Միդասեան ծխական ուսումնարան. աշակերտք 50, տարեկան ոտճիկ վարժապետին 300 ըուբլի:

ՄՐՎԵՂ ՎԱՆՔ¹

Հիմնուած է Համգա սարից դէպի Ուզուն-Թալա խոնարհուած լեռնաբազկին հարթակին վերայ, որ անտառապատ է և ուշագրաւ: Մենաստանս շինուած է թրծեալ աղիւտով և կրացեխով բացի հիմունքներից, որք քարաշէն են: Վանքս ունի չորս փոքր և մի աւագ խորան, երկու լուսամտտով մի վեղարած և կաթողիկէ, երկու դուռն հիւսիսային և արևմտեան կողմերից, բարձրագոյն շինուածք, 15 մետր 60 սանթիմ երկարութիւն, 10 մետր 22 սանթիմ լայնութիւն: Վէմ քարի վերայ.

«Վանգնեցաւ սուրբ Նշանս ի բարեխաւսութիւն Ո. ամի»: Հիւսիսային որմի վերայ աւազանից արևմուտք. «Թիւ ՈԱ. ես Արտաւազ և Սարգիս շինեցաք զեկեղեցիս ձեռամբ Յովնաննիսի...»: Վանուցս արևելեան-հիւսիսային կողմում արտաքուստ. «ՈՄ. թուին ես Անանիաս որդի սուրբ ուխտիս բարեխաւսութեամբ արն աղաւթ... երկրպագէք»:

Վանքս նորոգուած է զանազան ժամանակներում. զորօրինակ երևում է շինութեան նշաններից և ծեփի հետքերից: Արևմտեան դրան վերայ.

«Ես Ասդոնի տղայ Մխիթարս սուրբ Սրվելի Բ. դուս շինեցի (նորոգեցի), ով կարտայ, ողորմի ասի թվ. ՌՃԽԱ...»:

Բոլորովին աւերակ են մենաստանիս խուցերն և շրջապարիսպն և Զիթահանքն և բուսած են վանքի տանեաց վերայ մի քանի հացի և բոշնի ծառեր և վնասուած են հիւսիսային կողմի ձեղունն և արևմտեան հիւսիսային անկիւնն:

Մենաստանիս հիւսիսային կողմում, պարսպի ներսում կայ սուրբ Աստուածածին անուն մի եկեղեցի, որի ծածքն փայտաշէն է և ուխտեղի:

Խեցեղէն խողովակներով վանքս բերուած է վաղուց ԿԵՈՒՌ (Յորդ) աղբիւրն, այժմ չէ հոսում ջուրն, բայց կայ ջրաւազանն և խողովակների հետքերն:

---

¹ Բացատրում են երկու տեսակ իմաստով Ա. վեղարի նման սրածայր կաթողիկէ ունեցող վանք: Բ. Սարոս հող-շիկահող-վանքատեղ:

Վանքիս շրջապատում կան երեք Գիւղատեղիներ և հանգստարաններ, որք ծածկուած են թանձրախիտ անտառներով:

Վանքիս հիւսիսային կողմում, Ճանապարհի վերայ կան կարմիր, կանաչ և դեղին գոյնով հեղեր, որովք գիւղացիք ներկում են կարմիր, կանաչ և դեղին գունով թելեր:

Սուրբ Նշան մատուռ, որ գտնուում է Ուզուն-թալա և աշուղի գիւղերի միջև: Քարուկիր է, հնաշէն և անարձանագիր, որի մօտ կայ գիւղատեղի, հանգստարան և գեղեցիկ ծառեր:

ԺԳ.Ռեւազլուշէն. հիմնուած է Ուզուն-թալայի արևմտեան կողմում նոյն սարի (Համգայի) հիւսիսային ստորոտում, նոյն գետակի աջ ափի բարձրութեան վերայ. բնակչաց կէս մասն բնիկ, միւս կէսն փոխադրուած Սուրբ գիւղից. հողն արքունի և միջակ արդիւնաբեր, տեղական բերքերն նոյն, պատուական օդն, կլիման և ջուրն. եկեղեցին սուրբ Գրիգոր, ծածքն փայտաշէն, քահանայ մի:

Ծուխ 22, ար. 107, իգ. 98.

Ռեւազլու և Խաչթառակ գիւղերի միջև կայ մի ընդարձակ Գիւղատեղի, երկու հանգստարան զարդարուած խաչարձաններով, ձիթահանքի քարեր և խաղողի որթեր:

ԺԳ. Խաչթառակ գիւղ (Սարհատլու). շինուած է նոյն սարի ստորոտում, բնակչաց մի մասն բնիկ և միւսն տեղափոխուած Զրաբերդի և Կիւլստանի գիւղերից, հողն արքունի և սակաւ արդիւնաբեր, տեղական բերքերն, օդն և կլիման նոյն, երկար կեանք 85—90 տարի, եկեղեցին սուրբ Աստուածածին, ծածքն փայտաշէն. քահանան գալիս է Հաչա-ջուր գիւղից:

Ծուխ 60, ար. 410, իգ. 342.

Ղամիշ-կեօլում, որ կայ գիւղիս արևմտեան կողմում, կան գիւղատեղի և հանգստարան և եկեղեցի, որից մնացած է այժմ խորանի գլխի թաղն:

ՄՈՐՈՅ ԶՈՐՈՅ կամ ԾՌՎԶԻ ՎԱՆՔ

Հիմնուած է գիւղիս, գրեթէ հարաւային կողմում, Ծովից կոչումած գոմերի մօտ, ձորի աջ կողմում: Կառուցեալ է խաչաձև սրբատաշ շէջ քարով: Վանքիս երկարութիւնն է 7 մետր 20 սանթիմ, լայնութիւնն նոյնչափ: Այժմ քանդուած են արևմտեան կողմի կամարն, արևելեան կամարի կէսն և կաթուղիկէի սակախան: Խորանի հիւսիսային կողմում:

«Թ. ՈԿՁ. եւ Մխիթար և ամուսին եմ միաբանեցաք եկեղեցոյս և ետուն մեզ ժամ Աստուածածնին բ. մին ինձ, Ա. (միւսն) Հարկևորին, ով խափանէ, մեր մեղաց պարտական է, դրած աղին արծաթագին»:

«Յանուն Աստուծոյ եւ Սասնայս միաբանեցայ իմ որդաւս Մորոյ-ձորոյ Աստուածածնիս և հայրս Գրիգոր և այլ միաբանս ետուն ինձ տարին Բ. ժամ զՎարդավառին շաբաթ արն և զկիրակէն Ա. արն ինձ, Ա. Շուշանկան...»:

Հիւսիսային կողմում. «Անուամբ ամենակալին Աստուծայ եւ Գեաւրկի (Գեօրկի) Թագաւորաց¹ Թագաւոր ետու զՄորոյ Զորոյ վասն հայր Յովհաննէս և արարի ազատ յամենայն հարկէ. ամիր Քրտին հոգացողութիւն (թեամբ) որ ինձ աղաւթս անեն. որ մեր հրամանացս հակառակ լինի, Աստուծոյ հրամանին է հակառակ, հաստատ է գիրս անուամբ Աստուծոյ»:

Կաթուղիկէի արևմտեան կողմի վերայ արտաքուստ. «Ես հայր Գրիգոր... վանքս շինեցի Աստուածածին... (անընթեռնելի)»: Արդէն հերկուած են միաբանից խուցերի և շրջապարսպի տեղերն, որոց արևելեան կողմում կայ Գիւղատեղի և հանգստարան:

ԺՆ. Կարվանսարա գիւղ. (կարաւանի իջևանելու տեղ). շինուած է Աղստև գետակի աջ ափի վերայ, Աղտան վտակի աջ ու ձախ կողմերի վերայ. գիւղիս նախկին բնակիչներն գերի տարուած են Պարսկաստան և ցրուած են մնացեալներն:

---

¹ Վրաց Գեորգի թագաւորն և Թամար թագուհու հայրն, որ թագաւորեց 1156—1184 թուականն փրկչին:

Այժման բնակիչք տեղափոխուած են Երևանի ՂըրխԲուլաղ, Արզն և Կեամրիս գիւղերիցն (անյայտ է տեղափոխուելու ստոյգ թուականն), հողն արքունի, մեծ մասամբ անջրդի, նուազ արդիւնաւէտ, բայց այգեւէտ, տեղական բերքերն նոյն, պատուական օդն, կլիման և ջուրն. երկար կեանք 90—100 տարի. եկեղեցին Ամենափրկիչ, ծածքն փայտաշէն, քահանայ երէք:

Ծուխ 115, ար. 751, իգ. 613.

Տղայոց միդասեան ուսումնարան, ուր ուսանում են 77 տղայք, թոշակատու 68, ձրիավարժ 9, տարեկան ուճիկ վարժապետին 310 ռուբլի:

Եկեղեցումն կան հետեւեալ գրչագրերն.

Ա. Աւետարան մեծադիր, թղթեայ, պատկերազարդ. Միշակ գեղեցկութիւն ունին պատկերներն, ծաղիկներն, թռչնագրերն և նկարներն: Փտած և թափուած են յիշատակարանի կէսն, միայն մնացած է. «..... Գրեցաւ Հայկական թուականիս չհա. յանապատս Աղուանաձոր (Վանայ կողմերում) ընդ հովանեաւ սրբուհոյ մարս լուսոյ Աստուածածնիս և Վասիլ թագաւորի սուրբ Նշանիս և այլ և այլ հաւաքեալ սրբութեանցս ՚ի դանութեան Բյուստիտին (?) և ի քահանայապետութեան տեառն Զաքարիայի ձեռամբ ամենամեղ և անարհեստ գրչի Յակոբայ մեղապարտ... հանդէպ սրբարար ծովուն, ուր մանր ձկունք ելանեն..... ստացող սորա Մոսէս կրանաւոր հանդերձ ծնողիւք և եղբայրք կենդանեալք.....»:

Վերջին յիշատակարանից. «Գրեցաւ ի թուին հայոց ՊԵ. են ՚ի դուռն սուրբ Նախավկային ձեռամբ սրբոյ էջմիածնի նուիրակ Սիմէոն վարդապետի յառաջնորդութեան սուրբ սքանչելագործայ տեառն Ներսիսի եպիսկոպոսի, վկայութեամբ բազմաց ժողովրդոց...»:

Բ. Աւետարան փոքրադիր, թղթեայ, ամբողջապէս գլխագրով գրուած, որի սկզբից պակաս են թերթեր, վասն որոյ չունի յիշատակարան: Սակայն նայելով գլխագրերի ձևերին՝ 800 տարուայ գրուած լինելու է աւետարանս:

Գ. Աւետարան միջակ դիրքով, թղթեայ, որ ունի միայն շորս աւետարանչաց անճաշակ պատկերներ. Յիշատակարանից. «Եւ ես յետինս ՚ի կրանաւորաց... Գրիգոր եպիսկոպոս... գծեցի զսա մեղսամած մատամբ իմով ՚ի Բջնի ընդ հովանեաւ երկնաման արթոյ սուրբ Աստուածածնիս ՚ի հայրապետութեան տեառն Սարգսի (Բ-ի) Հայոց վերադիտողի ՚ի թուաբերութեանս Հայոց ԶԻԷ... Եւ արդ ես պատրոնս և ամուսին իմ Մելիֆաթուն ստացաք զսուրբ աւետարանս ՚ի յարդար վաստակոց մերոց և տուաք ընծայ ՚ի դռնս սուրբ Ամենափրկիչ Աշտարակու և սուրբ Մարիամին և սուրբ Կամբրաւորին ի վայելումն մանկանց սոցա»։ «... և ես տէր Գրիգոր եպիսկոպոս աշտարակեցի նստելով եպիսկոպոս իմ ի սուրբ արթոս ԺԷ. ամ և Զ. ամիս գրեցի զսուրբ աւետարանս.....»։

Դ. Աւետարան փոքրադիր, թղթեայ, պատկերազարդ, որք նկարուած են ճաշակով, արուեստով և ընտիր գոյներով, ընկած է յիշատակարանի կէսն, վասն որոյ մնում է անյայտ գրողի անունն, տեղն և թուականն։ Միայն գրուած է Մատթէոսի վերջում. «Զստացող սուրբ աւետարանիս զբարեմիտ և հաւատարիմ տանուտէր Յովհաննէսն և զեղբայրն իւր զՄարտիրոսն, որ ստացաւ զսուրբ աւետարանս..... թվ. ՌՃԻԱ.»։

Ե. Աւետարան միջակ դիրքով, թղթեայ, պատկերազարդ (անճաշակ են). Յիշատակարանից. «Արդ գրեցաւ և աւարտեցաւ սուրբ աւետարանս ի գաւառս Միջագետաց յԱմիթ մայրաքաղաքի ընդ հովանեաւ Թէոդորոսի զինուորին և ամենասրբունի կուսին Մարիամու Աստուածածնի և սուրբ Կարապետին Յովհանննու և Գեորգայ զաւրավարին ի հայրապետութեան տեառն Կոստանդնի Վահկեցոյ և ՚ի վերադիտողութեան Ամիթ Շահաստանի տեառն Մկրտչի աստուածաբան վարդապետի և արեպիսկոպոսի ամենայն միջագետաց և երիցփոխանի Կաթողիկոսի ամենայն Հայաստանեայց և մինչ ի ծայրս արևելեան իշխեցողի, և ի թագաւորութեան ամենայն Միջագետացս պարունայց պարոնի, որ կոչի Շահ Աբման պահաթուր ի թվ. Հայկականս տումարի ՊՅ. երորդի,

յորում ամի մերկացաւ սուրն վաղակաւոր յազգերէ իւրմէ և վասն ծովացեալ մեղաց սուր պատուհասի Աստուծոյ տարածեցաւ տարածամ մահ ընդ ամենայն երկիր և առաւել ևս բարկութիւնն Աստուծոյ տեղեաց յԱմիթ մայրաքաղաքի և իսպառ կոտորեաց զամենայն առհասարակ առաւել քան զանդրանկածախն Եգիպտոսի, որպէս յանապատի գիւրայել և յաւուրս Դարթի Հէ. Հագարացն. զի անկաւ ՚ի ժողովրդենէն ԶՌ. (6000) արանց միայն, զորս ՚ի թիւ արկին, թող զանհամարսն և զայն որ արտաքոյ քաղաքին ի Դաւառսն և ՚ի գեաւղսն որ և բազում աւանս անմարդաբնակ արար, մինչ զի չորհոտանիքն յամայի շրջին և ամենայն հայրենիք կողոպտու եղեն յարժումեան: Եւ արդ ոչ ոք կարէ ընդ գրով արկանել կամ լեզուաւ ճառել զաղէտս կսկծանաց և զողբս տարակուսանաց և զհառաչանս սրտից և զգործս տարակուսանաց, որ գործեցան ՚ի միջի մերում. զի բարկութիւն Աստուածային էր և սաստիկ էր հրաման..... յամենայն ուրեք ողբ հառաչանաց և յամենայն տուն գործս տարակուսանաց լալումն որբոց և աղաղակ այրեաց, կսկիծ ծերոց և մաղկատումն մանկամեռ մարց, յամենայն լեզուէ վա՛յ և յամենայն բերանոց ապաշաւանք..... Մայտեսի Ազիզն... որ ստացաւ զսուրբ աւետարանս... և ընծայեաց սուրբ աւետարանս նոյրեք սուրբ Թորոս զաւրավարին... և կայցէ սուրբ աւետարանս յիշատակ անջնջելի..... յիշեցէք ՚ի Քրիստոս.. զԳրիգոր զրազիիր, որ գրեաց զսա յընտիր արինակէ այլև զԱբրահամ վարդապետ, որ զարդարեաց զսա ծաղկով»:

«Նորոգեցաւ սուրբ աւետարանս ՚ի թվ. ՌԽԴ. ՚ի քաղաքն յԱմիթ ՚ի դռուն սուրբ Կիրակոսի, ՚ի յառաջնորդութիւն Ամթայ Դուկաս քաջ րաբունապետին... ՚ի դռն և ՚ի նեղ ժամանակիս, որ քրիստոնէայն իսիստ նեղութեան կային. հարկապահանջութիւն շատացեր էր ՚ի վերայ քրիստոնէիցն. մէկ խարաջ մի Գ. Դ. դուրիշ կանոնին, հա՛նց (այնպէ՛ս) թանգութիւն, որ շարէք ցորեն ժԳ. շահի կու առնեն. այս տարի մեռաւ Խոնթար Մուրատն և թագաւորեց որդի Մահմուտ փաշան.....»:

Սուրբ Գրիգոր մատուռ, շինուած անտաշ քարով, խոնարհուած է ծածքն, որ գիւղիս արեւելեան կողմումն է: Գեղեցկաքանդակ խաչարձաններով քանդակուած է մատրանս ներսն և ուխտի օրն է Աստուածածնայ վերափոխումն:

Խոզ-մարագ կոչուած տեղում կայ Գիւղատեղի և հան: գստարան:

ԺՁ. Վերին-Աղզան. Շինուած է Կարվանսարայի հարաւային կողմում Աղզան վտակի աջ ու ձախ ափերի վերայ: Գիւղս բաժանուած է երեք թաղի Ներքին, Միջին եւ Վերին. բնակիչք տեղափոխուած են Ներքին-Աղզանից, հողն արքունի, լեռնային և միջակ արդիւնաբեր, պատուական օղն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 100 տարի, եկեղեցին երկու, ներքին թաղենն՝ Աստուածածին¹ Վերի թաղինն՝ Նորաշէն (դեռ չունի անուն). քահանայ մի: Ծուխ 90, ար. 686, իգ. 638:

Գիւղիս արեւելեան կողմում, սարի ստորոտում կայ ընդարձակ հանգստարան, որի մէջ կան խիստ հին ամփոփեալներ: Տապանաքարերից շատերն ունի խաչարձաններ: Մի անտաշ քարի վերայ, որի խաչարձանն չկայ. «Խաչս բարեխաւս Սուլթանի Նաւին»: Այլ քարի վերայ. «Խաչս բարեխաւս Ասպտէրին ամենայն ննջեցելոց» (բազմախաչ է տապանաքարս):

«Սուրբ խաչս Ավաքին ամուսին»: սորանից փոքր ինչ վերև է գիւղատեղին և եկեղեցու աւերակն, որ շինուած է եղել մի սեռահարթի վերայ, որի շուրջն պարսպուած է եղել ահագին քարերով: Այժմ մնացած են միայն եկեղեցու և պարսպի աւերակներ:

ՍՈՒՐԲ ԿԻՐԱԿԻ ՄԱՏՈՒՅԻ

Մի միապաղաղ քարի վերայ շինուած է մատուռս, որ կայ եկեղեցու աւերակի հարաւային հանդէպ, ձորի ձախ կողմի սեռի վերայ: Մատուռս, որի չորս պատերն շինուած է անտաշ

---

¹ Եկեղեցուն կայ մի մատուն արծաթեայ աջի մէջ, որը՝ հերկելու ժամանակ՝ գոտրանն հանած է հողի տակից. յայտնի չէ՝ թէ որ սրբի մատունիցն է:

և թաղն տաշուած քարով, ունի մի խորան, երկու խորհրդա-
րան, չորս լուսամուտ, մի դուռն արևմտեան կողմից և մի
կաթուղիկէ և 14 մետր շրջապատ, արտաքուստ չափելով:
Դրան ճակատակալ քարին վերա.

«Կաման Աստուծոյ, դանուփին Առդունին, թագաւորութիւն
Դեմետրի եւ Մկրտիչս շինեցի զեկեղեցիս ծնողաց իմոց և վասն
թողութեան մեղաց իմոց. ամեն. թիվ. ԶԼԵ.»։ Հիւսիսային սեմ
խաչարձանի ստորոտում. «Աստուծով եւ Ալափես ետու զմա-
րանս Մարկոս. Մհ. (իթար) քահանա ետ ա. պատարագ զգալիքս
ի սուրբ խաչին» (տօնին): Մատրանս շուրջն հանգստարան է,
իսկ հիւսիսային կողմում խիստ մօտ կան խուցերի աւերակ-
ներ:

Անանուն մատուռ շինուած միւննոյն սեռի վերայ, փոքր
ինչ վերև մացառուտների մէջ, որ աւերակ դրութեան մէջ է
այժմ.

Քոսի աղբիւր. երկու պատուական ջրով աղբիւրներ են,
որք բղխում են աւերակ մատրան ստորոտի ձորից և հոսում
սուրբ կիրակի մատրան հարաւային ձորով: Աղբիւրներիս
ակների մօտ կայ մի տորոնագոյն խաչարձան, որի մօտ
լուացուելով սրբուում են բորոտութիւնից:

ԼԱԶԻՆ-ՂԱՅԱԻ-ՉՈՐ.

Գտնուում է վերին-Աղգանի հարաւային սարի մէջ մի
ջրածորի վերի մասումն: Այս մի խորագոյն, հորիզօնն նեղ,
անտառապատ, ահարկու և մթնագին ձոր է, որ ունի միայն մի
մուտք ջրածորով-հիւսիսից հարաւ: Վերնամասն գոգաւոր է և
ամեն կողմերից անմատչելի: Սոյն մասում կան քարայրներ,
բայց մին անմատչելի է այժմ քանզի աւերուած է վերելակ
կածանն և ոտից կուռաններն: Ահա այս ձորում և այրերում
պատսպարուած են շրջաբնակ հայերն և ազատ մնացած
լեկզիների աւերիչ արշաւանքներից և գերեվարութիւնից:
Երեք տարի առաջ ձորիցս գտած են տասներկու պղնձեայ
ափսէ և երկու արոյրէ աշտանակ:

Անապատ. Մրղուզ սարի արեմտեան ստորոտում, Սլազ գիւղի մօտ (այժմ թրքաբնակ է որ կանխաւ եղած է հայաբնակ) կայ մի փոքր վանք անապատ անուն, շինուած սրբատաշ քարով: Բացի անապատից՝ գիւղումս կայ քարուկիր մեծ եկեղեցի և ընդարձակ հանգստարան:

Գետաշէնում (Չայքեանդ), Թարսա-չայի աջ կողմում, կայ մեծ եկեղեցի և հանգստարան: Մինչդեռ կանխաւ հայաբնակ եղած է, այժմ թրքաբնակ է:

Հանքային ջուր, որ գտնուում է մօտ կէս մղոնից աւելի վերև նոյն ջրի ձախ ափումն և կոչուում է տաճկ. Ղոթուրբուլաղ: յար և նման է ըստ ամենայնի ջուրս Շուշուց վերև եղած թթու ջրին:

Ժէ. Ներքին-ձամբարակ. շինուած է նոյն վտակի (Թարսա-չայի) աջ ափում, հանքային ջրից վերև, բնակիչք բնիկ, հողն արքունի և խիստ սակաւ արդիւնաբեր, քանզի մօտ 8000 ոտք բարձր է սոցա բնակութեան և ցանքսերի տեղերն. տեղական բերքերն ցորեն, գարի, ոչխար, տաւար և գոմէշ. գերազանց օղն, կլիման և ջուրն ամրան. եկեղեցին սուրբ Աստուածածին, քահանան գալիս է Վերին-ձամբարակից:

ԺԸ. Վերին-ձամբարակ. շինուած նոյն վտակի աջ կողմում մի առուակի աջ ափի վերայ. ամենայն ինչ նոյն. եկեղեցին սուրբ Աստուածածին, քարուկիր և հին, քահանայ մի:

Ծուխ (երկու գիւղերում միասին) 67, ար. 550, իգ. 440. Գիւղիս արեմտեան հանդէպ վտակի ձախ կողմի բարձրութեան վերայ կայ գիւղատեղի, հանգստարան և եկեղեցու աւերակ:

Վիմափոր խաչարձաններ, Գօշ առուի ձախ ափում, Թարսա-չային խառնուրդին մօտ, ճանապարհի գլխին, ապառաժ քերծի ճակատին փորուած է երեք խաչ, երկուսն մեծ և մին փոքր: Մեծերի գլխին. «Գրիգորոյ է». իսկ տակին. «ՈՁԳ. Թուին հայոց»:

ԺԹ. Ղօշայ-վանք-շէն. շինուած է Թարսա-չայի ձախ կողմում հովուի սարի (Չոբան-դաղի 8435 ոտք) ստորոտում, մի արևելահայեաց լանջի վերայ. բնակիչք 1855-ին տեղափո-

խուած են այստեղ Ձաւէ գաւառի Կոթ, Դոստլու, Գվեղ և Սոբի գիւղերից. հողն վանքապատկան, տեղական բերքերն նոյն, օղն, կլիման և ջուրն պատուական, քահանայ մի, հոգևոր պէտքերն կատարուում են վանքումն.

Մուխ 25, ար. 140, իգ. 130.

ԳՕՇ-ՄԽԻԹԱՐԱՅ ՎԱՆՔ (59)

Հիմնարկուած է շինիս մէջ մի գեղեցիկ հարթակի վերայ. բարձր և անտառապատ լեռներ պատած են վանքիս և շինիս հարաւային, արևմտեան և հիւսիսային կողմերը, բաց է միայն արևելեան կողմն և գոգաւոր խոր փոս վանքիս և շինիս տեղն: Մենաստանս շինուած է յանուն սուրբ Աստուածածնայ ամբողջապէս տորոնագոյն տաշուած քարով և հոյակապ կառուցեալ չորս բարձրաշէն կամարների վերայ Գանձասար վանքի իսկական ձևով: Վանքս ունի չորս փոքր և մի աւագ խորան, երկու խորհրդարան, տասներեք լուսամուտ, մի վեղարածև կաթուղիկէ, երկու դուռն արևմտեան և հիւսիսային կողմերից. 15 մետր 75 սանթիմ երկարութիւն, 11 մետր 50 սանթիմ լայնութիւն: Շարժից վնասուած են արտաքուստ արևելեան որմն, կաթուղիկէն և տեղ տեղ սալկախն. իսկ ներքուստ արևմտեան և հարաւային կողմերն:

Աշակողմեան դասի Բ. խորանի ճակատին.

«Ի ՈՍ. թովին զկնի չորս ամաց առնլոյ զԵրուսաղէմ Սալահադինին՝ սկսեալ եկեղեցիս սուրբ ի նորս Գետիկ և կատարի ամս է, ի խանգար գատկին յունաց ձեռամբ վարդապետին Մխիթարայ ի հայրութեան Վարդանայ, ձենտուութամբ բարեպաշտ իշխանին Վախտանկայ և նորին գուգակցին Արզու խաթունին, և նորին եղբարցն Սմբատայ, Վասակայ և խորթն¹ Գրիգորոյ և նոցին զաւակացն: Կիցի նոցա պատարագ յեկեղեցիս ի

¹ «Վախթանկայ Խաչենոյ տեառն Հաթերոյ, և եղբարց իւրոց՝ Գրիգորոյ և Գրիգորիսի և Խոյդանայ և Վասակայ» (Կիր. եր. 125 տպ. ի Մոսկ. 1858):

տանի սուրբ Աստուածածինն Գ. ատւրն. բայց զԱ. Հասանայ հաւրն Վախտանկայ. Ա. մաւրն նոցին Մամին և Ա. հաւրն Արզու խաթունին Քրդին բարեպաշտի անխափան»:

Աւագ խորանի վերայ

«Յնսով ողորմութեան Աստուծոյ ես ճարս որդի պարոն Ումիկին, թոռն ճարին, աշխարհաւ Մանածկերտացի յաշխարհակալութեան Ղարա նուին ՚ի թագաւորութեան վրաց Դեմետ-րի Բագրատունոյ իմ հայրն Ումիկ գնեալ էր զԳետիկ ի ԽՌ. կարմիր տուգատի. ես ճարս գրեցի զՀովս (գեղս) իւր ամեն սահմանաւ ի դառն ժամանակի, որ հայրենիքն աժան էր և ոսկին թանկ. ԴՌ. կարմիր դուգատ տուի Գետկայ Աստուա-ծածնին իմ հոգոյ տանս յիշատակ անջնջելի իմ ծնողացն Ումիկին և Թագունոյ, ինձ և իմ որդեացն Արդութին և իւր եղբարցն, առաջնորդութեամբ Ղասապ վարդապետին. և միաբանես սահմանեցին զաւագ Ե. շաբաթ աւրն, և զատկի աւրն զամէն եկեղեցիքս պատատագ որչափ մեք կենդանի եմք՝ մեր ծնողացն լինի, և յետ ելից մերոց յաշխարհէս՝ մեզ լինի: Արդ՝ ով այս գեղս հանել ջանայ յայս եկեղեցոյս, կամ զիմ յիշատակն խափանէ ով ոք և իցէ, որ լինիցի ի ծննդոցն Ադամայ, եղիցի նզովեալ չլբ.»:

Վանքս ունի և գաւիթ, որ կառուցեալ է չորս միապաղաղ և բոլորակ սիւների և ութ կիսասիւների վերայ տաճարի արևմտեան կողմին կից նոյնպէս սրբատաշ քարով: Գաւթի կեդրոնի ուղղութեամբ շինուած է մի ութանկիւնի գմբէթ իբր երդիկ: Գաւթս ունի չորս [չ-ն և ո-ն բնագրում շրջված են Ա. Դ.] խորան. տասնևմի լուսամուտ, մի երդիկ, երկու դուռն, 15 մետր 79 սանթիմ երկարութիւն (հիւսիսից հարաւ) 13 մետր 40 սանթիմ լայնութիւն: Արեւմտեան դրան վերայ. «..... Եցի ես որդի Գայլաձագին միաբանեցայ սուրբ Աստուածածնիս. Հաստտեցին մեզ Դ. պատարագ ի տանի Յովհաննու Կարապետին զկնի յայտնութեան զԱ. իմ հաւրն Գայլաձագին, զԱ. իմ մաւրն Մամաքին. զԲ. իմ եղբարցն Բուսլանին և Աղբերկանն. կատարիչքն ասրհնին յԱստուծոյ ի թվ. ՉԽԲ.»:

Երկրորդ վանք. որ կոչուում է սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ, պատկից է գրեթէ սուրբ Աստուածածին վանքին հարաւային կողմին: Շինուած է յար և նման մեծ տաճարի ձևով, բայց առանց գաւթի: Սուրբ Գրիգորս ունի 11 մետր 90 սանթիմ երկարութիւն, 9 մետր 12 սանթիմ լայնութիւն, բայց քանդուած է ամբողջ կաթուղիկէն, խորանի կամարի վերի քարերից մի քանիսն, հարաւային կողմի երկրորդ կամարի քարերից մի քանիսն և սալկախներ: Աւագ խորանի վերայ.

«Շնորհիւն Աստուծոյ և կամակցութեամբ եղբարցս և միջնորդութեամբ տէր Գրիգորիսի գրեցաւ յիշատակ եղբարս մերոյ Պետրոն Արտաւազայ. միաբանք սուրբ ուխտիս սահմանեցաք ՚ի տաւնի Դաւթի և Յակոբայ մատուցանել պատարագ ամենայն եկեղեցիքս զկէսն Արդաւազայ և զկէսն ամուսնոյն իւրոյ Աւթային, որ խափանէ դատի ՚ի տեառնէ»:

Հիւսիսային փոքր խորանի դրան վերայ.

«Ի տաւնի սուրբ խաչին Ա. արն պատարագ Խաչատուր վարդապետին և եղբարց իւրոց և ծնողացն, զի նոցա ընչիւք շինեցաւ խորանս»:

Հարաւային փոքր խորանի դրան վերայ

«Ծառայն Աստուծոյ Գերգ (Գէո՛րգ) և ամուսին իւր Կատայ և զաւակունմ նոցին շինեցին իւրեանց ընչիւք զխորանս. Բ. ար պատարագն նոցա է ՚ի տաւնի սրբոցն Գէորգայ. խափանողմն դատին ի Տեառնէ»:

Տաճարիս դրան ճակատակալ քարին վերայ

«Յուսովն Աստուծոյ Բ. եղբարս Մարտիրոս և Գրիգոր, և ամուսին Թամար միաբանեալ եփրեմալ շինեցաք զեկեղեցիս, վասն որոյ տնկեցաք և զայգիսն. տէր Յովհաննէս և միաբանս ետուն նոցա պատարագ զեկեղեցիս Բ. տաւնն սրբոյն Գրիգորի զԵ. խորանս Մարտիրոսի, Գրիգորի, Փիրաժի, Թամարին, Նազխաթունին և Մատթէոսի անխափան. կատարիչքն արհմին յԱստուծոյ ՈՋ»: (Արևի ժամացոյց տաճարիս հարաւային արտաքուստ որմի վերայ):

Երրորդ տաճար Սուրբ Կարապետ, որ համարեա թէ կից է մեծ տաճարի գաւթին հարաւային որմին: Այս ևս շինուած է համակ սրբատաշ քարով մի կամարի վերայ: Քանդակազարդ են բեմն և խորհրդարաններն և զոյգ լուսամուտներ ունի մեծ խորանն: Տաճարս ունի երկու փոքր և մի մեծ խորան, հինգ լուսամուտ, մի դուռն, 6 մետր 90 սանթիմ երկարութիւն, 5 մետր 38 սանթիմ լայնութիւն:

Տաճարիս հարաւային որմի վերայ արտաքուստ

«Ի ՈԶԶ. ևս Գրիգոր որդի Ս.... միաբանքս ետուն զաւագ խորան եկեղեցւոյս ինձ պատարագ...»: Խախտուած են սուրբ Կարապետիս հարաւային որմի արտաքին երեսի քարերն և թափուած մի քանիսն սալկախի հետ:

Սուրբ Կարապետիս դրան աջ ու ձախ կողմերում արտաքուստ դրուած են երկու քարեայ ականաւոր խաչարձաններ, որք գրաւուում են այցելուների ուշադրութիւնը իւրեանց սըխրալի քանդակագործութեամբ: Հարաւային կողմինն կոտորուած է ստորոտի մօտից. անվնաս է հիւսիսայինն, որի ստորոտում քանդակուած է. «Պաւղոս» որ է շինող վարպետի անունն:

ՁԱՆԳԱՏՈՒՆ

Եռայարկ և բարձր շինութիւն է, որ գրեթէ պատկից մեծ տաճարի գաւթի հիւսիսային կողմին: Մարանատուն է գետնայարկն, որ պատերի արտաքին երեսներն շինուած են ահագին անտաշ քարերով: Միմեանց միջով անցած են չորս կամարներ, որոց ոտքերն հաստատուած են չորս պատերի մէջ զետեղուած ութ կիսասիւնների վերայ հիանալի ճարտարապետութեամբ: Գետնայարկս, որի յատակն լի է ահագին քարուկիր հորերով-տաքարներով, ունի վեց լուսամուտ և մի դուռն: Միջնայարկն գաղտնի պահարան է: Խաչաձև շինուած է վերնայարկն, որ ունի մի դուռն հարաւային կողմից, երկու փոքր սեղաններ Գաբրիէլ և Միքայէլ հրեշտակապետաց անուամբ արևելեան կողմում մի լուսամուտ (միջնասիւնով զոյգ լուսամուտ) հիւսիսային և մի արևմտեան կողմից: Մուտքի առաջ կայ

մի ծակ, որից ներս մտնելով մարդ գտնում է զինքը թանձրամած խաւարի մէջ: Ահա այս է միջնայարկ գաղտնի պահարանի դուռն: Այժմ խոնարհուած է զանգատանս կաթուղիկէն:

Արձանագրութիւն. «Կաման Ամենակալին Աստուծոյ ի թվիս Ձեռ. մենք երկու եղբարքս Դասապետ վարդապետ և Կարապետ եղաք հիմն և ՚ի վերայ եղաք զանգատուն և եկեղեցի յանուն հրեշտակապետացն Գաբրիէլի և Միքայէլի սակաւ ընչիւք մերովք և քեռոյն մերոյ Իգնատիոսի. Արդեամբք բազմաւք եղաք և պարիսպ շուրջ եկեղեցեաւքս և այլ աշխատութիւնս ըստ մերում կարի: Սարգիս վարսապետն հայր վանիցս և միաբանքս հաստատեցին զատկին և ճրագալուցին պատարագ, յոր եկեղեցին Դասապետ վարդապետին և Կարապետին սահմանեսցին: Արդ աղաչեմ զամենայն ժառանգաւորսդ յիշման արժանի արարէք զամենայն աշխատեալսն ՚ի սմա, ևս առաւել Ջաքէոսն և Գրիգորն»:

Սեղանատունն. որ ընդարձակ շէնք է և որի գլուխն ամբողջապէս խոնարհուած է այժմ. պատկից է զանգատան գետնայարկի արևմտեան և գաւթին [գ-ն և ա-ն բնագրում շրջված են Ա. Դ.] հիւսիսային կողմերին: Ջորս պատերն շինուած են անտաշ մեծ մեծ քարերով. երկարութիւնն է 17 մետր և լայնութիւնն 12: Ուսանողաց և միաբանից թիւն թէ որքա՞ն մեծ եղած է, դիւրաւ կարելի է մակաբերել սեղանատանս մեծութիւնիցն: Այժմ քայքայուած են միաբանից բոլոր սենեակներն և շրջապարիսպն թողլով միայն իւրեանց տխուր հետքերն և աւեր հիմքերն:

Շատ տապանաքարեր կան բոլոր տաճարների արևմտեան կողմերում և սակաւ արևելեան: Իսկ մեծ տաճարի արևելեան կողմում կայ մի փոքր մատուռ շինուած սրբատաշ քարով, որի մասին ոմանք կարծում են թէ գրադարան եղած է:

Սուրբ Հռիփսիմէ մատուռ

Այսպէս են անուանում մատուռը, որ շինուած է համակ սրբատաշ քարով նախորդ տաճարների ձևով, որ գտնուում է շինամիջում և որ ունի 5 մետր 70 սանթիմ երկարութիւն և նոյնչափ լայնութիւն:

Ներհուստ հարաւային ումի վերայ

«Դ տաւնի սուրբ Գէորգայ Ա. պատարագ Շերանշահին է անխափան»:

Կաթուղիկէի վերայ. «Ձ. Տէր Աստուած ողորմեա՛ Խաշատուր վարդապետին և Բարսղին շինողաց երեղեցւոյս և ամենայն աշխատողացն ի սմա»: Մատրանս մօտ ևս կան ամփոփեալներ:

Հոգին սուրբ մատու

Սուրբ Հռիփսիմէ մատուռից վերև է շինի գլխին, որ ունի և գաւիթ: Մատուռը և գաւիթը նորոգած է Պ. Սմբատ Փարսատանեանն: Գաւթումս կայ երկու տապանաքար. հիւսիսային շիրմաքարի վերայ փորագրուած է. «Մխիթար»:

Ահա այս է Գօշ-Մխիթարի գերեզմանն, որի գլխատակի հողը բժշկութեան համար՝ հաւատով այնքան տարած են որ մեծ փոս ձևացած է: Իսկ հարաւային տապանաքարին վերայ. (Գրիգոր քահանայ): Մատրանս և գաւթիս շուրջն լի է խիտակխիտ գերեզմաններով: Մատրանս հարաւային կողմում կայ պատուական խաշարձանով մի տապանաքար, որի վերայ քանդակուած է. «Ոգոյն հարագատ եղբարք Պաւղոս և Յովհաննէս երկորեակ նշանքս աւծելոյն Յիսուսի, ծնողաց մերոց, որք երկրպագէք... մի թուի....» (եղծուած է և անընթեռնի):

Հազար ափսո՛ս, հետզհետէ բոլորովին ոչնչանում են այս պատուական տաճարներն. կարօ՛տ են նորոգութեան, բայց նորոգող չկայ. խղճալի դրութեան մէջ են, բայց նայող չկայ. բոլոր տաճարներս յանձնուած է մի անհասկացող քահանայի, որ իսպառ անհոգէ:

Յափշտակուած են¹ վանուցս բոլոր կալուածները, որովք 700 տարի շէն, պայծառ կեանք և կենդանութիւն ունեցած են վանքերս, այժմ զոհ են գնում անհոգութեան:

---

¹ Ինչպէս երևում է արձանագրութիւններից. վանքերս ունեցած են սեպհական շատ անշարժ կալուածներ-այգիներ, ջրաղացներ, գիւղեր, վարեպանողեր, անտառներ և ամարանոցներ: Սակայն այժմ յափշտակուած են անտիրութեան պատճառաւ:

Վանքիցս փոքր ինչ ներքև է Ուռեւանջ գիւղն, որ այժմ աւերակ է, բայց կայ իւր հանգստարանն և կիսաւեր եկեղեցին: Իսկ վանքիս հարաւային կողմումն է Տզրկածով անուն գիւղն, որ այժմ թրքաբնակ է: Բաց յայսցանէ լճակի հարաւային կողմում է Աղ-քիլիսա անուն գիւղն, որի մէջ կայ և փոքր եկեղեցի և հանգստարան, այլ այժմ թրքաբնակ:

Հին-Շար-խաշ

Վանուցս հիւսիս-արևմտեան կողմում, սարի հիւսիսահայեաց լանջի վերայ կայ մի աւերակ գիւղ և հանգստարան: Երկոցունցս մէջ տեղում, այս է աւերակի և հանգստարանի միջև, կայ մի բարձր ժայռ, որի հարաւային և արևմտեան երեսների վերայ շարքով շինուած են քսանևկէց հատ մեծ և փոքր խաչեր: Հաստատում են թէ սոյն հանգամանքից ստացած է Շար-խաշ անունը հին գիւղս, որ անցած է և նորի վերայ:

Աշուղի գիւղատեղ. գտնուում է նոյն սարի ստորոտում, մի առուակի ձախ կողմին ուր կայ և հանգստարան: Սորանից փոքր ինչ վերև է Նղցու-Թալա կոչուած տեղն, ուր է գիւղատեղի, հանգստարան և եկեղեցի: Այս տեղից շատ հեռի չէ Գէորգ ճգնաւորի քարայրն և գերեզմանն: Իսկ սոցանից փոքր ինչ ներքև Աղստև գետակի աջ ափի վերայ կայ մի կիսաւեր եկեղեցի, որ է Հին-գետակի վանքի աւերակն. մեր համեստ կարծիքով:

Ի. ԴիկիՋԱՆ ԳիհիՂ. Հիմնուած է նոյն սարի (Նղջերուասար¹ Մարալ-դաղի) արևմտահայեաց լանջի վերայ, նոյնպէս Աղստև գետակի աջ կողմի բարձրութեան վերայ. բնակիչք տեղափոխուած են Սև-քար, Հաշա-շուր գիւղերից և Ջրաբերդի գիւղերից. հողն արքունի, անշրդի, սակաւ և նուազ արդիւնաբեր. տեղական բերքերն նոյն. գերազանց օղն, կլիման և ջուրն. երկար կեանք 100 տարի, եկեղեցին սուրբ Աստուածածին, հնաշէն (պատրաստուում են շինել նորը). քահանայ մի:

Ծուխ 100, ար. 537, իգ. 474.

¹ Կոչուում է և Մայմեխ սար, որ ունի 8435 բարձր.:

Միդասեան երկսեռ ուսումնարան, (գեղեցիկ է մանա-
ւանդ օրիորդաց ուսումնարանի շէնքն) ուր ուսանում են 60
աշակերտ և 25 օրիորդ. թոշակատու 70 (երկսեռ միասին).
տարեկան ուսուցչաց 1015 ռուբլի:

ԱԻԵՐԱԿՆԵՐ

Գիւղիս արևելեան կողմում, ճանապարհի վերայ է Դի. լի
անուանեալ աւերակ գիւղն, եկեղեցին և հանգստարանն:
Դիլիջան գիւղիս մէջ է մի հին եկեղեցի (բանանց գիւղացի
Ջղեթանց Ալեքսանի խանութի դիմացն), որի երկարութիւնն է
14 մետր. լայնութիւնն 6 մետր 80 սանթիմ, և ընդարձակ հին
հանգստարան:

Բախտիարի գիւղատեղի և հանգստարան Աղստեի աջ
ափի հովտում. Կիսաւեր եկեղեցի, որ գտնուում է Աղստե
գետակի և Դիլիջան վտակի խառնուրդի մէջ, որի մօտ բնա-
կում են այժմ Մալականներ.

Գաւառիս Բերդերն

Ա. ԵՐԳԵՎԱՆՔ ԲԵՐԴ (60)

Գտնուում է Ղուլալի գիւղի արևմտեան հանդէպ Տա. ւուշի
օժանդակ (Ախնջի) վտակի ձախ կողմի բարձր սարի վերայ:
Տակաւին երևում են պարսպի պատերն և տեղ տեղ աւերու-
ածների հետքերն: Թէև ցից ցից ժայռեր, նեղ նեղ կիրճի և
մացառուտ ձորեր են բերդիս շուրջն, այսու ամենայնիւ այ-
նքան ապահով չէ: Ջուրը ամաններով բերած են իւր արև-
մտեան ձորում եղած զբիւրից, որի մօտ կայ ընկուզի մեծ
մեծ ծառեր, գիւղատեղի և հանգստարան:

Բ. ՏԱԻՈՒՇ կամ ԹՈՎՈՒՋ բերդ, որ կայ նոյնանուն գե-
տակի աջ ափը բարձր սարի վերայ, Բերդ գիւղի արևելեան
հանդէպ: Բերդավայր սարս բոլորովին առանձնացած է իւր
շրջապատից-արևելեան և հիւսիսային կողմերից և անջրպե-
տուած է լայնագոգ ձորերով. հարաւային և արևմտեան

կողմերն ահագին վիմահերձ և բարձր ապառաժներն են, որոց ստորոտը քերելով խոխոջում է Տաուշ գետակն, Բերդս ունի կրկնապարիսպ, որոնց մին սարիս ստորոտով, որ սկսուած է սաստիկ գառիվայր հարաւային կողմից և հասած մինչև արևմտեան վիմահերձն. իսկ միւսն բրգաշատ, որ ձգուած է վերնաբերդի արևելեան և հիւսիսային կողմերով: Ստորին բերդում երևում են տնաբակեր և քարուկիր կիսաւեր եկեղեցի. իսկ վերնաբերդում, որ գրեթէ անառիկ է, երևում են քարուկիր շինութեանց հիմունքներն միայն և ջրաւազաններ: Բերդումս չկայ ջուր, վասն որոյ խորագոյն ականով և խեցեղէն խողովակներով ջուր են բերած ի հնումն Կիլիկուան կոչուած առուակից մինչև ստորին բերդն, որից ամաններով փոխադրուած են վերնաբերդիս ջրաւազաններն:

Գ. ԿԱՅԱՐԵԹ ԴՂԵԱԿ. որ կայ Տաուշ գիւղի հարաւային հանդէպ եղած սարի վերայ: Սարիս բերդաբարձ մասն միապաղաղ և ապառաժ քար է, որի հարաւային և արևմտեան կողմերն վիմահերձ են. իսկ արևելեան և հիւսիսային կողմերն խիստ գառիվայր լանջեր: Միապաղաղ քարաժայռիս գագաթի շուրջն պարսպուած է քարուկիր պատով և ձևացրած փոքրիկ դղեակ, որի երկարութիւնն է 50 մետր և լայնութիւնն 20: Դղեկիս արևելեան մասում պատի ներսում կայ վիմափոր մի ջրաւազան, որի ջուրն բերուած է՝ ի պահանջել հարկին արևմտեան կողմից-ձգնաւորի աղբիւրից-խեցեղէն խողովակներով մինչև դղեկիս ստորոտն, որից և ջրաւազանս: րբեմն երբեմն ելնում են խողովակներիցն գերեզման փորելու ժամանակ, քանզի մօտ է սուրբ Գէորգ մատուռն և հանգստարանն. (տե՛ս Տաուշ գիւղի շարքում): Վիմափոր քարայր է դղեկիս տակն, որ մի մուտք միայն ունի հիւսիս-արևելեան կողմից: Այցելուն ներս մտնելով՝ նախ տեսնում է մի փոքր քարայր, որից մի այլ մուտք տանում է վիմափոր քարայրն: Այժմ հող լցուած է թէ առաջին և թէ երկրորդ մուտքն, վասն որոյ դժուարութեամբ է մուտ գործուում ներս:

Դ. ԴԻՆԿԵԱՆԱՅ ԲԵՐԴ. գտնուում է Տաուշ գիւղից վար համանուն գետակի ձախ կողմում. Օքսուզլու թրքաբնակ

գիւղի մօտ մի բարձր բլրի գլխին: Պարսպուած է սարիս վտանգաւոր կարծուած տեղերն և կիրճերն: Ունի նշանաւոր ամրութիւն, բարձր դիրք, զուարճալի տեսարան և ջրամբարներ: Զուրն բերուած է ամաններով մօտակայ ջրիցն:

Ե. ՅԻՅ ՔԱՐ կամ ՆՈՐ-ԲԵՐԴ (61) Զուած և բարձրացած և միապաղաղ արձանացած ժայռ է, որի կատարը դղեակ ձևացրած են հնուց՝ պատելով հարկ եղած տեղերը: Զուր շկայ դղեկիս մէջ, երևի թէ բերած են մերձակայ աղբիւրիցն: Դղեակս գտնուում է Վարագայ վանքի և Աշուղի գիւղի միջև եղած սեռի վերայ. ըստ նոր բաժանման սեռիս գագաթնագիծն է սահման Շամշադին և Ղազախ գաւառների:

Զ. ՃՇԱՔԱՐ. Ռեազլու շինի արևելահարաւ կողմի բարձր քերձի մէջ կայ մի քարայրանման տեղ, որի մակերևութի տարածութիւնն մօտ երեք կալաչափ է: Քարայրիս առաջքն պատուած է քարուկիր պատով և ձևացած անմատչելի բերդ, որ ունի մի դժուարատար, սանդղած և երկիւղալի կածան: Այստեղ ևս շկայ ջուր, բայց երևի թէ սափորներով ջուր բերած և կարասների մէջ լցրած են: Դղեակս կոչուում է և ձգնաւորի քար. զի այստեղ կայ և երկու գերեզման (62):

Է. ՂՇԶ-ՂԱԼԱ. գտնուում է մղոնից փոքր աւելի վերև Կարվանսարայից Աղստև գետի աջ կողմի բարձրութեան վերայ մի ժայռի գլխին, որ առանձնացած է իւր շրջապատից: Կամենալով յարգել հանգուցեալ Մարտիրոս Սիմոնեանցի յիշատակը, գետեղում ենք այս տեղ նորա իսկ հետազօտութիւնը, որ տպուած է Ղըզ-ղալայիս մասին «Մեղու Հայ…» մէջ 1874 ամի 31 թուահամարում: «Մենք հասանք բերդի պատերին և նորա միակ մուտքով, որ քարից ու կրից շինած կիսաւեր կամար էր և երկու կողմից մարտկոցներ և բուրջեր, ներս մտանք բերդը, բարձրացանք նորա ամենաբարձր կէտը………, ժայռի գագաթին գտանուում է մի քառակուսի հրապարակ, որի երկարութիւնը.. և լայնութիւնն է մօտ 15 սաժէն.... մի ընդհանուր պարապով շրջապատուած է այդ հրապարակը... Պարսպի անկիւններում գտանվում են բոլորակ բուրջեր.... ներսը գտանվում են մեծ և փոքր սենեակների աւերակներ,

ոմանք երկյարկ: Դէպի հիւսիս գտանուող բուրջը շունչ ոչինչ արհեստական մուտք.... մի աւերակ.. ընդարձակ սենեակ, որի շորս պատերը կանգնած էին առանց առաստաղի և.. երկյարկ էր եղած... ամենից մեծ սենեակի (մէջ) ներսը դուրս էին եկած մեծամեծ ծառեր: Հարաւային կողմում գտանվում էին... երկու.. նեղ և ձիգ սենեակների աւերակ... երդիկի տակ գտանվում էր... մեծ ծառ, որ զլուխը դուրս էր հանել երդից... Այդ սենեակից մի դուռը տանում էր դէպի ներսի կամարակապ սենեակը, որ բացի այդ դռնից ոչինչ մուտք և երդիկ չունէր.... ժայռի մէջ փորած գտանվում էր.. մի երկայն սենեակ, որ ունէր մի մուտք... ժայռից կտրած սանդուխտ... դա պահպանվում էր ամբողջութեամբ, կային և մի քանի այլ շինութիւններ... կան և բաց դեղնագոյն սրբատաշ քարեր, որոնք գործ են դրուած դռների, երդիկների և կամարների համար:.... Ամբողջ մնացած շինութիւնների ոմանց ներսը գտանվում էր կամիր ներկ քսած. իսկ մէկի պատի վերայ մի տող գրուածքի տեղ էր, որ աւերվել էր, և միայն կարողացանք պարզ որոշել տողի սկզբի հայերէն տառերը «ԱՄ» (Աստուած)»:

Ը. ՇՆՔԱՐ կամ ՍՂՆԱՆԻ ՁՈՐ. Գտնուում է Թարսա չայի արևելեան և Աղստե գետակի աջ կողմում: Ձորիս դիրքըն ընկած է դէպի արևելք, որի միջով հոսում է մի առուակ և թափուում Աղստեի մէջ: Ձորիս աջ կողմում շինուած են վաղուց չոր քարով մեծ մեծ սենեակներ, կան և քարայրեր, որոց առաջի կողմերը ամրացրած են հնուց պատերով և ձևացրած մի մի ամրագին դղեակ: Այս տեղերքումս ևս ամրանալով բազմաթիւ հայեր ազատ մնացած են Լեկզիների գերեվարութիւններից: Աւելորդ է գովել ձորիս յարմարութիւնները—ամուր դիրք, ապահով պատսպարան, առատ փայտ, պատուական ջուր, ահարկու մուտք և սոսկալի նեղուց:

ԺԹ. ԶԱԻԷ ԳԱԽԱՌ (Ղազախ)

Ա. ՊՕՂՈՍ-ՔԻԼԻՍԱ ԳԻԻՂ. Հիմնուած է Դիլիջանի հիւսիս արևմտեան կողմում, Աղստե գետակի ձախ կողմում մի լեռնալանջի վերայ. բնակիչք գաղթած են Երևանի Արզնի և Կամրիս գիւղերից Հասան խանի ժամանակ. հողն արքունի, լեռնային և միջակ արդիւնաբեր. տեղական բերքերն նոյն—ցորեն, գարի, գարնանի, ոչխար. տաւար—պատուական օղն, ջուրն և կլիման, երկար կեանք 115 տարի. եկեղեցին սուրբ Աստուածածին, հնաշէն, կամարակապ. քահանայ մի:

Ծուխ 74, ար. 501, իգ. 408:

Գիւղումս կայ միդասեան ուսումնարան, աշակերտ 25, վարժապետին տարեկան 300 ռուբլի:

ՂՈՒՇ-ԴՈՂԱՆ կոչուած տեղում, գիւղիս հիւսիսային կողմում կայ աւերակ եկեղեցի գիւղ և հանգստարան:

ԶՈՒՏԱԿ-ՎԱՆՔ

Գտնուում է Պօղոս-քիլիսայի արևմտեան կողմում երկու առուակների մէջ ընկած մի անտառապատ հովտում: Երկու վանքեր են մօտ առ մօտ շինուած:

Արևելեան վանքն¹ կառուցեալ չորս կամարների վերայ, որոց գլխին բազմած է կաթնուղիկէն, ունի չորս փոքր և մի աւագ խորան. ութ լուսամուտ, երկու խորհրդարան, մի դուռն արևմտեան կողմից և երկու ճգնարան. 9 մետր 78 սանթիմ երկարութիւն, 7 մետր 57 սանթիմ լայնութիւն: Գեղեցկաքանդակ խաչերով զարդարուած են երկու վերին և փոքր խորաններ և սոցա ժողովրդահայեաց երեսներն: Այժմ խոնարհուած է ամբողջ կաթնուղիկէն, հարաւային լուսամտի շրջանակ անկիւնաքարերն, դրան սեմերն և գլխի քարն և

---

¹ Արձանագրութիւնից երևում է որ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ է անունն:

բուսած են տանեաց վերայ ծառեր: Վանքիս հարաւային կողմում արտաքուստ:

«Կամաւն Աստուծոյ եւ Տալիթայս միաբանեցայ սուրբ Գրիգորիս. միաբանես ետուն Ա. պատարագ ՚ի տաննի ծառագարդին. կատարիչն արհնինն յԱստուծոյ»:

Ասագ խորանի հիւսիսային կողմում ներհուստ.

«Այս իմ գիր է Բէկիս և Բարինիս, որ գնեցաք զաջոյ խորանս հանապագ մեզ պատարագ. կատարիչք գրոյս արհնինն յԱստուծոյ»:

Արեւմտեան վանք. շինուած է այս եկեղեցու ձևով մի կամարի վերայ, որ ունի երկու փոքր և մի աւագ խորան չորս լուսամուտ և մի դուռն արեւմտեան կողմից, 8 մետր 62 սանթիմ երկարութիւն, 6 մետր 40 սանթիմ լայնութիւն: Ամբողջապէս կանգուն է վանքս և անվնաս. միայն բուսած են տանեաց վերայ ծառեր:

Դրան ճակատակալ քարի վերայ.

«ՈՅ, Հայոց .. ամիրութեան Լաշայի, ՚ի տէրութեան .. խանին եւ Հայրապետ առաջնորդ ուխտիս որ կոչի Պետրոսի վանս, շինեցի զսուրբ Աստուածածինս և յուսով կարգեցի զճրագալոյցն Բ. խորանն ինձ պատարագ առնել և Ա. իմ եղբարն Շմաւոնին և .. զամեն եկեղեցիս իմ ծնողացն... մակաց. կատարիչք գրոյս արհնեալ... խափանիչք դատապարտին.. մեղացս տէր է առաջի Աստուծոյ» (կէտադրեալ բառերն եղծուած են):

Հիւսիսային փոքր խորանի դրան վերայ.

«Ի թվ. ՈՅԶ. եւ Մայրացեալս շինեցի զխորանս ՚ի հալալ արդեանց իմոց և առաջնորդք սորա ի տուն ՚ի տարումն.. ժամ տեառնընդառաջին. խափանողքն դատին ի Տեառնէ»:

Հարաւային փոքր խորանի դրնագլխին.

«Յայսմ խորանի Ա. ժամ ի տաննի սուրբ Սարգսին՝ Սարգսին արասցեն, զի նորա արդեամբք շինեցաւ խորանս, ով զժամս խափանէ, դատի ի Տեառնէ»: Կային արձանագրութիւններ և վանքիս արևելեան արտաքին կողմում. բայց մեծ մասամբ եղծուած, վասն որոյ թողինք:

Վանքերիս շուրջն լի է գերեզմաններով: Միաբանից սենեակներն շինուած են եղել գետնափոր, վիմափոր և փայտեայ: Իսկ շրջապարսպի հետքերն անգամ անկարելի եղաւ գտնել:

ՄԱԹՈՍԻ ԳԻՒՂԱՏԵՂ.

Չոխտակ վանքին հարաւային հանդէպ, մի առուի աջ կողմի բարձրութեան վերայ, մի կանաչազարդ սարահարթում, որի հարաւ-արևելեան ծայրումն է հանգստարանն և եկեղեցին, որ փոքր է և կառուցեալ մի կամարի վերայ: Վերից մինչև վար քանդուած է խորանի լուսամուտն իւր կողերի պատերով միասին. և բուսած տանեաց վերայ ծառեր: Եկեղեցիս ունի և գաւիթ, որի երկարութիւնն ձգուած է հիւսիսից հարաւ մի միջնակամարով: Գաւթումս ամփոփուած են շատ ննջեցեալներ:

Եկեղեցոյ դրնագլխին վերայ,

«Կամաւն Աստուծոյ (ես) տէր Յորդանան շինեցի զեկեղեցիս ՚ի թվին ՈՂՁ. իշխանութեան Աւագին ողորմութեամբ և տրամ Պղնձահանացն Աստուածածնի և առաջնորդութեամբ Պետրէի և Համազասպա, որք երկրպագէք, յիշեցէք ի Քրիստոս զԾնողք մեր զԵնոք և զՄարթա իւր և զՄիսիթար, զՄենատոս, զոր (դին) Նաթանալն Յորդանանա Հոռիմ-սիմի...»: «Աստուած ողորմի Խաչատուրին» «Տէր Աստուած ողորմի Աղբադին և Անդաւին»: Հարաւային սեմի վերայ. «Ես Պետրէ և Համազասպ համարեցաք զԾովքն. եղաք սահման ժողովուրդ Աստուածածնիս, ով որ խափանէ, դատի ի տեառնէ, ամէն»:

Եկեղեցոս հիւսիսային որմի մօտ արտաքուստ կայ խաչարձան, որի երկարութիւնն առանց պատուանդանի է 2 աետր 50 սանթիմ և լայնութիւնն 1 մետր 20 սանթիմ. որի վերայ քանդակուած է:

«Շնորհիւ Աստուծոյ ես Միսիթար և Արուեր (կանգնեցաք) սուրբ խաչս բարեխաւս մեզ թվ. Զ.»:

Սուրբ Սարգիս մատուռ. Պողոս Քելիսայի արևմտեան կողմում մի տեսարանաւոր բլրի վերայ:

ՀԱՂԱՐԾԻՆ ՎԱՆՔ (63),

Հիմնարկուած է Պողոս-Քելիսայի հիւսիսային կողմում, մի խոր ձորի ձախ լանջի հարթակի վերայ: Վանքիս հարավային ձորով հոսում է Հաղարծին վտակն, և արևելեան ձորով մեծ աղբիւրի ջուրն, որ դարձնում երկու ջրաղաց: Երկու ջրերս միանալով վանքից փոքր ինչ վար խառնուում են Աղստեին:

Ա. ՎԱՆՔՍ, որ անուանուած է սուրբ Աստուածածին, շինուած է խաչաձև շորս կամարների վերայ սրբատաշ մոխրագոյն քարով. որոց վերայ բազմած է գեղեցկաձև կաթուղիկէն. ունի մի աւագ, երկու փոքր խորաններ, երկու դուռն հարաւային և արևմտեան կողմերից, հինգ լուսամուտ, (և մի գոյգ լուսամուտ մեծ խորանի ետև), երկու խորհրդարան, 14 մետր 50 սանթիմ երկարութիւն, 11 մետր լայնութիւն. (երկու փոքր խորանների դռներն բացուած են աւագ խորանի միջով):

Վանքիս հարաւային դրնագլխի վերայ՝ խոշոր գրերով. «ԹՎ. ՇԻ.»: Միւս կողմում «ՁԼ.»: Դրանս արևելեան կողմում կայ մի գեղեցկաքանդակ խաչարձան պատուանդանով հանդերձ, որի մօտ մի քարի վերայ քանդակուած է երկու վեղարաւոր վերդապետների պատկերներ, որք փիլոն ծածկած և բարձրացրած են Հաղարծին վանքիս կաղապարը: Խաչարձանիս կից է մի մեծ և լայն տապանաքար, որն բաժանուած է միջից մի գծով. այս քարիս տակ ամփոփուած են երկու հոգևոր եղբարք, որք միացած են եղել հոգւով, սրտով, համամիտ և համակամ գործով: Զոր օրինակ մի հոգւով բնակած են երկու մարմնոց մէջ կենդանութեամբ. նոյնպէս մի քարի տակ բնակած են մահուամբ երկու մարմնով:

Ներքուստ տանալիս հարաւային ումի վերայ.

«Շնորհին Աստուծոյ եւ Բէկս որդի Աշոտոյ յազգէ Հարբանց
և ամուսին իմ Բորոնա և եղբայր իմ Սմբատ միաբանեցաք ի
սուրբ ուխտս, որպէս և հայրս իմ և տվաք զինս շինութեան»:

Վանքս նորոգած են Թիփլիսեցի Չիթախեաններն. «Ես
Թիփլիզեցի Չիթաղի որդի Թաղայ, որդի մահաեսի Սուլխանս և
եղբայրն իմ Զալն և մեր որդիքն Սաեփաննոսն և Թաղին և
Փահրապատցի Խոնա Գուլին և իւր որդի Յարութին մեծա
յուսով՝ որ առ Քրիստոս վերստին նորոգեցաք զՀաղարծինոյ
զեկեղեցիսն զսուրբ Աստուածածինն և սրբոյն Գրիգորին՝
յիշատակ մեզ և համօրէն ննջեցելոց մերոց ՚ի թվ. ՌՃԼ, Հայոց»:

*Վանքիս ունի և մեծ գաւիթ, որ շինուած է կաթնագոյն շիշ
քարով և ունի 15 մետր 30 սանթիմ երկարութիւն, 13 մետր 82
սանթիմ լայնութիւն: Ամբողջապէս խոնարհուած է գաւթիս
գլուխն:*

*Բ. ՎԱՆՔ Սուրբ Գրիգոր, որ շինուած է մեծ վանքի հարա-
ւային կողմում միւսնոյն ձևով, բայց կաթնագոյն շիշ քարով և
որ ունի չորս փոքր և մի աւագ խորան¹, մի դուռն, ինն
լուսամուտ, երկու խորհրդարան, մի կաթուղիկէ, 9 մետր
երկարութիւն, 7 մետր 90 սանթիմ լայնութիւն: Վանքս ունի
հրաշալի գաւիթ, որ կառուցեալ է չորս միապաղաղ սիւների և
տասներկու կիսասիւնների վերայ: Առաստաղի մէջ տեղում
բազմած է կամարների վերայ մի ութանկիւնի գմբէթ, որ ունի
նոյն ձևով երդիկ: Երկարութիւն հիւսիսից հարաւ 14 մետր 30
սանթիմ, լայնութիւն արևելից արևմուտք 11 մետր 50 սանթիմ:
Դրան վերայ.*

«Կամաւ ամենակալին Աստուծոյ այս մեր գիր յիշատակի է և
արձան մշտնջենաւոր որդոց մերին Սարգսին յազգէ Բագրատու-
նեան Իւանէի և Զաֆարէի. յորժամ նախախնամութիւնն Աստուծոյ
եհաս յարարածս և ետ տիրել սեփական ժառանգութեան նախ-
նեաց մերոց, ետ ՚ի ձեռս մեր յառաջ զանառիկ դղեակն զԱնբերդ
և զթագատրանիստ քաղաքն Անի և ապա զամուսն Բջնի. զԱ-

---

¹ Բեմի մէջ տեղից է խորան բարձրանալու սանդուղն:

րանդմինչև Գաազան¹ ՚ի Թավրէզ, ՚ի Կարնոյ քաղաքէն մինչև ՚ի Խլաթ, զՇաքի և զՇրուան, զԲարտա մինչև ՚ի Պէլուկան և այլ բազումս իւրեանց սահմանամբն, զոր աւելորդ համարեցաք յիշատակել: Այլ և անբարկանալին Աստուած սիրեաց զթագ պարծանաց գլխոյ իմոյ Զաքարիային և կոչեաց առ ինքն, որոյ ձեռն եղև արիութիւն: Եւ ես շինեցի ՚ի մեր վանքս Հաղարծին ժամատուն վիմարդեան, կամարակապ ՚ի դրան սուրբ Գրիգորիս և այգի յԵրևան ետու վասն յիշատակի եղբարուն իմոյ. և պարտին սպասատրք սորա զաւագ խորանի պատարագն Զաքարիի մատուցանել անխափան: Կատարիչք գրոյս արհնեալ լինին յԱստուծոյ, ամէն»:

Գաւթումս.

«՚ի թուին ՈՄԵ. յաշխարհակալ տէրութեան Զաքարէի և Իւանէի, յառաջնորդութեան Ստեփաննոսի ես Խալաթ որդի Սմբատա իմ գեղն Քանաքեռ Սկանդարեանց զհողն գնեցի և ՚ի Հաղարծինս ետու վասն իմ հոգոյս և վասն յերկարութեան Շահանշի և Աւագին: Եւ միաբանքս զծառզարդարին զերկրորդ գալստեան ժամն ինձ ետուն զամենայն եկեղեցեացս, ով զայգին աստից հանցէ կամ զիմ ժամն խափանէ, իմ մեղաց տէր է և Յուդայի մասնակից եղիցի»:

Գաւթիս հիւսիս-արևելեան կողմում երկու քարերի վերայ քանդակուած է մի թագաւորի և մի վարդապետի պատկերներ, որոց շրջապատում կայ գրութիւն, բայց գրեթէ անվերծանելի:

Տանարիս նորոգութեան մասին.

«՚ի թուին ՈՒԲ. ՚ի Թագաւորութեան Ափխազաց Գաւր գեայ, ՚ի հայրապետութեան Հայոց տեառն Գրիգորիսի ես Խաչատուր վարդապետ և Սուքեաս նորոգեցաք զսուրբ Գրիգորիս հրամանաւ թագաւորին և իւր մեծ իշխանին Սարգսի ամիր սպասալարին՝ զհին և զնոր կազմութիւնս գրով ետ ՚ի սուրբ

---

¹ Գովգան գետ Պարսից, որ այժմ կոչուում է Կզլ-Օգան և որ հոսում է Պարսկաստանի հիւսիսային կողմից և թափուում Կասպից ծովի մէջ. (Գ. Թագ. ժէ. 6. և Ա. Մնաց. ե. 26):

Գրիգորս զայգին Միջնաշինին ջրին, զՏեառն խաչ Կոպավանից ՚ի միջին գՔուրդ գեղանն, զԱբասաձորն, զՏանձուտն. և հրամայեաց թագաւորն զսուրբ Խաչն տաւնն իւր յիշատակ կատարել: Արդ՝ որք հակառակ կան և հանել ջանան, քակեսցին տամբք և որդուվք և ազգայնովք. նզովեսցին ՚ի վարձէ Աստուածածնէն և ՅԺԸ. հայրապետաց և ջնջեսցին յայսմ կենաց. ամէն»:

Գաւթիս մէջ կան շատ ամփոփեալներ:

Սուրբ Գրիգոր վանքիս հարաւային կողմին կից շինուած է համակ սրբատաշ քարով թագաւորաց Դամբարան մատուռն, որ ունի երկու խորան: Հիւսիսային խորանի առաջ եղած տապանաքարի վերայ քանդակուած է:

«ՄՄԲԱՏ ԹՎԳԱԻՈՐ»: Իսկ հարաւային.

«Հանգիստ.. ա. թագաւորին Գագկայ»: Խոնարհած է մատուռներիս գլուխներն և սոցա գաւթի թաղն:

Գ. ՎԱՆՔ սուրբ Ստեփաննոս. շինուած է սուրբ Գրիգոր վանքի արևելեան կողմում, խիստ մօտ. միւսնոյն ձևով, ոճով և ճաշակով: Փոքրիկ, գեղեցկագոյն և ուշագրաւ վանքս ունի չորս փոքր և մի աւագ խորան, երկու խարհրդարան, ինն լուսամուտ, մի կաթուղիկէ, մի դուռն արևմտեան կողմից, 6 մետր 38 սանթիմ երկարութիւն, 5 մետր 80 սանթիմ լայնութիւն: Կաթուղիկէին վերայ. «ի թվ. ՈՂԳ. իշխանութեան Իւանէի և առաջնորդութեան Խաչատուր վարդապետի ես Խալթ որդի Հարբայ շինեցի գեկեղեցիս վասն իմ հոգւոյս փրկութեան. և ամենայն միաբանքս զյայտնութեան ճրագալուցին ժամն ինձ հրամայեցին և զգատիկն որ անխափան առնեն. կատարիչք գրոյս արհնին յԱստուծոյ»:

Հարաւային որմի վերայ արտաքուստ. «Ի թուին Հայոց ՌՃ..... աց Շահ Սուլէմանին որդոյ փոքր Շահ Ապասին և տէ... Ս. իշխանին և մէլիքութեան պարոն Շահնազարին և ՚ի հայրապետ.. Զուղայեցոյ և առաջնորդութեամբ սուրբ ուխտիս Յակովբայ եպիսկոպ.. տէր Պետրոս աշակերտի նորին. Ողոր-

մութեամբ Աստուծոյ մեք յետինքս ՚ի կրօնից Թիփլիզեցի հոգեջան որդիքս Պարոս, Մխիթարս, Սափարս և Զալիս և որդիքն տէր Գասպարն, Հոգեջանն, Բաղդասարն և Մելքոնն զմեր հոգոյ արդեամբքն նորոգեցաք զսուրբ Ստեփաննոս, որ յոյժ խախտեալ էր՝ վասն փրկութեան հոգւոց մերոց և երկարութեան կենաց որդոց մերոց. և միաբանք սորա հաստատեցին յայտնութեան և յարութեան պատարագն զմեզ յիշատակել և մեք խոստացաք որ զկանթեղ սորին միշտ ՚ի վառ պահել որդէց որդի, կատարողքն օրհնին յԱստուծոյ ամէն»:

Սեղանատուն

Շինուած է Մեծ Վանքի փլած գաւթի հիւսիսարևմտեան կողմում տաշուած շիշ քարով երկու սիւների և տասներկու կիսասիւների վերայ, այնպէս որ առաստաղն ունի չորս չորս խաչաձև կապուած կամարներ, երկու երդիկ, երկու լուսամուտ, մի դուռն, 23 մետր երկարութիւն, 10 մետր լայնութիւն.

Հարաւային դրան վերայ

«Դ թվ. ՈՂէ. յառաջնորդութեան Յովհաննէսի վարդապետի շինեալ.....¹»:

Հարկ է յայտնել որ քանդուած խախտուած են վանքերիս սակախներն և տեղ տեղ որմերից քարեր: Բոլոր վանքերի շրջապատում կան գերեզմաններ: Վանքս ունեցած է և շրջապարիսպ, որ այժմ իսպառ աւերուած է, և միաբանից սենեակներ, որք հասած են եղել քայքայեալ դրութեան: Մօտ տասն տարի է որ արժանապատիւ Պօղոս վարդապետ Մարգարեանցն արին քրտինք թափելով ձգնում է պայծառացնել վանքերս: Նորոգել տուած է մի քանի խուցեր, որոց առջև տեսլեամբ գտած է մի պղնձեայ ահագին կաթսայ, ապա փորելով գիտինը հանած է նոյն կաթսայն և զրկած Մայր աթոռի սուրբ էջմիածնի տաճարի պահարան, որ ունի ձուլածոյ շինուածք 21 փութ և 26 ֆունտ ծանրութիւն, երեք

---

¹ Եղծուած են բոլոր կէտադրեալ բառերն:

հնաձև ոտք, չորս ամուր կանթեր և այս արձանագրութիւնը. «Պ թ. ՈԶԱ. Ես Զոսիմա Բահանայ մեղապարտ անձամբ ստա-ցա զԲոս յարդեանց իմոց. միաբանֆս էտուն ինձ ի տարին Ա, ժամ Գորգա (Գէորգայ) գաւազարի տամին»։ Կաթսայի հետ գտած է նաև մի զանգակ, որ ունի 2 փուխ 2 ֆունտ ծանրութիւն։ Արժանապատիւ Հայրսուրբն մաքառելով ամեն տեսակ նեղութեանց, աղքատութեանց և թշուառութեանց հետ պահպանում է վանքերս և ցարդ հազիւ կարողացած է վանքապատկան անել 5000 օրավար հողերից միայն 1105 օրավար (դեսեսատին) հող, և այս ևս տակաւին վճռուած չէ վերջնականապէս։

Վանքերս, իւրեանց արևմտեան կողմում, ունին կալ, քարուկիր մարագ, կալապան և ահագին ցորենահոր. ունին նաև վարելահող, անտառ, խոտահարք, թոնրատուն, ջրաղաց, գոմ և անասուն։ Այս ամենի վերակենդանութիւնը պարտական ենք Պօղոս հայր-սրբին։

Վանքիս արևելան կողմում կայ երեք քարուկիր մատուռ։—Կիսաւեր է Ա. մատուռն, որ շինուած է մի միապաղաղ քարի վերայ։

Բ. Մատուռն փոքրիկ է և ունի գաւիթ։

Գ. Մատուռն, որ նոյնպէս ունի գաւիթ, փլած է թաղըն։ Երևի թէ յատուկ դամբարաններ եղած են մատուռներս, որոց գաւիթներում և շրջապատում կան գերեզմաններ։—Շատ հեռի չեն վանքերիս քարահանքերն։

Վանքերիս շրջապատներում

Խագինաքար. վիմահերձ ապառաժ քարայր, որ գտնուում է վանուցս հիւսիս արևմտեան կողմում։ Վիմահերձս իւր հիւսիսային կողմով ունեցած է միայն մի դժուարատար մուտք, որ աւերուելով ժամանակի մաշիչ բռնութիւնից, այժմ եղած է անմատչելի։ Աւանդաբար ասում են թէ վանքիս գանձն պահուած է քարայրումն։ Մի քանի տարի առաջ Լօռիցի ոմն երիտասարդ Դալլաք—Յովսէփ անուն կտրում է

երկար և բազմաճղի ծառեր, շարում քերձի ճակատին, բարձրանալով վերելակ ճղներով մտնում ներս և տեսնում որ խազինաքար ասուածն ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի քարայր, որի առաջի բաց կողմը քարուկիր պատով պատած են ժամանակաւ և ձևացրած մի փոքրիկ բերդակ: Նոյն դալլաքն (սափրիչ) հանած է այրիս միջից գորգի, կարպետի և այլ բրդեղէն կարասեաց փտած մանրուքներ: Քարայրիս վերևում քերձի գլխին կայ մի խորագոյն հոր, որի բերանի լայնութիւնն մօտ մի մետր է: Շատերն կարծում են թէ հորս հաղորդակցութիւն ունի քարայրին հետ և գուցէ մի ժամանակ հորովս ել և էջ արած լինին մարդիկ:

Մեծ—աղբիւր. Քարայրիս ստորոտից բղխում է յորդառատ աղն, որ բանեցնում է երկու ջրաղաց:

Անյայտացած ջերմուկ. Պատմում են թէ տաք ջուր եղած է վանուցս արևմտեան կողմում. բայց վանքերս անմարդաբնակ մնալուց յետոյ՝ բնակում են սրբավայրերումս մահմետականներ, որք անյայտացնում են տաք ջուրը՝ կասկածելով թէ ջրին պատճառաւ քրիստոնեայք շինութիւններ կը շինեն ջրին մօտ և իւրեանց ձեռքերից կը խլուին շատ բարիքներ: Մի քանի տարի առաջ մի խոզարած տեսնում է որ իւր խոզերից մին ընկաւ մի փոքրիկ լճակի մէջ, իսկոյն աղիողորմ խանչեց խոզն և առժամայն թափուեցան խոզին մազերն: Խոզարածն փորձելու համար ձեռնը մտցնում է ջրին և իսկոյն զգում որ սարսափելի տաք է այն: Խոզարածս խոստանում է ցոյց տալ լճակը արժ. Պօղոս վարդապետին, բայց անսպասելի մահուամբ վախճանուում է և վերստին անյայտ է մնում ջերմկի տեղն:

Աւերակ Հաղարծին գիւղ. Վանքերիցս քառորդ մղոնաչափ վար, ճանապարհի վերայ, Հաղարծին վտակի ձախ ափին է գիւղի աւերակն, ուր կայ և հանգստարան և կործանեալ եկեղեցի:

Բ. ՆՈՐ-ՇԱՐ-ԽԱԶ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Հաղարծին աւերակից մղոնաչափ վար Աղստե գետակի ձախ ափի լանջի վերայ. բնակիչք նախ Զրաբերդի գիւղերից տեղափոխուած են Հաչա-

ջուր, ապա Նոր-Շար-Խաչ գիւղս. հողն արքունի և սակաւ արդիւնաբեր. տեղական բերքերն նոյն. բարեխառն օդն, կլիման, և անվնաս ջուրն. երկար կեանք 80—90 տարի. եկեղեցին սուրբ Աստուածածին, ծածքն փայտաշէն, քահանայ մի:

Ծուխ 55, ար. 504, իգ. 483.

Հախկախլու կոչուած տեղում, որ բաւական վար է Նոր-Շար-Խաչից, կայ աւերակ գիւղատեղի, կանգուն մատուռ և հանգստարան. այժմ մահմետականաբնակ է:

Գ. ՔՐԳԵՒԱՆ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Կայենի¹ լեռնաբազուկների մէկի հարաւահայեաց լանջի վերայ, բնակիչք նախ Արցախի գաւառներից տեղափոխուած են Սև—քար գիւղն, ապա այստեղ. հող, արքունի, հացատու, բայց բազմիցս կարկտահար. տեղական բերքերն նոյն. գերազանց օդն, կլիման և ջուրն. երկար կեանք 110 տարի, եկեղեցին սուրբ Աստուածածին:

Ծուխ 32, ար. 255, իգ. 233.

Դ. ԹԱԼԱ ԳԻՒՂ. Շինուած է Աղստե գետակի ձախ կողմում, մի սարի ստորոտում. բնակիչք տեղափոխուած են Խաչեն և Զրաբերդ գաւառներից. հողն արքունի. տեղական բերքերն նոյն, օդն, կլիման և ջուրն անվնաս, երկար կեանք 80 տարի, եկեղեցին սուրբ Նշան. ծածքն փայտաշէն, քահանայ մի: Ծուխ 40, ար. 268, իգ. 230.

Ե. ԽԱՒԱՐԱԶՈՐ ՂԷՆ (Ղարանլու գերէ). Հիմնուած է նոյն սարի հիւսիսային կողմի խոր ձորի բերանի հովտում, բնակիչք տեղափոխուած Արցախի նոյն գաւառներից. հողն արքունի, տեղական բերքերն՝ խաղող. թուխ, ոչխար, տաւար, խոզ. վատառողջ օդն և կլիման, երկար կեանք 55—60 տարի,

---

¹ Հայերէն Կայենի սար (տան. Դալի դաղ) է կոչուում լեռս, որ կայ Նոր-Շար-Խաչի հիւսիսային կողմում և ունի 8741 ոտք բարձրութիւն: Տէրն մի՛ արասցէ. եթէ շրջակայ գաւառներումս կարկուտ իջնելու լինի, փորձով հատատուած է, որ կարկուտն նախ գոյանում է սարիս վերայ դիզուած ամպերի բովի մէջ, թերևս այս վատ յատկութեանց համար անուանած են ԿԱՅԵՆԻ ՍԱՐ:

եկեղեցին սուր Աստուածածին, ծածքն փայտաշէն, քահանան գալիս է Հաշա-շրից:

Ծուխ 15, ար. 82, իգ. 67.

Ձ. ՆԵՐՔԻՆ-ԱՂԴԱՆ Շէն. Հիմնուած է Աղստե գետի ձախ կողմում. խճուղու գլխին. բնակիչք փոքր մասամբ բնիկ. հողն արքունի և նուազ բարեբեր, տեղական բերքերը նոյն, վնասակար ամրան օդն և կլիման, երկար կեանք 54 տարի. եկեղեցին սուրբ Աստուածածին. քահանան գալիս է Թալալից: Ծուխ 20, ար. 127, իգ. 100.

է. ՆՈՐ-ՀԱՁԱ-ՋՈՒՐ ԳԻՒՂ (Աշա-սու) Հիմնարկուած է նոյն գետակի ձախ կողմում, երկու առուակներ մէջ. բնակչաց մեծ մասն բնիկ, իսկ փոքր մասն տեղափոխուած Արցախի յիշեալ գաւառներից. հողն արքունի և բարեբեր, գինեւէտ և ուրեք ուրեք ջրաբքի. տեղական բերքերն նոյն, բարեխառն օդն և կլիման, պատուական ջուրն, երկար կեանք 80—85 տարի, եկեղեցին սուրբ Աստուածածին. նորաշէն, կառուցեալ շորս սիւների վերայ. երկարութիւնն 21 մետր 40 սանթիմ, լայնութիւնն 13 մետր 25 սանթիմ. քահանայ երկու: Եկեղեցումս կայ մի ձեռագիր յայսմաւորք, բայց թափուած են թերթեր, պակասաւոր է, և անյայտ գրողի անունն ևն. Ծուխ 151, ար. 1007, իգ. 890.

Նահատակ. անունն անյայտ ուխտատեղիս գտնուում է գիւղիս հիւսիսային կողմում մի բարձրակատար սարի վերայ. անտաշ քարով շինուած քարուկիր մատուռ է, որ ունի սքանչելի տեսարան:

Սուրբ Յովհաննէս. Քարուկիր մատուռ, ուխտատեղի գիւղիս արեւմտեան կողմում, որի մօտ կայ հանգստարան: Հին-Հաշա ջուր. Գիւղիցս վերև, ջրաձորի ձախ կողմում, Մակարայ վանքի հիւսիսային հանդէպ, ուր կայ գիւղատեղին և հանգստարան:

ՄԱԿԱՐԱՅ ՎԱՆՔ (64)

Հիմնուած է Հին-Հաշա-շրի հարաւային հանդէպ, մի գեղեցիկ և բարձրահայեաց սարահարթի վերայ:

Ա. Հին-Վանք սուրբ Աստուածածին ամենից առաջ շինուած կիսատաշ քարերով, խաշաձև, որ ունի չորս փոքր, մի աւագ խորան, վեց լուսամուտ, մի դուռն, 11 մետր երկարութիւն 8 մետր 10 սանթիմ լայնութիւն և մի գաւիթ իւր արևմտեան կողմին կից, որ կառուցեալ է չորս սիւների և տասն կիսասիւների վերայ: Մէջ տեղում չորս կամարների վերայ եղած է մի հրաշալի գաւիթ, որ խոնարհած է այժմ: Միապաղաղ են և բոլորշի տաշուած սիւներն¹ և կիսասիւներն, որք ունին և գեղեցիկ պատուանդաններ և խոյակներ: Գաւիթս իւր հարաւային կողմում ունի երկու փոքր խորան իրարու վերայ. հիանալի է քանդակագործ սանդուղն, որ տանում է վերի խորանն. իսկ իւր հիւսիսային կողմում ունի մի մեծ սենեակ, որ եղած է մասնատուն (նշխար գործելու տեղ). որի մէջ կայ վառարան (բուխարի): Գաւիթս ունի նաև երկու դուռն հարաւային և արևմտեան կողմերից, վեց լուսամուտ. 14 մետր 10 սանթիմ երկարութիւն և նոյնչափ լայնութիւն:

Գաւթիս դրան սեմի վերայ

«ՈՂ. թիւս. Թամելս մեծ յուսով միաբանեցայ Աստուածածնիս և ետու (զարդիւնս) յուսովն Աստուծոյ»:

Սորանից ներքև. «Ես Սերոբ և Թոմա քահանայք և եղբարք զմեր հոգոյ արդիւնս տուաք ի սուրբ Աստուածածնիսս. հայրս Յովհաննէս և միաբանքս ետուն մեզ Բ. պատարագ Թոմային ՚ի տաւնի Անտոնի. որ խափանէ, մեր մեղացն պարտական է և դատի յԱստուծոյ թվ. ՉԲ.»:

Բ. ՆՈՐ-ՎԱՆՔ. Շինուած է ամբողջապէս սրբատաշ պղնձագոյն քարով կից հին վանքին և գաւթին խաշաձև, չորս բարձրակառոյց կամարների վերայ. բայց խոնարհուած է այժմ սորա կաթողիկէն: Վանքս որ շինուած է Գանձասարի ճաշակով, ոճով և ճարտարապետութեամբ, ունի եօթն քոքր և

¹ 2 մետր 71 սանթիմ է սիւների հաստութիւնն:

մի աւագ խորան, տասն և մի լուսամուտ (երեքն կլորակ է), երկու խորհրդարան, երկու դուռն հիւսիսից և արևմտքից. 15 մետր 30 սանթիմ երկարութիւն և 11 մետր 10 սանթիմ լայնութիւն: Աւագ խորանի կլորակի վերայ շինուած է տասներեք հատ ամենափոքր, բայց ամենագեղեցիկ խորաններ, որպիսին տեսանք միայն խորանաշատ վանքի աւագ խորանում: Վերին փոքր խորանների մուտքն բացուած է աւագ խորանի միջով: Հրաշալի և ուշագրաւ է բեմի ժողովրդահայեաց ճակատն, որ շինուած է գոյնզգոյն քարերով և զարմանազան նրբաքանդակ նախշերով:

Հարաւային փոքր խորանի դրան վերայ.

«Կաման Աստուծոյ ես Դաւիթ առաջնորդ սուրբ ուխտիս կամակցութեամբ եղբարցս գրեցաք զՏեառն ընդառաջ արն զամեն եկեղեցիքս, որ Վահրամա լինի պատարագ, որչափ ի շինութեան է սուրբ ուխտս, ով խափանէ...»:

Հարաւային որմի վերայ, ներքուստ, նոյն խորանի մօտ.

«Անուամբն Աստուծոյ այս մեր գիր է Դաւթի և այլ միաբանացս որ գրեցաք վասն Յովսէփայ, որ ետ ոսկի ի գին եկեղեցոյս և մեք տուաք Ա. պատարագ ի տանի քառասնիցն»:

Արեւմտեան լուսամտից վերեւ, արտաքուստ.

«Տէր Յիսուս Քրիստոս ողորմեա՛ Իւան Շահին և ամուսնոյն ՈՂԲ.»:

Արտաքուստ հարաւ. որմի վերայ արեւի ժամացուցի տակ.

«Յուսով Աստուծոյ ես Յովանէս քահանայ էտու զիմ հոգոյ արդիւնս և գնեցի յԱրտաւագայ իւր ամեն որդեանցն զայգին և ընծայեցի Աստուածածնիս. Յովանէս առաջնորդ և միաբանս էտուն Բ. ժամ ի տանի աշխարհամատարան. Ա. ժամ ինձ և Ա. ժամ իմ մարն Զուղին. ով զայգին խափանէ, ՅԺԸ. հարապետացն անիծած է քվ. ԶԹ.»:

Գ. ՓՈՔՐ ՄԱՏՈՒՌ. շինուած է վանքերիս արևելեան կողմում և ունի սոյն արձանագրութիւնը «Ի թուին Ոսէ. Հայ (ոց) ես յամենայնի մեղապարտս Յովհանէս՝ ամեն միաբան եղբարցս

կամակցութեամբ և ձեռնտուութեամբ՝ զեկեղեցիս՝ իմ ծնողացն և եղբարցն, որ այժմ ննջեցեալ են, յանուն շինեցի Վասակայ, Շուշկանն, Հասանա և Վաչէի, և խնդրեմ մեծ յուսով և հաւատով և զԱստուածածին և զԲրիստոսի շարշարանսն բարեխաւս ունիմ, որ յեա իմ սպասատրին տեղոյս, զի զատկի արմն նոցա արասցեն ժամ, որ խափանէ, նգով աոցէ կատարիչքն արհնին յԱստուծոյ»:

Այժմ աւերուած են վանուցս շրջապարիսպն և միաբանից սենեակներն և խուցերն և տեղ տեղ թափուած վանքերի սալկախներինցն և որմերից քարեր: Գերեզմաններ կան գաւիթներում, վանքերիս արևմտեան կողմերում և դռների առաջ:

Հարկ է յայտնել որ Բ. վանքի արևելեան արտաքին որմի վերայ կայ մի երկար արձանագրութիւն, որի մէջ յիշուած է միայն Մակարայ վանք անունն: Անմարդաբնակ են վանքերս: Հին-Պիպիս գիւղ. Այժմ աւերակ գիւղ, սուրբ Աստուածածին անուամբ կանգուն մատուռ և հանգստարան վանքերիս հարաւային կողմում:

Քոլամիջի խաչ. Մակարայ վանքից վար, ճանապարհի հարաւային կողմում (և Հաշա-ջրից վերև) գիւղատեղի, հանգստարան և փոքր եկեղեցի սուրբ Աստուածածին անուն: Ը. Սեի ՔԱՐ ԳԻԻՂ. Հիմնուած է Հաշա-ջրի հիւսիսարևմտեան կողմում, մի հովտի մէջ. բնակիչք տեղափոխուած են Կիւլստան և Զրաբերդ գաւառներից, հողն արքունի, ջուրն սակաւ, տեղական բերքերն նոյն, պատուական օդն. կլիման և ջուրն, երկար կեանք 90—95 տարի, եկեղեցին սուրբ Պետրոս, ծածքն փայտաշէն, քահանայ երկու: Եկեղեցումս կայ երկու ձեռագիր աւետարան, որք պակասաւորք են, և չունին յիշատակարան. Մուխ 175, ար. 1306, իգ. 1116.

Թ. ՆՈՐԱԳԵՂ. Սուի գեղ կամ Դլիջ-քեանդ. Հիմնուած է մի սեռի վերայ Սև-քարի հիւսիսային կողմում, բնակիչք բնիկ, հողն արքունի, անջրդի և միջակ արդիւնաբեր, տեղական բերքերն նոյն, բարեխառն օդն և կլիման, պակաս ջուրն, երկար կեանք 80—85 տարի, եկեղեցին սուրբ Յովհաննէս, ծածքն փայտաշէն. քահանայ մի: Մուխ 77, ար. 411, իգ. 342.

Ժ. Մէլիֆ Գիւր. Հիմնուած է մի տեսարանաւոր հարթի վերայ. Սուր գիւղի արեւմտա-հիւսիս կողմում. բնակիչք բնիկ. հողն արքունի, անջրղի. միջակ արդիւնաւէտ. տեղական բերքերն նոյն, պատուական օղն, կլիման և ջուրըն, երկար կեանք 90—100 տարի. եկեղեցին սուրբ Յովհաննէս. ծածքն փայտաշէն, քահանայ մի: Ծուխ 38, ար. 262, իգ. 175.

ԺԱ. ՆՈՐ-ՊԻՊԻՍ կամ Զողազ. Հիմնուած է Ոսկեպար¹ (ըստ տաճկ. Ասկի փարա) վտակի աջ կողմի բարձրութեան վերայ. բնակիչք բնիկ, հողն կիսով չափ արքունի, տեղական բերքերն նոյն. անախորժ ամրան օղն, կլիման և ջուրն, և տենդաբեր, երկար կեանք 50 տարի, եկեղեցին սուրբ Գէորգ. ծածքն փայտաշէն. քահանան գալիս է Մէլիք գիւղից: Ծուխ 35, ար. 177, իգ. 174.

ԺԲ. ՆՈՐ-ԿՈՒՆԵՆ ԳԻՒՂ. Հիմնուած է Նոր-Պիպիսի արեւմտեան կողմում այն սեռի վերայ, որ ընկած է Ոսկեպար վտակի և Կունէն առուակի մէջ. բնակիչք գաղթած Երևանի Նորք և Կողթ կամ Շամշատին գաւառի Կոզեն գիւղերից. հողն կիսով չափ արքունի. տեղական բերքերն նոյն, օղն կլիման և ջուրն ոչ այնքան գովելի՛, երկար կեանք 60—70 տարի, եկեղեցին սուրբ Երրորդութիւն, քահանան գալիս է Ոսկեպար գիւղից: Ծուխ 34, ար. 185, իգ. 156.

Սուրբ Աստուածածին մատուռ. Գիւղիցս վերև Կունէն² առուակի աջ ափի բարձրութեան վերայ. շինուած անտաշ քարով մի կամարի վերայ: Դրան գլխի քարին վերայ. «Թ՛վին Ռձե՛Դ. ես Մէլիք-Շահնազարս... ամուսին Խանզատէն շինեցինք սուրբ Աստուածածին ձեռամբ Յակոբին»: Մեծ հանգստարան շրջապատած է մատրանս շուրջն:

Հին Կունէն աւերակ, որ կայ մատրանս հիւսիս-արեւմտեան հանդէպ առուի ձախ ափին:

---

¹ Վտակիս ջուրն միանում է Աղստեկին Ղազախ փողափի հանդէպ: Գիւղիս մօտ կայ մի ուխտատեղի Պիպիս կամ Զողազ անուն. ուխտի օրն է զատիկ օրերն:

² Խառնուում է Ոսկեպարին:

ԱՌԱՔԵԼՈՅ ՎԱՆՔ՝

Հին-Կունէնից փոքր ինչ վերև, նոյն առուակի ձախ կողմում մի լեռնաբազկի վերայ: Հիմնուած է չորս կամարների վերայ, որ ունի մի աւագ խորան (առանց փոքր խորանի), չորս լուսամուտ, երկու խորհրդարան, մի կաթուղիկէ, մի դուռն արևմտեան կողմից, 10 մետր 25 սանթիմ երկարութիւն, 7 մետր 45 սանթիմ լայնութիւն: Որմերի ներսի երեսներն շինուած են անտաշ, իսկ դրսի երեսներն՝ սրբատաշ քարով: Մենաստանս ունի և գաւիթ, որ կից է իւր արևմտեան կողմին, կառուցեալ ութ կիսասիւնների վերայ, երկարութիւն (հիւսիսից հարաւ) 10 մետր 40 սանթիմ, լայնութիւն 9 մետր 50 սանթիմ: Գաւթիս դրնագլուխ քարի վերայ. «Ի քվին ՈՂԴ. կամաւ բարեւարին Աստուծոյ և ողորմութեամբ՝ Աթաբագ ամիր ապապար խոյթու փուղին (խոյթ ու Բուղին) ես Գրիգոր թոռն խաչենիսենց ապափնեցայ սուրբ առաքելոյս իմ հալալ արդեամբ և բնակիչ սուրբ ուխտիս ետուն Բ. պատարագ ի տանի սուրբ Գրիգորի գիտի նշխարացն- կատարիչն արհնին Աստուծոյ և խափանողն դատին ի Տէր»:

Արտաքուստ տաճարիս հարաւային որմի տակ կայ մի նշանաւոր խաչարձան, որի երկարութիւնն 2 մետր 50 սանթիմ է (առանց պատուանդանում զետեղուած մասին) լայնութիւնն 1 մետր 10 սանթիմ: Խաչարձանիս վերին մասումն քանդակուած է Յիսուսի Քրիստոսի պատկերն², որը բռնուած են երկու հրեշտակներ: Իսկ Յիսուս Քրիստոս բռնած է իւր ձեռքում մի թուղթ, որի վերայ քանդակուած է.

«Ես եմ լոյս աշխարհի...»: Իսկ ստորին մասում.

«Ով քառաթև սուրբ պանծալի,

Փրկագործող մարդկան ազգի,

Տեսիլ փառաց աննառելի,

---

¹ Հիւսիսային պատում կայ մի գազանի պահարան, որի ճանապարհն գաւթի տանեաց վերայովն է:

² Փորագրուած է պատկերիս կողքերով. «Բանն Հաւր Բարձրեալ անսկզբնական Կարսպետին լէ՛ր աւգնական»:

Գերապայծառ և սխալի,
Յորժամ փայլես ընդ ամպս երկնի,
Լէ՛ր բարեխաւ Տեառն Յիսուսի,
Կարապետին քո ազնոյի,
Ալմկանին իւր կենակցի,
Եւ զաւակացն գովելի,

Համայն ազգացն, որ ՚ի կամս Հաւր ննջեցին»:

*Խաշարձանիս վերայ փորագրուած են նաև ուրիշ խօսքեր
աւելի խոշոր գրերով, սակայն անընթեռնելի են, քանզի
եղծուած են:*

Մենաստանս ունի ամրոցի նման ամուր պարիսպ՝
շինուած լեռնաբազկի դիրքով, որ ձգուած է գրեթէ հիւսիսից
հարաւ և ունի հաստատուն և բարձր բուրգեր: Պարսպի
ներսում կան միաբանից խուցեր, պալատանման
բնակարաններ, սենեակներ և գոմեր: Վանքիս արևելեան
կողմում, հովտի մէջ կայ, գիւղատեղի, ձիթահանքեր և հին
շինութիւններ: Իսկ հարաւ արևմտեան կողմում, ձորի միւս
լանջի վերայ, հանգստարան և մի քառաթև և բարձր խաչ,
որպիսին տեսանք Խամշի վերքի մօտ:

Կերանց վանք.

Հիմնուած է Առաքելոց վանքից բաւական վերև նոյն
վտակի ձախ ափի մօտ: Տաշուած մոխրագոյն քարով շինուած
են դռներն և հիմքից բարձր երկու շար քարերով շրջապատն.
Իսկ մնացեալ բոլոր մասերն շինուած են թրծեալ աղիւսով:
Մենաստանս կառուցեալ է երկու սիւների և երկու կիսասիւ-
ների վերայ, խաչաձև է ներքուստ, բայց եկեղեցու ձև ունի
արտաքուստ: Ունի երկու փոքր և մի աւագ խորան, երկու
խորհրդարան, երկու դուռն (հարաւից, արևմուտքից) ութ նեղ
և երկար լուսամուտ, մի բարձրագոյն և գեղեցիկ կաթու-

ղիկէ¹. 17 մետր 60 սանթիմ երկարութիւն, 12 մետր 15 սանթիմ լայնութիւն: Բարձրում նկարուած են սրբոց պատկերներ, բայց ոչ հայկական ճաշակով և ոճով, այլ յունական. սակայն պատկերների ստորոտում կան հայերէն գրեր, զորս անհնարին եղաւ մեզ կարգալ խիստ հեռաւորութեան պատճառաւ: Հիւսիսային փոքր խորանի միջից կայ մի վերելակ, նեղ և մութ սանդուղ, որ տանում է մի գաղտնի պահարան: Բեմի դասահայեաց ճակատն չէ շինուած աղիւսով, այլ քարերով, որոց վերայ կան նրբագործ քանդակներ, ծաղիկներ և նախշեր. գեղեցկաքանդակ են և դռների սեմերն:

Մենաստանս ունի երկու գաւիթ. արևմտեան դրան վերայ եղած գաւիթն շինուած է տաճարիս լայնութեան շափով. իսկ հարաւային դրան վերայ եղածն՝ ըստ երկարութեան: Տաճարիս հիւսիսային կողման կից կայ մի մատուռ, որի ստորին մասն շինուած է քարով, իսկ վերնամասն՝ աղիւսով: Տաճարիս արևմտեան գաւթից մի քանի քայլ դէպի արևմուտք, երեք կամարի վերայ շինուած է մի ընդարձակ շինութիւն, որ ունի երկու դռնն արևելքից և արևմուտքից: Կարծում ենք թէ սեղանատուն է այս կամ ուսումնարան:

Տաճարս ունեցած է քառակուսի ձևով շրջապարիսպ, որ սկսուած է սեղանատուն կարծուած շինութեան հիւսիսային ժայռից, պատած հարաւային և արևելքից հասցրած նոյն ապառաժ ժայռի ծայրին, որ քանդուած է արդէն: Ունեցած է և սենեակներ և խոցեր, որք աւերուած են այժմ: Տաճարիս հարաւային և արևելեան արտաքին որմերի տակերն լի են գերեզմաններով:

Պարսպի շուրջն լի է տնատեղի բակերով. իսկ գիւղիս հանգստարանն գտնուում է հիւսիսային հանդէպ եղած մօտ բլրակի վերայ:

---

¹ Կաթողիկէիս արտաքին երեսն շինուած է մամուր և գոյնգոյն եփած աղիսներով:

Դեղձնուտի վանք

Հիմնուած է Կերանց վանքի հարաւ-արեւելեան կողմի անտառապատ լեռների մէջ: Հարաւային կողմից միանում է Կունէն վտակի մի այլ առուակ, որի ջրածորի արեւմտեան կողմում բաւական վերև շինուած է Դեղձնուտ անուն վանքն Դեղձնուտ կոչուած տեղում: Վանքս ամբողջապէս շինուած է սրբատաշ քարով, որ գրեթէ ունի Մակարայ վանքի մեծութիւնը և մի գաւիթ, որ շինուած է շատ յետոյ: Տաճարս ունի երկու փոքր և մի աւագ խորան, երկու խորհրդարան, մի դուռն արեւմտեան կողմից: Գաւթումս ամփոփուած են մի քանի ննջեցեալներ, սակայն աւելի ուշագրաւ են երկու գեղեցկաքանդակ խաչարձաններն, որոց գեղարուեստի նրբագործութիւնն ներկայացնում է ժամանակին ճարտարապետութեան արտափայլումը: Հարկ է յայտնել թէ խախտուած է վանքիս գաւիթն, որի մօտերքում կան գերեզմաններ:

Սամսոնի վանք. Կառուցեալ է Խնձորկուտի ջրածորում, մի տափարակ տեղում, անտաշ քարով: Փոքր վանքս, որ ներսից խաչածէ է, ունի կաթուղիկէ, աւերակ խուցեր և հանգստարան:

ժԳ. ՆՈՐ-ՈՍԿԵՊԱՐ (Աքսիպար). Հիմնուած է Կունէն գիւղի հիւսիս-արեւմտեան կողմում Ոսկէպար վտակի աջ կողմի բարձրութեան վերայ, բնակիչք բնիկ, հողն արքունի, տեղական բերքերն նոյն, ոչ այքան գովելի օղն և կլիման ամրան, երկար կեանք 75 տարի, եկեղեցին սուրբ Աստուածածին, ծածքն փայտաշէն, քահանայ մի:

Ծուխ 35, ար. 172, իգ. 121.

Հին-Ոսկէպար. Ընդարձակ աւերակ, Նոր-ին հանդէպ, վտակի ձախ կողմումն, որի մէջ կայ կիսաւեր մեծ եկեղեցի և հանգստարան, բաղանիս և փլատակների տակ ծածկուած շէնքեր: Փորուածքներից գտնում են սսկեղէն, արծաթեղէն և պղնձեղէն զարդեր և անօթներ և երկաթեայ խոփ, ձկիչ, ճամբարակ: Այս տեղից փոխադրուած են Նոր-Ոսկէպարի բնակիչներն. բայց այժմ թրքաբնակ է աւերակս:

Աշտարակ. Աւերակ Ոսկեպարիցս վերև կայ մի քարուկիր բարձր աշտարակ նոյն վտակի ձախ կողմում, որը անուանում են Ղըզ-Ղալա: Մի դիտարան է այս:

Ջոխտակ եկեղեցի. Մօտ մղոնաչափ վերև կայ աւերակ հայկական գիւղ, հանգստարան և երկու մօտ առ մօտ կիսաւեր եկեղեցիներ: Ահա այս է նոյն անունը կրող աւերակն, որ այժմ թրքաբնակ է:

Աւերակ Գիւղատեղի, հանգստարան և եկեղեցի կայ Նոր-Ոսկեպարի հիւսիսային հանդէպ վտակի ձախ կողմում:

ԺԴ. ԲԱՂԱՆԻՍ ԳԻԻՂ. Հիմնուած է այն լեռնաշղթայի հարաւահայեաց լանջի վերայ, որ սկսուած է արևմտեան լեռներից, անցած ճչեվանք, Բաղանիս և Ղոշղոթան գիւղերի հիւսիսային կողմով դէպի Գաւարզին: Բնակիչք բնիկ, հողն արքունի, տեղական բերքերն նոյն, բարեխառն օդն և կլիման, երկար կեանք 85 տարի, եկեղեցին փայտաշէն և վնասուած, քահանան գալիս է Ղոշղոթան գիւղից, որ խիստ մօտ է:

Ծուխ 47, ար. 239, իգ. 183.

ԺԵ. ՂՈՇՂՈԹԱՆ ԳԻԻՂ. Հիմնուած է Բաղանիսի հիւսիսարևելեան կողմում. բնակիչք բնիկ, հողն արքունի, տեղական բերքերն նոյն, պատուական օդն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 100 տարի, եկեղեցին սուրբ Յովհաննէս, ծածքն փայտաշէն. քահանայ երկու:

Ծուխ 89, ար. 575, իգ. 450.

ԺԶ. ՃՁԵՎԱՆՔ ՇԷՆ. Բաղանիսից վերև մի անտառապատ ձորի ձախ լանջի վերայ. բնակիչք տեղափոխուած են այստեղ Ջալու և Հաղբատ գիւղերից. հողն արքունի, տեղական բերքերն նոյն. պատուական օդն, կլիման և ջուրն, եկեղեցին նորաշէն սուրբ Աստուածածին, քահանան գալիս է Պարանայ գիւղից. Ծուխ 17, (արականք և իգականք հաշուած են Ղոշղոթանի վերայ):

Դվեղայ սուրբ Սարգիս վանք.

Հիմնարկուած է մի անտառապատ ևև խոր ձորի աջ լանջի հարթակի վերայ, որի հիւսիսային կողմն վիմահերձ ապառաժ է: Մենաստանս շինուած է ամբողջապէս սրբատաշ քարով, բայց եկեղեցու ձևով և ունի երկու փոքր, մի աւագ խորան, մի առանձին խորան ևս հիւսիսային որմի մէջ, մի դռուն հարաւային կողմից, մի քանի լուսամուտ, մի զանգատուն, որ բազմած է աւագ խորանի գլխին, 11 մետր 80 սանթիմ երկարութիւն, 7 մետր 80 սանթիմ լայնութիւն: Հնաշէն են աւագ խորանն և հիւսիսային երկու խորաններն, իսկ նորոգուած են մնացեալ բոլոր մասերն:

Հարաւային կամարի վերայ «Շինեցաւ յատակս սուրբ սեղանոյս արդեամբ Խաչատուր և Դարշօ Հախվերտեանցի»: Դրան ճակատին:

«Ողորմութեամբն Աստուծոյ շինեցաւ եկեղեցիս յանուն սրբոյն Սարգսի տրովք բարեպաշտից, ջանիւք և վերակացութեամբ տփխիսեցի Եսայեան Նուբէնց, գոր յիշատակէ Տէր յաւուրն վեջին: Հիմնարկեցաւ ՚ի 1845 և աւարտեցաւ 1849 ամի Տեառն»:

Վանքիս հիւսիսային կողմում կայ մի մատուռ սուրբ Կիրակէ անուն: Մատրանս հիւսիսային խոր ձորում ժայռից բղխում է մի պատուական ջուր, որը անուանում են Օրհնած աղբիւր:

Ոմանք թիփլիզեցիք շինած են վանքիս մօտ մի քանի սենեակներ, ուխտի օրերն են ամեն զատկին. մեծ բազմութիւն է լինում այստեղ ուխտաւորաց:

Ժէ. ՆՈՐ.ՊԱՐԱՆ կամ ԱՊԱՐԱՆ գիւղ. Շինուած է սուրբ Սարգսի արևմտեան հիւսիսային կողմում մի ջրածորի արևելահայեաց լանջի վերայ, ամբողջ ձորն զարդարուած է այգիներով, բնակիչք տեղափոխուած են այստեղ Ապարանից, վասնորոյ և պահած իւրեանց նախկին բնակավայրի անունը Ապարան—, որը կրճատելով կոչած են Պարան: Հողն արքունի, լեռնային, սակաւ, բայց արդիւնաւէտ, տեղական բերքերն նոյն, օղն, կլիման և ջուրն գովելի, երկար կեանք 100 տարի,

եկեղեցին սուրբ Սարգիս, ծախքն փայտաշէն, քահանայ երեք: Ծուխ 95, ար. 573, իգ. 441.

Աւերակ գիւղ, հանգստարան և եկեղեցի կայ Հին-Պարանում, որ գիւղիցս վերև է և Մկնաձորում: Իսկ Պղնձահանք, որ կայ Միսխանա կոչուած տեղում, աւելի վերև է Հին-Պարանայ աւերակից:

ԺԸ. ՆՈՐ-ԿՈՂԵ ԳԻՒՂ. Շինուած է Պարանայի արևմտեան կողմում (խիստ մօտ) մի ջրաձորի արևմտահայեաց լանջի վերայ, բնակիչք տեղափոխուած են Արարատեան նահանգի Կողբ գիւղիցն, վասն որոյ պահած են միևնոյն գիւղանունը, բարբառը և սովորութիւնները. հողն արքունի, տեղական բերքերն նոյն, գովելի օդն և կլիման, բայց ոչ ջուրն, երկար կեանք 100 տարի, եկեղեցին սուրբ Աստուածածին, հոյակապ, կառուցեալ վեց միապաղաղ սիւների վերայ, երկարութիւն 22 մետր 35 սանթիմ, լայնութիւն 13 մետր 5 սանթիմ, քահանայ երկու: Եկեղեցումս կայ մի գրչագիր աւետարան, որ պակասաւոր, անպատկեր և թղթեայ է, որը գրած է Սարկաւազ Նասիպն Գիզակ գաւառին Տագ գիւղումն Հայոց ՌԺԲ. թուին:

Ծուխ 160, ար. 979, իգ. 814.

Միգասեան ուսումնարան, որ ունի գեղեցիկ շինութիւն, յարմար դասարաններ և սոյն արձանագրութիւնը. «Կանգնեցաւ ուսումնարանական շինութիւնս ի սեպհական տեղոջն սեպհական արդեամբ կամ ծախիւք Կողպա բնակիչք պ. Բէկլարի և որդոց նորա Սարգսի և Մարտիրոսի Տէր-Բարսեղեանց ի յիշատակ նոցա և որդոց նոցա ի թուականին Փրկչին 1892-ին և Հայոց ՌՅԽԱ.»:

Աշակերտք 30. համարեայ թէ ամենքն ևս ձրիավարժ են. տարեկան վարժապետին 250 ռուբլի:

Սուրբ Աստուածածին մատուռ. Գիւղիս հին հանգստարանում սրբատաշ մոխրագոյն քարով շինուած է կիսաւեր մատուռս, որի վերայ. «Ես Ասլան և Սար... գերկն խաչին զ... յեկեղեցիս և տվաք Ե.. սուրբ Աստուածածին Բ. ար ժամ.. տարումն կարգեցաք լոյս.. Ադիդին և Արևտեղին. ով այլ հակառակեսցէ, Կայենին և Յուդային մասն ժառանգեսցէ»:

Մատրանս մօտ (արևելեան կողմում) մի խաչարձանի վերայ. «Ի թիս ՈՂԳ. ես Սարգիս ֆահանայ կանգնեցի զխաչս ի յիշատակ ինձ և որոցց իմոց Եպիփանայ, Եփրեմի և եղբաղց Ունծ Ալէֆսիոսի, Իգնատիոսի և հարեղբարս իմոյ Ոհանին, արդ որք երկրպագեմ, յիշեսցիմ զմեզ առ Քրիստոս»։ Շարայարուած է. «ԶԱբել և տէր Աւագ կազմող խաչիս յիշեցեմ ի Տէր»։

Սուրբ Նշան ուխտատեղի. Գտնուում է գիւղիս հարաւային կողմի բարձրագոյն սարի արևմտահայեաց սեռի վերայ, փայտաշէն է, որի մէջ մի կիսատ խաչքարի վերայ. «Ես Բենիամին վարդապետ Հայոց արարի յիշատակ ինձ սուրբ զբեմս, որ է հիմն հաւատոյ և պատուանդան սուրբ Նշանիս տեղի աղաթից երթևեկաց և յոյս, որ գնան արդարութեամբ յերկրի»։ Այլ ֆարի վերայ. «Յանուն սրբոյն Գիսայ (գուցէ Սարգիսայ) ես հայր Գրիգոր կանգնեցի նշանս Քրիստոսի աւգնական մեր ի Տէր և որք Տեառն են»։

ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ ՎԱՆՔ (65)

Սուրբ Նշանից փոքր ինչ վերև մի զմայլելի սարահարթի վերայ կառուցեալ է վանքս համակ սրբատաշ, սպիտակ, տորոնագոյն և երկնագոյն քարերով մի կամարի վերայ, որ ունի շորս փոքր և մի աւագ խորան, երկու խորհրդարան, շորս լուսամուտ, մի դուռն, 12 մետր երկարութիւն և 8 մետր լայնութիւն։ Հիանալի քանդակներով զարդարուած են բեմի և խորհրդարանների քարերն։

Դրան գլխի ֆարի վերայ.

«Ես Ռըստակէս և այլ միաբաննս հաստատեցամ ՚ի տարին Բ. Ժամ. Ա. Աբեսալայ, Ա. Ազըզին ՚ի տանի ֆառասնից, որ խափանէ մեր մեղացս տէր է առաջի Աստուծոյ»։

Տաճարիս արևմտեան կողմին կից է քառակամար և գեղեցիկ գաւիթ, որ կանգնած է երկու միապաղաղ սիւների և վեց կիսասիւնների վերայ։ Գաւիթս ունի երկու փոքր խորան, երկու գեղեցկաքանդակ խաչարձան, երեք լուսամուտ, մի

դուռն, 14 մետր 85 սանթիմ երկարութիւն 13 մետր լայնութիւն: Հարաւային խորանի վերայ «Տէր Աստուած ողորմեայ յԱզատին և իւր ծնողացն ամեն ՈՂՁ.»: Հար. խաչարձանի վերայ. «Տէր Աստուած ողորմի Աւմ Տողմիշին, Դաւիթին, Խոյտանին»:

Հիւսիսային խաչարձանի վերայ. «Տէր ողորմեայ Թաշտին և իւր ծնողաց, որ զխաչս կանգնեաց ի թվիս Հայոց Ձե.»: Գաւթիս յատակն լի է տապանաքարերով, որք են գերեզման եպիսկոպոսաց և վարդապետաց:

Տաճարիս հարաւային որմի վերայ արտաքուստ, արևի ժամացոյց. «Ւ թուակ էճԲ. (ՁԲ.) ես Վասակ, Սիսիաթունս էգի ետու Աստուածամիս. Ռըստակէս և միաբանս տվաք Գ. ժամ աւետեացն տանին. ով զիրուր տայ (խառնէ), յԱստուծոյ անիծած եղիցի»:

Վանքիս արևելեան կողմում (արտաքուստ) ընկած է մի կոտրած տափակ քար, որի վերայ գծուած է տասն և ինն կարակնաձև գծեր, որոց մէջ գրուած են հայոց թուեր-աբ. գ. դ. ե. գ. ևն. թուերն նման են տարեգրի, վերադրի, եօթներեակի. երևի թէ դաս տալու համար շինուած է: Քարիս ստորոտում քանդակուած է.

«Շարադրութիւն Գրիգորոյ»: Շատ ջանացի ընդօրինակել նոյնութեամբ, բայց որովհետև եղծուած են շատ գրեր, վասնորոյ թողի ակամայից և հեռացայ: Վանքիս շուրջն լի է գերեզմաններով, այս տեղ կայ և գիւղատեղի, որ կոչուում է Վանք: Անյայտ են միաբանից խուցերի տեղերն:

Վանքիս արևմտահիւսիս կողմում, քարընկէջ հեռի կայ մի մատուռ, որ շինուած է սրբատաշ քարով, իսկ հարաւ արևելեան կողմում, փայտաշէն ծածքով Բարձրեալ անուն այլ մատուռ:

Անշարժ խաչարձան. Վանքիս աղբիւրից վերև, քարահանքում վանքաշէն վարպետներն տաշած են քարահանքի ճակատը, նախ շինած մի մեծ խոնչայ և ապա խոնչայիս մէջ մի հիանալի խաչարձան:

Հին-Կողբ. աւերակ գիւղատեղի, կիսաւեր եկեղեցի և հին հանգստարան, որք կան Նոր-կողբից վերև համանուն վտակի աջ կողմում:

Տաւայ եղջի. աւերակ գիւղատեղի, հանգստարան և կիսաւեր ընդարձակ եկեղեցի, Հին-կողբից մօտ քառորդ մղոն վերև նոյն ջրաձորի ձախ ափի վերայ:

Մխիթար վարդապետի մատուռ. Նոր-Կողբի այգիների գլխին, ջրի ձախ ափին, ծածքն փայտաշէն մատուռ, որի մէջ ամփոփուած են երկու վարդապետի և երկու քահանայի մարմիններ:

Սուրբ Առաքել. Գիւղիս արևմտա-հիւսիս հանդէպ սարի վերայ քարուկիր մատուռ, որից մնում են միայն չորս պատերն. որի մօտ կայ գիւղատեղի և հանգստարան:

Ամուրիներ (Ազգափլար). մատրանս հարաւային կողմի բարձրութեան վերայ՝ խաչարձաններով գերեզմաններ, որոց մասին աւանդաբար ասում են. թէ երեսուն հայ ամուրի երիտասարդներ քաջութեամբ պատերազմում են Լեկզիների հետ և յաղթում նոցա հրոսակներին, բայց յետոյ նահատակուում են օժանդակ եկան Լեկզիներից և ամփոփվում են իւրեանց ընկած տեղերում և խաչեր կանգնում գերեզմանների վերայ և անուանում Ամուրիներ:

Վարդի գիւղ. Գիւղիս արևմտեան կողմում աւերակ գիւղատեղի, հանգստարան և եկեղեցի, որից մնում են չորս պատերն և վէմ քարն: Հանգստարանումս կայ սուրբ Գէորգ անուն մի մատուռ.

Բարսում գիւղատեղի, հանգստարան և մի մատուռ, որի միջի գերեզմանը անուանում են Բարսում Ճգնաւոր:

ԺԹ. Շէն կամ ՇինՈՂ գիւղ. Հիմնուած է Չորագետի աջ կողմի բարձրութեան վերայ և բաժանուած երկու թաղի: Հիւսիսային թաղն արդէն եղած է բերդաթաղում, որի շրջապատն անմատչելի վիմահերձներ են. այս բերդիս հիւսիսային կողմով հոսում է Չորագետն, արևմտեան՝ Շինող գետակն, հարաւային աղբիւրաջրեր, արևելեան կողմն պարսպուած է վաղուց, որ ունի և ամուր բուրգեր, այնպէս որ բերդավայրն

բարձրացած է իւր շորս կողմի ձորերից: Ամրոցս ունի երկու մուտք արևելեան և հարաւային, առաջի մուտքով ել և մուտք են անում սալեր և անասուններ. իսկ երկրորդով ընդանիք ջուր են բերում աղբիւրներից, քան զի նեղ, գառիվայր և դժուարատար է: Բոլորովին հարթ է բերդիս մակերևոյթն, որ ունի բաւական մեծութիւն և գեղեցիկ տեսարան: Եկեղեցին սուրբ Գէորգ¹ նորաշէն. հոյակապ, որ ունի 16 մետր 30 սանթիմ երկարութիւն, 9 մետր 82 սանթիմ լայնութիւն, քահանայ մի: Բարեկրօն Ալեքսան քահանայի մօտ կայ մի ձեռագիր շարական, գրուած թղթի վերայ փոքրատիր: Յիշատակաբանից:

«Արդ եղև աւարտ գրչութեան.. ի շրջակայութեան Հայկազեան տումարի հազար հարիւր և շորս ամի ՚ի դառն և ամբարի, վշտաշատ ժամանակի, որ երբոր և տատանեալ ազգս Հայոց ՚ի ձեռն այլազգեաց և անօրինաց և յանիրաւ պահանջողաց, ի հայրապետութեան տեառն Պետրոսի նորնձայ և սրբազան կաթուղիկոսի և առաքելական աթոռ սորին Գանձասար կոչի և ՚ի խանութեան երկրիս մերում Մուրթուգա խանին ՚ի սուրբ և ՚ի գերահռչակ ուխտիս որ կոչի.. Չարեքայ անապատ... բայց եղև սկսանել շարականոցիս ՚ի երկրին մերում վերին Զակամ ՚ի հայրենական գեօղն իմ անուն Պապաշան և այժմ օտարացեալ և փախուցեալ կամ ՚ի երկրիս, զոր ՚ի վերոյ գրեցաք, ՚ի գիւղս որ կոչի Խաւունիս, որ եղև աւարտ շարականոցիս, զի ՚ի շէնս այս կայ պատուական Զուխտակ եկեղեցիս² ... Գերեցաւ ձեռամբ ամենամեղ., գրչի Աւետիս անպիտանի քահանայ կոչի»:

Շարաւային թաղն կոչուում է Նորաշէն, որի բնակիչներն մօտ քառասուն տարի առաջ հատուածելով Շնողից հիմնար-

---

¹ Բերդիս մէջ արևմտեան կողմում կայ մի հին եկեղեցի, որ կանգուն է ամբողջութեամբ: Արևելեան կողմում, արտաքոյ բերդին մի քարուկիր մատու սուրբ Աստուածածին անուն, որի մօտ կայ և հանգստարան և քարայրներ, որք փոխուած են գոմերի: Իսկ բերդիս հիւսիսային վերձի քարայրներից ելնում է բորակ:

² Թերևս ընթերցողն մտահան արած չէ Նոր-Գետաբակի արևելեան հանդէպ եղած ԶՈՒԽՏԱԿ ԵԿԵՂԵՑԻՆ, որի մօտ եղած աւերակն է ԽԱՒՈՒՆԻՍ գիւղն:

կուած են բերդի հարաւային հանդէպ: Թաղս ևս ունի իւր յատուկ եկեղեցին սուրբ Սարգիս, հոյակապ կանգնեալ շորս սիւների վերայ, քահանայ երկու: Երկու թաղերիս բնակիչներն ևս գաղթած են Արցախի մէլիքների գաւառներից, հողն արքունի և նուազ արդիւնաբեր, տեղական բերքերն նոյն, բարեխառն օղն և կլիման, պատուական ջուրն. 85—90 տարի երկար կեանք: Երկու թաղերում միասին:

Ծուխ 197, ար. 961, իգ. 826.

Ղարախանի հանգստարան (Նորաշէնի արևմտեան կողմում) որի մէջ կայ մինչև 900 տարուայ խաչարձան և իւր մօտ գիւղատեղի և աւերակ եկեղեցի:

Բուրայ եղծի. որ կայ Ղարախանի հանգստարանի հարաւային կողմում, որի մէջ տարին մի անգամ պատարագ են մատուցանում Բուրայ քահանայի տօնին, որի մարմինն ըստ աւանդութեան ամփոփուած է եկեղեցումս, որ նորոգուած է:

Շինու Սարկաւագ. մի աւերակ մատուռ, որ կայ Բուրայ եկեղեցու արևմտեան կողմում: Աւանդաբար ասում են, «Մատրանս մէջ ամփոփուած է Շինու սարկաւագի մարմինն»: Ուխտատեղի են երկոցունցս գերեզմաններն ևս—քահանային և սարկաւագիս—.

Ակեղցու դաշ. Ղարաքեօթիկ, Թեղուտ և Ջորագեղ կոչուած տեղերում ևս կան աւերակ գիւղեր, եկեղեցիներ և հանգստարաններ:

Մանստեւի վանք. Ջորագեղից հարաւ, Շինոզ վտակի վերայ սրբատաշ քարով շինուած վանք, որի տանեաց վերայ դրուած է մի խոյ (քարեայ արձան) որի գլուխն երևում է արևելեան կողմում. իսկ դմակն՝ արևմտեան կողմում, Մենաստանս ունի միաբանից խուցեր և հանգստարան:

Ի. Արեւել գիւղ. Հիմնուած է Շինոզի կամ Շինու արևելեան կողմում, մի գեղեցիկ տեսարան ունեցող լանջի վերայ, բնակիչք տեղափոխուած են Շինոզ գիւղից. հողն արքունի. Տեղական բերքերն նոյն, գովելի օղն, կլիման և ջուրն. երկար կեանք 100 տարի. եկեղեցին սուրբ Յակովբ. ծածքն փայ-

տաշէն, քահանայ մի, որի մօտ կայ մի ձեռագիր նարեկ, բայց սկզբից և վերջից թափուած են թերթեր:

Ծուխ 61, ար. 234, իգ. 202.

Սուրբ Յակովբ մատուռ. այս է նախկին բնակչաց փոքր եկեղեցին, գիւղիս վերի կողմին մօտ:

Ուղտըքամակ կոչուած ձորում, որ կայ գիւղիս արևելեան կողմում, կայ գիւղատեղի, հանգստարան և աւերակ մատուռ:

Ճգնատրի գերեզման. գիւղիս հարաւային կողմում կայ մի հին եկեղեցի, որի շուրջն լի է հին ամփոփեալներով, որոց մէջ կայ ճգնաւորի գերեզման անուն մի հանգիստ, որը այնքան յարգում է ժողովուրդն, մինչև անգամ զգուշանում է երդուել նոյն գերեզմանով:

ԻԱ. Լճկածոր շէն. Հիմնուած է Արճէշի արևելեան և Ձորագետի աջ կողմում մի հիւսիսահայեաց խոր ձորի մէջ. բնակիչք նախ Խոյից գաղթած են Ուլաշու, որ մօտ է Բօրշալու կոչուած բերդին, ապա տեղափոխուած թարգևին¹ ապա ճալու և հուսկ յետոյ Լճկածոր, հողն արքունի, անվնաս օդն, կլիման և ջուրն. եկեղեցին նորաշէն և կիսատ, քահանան գալիս է Արճէշից:

Շինումս կայ 12 ծուխ, որք արականով և իգականով հաշուած են Արճէշի ծխաթւոյն հետ:

ԻԲ. ԲԵՐԴԱ-ԳԻԻՂ (Ղալաչայ) Շինուած է Կողբ գիւղից փոքր ինչ վար նայնանուն վտակի աջ ափում: Բաժանուած է երկու թաղի—Արևելեան և Արևմտեան թաղ. բնակիչք բնիկ, հողն արքունի և բարեբեր (առատ են այգիներն) տեղական բերքերն նոյն, ամրան ճնշիչ ձորի օդն և կլիման, երկար կեանք 60 տարի. Արևելեան թաղի եկեղեցին սուրբ Գէորդ, քարուկիր. Արևմտեան Աստուածածին, ծածքն փայտաշէն. քահանայ մի:

Ծուխ 160, ար. 614, իգ. 461.

Օդարկու (Քեաքլիկ) գիւղիս հիւսիսային կողմում մի ձուածև, բարձր և գեղեցիկ բլուր, որի գագաթի վերայ կայ մի

---

¹ Ձորագետի աջ կողմում են ՈՒԼԱՇՆՈՒ կամ ՂՈՒՇՁԻՇԱՐ, ԹԱՐԳԵԻՆ, ՃԱԼՈՒ աւերակ գիւղերն և հանգստարաններն: Թարգևին գիւղում մնում է կանգուն ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆ եկեղեցին:

աւերակ մատուռ Սուրբ Աստուածածին անուն, որի մօտ կայ մի մոխրատանձի:

Զուլոյի գերեզման (Խաղնաղաշ). Օդարկուի արևմտեան կողմում, մի ձորի արևելեան լանջին վերայ է աւերակ գիւղն, իսկ նոյն ձորի արևմտեան կողմում, ճանապարհի տակին է խաչարձաններով զարդարուած հանգստարան, որի մէջ և Զլոյի գերեզմանն: Մերձաբնակ մահմետականներն ջարդած են գեղեցկաքանդակ խաչարձաններից շատերն:

Ղեափի գիւղատեղի. Զլոյի գերեզմանի արևմտեան կողմում, խոր ձորի ձախ լանջի վերայ է այս գիւղատեղին, հանգստարանն, աւերակ եկեղեցին և նշանաւոր ջուր ունեցող աղբիւրն:

ԻԳ. ԴՎԵՂ կամ ԴՈՎԵՂ գիւղ. Շինուած է Դվեղայ սուրբ Սարգիս վանքից վար, նոյն ձորի ձախ լանջի վերայ. բնակիչք տեղափոխուած են Բերդագիւղից, հողնար քունի, տեղական բերքերն նոյն, բարեխառն օդն, կլիման, երկար կեանք 85 տարի եկեղեցին սուրբ Սարգիս, նորաշէն, ծածքն փայտաշէն, քահանան գալիս է Պարանից:

Ծուխ 30 Բերդագեղի վերայ հաշիւ արուածէ ծխաթիւ և գլխաթեւերն:

ԻԴ. ԴՈՍՏՆՈՒ ԳԵՂ. Շինուած է Դվեղի արևելեան կողմում, նոյն սարի հիւսիսահայեաց լանջի վերայ. բնակիչք բնիկ. հողն արքունի, լեռնային անվնաս օդն և կլիման. երկար ձեանք 75–80 տարի, եկեղեցին սուրբ Գէորգ. ծածքն փայտաշէն, քահանայ մի:

Ծուխ 72, ար. 322, իգ. 301.

Ամենափրկիչ կամ Բարձրեալ. Մի հին, խարխուլ, քարուկիր մատուռ, որ կայ գիւղիս արևմտեան կողմում:

ԻԵ. ԿՈԹԻ ԳԻՒՂ. Շինուած է մի խոր ու լայնագոգ ձորում Գագայ սուրբ Սարգսի արևմտեան կողմում. բնակիչք բնիկ. հողն արքունի, տեղական բերքերն նոյն. պատուական օդն, կլիման և ջուրն. երկար կեանք 100 տարի, եկեղեցին սուրբ Աստուածածին, ծածքն փայտաշէն. քահանայ երկու. «Այս

Աստուածածին եկեղեցին յիշատակ է կոթի Գիւղայ հասարակութեան 1850 ամի»:

Մուկա 200, ար. 961, իգ. 826.

Գիւղումս պ. Տէր-Սահակեանցի տան կայ երկու կոնդակ ուղարկուած Եփրեմ կաթողիկոսից¹ որ արտայայտում է իւր շնորհակալութիւնը սուրբ էջմիածնի համար զրկուած գորգերի մասին և օրհնում է զրկողները:

Գիւղիս արեւմտեան կողմում, գիւղիցս սուրբ Սարգիս վանքն տանող ճանապարհի վերայ կայ մարդաշափ բարձրութեամբ իմ արձան, որ խիստ հին է: Մարդարձանս, որ ներկայացնում է մի երիտասարդի հայկական տիպը, կերպարանքը, զգեստը, գուցէ դարերով ծածկուած է լինում բարձրակոյտ հողերի տակ: Ոմն երիտասարդ քանիցս երազում տեսնելով, որ ոմն անձանօթ անձն հրամայում է քանդել և հորելով երևան հանել մարդարձանը: Ահա այսպէս գտնուած է: Չեմ կարող վճռաբար ասել թէ որ դարու գործ է այս. բայց կարող եմ վստահութեամբ ասել թէ խիստ հին է ըստ երևութիւն:

Գաւառիս բերդերն

Ա. Շար-խայ Գիւղի հիւսիս արեւմտեան կողմում, մեծ քերծից վար կայ մի հին և փոքր բերդ, որի արևելեան և հարաւային կողմերն վիմահերձ ժայռեր են, իսկ մնացեալ կողմերն պարսպուած են քարուկիր պատով: Այժմ շատ տեղեր քայքայուած են պարսպիցն:

Բ. ՄԱՆԹԱՇ ՂԱԼԱ. «Ղըզղալայի հանդէպ ճանապարհի Աղստե գետի միւս (ձախ) կողմի լեռանց շղթայումը գտանվում է Մանթաշղալան, մի սուր սուր ժայռի գագաթին: Թէպէտ նրան շատ մօտենալը հեշտ է և չէ ներկայացնում առանձին դժուարութիւն, բայց նոյնիսկ գագաթին մօտ նոյնպէս դժուար է բարձրանալ: Մանթաշղալայի շինութիւնների թիւն

---

¹ Սոյն եղանակալիշատակ կաթողիկոսիս օժման հանդիսի առթիւ Կարբեցի Ֆովսէփ վարդապետ Մարութեանցն 1824 Նեմբ. 9-ին խօսած է մի ՃԱՌ, որով յայտնում է Հայաստանեայց եկեղեցու ուրախութիւնը: Բնագիր հառը յանձնեցի Մայր Աթոռոյս Ա. էջմիածնիս Մատենադարանին:

աւելի փոքր է և աւելի աւերակ, այնպէս որ այն տեղ ոչինչ շինութիւն չկայ ամբողջ մնացած, ինչպէս Ղրզղալայում: Աւերակների միւս մանրամասնութիւնները ներկայացնում են միևնույն գրութիւնը՝ ինչ որ Ղրզղալայինը:

Այդ երկու զաւաների Աղստափայ գետի ափին.. գտնվում է մի փոքրիկ աւերակ քարուկրից շինած, որ, ինչպէս պատմում են տեղացիք, բաղնիք է եղել: Այն կղզին... այժմ և կոչվում «Համամի ճալա» այսինքն բաղնիքի կղզի¹:

Ղզղալայի, Մանթաշղալայի և աւերակ բաղնիքի մասին ժողովրդեան մէջ մնացել է նոցա մէջ ընդհանրացած աւանդութիւն: Ասում են.. եղել է մի հերոսուհի գեղեցիկ աղջիկ, որ ունեցել է իր զօրքը: Շատ իշխաններ գրավելով նորա գեղեցկութիւնից՝ ցանկացել են ամուսնանալ նորա վերայ՝ բայց նա մերժել է բոլորի առաջարկութիւնը, կամենալով կոյս մնալ: Երբ ոչինչ միջոցով հնար չէ եղել մամոզել նորան, այն ժամանակ այդ բախտախնդիր իշխանները կամեցել են ուժով տիրանալ նորան: Իշխանուհի հերոսը իւր կուսութիւնը պահպանելու համար ժողովում է իւր ձեռքի տակ եղած մարդկանց և զօրք կազմելով.. շինելով Ղզղալա ամրոցը, ապահովութիւն գտնում այդ տեղ: Նորա վերայ սիրահարուած իշխաններից աւելի զօրեղը և համարձակը.. չէ կամենում ձեռնաթող անել իւր սիրոյ առարկան: Աղջկայ քաջագործութիւններն աւելի և աւելի վառում են Մանթաշի սրտումը սիրոյ կայծը և նա Ղզղալի հանդէպ շինում է Մանթաշ զալէն և այնտեղից երբեմն երբեմն յարձակմունքներ է անում Ղզղալի վերայ, ՚ի զուր է անցնում նորա ջանքը, միշտ յաղթող է հանդիսանում աղջիկը: Վերջապէս միանգամ աղջիկը իւր զօրքը տալիս է իւր զօրավարի ձեռքը և ուղարկում է Մանթաշ զալի վերայ: Այդ կուում, ու ինքն աղջիկը անձամբ չէ զօրավարում, յաղթում է նորա զօրքը և Մանթաշը դորանից յետոյ հեշտութեամբ կարողանում է ձեռք ձգել աղջկան: Դորանից յետոյ կայանում է նոցա մէջ հետևեալ դաշը-որ նոցանից ամեն մինը կենայ առանձին իւր զալայում, միայն ՚ի նշան բարե-կամութեան շինում են

¹ ՃԱԼԱ նշանակում է հովիտ և ոչ թէ կղզի:

գետի ափին վերոյիշեալ բաղանիքը, որ այդ լինի նոցա միմեանց այցելութեան տեղը: Դոցանից յետոյ, ասում են, նոքա երկու ժայռերի գագաթից նշաններով խօսում էին միմեանց հետ և արտայայտում իրանց մտքերը և սէրը¹:

Գ. ՄԹՆԱԶՈՐ (ղարանլուի դէրէ): Խորագոյն անտառապատ, հորիզօնն նեղ, սոսկալի ձոր, որի մէջ կան քարայրներ և պատսպարուելու տեղեր և պատուական ջուր: Այստեղ պատսպարուած են Լեկզինների արշաւանաց ժամանակ շրջակայ գիւղերի բնակիչներն, ինչպէս պատմում են ծերունիք:

Դ. ԿԱՅՅՆԻ ԲՆՐԴ. Գտնվում է Մակարայ վանքից բաւական վերև Պայտաթափ (Նալթեօքան) սարի հարաւային կողմում: Առանձնացած է իւր շորս կողմերից բերդակիր սարս և անջրպետուաց ձորերով: Ահագին քարերով, պարսպուած է սարիս գլուխն գագաթի դիրքով, բայց անպարիսպ են տեղ տեղ վեմահերձերի գլուխներն: Բերդիս մակերևոյթն թեքուած է դէպի արևելահարաւ, որի մէջ երևում են բնակարանների աւերակներն և կուտակ կուտակ քարեր և տեղ տեղ ջրաւզաններ, որն բերուած է արտաքուստ մօտակայ աղբիւրից: Աւերակ մատուռ, բերդիս հիւսիսային կողմում արտաքուստ, որի մէջ կայ շորս կտոր եղած խաչարձան:

Ե. ԲՆՐԴԱՔԱՐ. Գտնուում է Դեղձնուտի և Սամսոնի վանքերի մօտերքում, ինձորկուտ անուանեալ ջրի աջ կողմում: Իւր շրջապատից առանձնացած և բարձրացած է Բերդաքարս, որի կատարի մեծութեան ծաւալն հագիւ լինի հինգ կալաչափ տեղի տարածութեան: Քարուկիր պատով պարսպուած է քարագլխի եզերքին: Ունի միայն մի դժուարատար, խիստ սառիվեր և միանգամայն վտանգաւոր կածան, որ առաջնորդում է տղեակն: Կայ յատուկ շինուած ջրաւազան, բայց ջուրն բերուած է ի պահանջել հարկին դղեկիս հարաւայի և հիւսիսային ստորոտներում եղած աղբիւրներից:

---

¹ Ղրղալա և Մանթաշ ամրոցներիս մասին հանգուցեալ Մարտիրոսի գրածները ստացած եմ շնորհիւ իմ ազնիւ բարեկամ գիւտ ֆահմայ Աղանեանցի նեղակիր ջանից:

Ձ. ԳԱԻԱՐՁԻՆ ԱՄՐՈՅ. Ոսկեպար կա Ջողազ վտակի ձախ կողմում արձանացած է մի բարձր. միապաղաղ, գորշագոյն, զարմանալի և միանգամայն ահարկու ժայռ, որի արևելեան ստորոտով շինած են հնուց պարիսպ, որի ներսի կողմում կան սենեակներ և խուցեր, որոնցից միոյն մէջ կայ ջրհոր և ջուր: Ժայռիս գագաթն բարձրանալու համար կայ միայն մի դժուարատար, սոսկալի, նեղ, չափազանց զառիվեր, և միանգամայն վտանգաւոր կածան հիւսիսալին կողմից: Գագաթն համարեա՛ թէ հարթակ է մօտ երկու կալաչափ, որի վերայ բուսած են թբլիի, հոմառկի թուփեր, և բոշնի, ջաղանի և վալրի դեղձի ծառեր: Ահա այս է Գաւարզինբերդ հռչակուածն, որի վերայ երկու տեղ շինուած է վիմափոր ջրաւազան, ջուրն բերուած է յիշեալ ջրհորիցն:

Ժայռիս արևմտեան կողմում, բաւական բարձր երևում է մի մեծ ծակ, որի ետև, ասում են կայ մի մեծագոյն քարայր, որի ճանապարհն անյայտացած է այժմ: Երբեմն երբեմն արծիւներն այրիցս հանում են գորգի և կարպետի փտած կտորներ և ձգում վար:

Գաւարզնի հարաւ-արևելեան կողմում, Ոսկեպար վտակի ափի վերայ Դամիրչիլար գիւղն, որի մօտ է մեծ հանգստարան և եկեղեցու աւերակն. բայց այժմ մահմետականաբնակ է գիւղս և այլ մի քանի գիւղեր, որի կանխաւ եղած են հայաբնակ և որք կան Դամերչիլարիս շրջակայքում:

է. ԳԱԳԱՅ ԲԵՐԴ (66) Կոթի գիւղի արևելեան և Գաւարզնի հիւսիս-արևելեան կողմում արձանացած է Գագ անուն մի սար, որի հարաւային, արևելեան և հիւսիսային կողմերն դաշտալեզուններ են¹: Գագ սարիս գագաթի եզերներով պարիսպ ձգուած է վաղուց և ձևացրած մի անմատչելի բերդ, զի առանձնացած է սարս: Բաւական ամուր է բերդս, ափսո՛ս,, որ ջուր չունի իւր մէջ, վասն որոյ փորուած են մի քանի վիմափոր

---

¹ Գարգաբացոց մեծ դաշտի շառունակութիւնիցն երկու դաշտալեզուններն ևս, յորոց մեծն ընկած է Գագ լեռնաշղթայիս և Կուր գետի աջ ափերի մէջ և հետզհետէ նեղանալով վերջացած Կոտրած-Կամրջի մօտ. իսկ փոքրն ընկած է նոյն Գագ սարի արևմտաձիգ լեռնաշղթայի և Ոսկեպար վտակի մէջ և գամ քան զգամ սեղմուելով վերջանում Եւր-Պիպիս գիւղի մօտ:

աւազաններ, որք բազմիցս լի են լինում անձրևաջրով: Համարեա՛ թէ 20-ից աւելի վիմափոր այրեր կան յատկապէս պատրաստուած, որք ի հնումն գուցէ ծառայած են իբրև զօրանոց, յորոց մի քանիսն ունին երդիկներ:

Գագայ վանք—Սուրբ Սարգիս. Բերդիս մէջ, սարիս ամենաբարձր գագաթին վերայ, շատ վաղուց շինուած է սրբատաշ կաթնագոյն քարով մի փոքր վանք: Ժամանակի երկարութիւնն մաշած լինելով վանքիս շինութիւնը՝ վասն որոյ քանիցս նորոգուած է: Սակայն վերջին անգամ վերանորոգած է վանքս Կոթի գիւղացի պ. Արզուման Խաչատրեան Տէր-Սարգսեանցն միւսնոյն գունով տաշուած քարով: Վանքիս ուխտագնացութեան ժամանակներեն սուրբ Սարգսի և զատկի օրերն:

Վանքիս մօտ՝ նոյնպէս շինուած սրվատած քարով՝ կայ մի մատուռ սուրբ Կիւրակէ անուն:

Ը. ԲԵՐՂԱՏԵՂ. Պարանայ և Կողբ գիւղերի միջև կայ այս անուն մի սար, որի կատարի վերայ նշմարուում է բերդի նշաններ: Վաշուց պարսպուած է եղել սարիս գլխի հարթակի շրջապատն, այժմ թէև աւերուած է պարիսպն, բայց ոչ հիմունքներն, որք դեռ մնում են հողի ասկ: Փոքր է դշեկիս ծաւալն, այսու ամենայնիւ պարսպին ներսից փորած, գտած և հանած են մեծ մեծ կարասներ, որք պահուած են եղել այստեղ իբրև պաշար ջրի, քանզի ջուր չկայ այստեղ: Բացի կարասներիցս դղեկիս արևելեան կողմում կայ մի հոր, որ բաւական խոր է. կարծում ենք, որ այս ևս ջրի համար է:

Թ. Բերդագիւղի մօտ եղած Դղեակն, որ շինուած է գիւղիս արևելեան թաղի հիւսիսային ծայրում մի բլրի վերայ: Դղեակս ունի քառակուսի ձև, աշտարակներով պարիսպ և մի փոքր դուռն, որ այժմ ևս կանգուն է և անվնաս:

Ժ. ՂԵԱՍԻ ԲԵՐՂ, որ Ղըզ-ղալա ևս է կոչուում. Ղեաս աւերակ գիւղի արևմտեան եզրից բարձրացած է մի սար, որի երկարութիւնն ձգուած է արևելքից արևմուտք և բոլորովին առանձնացած: Ամրոցիս մուտքն արևմտեան կողմից է, որ բարձրանում է սարի գլուխն, ուր կայ մի խաշարձան: Սարիս գլխի վերայ կայ երկու սարաբլուր, որք բարձրացած են ուղտի

մէջքից բարձրացած աւելամասերի նման, բայց փոս մնացած է երկու սարաբլուրների մէջ տեղն: Ահա երկու բարձրութեանցս վերայ հիմնուած են երկու ամրագին դղեակներ: Առանց աշտարակների են պարիսպներն, որ տեղ տեղ բոլորովին կանգուն են և տեղ տեղ կիսաւեր: Արեւմտեան դղեակն մեծ է քան արեւելեան: Երկոցունց մէջ ևս չկայ ջուր, որը բերած են Ղեաս աւերակին մօտի պատուական աղբիւրիցն և ամբարած կարասներում:

Արեւելեան դղեկիս տակի արեւելեան բարձր քերձի մէջ կայ մի մեծագոյն քարայր, որ ունի նեղ, բայց երկար և բարձրագոյն դիրք: Քարայրիս առաջքը պատած են ժամանակաւ և ձևացրած բերդակ. որի մուտքն բարձրանում է սանդղաձև աստիճաններով և մտնում քարայրս յատուկ շինուած դռնով: Քանի՛ ահարկու է այրիս արձագանքն, մանաւանդ խորքերում: Այստեղ ևս չկայ ջուր, բայց կան հացի տաշտերի նման աւազաններ: Այս ևս պատկանում է Ղեասին (Ղուկասին):

ԺԱ. Բերդն է Շիւռդն, որի մասին խօսած ենք:

ԺԱ. ԲՈՐՉԱԼՈՒ ԲԵՐԴ. Գտնում է իրամ և Ձորագետ ջրերի միախառնուած տեղից վերև, Ձորագետի աջ կողմում մի բլրի վերայ: Բերդիս հիմունքներն շինուած են քարուկիր, իսկ գետնից վերև թրծեալ աղիւսով և կրաշաղախ ցեխով: Բերդս փոքր է, իւր ներսում ունի թաղակապ սենեակներ, բայց չունի ջուր: Սակայն բերդիս մօտ կայ մի փոքր լճակ, որից արտահոսում են երկու ջրաղաց դարձնելու շափ (վնասակար Ղարասու) ջուր: Երևի թէ ջրիցս գործ ածած են բերդումս, որ կիսաւեր է այժմ:

Հնարակետ ամրոց Կուր և իրամ գետերի մէջ ընկած է մի շատ հին ամրոց, որի երկարութիւնն ձգուած է գրեթէ արևմուտքից արևելք: Բերդավայրի մեծ մասի մակերևոյթն թեքուած է Կուր գետի կողմից դէպի իրամն. իսկ ստորին մասինն՝ խոնարհուած է դէպի գետախառնուրդն:

Բերդավայրիս երկու ջրերի մէջ մտած մասն ստացած է սուրանկիւն ձև, միջի մասն՝ լայն ձև և վերի մասն նեղ ձև. քանզի իրամն արմունկ տալով նեղացրաց է այս մասը:

Մակերևութի երկարութիւնն այժմ քառորդ մղոնաչափ է և լայնութիւնն՝ մի տասն և չորսերորդ մղոնաչափ: Հարկ է յայտնել որ թէ՛ երկարութիւնից և թէ՛ լայնութիւնից շատ պակասեցրած են գետերն, մանաւանդ Խրամն, ինչպէս ակներև է: Գետից գետ փորուած լայն և խոր խրամով բաժանուած է երեք մասի, Ստորին, միջին և վերին ամրոց: Միջավայրի բարձրութեան վերայ կրացեխով և թրծեալ աղիւսով շինուած է մի ամրոց, որ ունի շորս աշտարակ իւր շորս անկիւններում և 120 մետր շրջապատ (արտաքուստ չափերով): Կործանուած է այժմ ամրոցս՝ բայց դեռ մնում են աշտարակների մնացորդներն և պարսպի հետքերն: Ամրոցիս Կուրի գետահայեաց կողմերն յատուկ պատրաստուած անպիսի լանջեր են, որից անհնար է թշնամուցն բարձրանալ. երևի թէ այսպէս պատրաստուած է եղել և Խրամահայեաց լանջերն, սակայն յորդած ժամանակ գետն երկար դարերի ընթացքում քանդած և տարած է:

Բոլոր բերդամասերի երեսներն լի է վաղեմի աղիւսների, յախճապակեայ անօթների, խեցեղէն կոպիտ և հաստ կարասների, սափորների և ամանների բեկորներով և շինութեանց հետքերով: Թուի թէ ներկայ դարուս առաջին և երկրորդ քառորդում հերկած են ամրոցներիս մակերևոյթը, մանաւանդ վերնամասերն:

Երկու տեղ երևում են հանգստարաններ, մին ամրոցիս արևմտեան կողմում, փոշտի հին ճանապարհի տակին և միւսն՝ Խրամի ձախ ափերի վերայ: Մեր կարծիքով երկու հանգստարաններս միացած են եղել, այս է Կոտրած կամրջի մօտից մինչև Կուրի հանդէպն ամփոփեալ են ննջեցեալներ, բայց տապանաքարերը տարած են և գործ դրած ուրիշ շինութեանց համար: Ի նկատի ունենալով այդ բոլոր յատկութիւնները, կարծում ենք որ այս է Հնարակերտ ամրոցն (67):

Կոտրած-կամուրջ. Շինուած է Խրամի վերայ Նոր-Կամրջից փոքր ինչ վար: Տակաւին երևում են Խրամի աջ ու ձախ ափերի վերայ ոտքերի անքակ մնացեալ մասերն:

14) Թումասյու	„	կիսակեր.
15) Ամուտուկա	„	„
16) Խոջիկ	„	„
17) Պատար	„	„
18) Սարգիս	„	„
19) Զղջիկ այժմ Զաղջիկ.		
20) Սպիտակ շէն.		
21) Զամին-գիւմ (գոմ).		
22) Գառնակաշ.		
23) Ծակարի.		

Հայաբնակ են այժմ միայն հետևեալ գիւղերն.

Ա. ԴՈՒԱՆԱՒԱՐ. Շինուած է Հին-Մեծ-Թաղլարրի հարաւային կողմում մի սարի վերայ. բնակիչք գաղթած են Ղարադաղից. հողն արքունի, լեռնային և նուազ հացատու. տեղական բերքերն ցորեն, գարի, գարնանի, հաճար, սորեկ, ոչխար, տաւար, այծ, խոզ, գոմէշ. կերազանց օղն, կլիման և ջուրն. երկար կեանք 100 տարի. եկեղեցին սուրբ Աստուածածին. ծածքն փայտաշէն քահանայ մի:

Մուխ 29, ար. 123, իգ. 117.

Բ. ԽԱՆՁԱՁՈՐ գիւղ. Հիմնուած է Ծամձոր գիւղին արևմտեան կողմում. բնակիչք գաղթած են Ղարադաղից, հողն բէկական. տեղական բերքերն միւկնոյն. գերազանց օղն, կլիման և ջուրն, երկար կեանք 100 տարի, եկեղեցին սուրբ Յովհաննէս: Մուխ 57, ար. 287, իգ. 222.

Գ. ՅԱՐԱՐ ԳԻԻՂ. Շինուած է Խցաբերդի արևմտեան կողմում բնակիչք գաղթած են Ղարադաղից, հողն բէկական, տեղական բերքերն միւկնոյն, գերազանց օղն, կլիման և ջուրն երկար կեանք 100 տ. եկեղեցի շունին, քահանայ մի: Մուխ 134, ար. 532, իգ. 482.

Դ. ԽՅԱՔԵՐՈՒ ԳԻԻՂ. Շինուած է Դիզափայտի արևմտահայեաց լանջին վերայ. բնանկիչք գաղթած են Ղարադաղից. հողն արքունի, լեռնային (6000 ոտքից աւելի բարձր է) գերազանց օղն, կլիման և ջուրն. երկար կեանք 100 տ. եկեղեցին

սուրբ Աստուածածին, ծածքն փայտաշէն, քահանայ մի. Մուխ 50, ար. 166, իգ. 158:

Ե. ՂԱԼԱ-ՂՇԼԱՂ. Հիմնուած է (Սաղսաղան 7083 ոտք) բարձրր սարի հարաւային լանջի վերայ. բնակիչք բնիկ, հողն արքունի, տեղական բերքերն նոյն. գերազանց օդն, կլիման և շուրն. երկար կեանք 110 տ. եկեղեցին սուրբ Աստուածածին, ծածքն փայտաշէն. քահանայ երկու: Մուխ 337, ար. 1436, իգ. 1175.

ԳԱԻԱՌԻՍ ԲԵՐԴԵՐՆ

Ա. ԱՄՏՈՒ ՏԵՂ ԱՄՐՈՑ. Շինուած է Հակարի գետի ձախ կողմում համանուն սարի վերայ (որի բարձր. 4131 ոտք): Քարուկիր պատով պարսպուած է վաղ ժամանակից սարիս գլուխն, որ ունի բաւական մեծութիւն, ամուր դիրք, պատուական տեսարան, և բարեխառն կլիմայ: Ամրոցիս մակերևոյթն լի է շինութեանց բեկորներով, որոց մէջ տակաւին կանգուն է մի քարուկիր մատուռ, որ ուխտատեղի է և որի շուրջն ամփոփուած է հնուց ննջեցեալներ: Մատրանս հիւսիսային կողմում կայ երկու այլ գերեզման, իսկ արևմտեան կողմում կայ մի վիմափոր աւազան, որ միշտ լի է ջրով. գալիս են կաշուի հիւանդութիւն ունեցողներ (ինչպէս է բորոտութիւն ևն.) լողանում ջրումս և աղօթում մատրանս մէջ և վերադառնում առողջացած:

Բ. ԹՈՄԱՍ ԲԵՐԴ. Հիմնուած է համանուն սարի վերայ (որի բարձր. 5230 ոտք) որ կայ Ամու տեղի հարաւ արևելեան կողմում: Թոմաս սարս առանձնացած է իւր ամեն կողմերից և բարձրացած ձուածև, որի վերայ է ամրոցն: Այս ևս ունի քարուկիր պարիսպ, նշանաւոր ամրութիւն, սքանչելի տեսարան և մի աւերակ փոքր եկեղեցի:

Գ. ՂԱԼԱՆԻ ԲԵՐԴ. որի սարն արձանացած է Բաշարաթ սարի արևմտեան հանդէպ և Բազմին (Բեզմին) սարի հարաւային հանդէպ: Առանձնացած է իւր շրջապատից և բերդասարս, որ ունի մօտ 3600 ոտք բարձրութիւն և որի շուրջն

ահագին քերծեր են: Հնուց պարսպուած են մուտքի կողմերն և հարկ եղած տեղերն: Ամրոցիս մէջ ևս կան հին շինութեանց շատ բեկորներ և աւերակ մատուռ:

Գ. ԽՅԱՒՆՐԴ. որի մէջ արդէն բնակում են հայեր, ուր կայ և եկեղեցի, ինչպէս գիտենք: Ամրոցս, որի բարձրութիւնն պակաս չէ 6000-ից, ունի ամուր պարիսպ, բերդակալ սար. ազնիւ ջուր, զմայլելի տեսարան և ամեն ընտիր յատկութիւն: Հարկ է յայտնել որ հետզհետէ քայքայուում են բոլոր բերգերիս պարիսպներն:

ԻԱ. և ԻԲ. Գաւառներն են Հարճլանք և Վակունիք: Առհասարակ լեռնուտ են երկու գաւառներս ևս, որոց մէջ են Արտաշաւի սարն 4456 ոտք, Տղիկ կամ Տղայ՝ 5180, Լաչին՝ 6328, Սարի պապ (սարի պապա) 7574, Կարմիր քար (Ղզլղաշ) 6552, Բաբաղէմ՝ 6006, Փինկան՝ 7903, Յուշարձան (Վանքասար) 1861, Տէրտէրի սար (Քէշիշ-դաղի) 7560, Ներքին-Բևեռաթափ (Մխթեօբան) 6944, Աղջկայ բերդ (Ղըզ-ղալա) 9324, Դիւրին (Դիւրու դաղ) 6914, Սպիտակ քերծ (Ալա կայա) 7672, Զիլկեազ (Զիլկեազ) 7777, Սահմանասար՝ 8687, Վանքա սար (Քիլիսա-դաղի) 7553, Երկաթաղբիւր (Դամիւր-բուլաղ) 7639, Կովսար (Ինաք-դաղի) 8583, Հին-գալ (Ղոջա-ղուրդ) 7675, Սարի աղբիւր (Սարի բուլաղ) 9898, Պել-սար (Դալի-դաղ) 11907, Վերին-Բևեռաթափ (Մխթեօբան) 11851, Աղխասար (Ախիա-դաղ) 8364: Աքանչելի ամարանոցներ են լեռներս:

Երկու գաւառներումս կան մօտ վաթսուն գիւղ, որ կանխաւ եղած է հայաբնակ, բայց այժմ մահմետականաբնակ են, որոց մէջ սակայն անպակաս են հայկական հնութեանց հետքեր—կա՛մ կիսակործան, կա՛մ հիմնայատակ կործանուած և կա՛մ կանգուն տաճարներ, եկեղեցիներ, մատուռներ և հանգստարաններ: Ահա՛ այն գիւղերից մի քանինն:

Ձերդի (Ձարդ) Տիկ, Բաբաղէմ, Նիլչան, Ենկիջա, Ղարաշամ, Արտաշաւի, Վաղագին, Հաճի, Հոշազ, Հաճի Սամլու, Խալիփալլու (Առաջնորդապատկան), Սուաթ, Մարջանլու, (Մունջուխլու), Հաթամլար, Հաճիլար, (Հարճլանք), Զուրման, Շամքեանդի, Կարաբայնի (Կարաբայ), Կարաչանի, Լիլօ-Բաղը (Լի-

լաբակ), Ալակչի (Մաղազործ), Թուրքիշվան (Թրքաշ-վանթուր քաշող և հալածող գիւղ), Շուքարան, Աղան, Ասրիկ (Իսրայէլի գիւղ), Աղջաքանդ (Ըղջկաքանդ—Աղջկայ քանդած), Ալուխան, Սևանդ (Սև հանդ), ևն.:

Միայն մի հայաբնակ գիւղ մնացած է այժմ Հարճլանք գաւառում, որ է:

Ալդուլի, Հիմնուած է Արտաշի սարի հարաւային կողմում. բնակիչք բնիկ, հողն արքունի, օդն, կլիման և ջուրն պատուական, կրկար կեանք 95—105 տ. եկեղեցին սուրբ Աստուածածին. քահանայ մի:

Ծուխ 74, ար. 372, իգ. 286.

Մի բերդ կայ միայն երկու գաւառներումս Աղջկայ—բերդ (Ղըզ-ղալա) անուն, որ գտնուում է Ղրխզ (40 օրիորդ) սարի հիւսիսային կողմում և ունի 9324 ոտք բարձրութիւն:

Հարկ է յայտնել թէ այնքան ամուր տեղեր կան գաւառներումս, մինչև անգամ կարօտութիւն չկայ բերդերի:

ԻԳ. Սիսակամ—Ոստան, Սիսական, Ծար, Վերին-Խաչին, այժմ Զառ կամ Զար գաւառ:

Գաւառս ևս, որ կանխաւ եղած է հայաբնակ, այժմ թրքաբնակ է ամբողջապէս, այսուամենայնիւ կան կանգում, կիսաւեր կամ հիմնայատակ կործանեալ եկեղեցիներ, վանքեր և հանգստարաններ հետևեալ գիւղերում:

Լև (Լևոնի գիւղ) Զամիլ, Եղջերուագոմ (Մարալ դամի), Դամիրշիլար (Դարբնոց), Աղալար, Քիլիսաքեանդ (եկեղեցածոր), Ղամիշլու (Եղեգնուտ), Զիլքին, Ալլահվերտի (Աստուածատրի գիւղ), Շահքեանդ (Շահնշէի գիւղ), Լև ղալա, Չափնի, Քիլիսալու, Ալխասլու, Չայքեանդ (Գետաշէն) Քալուաջար, Բաշքեանդ (Գլխաւոր գիւղ), Միլլի, Զոմարդ, Շահդամ, Հաճի-Բաբա, Շոռթկան, Խաչպարալի (Խաչ-պարան), Ուլուխան, Փիրխանայի (Սրբադուն) Թարխանլու, Խայլուտցոկ (Հայոց ձոր), Զակլիկ, Զախմախ, Զբիլ, Ղարախաչ, Զիրախ, Մամատ-Սափի, Իստի սու (Զերմուկ), Բաղասաղ, ևն.:

Գաւառիս իշխանանիստ գիւղաքաղաքն եղած է Ծարն, որ կայ մի լեռնահովտում: Գիւղաքաղաքիս շորս կողմերն ի բա-

ցուստ շրջապատած են, բարձրագոյն, ձիւնապատ, կարակնաձև և շղթայաշար լեռներ սկսեալ արևելքից մինչև հիւսիս, որք են. սարի աղբիւր (սարի-բուլաղ) 9900 ոտք, Տաք ջրին սար՝ 7240, Սև խաչ 9000, Քիթ (Քեթի) 11284. Կութ, սար՝ 9000 ոտք. Վիմահերձ և բարձր քերձեր են գիւղաքաղաքիս հիւսիսային, արևելեան և հարաւային կող մերն, որոց միջից հոսում են սրընթաց Թարթառ գետի վտակներն և միանում գիւղաքաղաքիս ստորոտում. իսկ արևմտեան կողմով՝ վիմահերձից վիմահերձ ձգուած է պարիսպ. այնպէս որ միանգամայն նշանաւոր ամրոց դարձած է Ծարս:

Գիւղաքաղաքիս մակերևոյթն հարթ է (ստորին կողմն փոքր ինչ թեքուած է դէպի արևելք) և ունի մեծ տարածութիւն, որ լի է աւերակ շինութեանց կոյտ կոյտ բեկորներով, մատուռներով և խաչարձաններով:

Ա. ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳԻՍ մատուռ, քարուկիր, կանգուն և շինուած Ծարիս հարաւային եզրում, որ ունի 7 մետր 15 սանթիմ երկարութիւն, 4 մետր 75 սանթիմ լայնութիւն:

Արտառուստ դրան գլխին խաչաւորի վերայ.

«Սուրբ Սարգիս»: Ապա «Քրիստոս ոռդի Դաւթի աղնէ վանս Հասանայ անարժան ծառայիս յաւուրն ատենի ամէն թվ. ՉԻԳ.»: Մատրանս դրան հարաւային կողմում արտաքուստ կայ երկու նշանաւոր և գեղեցկաքնդակ խաչարձան՝ գետեղուած աստիճանաւոր պատուանդանների վերայ: Հիւսիսային խաչարձանի վերայ, (որի երկար. 2 մ. 60 ս. լայն. 1 մ. 10 ս.) «Թվիս Հայոց ՁԼԸ. Աստուծով ես Գրիգոր ոռդի Հասանայ փաշ և յաղթող գաւրավարին և մեծի իշխանին Ականոյ, Հանդա-բերդոյ, Սոթից, Շողգահո և այլ բազում գաւառաց, կանգնեցի զխաչս ի գեղս որ կոչի Ծար սիրեցելոյն հաւուրն իմոյ հայրենիք և պարգև փառութեան»:

Հարաւային խաչարձանի ճակատի վերի կողմում քանդակուած է սուրբ Աստուածածնայ պատկերն, որ գրկած է մանկացեալ Յիսուս Քրիստոսը: Տէրունական պատկերիս շուրջն պատած են քառակերպեան կենդանիք, սուրբ Հոգին, արեգակն և մի թռչուն: Խաչարձանիս ստորոտում, «Սուրբ Աստու-

ւածածին Քրիստոս Աստուած... եւ Մամբան դուստր Քրդին ու
հորիշահի, ամուսին Հասանայ կանգնեցի զխաչս»: *Կան ուրիշ
շատ տապանաքարեր և պատուական մահարձաններ, բայց
անիրաւ քրդերն որը կոտորած են և որի գրերը շնչած: Մամ-
քան տիկնոջ կանգնած արձանի համանմանն ամենայն մա-
սամբ կայ փոքր ինչ հեռի դէպի արևմուտ (5 քայլաչափ), որի
վերայ փորագրուած է:*

*«Քրիստոս Աստուած. նշանս բարեխաւս Դաւլաթին. Աս-
տուծով ես Դաւլաթս, ամուսին իմ մեծ իշխան Միրզաջան
Խիկար, որդիքս իմ Տաւիտ բէկ, Մէլիք պէկի գանգնեցին
զխաչս փրկութիւն հոգոյ ի տանէն Գեղամայ. դուստր Մէշիք
Ղուկասին թ. ԶՂԸ.»:* Սորա մօտ.

«Այս է հանգիստ պարոն ձհանկիր բէկին թվ. ՌՃԻԵ.»: «Այս է
հանգիստ Մէլիք Պէկին կողակից Շայամին, որ հանգուցաւ (ի)
տապանս թվ. ՌՃԿԶ»: *Այստեղ են նաև Շահփարու և Վահրամի
տապանաքարերն: Մաարանս հիւսիսային կողմում. «... Միրզա
ձհան կանգնեցաք զխաչս բարեխաւս եղբարն իմ պարոն ձհան
Բնուր ձահիւնանին... թվ. ԶԿ.»:*

*Բ.Մատուտ սուրբ Սարգիս, քարուկիր, որ հիմնարկուած է
գիւղաքաղաքիս միջում, արտաքին որմերի կէսն շինուած է
սրբատաշ քարով և միւս կէսն (ստորին մասն) անտաշ. եր-
կարութիւնն 6 մետր 65 սանթիմ, լայնութիւնն 4 մետր 6 սան-
թիմ:*

Դրնագլուխ ֆարի վերայ

*«Թվ. ԶԻԷ. ի հայրապետութեան տէր Աթանասի, ի պարոնու-
թեան Դուփին որդոյն Ուհան երեցու, Ուհանես շինեցաք զսուրբ
Սարգիս կենաց բարեխաւս, հոգոց փրկութիւն, ով կարգ...»:* *Դրան
հարաւային կողմի շարխաչերի տակ. «Ես հայր Անտուն տվի
սուրբ Սարգիս Համարբակի հողին... Ա. ժամ տվին զճառա-
գարդին»:* *Մատրանս դրան վրայ. «Շահանչայ կանգնեց խաչս
որդոց..... (եղծուած է)»:*

*Մատրանս հարաւ արևելեան կողմում արտաքուստ. «Յա-
նուն Աստուծոյ մեր հաչատուր, Զաֆարէս կանգնեցաք սուրն խաչ*

բարեխաւս հաւրն իմոյ և եղբարց Վելին, Ովանէսին, Մարգարէին, Միրաֆին.. թվ, ՋԼԳ.»:

ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻ

Համարեա թե պատկից է Բ. մատրանս հիւսիսային կողմին և կիսաւեր. բայց ունի 26 մետր 10 սանթիմ երկարութիւն և 11 մետր 55 սանթիմ լայնութիւն: Հարաւային դրան վերայ մի խաչքարի ստորոտում. «Ի թուին ՈՀԳ. ես Մելլք հոգևորդի իմ Ակուտին ու Միսիթար եղբայր կանգնեցաք զխաչս»:

Գ. ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ մատուռ, խիստ մոտ մայր եկեղեցու արևելեան կողմին, շինուած անտաշ քարով, երկարութիւնն 6 մետր 40 սանթիմ, լանութիւնն 4 մետր 40 սանթիմ: Դրան ճակատակալ քարին վերայ. «Խորք տէր (ս) շինեցի սուրբ Գրիգոր ի հալալ արդեամբ ինձ, ամուս (ն)ոյ, իմ որդոյ Մարգարէին, յիշէք ի Տէր թվ. ՉԻԳ.»: Դրանս հիւսիսային քարին վերայ. «Յանուն Աստուծոյ Կուկս միաբանեցայ սուրբ Գրիգորիս (տվի) իմ հողն Սոսթանիսի տփն այագ հինգչարաթ ար ժամն...»:

Մատրանս հարաւային որմին վերայ կրկին արտափուստ:

«Աստուծով մեր Տարբի որդիս ավաք գմեր Կապին հողն ի սուրբ Գրիգորիս. Սոսթանէս ետ Դագարու Տանին Ա. ժամ...»: Սորա մօտ.

«Գրիգոր Ջաշուտ կանգնեցաք խաչս մեզ և ծնողաց մերոց. Աստուած ողորմի Շ.»:

Բոլոր մատուռների շուրջն լի է խիտ առ խիտ գերեզմաններով և խաչարձաններով:

Սուրբ Աստուածածին վանք

Սրբատաշ քարով շինուած տաճարս, որ կանգուն է նույնութեամբ, գտնուում է Ծարի հարաւային վիմահերձի տակ երկու ջրախառնուրդի մոտ, որք են տաք-ջրի և Ջրիւլ գիւղի

վտակներն: Մենաստանս թէ և փոքր է, բայց շատ գեղեցիկ է ամեն մասամբ: Վանուցս արձանագրութիւնն:

«Ի ժամանակին յորում տիրեալ ազգն նետողաց բազում աշխարհաց և մինչև յՕվկիանոս ծով և Ստամպուլն, ի Պոնտոս և մինչև ցգետն Եփրատես տիրելով գոռոզաբար և ծանր հարկապահանջութեամբ ցաւեցուցանելով զամենեսեան զմեծամեծս զփոքունս ի մահ և ի գերութիւն մատնելով, յայսմ ժամանակի դառնութեան որ էաք մեք տէր Յովհաննէս Գոփեան տրուպ և նուասա և տկար հոգի. հասաւ մեզ հրաման ի նախահարցն մերոց գնալ ի մեր հայրապետացն առաջնո յաթոռն հոշակելի Հախպատ. դարձ արարեալ ի մեր հայրենական և բնիկ տունս հարազատ աւագ եղբար շասանայ քաջ զաւրականին և հոշակաւոր արիացելոյն, որ և որդի իւր Գրիգոր սիրող եկեղեցոյ և քահանայից և ամուսինն իւր բարեհամբաւ Ասփայ դուստր մեծի կոմսի Տարսայիճի իշխեցողի կողմանցն սիւնեաց՝ և մեր հայեցեալ ի ձորակս, զի հոսէին ջուրք աստի և անտի և միջի նոցա բլրակ մի գեղեցիկ, ես հաճեցայ ընդ սա և մտայ յանապատո և սկսայ շինել մատուռ մի և յայնմ խորհրդի եկն Գրիգոր եղբարորդի մեր և իշխան գաւառիս և այլ շատ շատ կողմանց իշխեցող և կամեցաւ շինել զսուրբ Աստուածածինս ի բարեխաւս մեզ և ամենայն քրիստոնէից. ես տէր Յովհաննէս արարի սկիզբն շինութեանց եկեղեցոյս ի թուին ԶԾ.»:

Տանարիս մօտ եղած սֆանչելի խաչարձանի վերայ.

«Աստուծով ես Սայտի որդի պարոն Շանչին քաջ և յաղթող զաւրավարին և մեծ իշխանաց յազգէն և ի թուին ՊՀԹ. տեղեացս տէր և պարոն Փոքր Սիւնեաց, Ականայ, Հաթերքոյ և Հանդաբերդոյ և ծովակին Գեղամայ մինչ ի Շաղվաքայ կանգնեցաք զխաչս հարս մերոյ Շանչին... »:

Կայ և մի այլ փոքր վանք Ծարիս արևելեան ստորոտում — երկու ջրերի խառնուրդում:

Տախ-ջուր: Բղխում է այս Ծարի հարաւային կողմի ջրածորից. նշանաւոր է ծծմբային ջուրս իւր տեսակին մէջ և առատ: Միայն ափսոս որ իւր մօտ չկան օէտք եղած շինութիւններ և

խիստ խոր է ջերմուկի ձորն և նեղ հորիզոնն: Այսու ամենայնիւ բազմաթիւ յաճախորդներ են հաւաքուում այստեղ ամրան երեք ամիսներում շրջակայ գաւառներից, որք և պատասպարուում են վրաններում:

ԳԱԻԱՌԻՍ ԲԵՐԴԵՐՆ

Ա-ն Բերդն է Ծարն, որին արդէն ծանոթացանք, որի մէջ այժմ բնակում են Տարիկեան ցեղից բուրդեր:

Բ-ն է Ղըզ-ղալա կոշուած բերդն, որ գտնուում է Ծարի հիւսիսային կողմում և Սոթի ու Զարգբիլի արևելեան հանդէպ արձանացած սարի վերայ, որ մօտ 9000 ոտք բարձր է և միանգամայն սահման Արցախի և Գեղամայ կամ ասել Ծար և Սօթ գաւառների:

Գ-ն է բոլորից նշանաւորն, որ է Հանդաբերդն և որն այժմ կոշում է Լեա ղալա: Բերդս հիմնուած է մի միապաղաղ և ձուածե բարձրացած ապառաժի վերայ, որ առանձնացած է իւր շորս կողմերից: Բերդաբարձ ժայռիս հիւսիսային խորանդունդ ձորով հոսում է Թարթառի մի օժանդակն, (որի ակունքներն առած են իւրեանց սկիզբը Ղըզ-ղալա. Ռմբասար, Գինալ 11051 ոտք և Մանուշակ (Բանովշալի) 10100 խաչենահայեաց լանջերից և միացած նոյն խորանգունդ ձորում: Արևելեան կողմում, ձորի աջ կողմի հարթակի վերայ երևում է Զափնի աւերակ գիւղն և կիսաւեր եկեղեցին. ոչ ինչ պակաս խոր ձոր է և հարաւային կողմն. միայն մի թրածե սեռով բերդաժայռս հաղորդակցութիւն ունի իւր արևմտեան կողմի սարի հետ, որի վերայ է Լեա գիւղի աւերակն: Այսու ամենայնիւ բուն բերդաժայռն շատ բարձր է սեռիցս: Մի նեղ, զառիվեր և երկիւղալի կածան, որ փորուած է քարից, առաջնորդում է արևմտեան կողմից. անցնում հիւսիսային վիմափոր և քարուկիր, բայց կիսաւեր դռնից, որի մօտ է դռնապանների վիմափոր այրն և ապա հիւսիս արևելեան կողմով մօտենում բերդի դրան: Հարկ է յայտնել, որ կիսաւեր դուռն և պատս ծառայած

են ինչպես արտաֆին պարիսպ և դուռն. որոց համանմանն կայ և բուն բերդի հարաւ արևելեան կողմում:

Ներքին բերդն ունի ամուր շրջապարիսպ, շատ բուրգեր, 100 մետր երկարութիւն, 80 մետր լայնութիւն, 6 մետր 10 սանթիմ պարսպի բարձրութիւնն և միայն մի դուռն հիւսիսային կողմից: Ամրոցիս մակերևույթն զգալի կերպով թեքուած է դէպի արևելք, որի վերնամասն կազմուած է առանձին ամրոց, որ ունի միայն մի դուռն, նշանաւոր ամրութիւն և պալատաման ձև: Մակերևութի վերայ կայ ցորենի և ալրի ամբար, հաց ետելու փուռն և այլ շինութեանց հետքեր¹: Ամենայն ինչ կատարեալ է, միայն ափոս, որ ջուր չկայ բերդումս: Սակայն կան էօթն վիմափոր, բոլորշի և խոր հորեր, որոց հինգն արևմտեան և երկուսն արևելեան կողմում: Նեղ են բոլոր հորերի բերաններն, լայն և բոլորակ մեջերքն և տակերն և մօտ 5 մետր խորութիւնն: Զուրը բերած են մօտակայ աղբիւրիցն և լցած հորերիս մէջ՝ ի պաշար պատերազմի: Այժմ բերդումս բուսած են ծառեր և հետզհետէ ժամանակի մշտագործ մուրճն քանդում է ամրոցիս քարերը (68):

Զուկն և Զկնեղէն

Կուր գետից, որի մէջ թափուող հարաւային գետերից և գետակներից և նոյն կողմերում եղող լճերից ելնում են.

---

¹ Փաւստիս իշխողներն թե և տիրապետած և իշխած են անև Սոթի Շաղուաքայ գաւառների վերայ ևս զօր օրինակ տեսանք արձանագրութեանց մէջ, սակայն մենք չուզեցինք շեղուել Սարգիս Ա. ընդհանրական կաթիլիկոսի Հայոց ՆՄԵ, և փրկչ. 1006 թուի որոշած սահմանից: Միայն բարուք համարեցինք ներկայացնել ազնիւ ընթերցողաց Մեծ և Փոքր Միւնեաց մէջ ընկած բնական սահմանագիծը, որի վերայ հիմնուած է և հանգուցեալ հայրապետի որոշումն: Սահմանագիծն սկսեալ գինալ (11057), Ռմբասար (7760), Դրգ-Ղալա (9000), Կարմիր-կումուր (8000), Քեթ-Քիթ - 11284, Քեթի - (10000), Սարմուսաղ, Զինկիլ (9980) Կալին սար - Ղալին - Ղալա - (11002), Պել սար - Ղալի - դաղ (11907), Մեծ բևեռաթափ-Մխթեօբան (1185), սահմանն սարերիս գագաթնագծերովն հասած է Հակարի գետի ակունքներին, որ առած են իւրեանց սկիզբը Պելսարի հարաւահայեաց լանջերից:

Սալիանի վերի կողմից	Փուք	Սալիանի վարի կողմից.	
1) Սպիտակ ձուկն (Ռուս. Բելուզա)	150		3154
2) Թարթ " (Օսետր, կամ " " " շիպա)	21538		29773
3) Երկարաքիթ ձուկն (Սևրուզա)	139098		564048
4) Կարմրախայտ " (Լոսոս)	419		15820
5) Շարմագի կամ շամահի (շեմահի)	27958		325870
6) Լոքո - - (Սոմա)	29556		70646
7) Մէջքն ոսկորոտ միջակ ¹ (Սուտակ)	8998		204000
8) Թեփամորթ (ոչ այնքան քաղցր) (Լեշա)	6174		755236
9) Խաշամ - - (Խաշամա)	20699		271318
10) Դասփիշ - - (Կութումա)	741		66831
11) Օձաձուկն - - (Մինոկի)	1500		3300
12) Սազան - - (Սազան)	126006	1,006,300	
13) Օձաձուկն - - (Բալիկ)	78748		16017
Սպիտակ, թարթ և երկարաքիթ ձկներից միայն ելնում են.			
Ձկնհաւկիթ - - (Իկրա)	6064		17109
Սոսինձ - - -	438		1675
Փորաթեղ - - ²	838		2075
(Վեազիկա)			
Թմբկի երեսի համար Փար:			
Վերջին 3 ձկներից շինում են նաև զիւրկևաւ և դէօշ մեծ քանակութեամբ:			
Լոքո ձկնից ելնում է և այլ սոսինձ	356		546
Գետերից և գետակներից այլ և այլ մանր ձկներ - -	21423		607246

Արցախեան նահանգի բոլոր գետերից և գետակներից ելնում են չորս տեսակ մանր ձուկն—բազմափուշ կողակ, սակաւափուշ կողակ, կարմրախայտ և երկարաքիթ կամ Բեղլու: Ա. տեսակն ելնում է միայն Թարթաու և Հակարի գետերից, որ Համեմատաբար մեծ մեծ են լինում քան թէ գետակներից ելածներն:

Իսկ Բ. և Գ. տեսակներն ելնում են բոլոր գետակներից և վտակներից, որք Համեմատաբար մանր և քաղցր են լինում

¹ Միջակ մեծութեամբ ձուկն: Թուանշաններդ ներկայացնում են տարեկան ելած ձկների քանակութիւնը:

² Գործ է ածուում կերակր մէջ:

քան Մարթառ և Հակարի գետերից ելածներն: Բայց քաղցր են միայն Հակարուց ելած մեծ կարմրախայտն, որ Երասխից ելածներն: Համարեա թէ միևնոյն տեսակ ձկներ ելնում են և Կասպից ծովիցն և Դարբանդի կողմերում Մեծ—Սամուր գետիցն:

Վ Ե Ր Ջ

Ծանոթութիւններ

1) Նշանաւոր տեղ գրուած է Մաւղանի դաշան ոչ միայն Հայոց, այլ և օտարազգի պատմութեանց էջերում: 50 մղոնից աւելի է դաշտիս երկարութիւնն Երասխի ձախ ամից մինչև Կոտրած կամրջի մօտերքն և 2-23 լայնութիւն Գազայ սարից և Հատրութից մինչև Կուր: Դաշտս կոչուած է Գարդարացոց, Մուղանի և Արցախի դաշտ: Ըստ ասութեան հմուտ երկրագէտների աւելի բարձր է Սև ծովի մակերևոյթն Մուղանի դաշտիս մակերևութիցն, այս իսկ է պատճառն, որ դաշտիս վերայ, մանաւանդ Կուր գետի եզերքներում տեղ տեղ լճանալով անշարժ մնացած են բաւական ջրեր: Աղուանից թագաւորների և իշխանների ժամանակ դրախտի նմանութիւն ունեցած է դաշաս, քանզի ահագին առու հանած են Երասխից և ջրար-բի արած ընդարձակ դաշտից ամենամեծ մասը. վասն որոյ դաշտս լի եղած է ամենայն բարութեամբ, ինչպէս գրում է Կիր (եր. 137) «Եւ ապա եկին հասին (Թաթարք) յաշխարհս Աղու-անից ամենայն աղխիւք բազմութեամբ իօրեանց և ի բերրի և յարգաւանդ դաշտին, որ կոչի Մուղան, լի ամենայն բարութեամբ, ջրով և փայտիւ, մրգով և որսով, անդ հարին գխո-րանս իւրեանց»: «Դւ դարձան երկիրն Մուղանայ, որ միշտ կանաչ լինի խոտն ամառն և ձմեռն վասն պարարտութեան երկրին (վարդ. պատմիչ եր. 18): Այս տեղ ձմերանոց հաստա-տեցին Թաթարներն. դաշտիս ստորին մասում թագ կապեց Նաաիր-Շաահն: Դաշտումս ներկայացաւ Աղու-անից Ներսէս Կաթողիկոսն Թաթարաց զօրագլուխ Սարթախին (Կիր. եր. 215-216): Վարդան բարձր բերդցին (ԶԺԳ-ին 204-209) Հուլա-ու-էլղանին Սարգիս և Գրիգոր վարդապետների հետ, և Հայոց Կաթողիկոս Աբրահամ Կրետացին նադիր-Շահին քազադ-րութեան ժամանակ: Բայց այժմ ոչ ջուր կայ դաշտումս և ոչ բնակիչ ոչ ծառ կայ և ոչ միրգ կամ պտուղ. այլ ամրան սար-սափելի տաք, թունաւոր և ահարկու օձեր. կատաղի կարիճ-ներ և մորմեր և քառասնոտնեայ մահաթոյն գեռուններ: Գուցե աւերակ քաղաքիս և բերդերիս մասին է

նոյն Վարդ. բարձ. (եր. 198-199) «Դարձաւ Հուլաւուն յիջևանս ի ձմերոցս ի դաշտն Մուղանայ և ի կայս ամարայնի ի Դառին (?) կոչե-ցեալն կամ ըստ այլոց ի Դարան դաշտ, զի այրք և բերդուկք քարանց կան անդ շուրջանակի անդ լերամբքն զոր սիրեաց և շինեաց անդ շինուածս ըստ սրտի իւրում: Եւ խորհեցաւ շինել քաղաք, յորմէ պատճառէ տառապեցաւ երկիր, մարդ և անա-սուն փայտս ծանունս ի հեռաստանէ բերելով»:

2) Չորս գաւառներս ևս կազմում էին Ուտի նահանգի մասն, բայց պատկանում էին Հայոց թագավորութեան Արցախի հետ, որից անբաժան եղած են ամեն ժամանակ, ինչպէս և Աղուանից թագաւորութեան ենթարկուած ժամանակ և յետոյ: Այժմ մի տուն անգամ հայ չկայ գաւառներումս, մինչդեռ կանխաւ մի տուն անգամ մահմետական եղած չէ: Եկեղեցեաց աւերակներ և հանգստարանների քարեր բոլորովին անհետացրած են մահմետականներն:

3) Աւանդութիւն. Տիգրանակերտ գաւառի Հովուսաւրի մասին. Մի աղքատ մարդ ոչխարի կաթ է խնդրում մի հարուստ հովուից, բայց հովիւս կաթ չէ տալիս: Իսկոյն շքում է նեղասրտած աղքատ մարդն և անում այս աղօթքը: «Աստուած, եթէ մի հօտ ոչխար տաս ինձ, ամեն խնդրողի կաթ կտամ ես»: Լսում է ամենաբարի Յիսուս Քրիստոս և իսկոյն ոչխար փոխում մօտի բոլոր սպիտակ քարերը: Աղքատն այնքան ուրախանում է. որ կարծես թե է առնում որ թուշի, որովհետեւ մի հօտ ոչխարի տէր եղաւ յանկարծ, և ոչխարները քշում է դէպի սարն: Յիսուս Քրիստոս ութսուն տարեկան ծերունու կերպարանքով մօտենում է նոր հարստացած հովուին և աղերսելով խնդրում. «Հովիւ ջան, որդիս. սիրտս կաթ է ուզում, խնդրեմ էս սև ոչխարը կթես, ինձ տաս խմեմ և օրհնեմ քեզ»: Ինչքան աղաչում է, հովիւն չէ տալիս կաթ, էս պատճառաւ խաշակնքում է Տէրն և իսկոյն էլի քարանում են ոչխարներն և հովիւն: Էն օրից մինչև էսօր հայերէն Հովուսաւր է ասում էս սարն, թուրքերն էլ Չոբան դաղի Ամեն ժամանակ գայլերն անպակաս են սարիցս»: Այժմ մի խաշարձան է քարացեալ

հովին համանուն սարի վերայ անկուած: Սարիս բարձրութիւնն է 2316 ոտք:

Սարիս հետ հողորդակցութիւն ունի հիւսիսային կողմից Վանֆասարն, որ թուրքերէն կոչում է Բէշիկ-դաղի (օրօրօցի սար) և գրեթէ ունի միևնոյն բարձրութիւնն, որի վերայ Աղուանից Վաչէ Բ. շինած է մի խաչաձև մենաստան, որի գլուխն այժմ խոնարհուած է ամբողջապէս: Բ. Աւանդութիւն. «Մի շքերք (ամուլ) կին ուխտ է գալիս վանքս և խնդրում մի արու գաւակ. Միւս տարում ուխտի եկած ժամանակ ծնում է մանուկը վանքումս, բայց որովհետև արաբ է լինում կինն և մկրտում է ութ օրից վերջն իւր մանկան հետ, այս պատճառաւ արաբացիք աշխատում են բարձրանալ վանքն, սպանել կինն էլ մանուկն էլ: Կինն աղօթք է անում. «Տէր իմ Յիսուս, փրկիր ինձ»: Փրկիչն հրամայում է օձերին, որ հաւաքուում է լցուում սարս, խածնում բարձրացողներին և մինչև ցայսօր լիքն է այս սարն օձերով: Կինն էլ մի քարի օրօրօցում մեծացնում է վանքիս մէջ իւր մանուկը, սորա համար իբր թէ Բէշիկլու են անվանում սարս:

4) Աղուանիս Ա. մայրաքաղաքն էր Չոդա¹, բայց որովհետև յաճախակի արշավանքներ էին գործում հիւսիսային խուժողուժ ազգերն Չոդայի վերայ, վասնորոյ հարկ եղավ տեղափոխել թագաւորանիստ աթոռը:

Պարսից շար Պերոզ թագաւորին հրամանաւ Աղուանից Վաչէ Բ. Բարեպաշտ թագաւորն շինում է Պարտաւ քաղաքս Գարդարացուց դաշտի վերայ. «Եւ ի հրամանէ Պերոզի Պարսից արքայի շինեցաւ ի Վաչէէ Պերոզապատ մեծ քաղաք, որ այժմ կոչի Պարտաւ» (մով. Կաղ. եր. 33); Փրկչ. 551 և Հայկական 1 թուականին Չոդայից քաղաքս է փոխադրուում նաև Աղուանից կաթողիկոսական աթոռն. «Յեա այսորիկ գերեցաւ ի խաղրած աշխարհս Աղուանից, հրկէզ եղևն եկեղեցիք և կտակարանը: Ապա յորժամ սկիզբն հայ թուականին եղև, ի սոյն ամի փոխեցին զաթոռ հայրապետական Աղուանից ի Չոդայ քաղաքէն ի մայրաքաղաքն Պարտաւ վասն հինահա-

¹ Որի մասին տես «Աղուանից Երկ. և Դր.»:

լած արշաւանաց թշնամեաց խաչին Քրիստոսի, և նստուցին հայրապետ զտէր Աբաս ի դաւապէն Մեծ իրանաց» (Մով. Կտղ. եր. 91): Քաղաքիս պարիսպն ունեցած է չորս դուռն երբ խազիրներն պաշարում են քաղաքս, որի բնակիչք «Եւ դէմ եղեալ առհասարակ ընդ չորս դուռնս քաղաքին աճապարէին անկանիլ ի լեռնակողմն Արցախական գաւառին» (նոյն եր. 104-107):

Քաղաքիս մէջ գահակալած են Աղուանից Վաչէ Բ. և Վաչական Գ. բարեպաշտ թագաւորներն, շատ կաթուղիկոսներ, Վարազ-Գրիգոր, Զուանչիր¹ և Վարազ-Տրդատ իշխաններն նոյնպէս Վաչական Գ. Շուփահղիշոյ կաթուղիկոսի հետ (Մով. Կտղ. եր. 65-69):

Պարտաւիս մէջ ժողով գումարեց Հայոց եղիա Կաթուղիկոսն Փրկչ 709 թուին և գահընկեց արաւ Աղուանից Ներսես Բակուր կաթուղիկոսը (նոյն եր. 238): բ. ժողովը գումարեց քաղաքումս Հայոց Սիօն կաթուղիկոսն փրկչ. 768-ին և եկեղեցու բարեկարգութեան համար հաստատեց 24 կանոն: Քաղաքս եկած են նաև Հայոց Եսայի կաթուղիկոսն (Մով. Կաղ. եր. 262) և Գէորգ Բ. կաթուղիկոսն (Մովղաղ. եր. 268-269: Քաղաքումս վերականգնեց Համամ իշխանն Աղուանից կործանեալ թագավորութիւնը (նոյն. եր. 268-269. Ասող եր. 161. Ստեփ. Օր. եր. 43):

Քաղաքիս վերայ արշուած են Պարսիկք, իտալիք, Հոնք, Արաբացիք Դէլէլենկ (Մարաց ցեղի մի տեսական. տես Սեր. դպ. գլ. էէ.):

Ռուսք (Մով. Կաղ. 270). Վրացիք, Թաթարք, վերստին Պարսիկք, Օսմանցիք և Լէկզիներն (Ես. կաթ. եր. 21-40): Վերջապէս ամեն բարութեամբ լի և վաճառաշահ եղած է քաղաքս, այս պատճառաւ իւրաքանչիւր արշաւող ազգ ճգնած է իւրացնել այս իւղալի պատառը: Աղուանից Ես. Կաթ. գրուածներից (եր. 31-32) երևում է որ Հայոց ՌՃՀ. (փրկչ. 1721-ին)

---

¹ Սորա անուամբ Զուանչիր կոչուած են գաւառներս: Ուտեաց հետադաներից են Ուտի-Առանձնակ գաւառի և բոլոր հայադաւան գիւղերի բնակիչներն:

թուին Պարտան տակաւին կորուսած չէր իւր քաղաք լինելու փառքը¹: Երևի թէ այնուհետև ակերակ դարձած է քաղաքս:

Մահմետականաց աղօթարանս Խմաճառէ եղած է Պարտաւի մայր եկեղեցին Սուրբ Գրիգոր անուամբ, որի մէջ ամփոփուած են երկու նահատակող եղբարք-Մանկիկ և Մերդադատ Հայոց ճԿ. (711 թուին)Մով. Կաղ. եր. 259): Ուշիմ ընթերցողն այժմ իմացաւ թէ իմամզատեում եղած զոյգ տապանաքարերն են երկու եղբարց գերեզմաններն: Պարտաուումս նահատակուած են այլ ևս երկու հարազատ եղբարք-Արծրունի իշխանք Սահակ և Համազասպ, որոց յիշատակութիւնն կատարում է Հայաստանեաց եկեղեցին իշարս սրբոց (Յայսմ. Տէրխարայ. հատ. Ա. եր. 155): Բայց սոցա մարմիններն չարժանացան հողին, այլ այրեցին և մոխիրը գետին մէջ թափեցին (Ղևոն. եր. 162-165 Հայոց ՄլԳ. թուին):

5) Բազմաշխատ Ղ. Վ. Ինճիճեան իւր Հնախ. Ա. հատ: եր. 329-332 (առնելով օտարազգի պատմութիւններից) գրած է թէ Սկիւթացիք զօրանալով մեծ ցեղ դարձան և առաջ բերին թագաւորներ. «յորոց ծնան Սակք և Մաղքութք», և թէ «ի սկզբանէմ, անդ Շակք անուն ժողովուրդ հայկական բնակեալ անդ յՈւտի Նահանգին մերում. որոց և գլխաւորի անուամբ կոչեցաւ գաւառն Շակաշէն». (Սակ-Շակ-Շակաշէն): Որպէս թէ տակաւին չհիմնարկուած Գանձակ քաղաքն Շակաշէն էր կոչում գաւառս: Խորենացին անուանում է գաւառս Շիկաշէն, իսկ Կաղականդուացու հեղինակներն 141 և 251 եր. Շակաշէն. իսկ 170 և 265 եր. Արշակաշէն են անուանում Գանձակի միւսնոյն գաւառը: Աւելի ուղիղ և հայկական է թուում Շիկաշէնն, քանզի շէկ բառով բարդուած շատ անուններ ունինք նոյն իսկ Արցախում և Կաղական. պատմութեան մէջ, ինչպէս է Շիկաշէն. Շիկատափ, Շիկահող, Շիկահեր են: Եւ զոր օրինակ տեսանք փոփոխութեանց ենթարկուած բոլոր գաւառների անունները, անհաւանական չէ եթէ փոխուած լինի և Շիկաշէնն յԱրշակաշէն:

¹ Վկայում է և Ծարեցի Յովհաննես վաղապետն (Սամ. ան. եր. 189):

Բաղդատի խալիվայի հրամանաւ և արքունի գանձով փրկչ. 836 թուին գալիս է արաբ խաղը-Փառուկոսի որդին և հիմնարկում Գանձակ քաղաքը Շիկաշէն գաւառումն «իսկ նորա որդին (խաղը-Փատկոսին) . . . եկեալ արքունի հրամանաւ և գանձուք շինեաց զԳանձակ քաղաք յԱրշակաշէն գաւառի» Մով. Կաղ. եր. 265): Այնուհետև Պարտաւի փոխարէն ամիրայանիստ քաղաք է դառնում Գանձակն, ուր փոխադրուում է և Աղուանից Կաթուղիկոսարանն (Մատ. Ուր. եր. 278). սակայն այս Գանձակն կործանուում է փրկչ. 1139 թուին մեծ շարժով. «Ի ՇՁԸ. թուականին եղև շարժ սաստիկ և կործանեցաւ քաղաքն Գանձակ և տապալեցան շինուածք, որ ի նմա ի վերայ բնակչաց իւրոց. և եկն թագաւորն Վրաց Դեմետրէ հայրն Դաւթի և Գէորգեայ և տարաւ զգրունս քաղաքի յաշխարհն իւր». (Կիր. եր. 65 և Վարդ. Բարձ. 162): Վերստին շինում են Գանձակ քաղաքը նոյն իսկ փրկած տեղում: Սակայն 1235 փրկչ. թուին¹) դարձեալ աւերուում է նոյն քաղաքն. «Երևեցան յառաջագոյն նշանք աւերման . . . որպէս ի վերայ երուսաղէմի յառաջ քան զաւեր նոր, նոյնպէս և այսմ քաղաքի (Գանձակի), քանզի յանկարծ պատառեալ երկրի և արտաքս ելեալ ջուր սեաւ . . . և յանարձակի հասին զօրք Թաթարին և պատեցին զքաղաքն յամենայն կողմանց . . . իսկ բնակիչք քաղաքին իբրև տեսին թէ առաւ քաղաքն ի թշնամեացն, մտեալ իւրաքանչիւր ոք ի տուն իւր այրեաց ի վերայ իւր զշինուածն, զի մի անկցի ի ձեռս թշնամեացն . . . և այսպէս ամայի եկաց քաղաքն ի չորս ամս և ապա հրաման ետուն շինութեան քաղաքին» (Կիր. եր. 137-138): 1239-ին շինուած Գանձակն ևս կործանուում է Ա. Շահ-Աբասի հրամանաւ 1606-ին և շինում այժմեան քաղաքն Գեանջա անուամբ:

Ահա այսպէս կործանուում է և երբորդ անգամ շինուած Գանձակ քաղաքն: Բայց տակաւին երևում են Հին-Գանձակի աւերակներն նորից բաւական վար համանուն գետակի աջ ու ձախ ափերի վերայ-տների, շուկաների, բերդերի, աշտարակների, կամուրջների բեկորներն և հետքերն: Այժմ երևում են

---

¹ Վարդ. Բարձ. եր. 189:

իրարից զանազան շափով հեռու երեք բազմաշեայ, բայց փլած կամուրջներ, որոց Ա-ն այժմեան կամուրջից վար, Բ-ն երկաթուղու կամուրջից վերև, իսկ Գ-ն սրանից վար: Գետակի աջ ու ձախ կողմերում դեռ երևում են բերդերի աւերակներն որք հաղորդակցութիւն ունեցած են միմիանց հետ ստորին կամուրջներովս, որոց մօտ գետակի ձախ ափի բերդն եղած է բաւական ընդարձակ. որի աշտարակներից մի քանիսն կիսակործան են: Գետակի աջ կողմում նախ ընկած են վերևոյի շեալ քաղաքի և շուկայի աւերակներն, որոց ստորոտում աւերակ բերդն, որ միացած է եղել երկու զուգահեռական պատերով և բաժանուած երկու միջնորմ պատերով, այժմ երևում են մաիջ բերդերիս հիմքերն: Այս բերդերից փոքր ինչ վար եղած է Հայոց թաղն և եկեղեցին, որի մէջ ամփոփուած ս խոսրով նահատակի մարմինն¹; Պարսիկներն եկեղեցիս փոխած են մզկիթի, որը անուանում են Գեօզ-իմամ: Խոսրովի գերեզմանն ևս զարդարուած է թանգազին կերպասներով: Շինութիւնս ամեն մասամբ նման է Պարտաւի Իմամզատէին, տարբերութիւնն այն է միայն որ Գեօզ-իմամիս գաւիթն լի է գերեզմաններով և սորա գմբեթի արտաքին կողմն խաչազարդարուած է գոյնզգոյն մանր աղիւսներով:

Հին-Գանձակումս ծնած և սնած են Գօշ-Մխիթարն և պատմաբան Կիրակոս Գանձակեցին: Գանձակումս Կաթուղիկոս օծուեցան ի շարս այլոց մանկահասակ Յովհաննէս և Գագիկ (Կիր, եր. 105 և 116):

Իսկ Նոր-Գանձակիս վերայ եղած են Ռուս-պարսկական պատերազմներն, նախ 1804-ին դեկտ. 3-ին Ռուսներն յաղթում և գրաւում են քաղաքս, որը և Ելիսաւէտապօլ անուանում ի պատիւ Ելեսաւետա Կայսերուհւոյն Ռուսաց: Երկրորդ 1826-ին այս պատերազմում վերջնական կերպով յաղթումեն Պարսիկներն:

---

¹ Բնիկ Գանձակեցի է խոսրով նահատակս, որը, գՔրիստոս շուրանալու համար կապեցին թթենի ծառից և նահատակեցին, որի մարմինը ամփոփեցին հայք եկեղեցումս. (նոյն յայսմ. հատ. Բ, եր. 5):

6) Կողթ գաւառիս մէջ այժմ ևս գտնոււմ են շարդուած քարերոււմ, քարախոււնկ, ինչպէս ակնարկոււմ է Խորենացին: Գտնոււմ են քարերը շարդած ժամանակ, բայց խիստ սակաւ:

Շամքոր և Զակամ գետակների պատճառաւ երկու գլխաւոր մասերի բաժանուած է գաւառս և ստացած յետոյ երկու առանձին անուն – Շամքոր և Զակամ:

7) Կողթ գաւառիս արևելեան մասոււմ շինուած է Շամքոր¹ քաղաքն Զ. դարոււմ որպէս թէ յանուն Շաթ-Խազրի (Կիր. եր. 113-114):

Բագրատունի Աշոտ Գ. Ողորմած թագաւորի կրտսեր որդին Գուրգէն Թ. դարի վերջին քառորդոււմ քաջութեամբ տիրոււմ է ի միջի այլոց Սևորդեաց ձորին, Կայան և Կայծոն բերդերին (Վարդ. Բարձ. 122):

Գուրգէն այս գործողութեամբ գնոււմ է հիմը մի առանձին թագաւորութեան: Գուրգենիս որդի Դաւիթ-անհողին Ժ. դարի առաջին քառորդոււմ յաջորդելով իւր հօր ակելի ընդրածակոււմ է իւր տէրութեան սահմանները. հնազանդեցնոււմ Թիփլիսի ամիրան, յաղթոււմ Գանձակի Փալտուն ամիրային սրախողխող և գետաւէժ անելով նորա զօրքերը, տիրոււմ Զաւէ և Կայենի և Քաւս կամ Քուստի և կողթ գաւառներին և սոցա բոլոր բերդրին և ժառանգոււմ թագաւ որ զ ուանից անունը: (Ասող., եր. 257): Այնուհետև Դաւիթ թագաւորն յաղթոււմ է Պարսից Ապուսուարի 100,000-ից բաղկացած զօրացն և տիրոււմ Արցախի Գարդման գաւառին ևս և շատ բերդերի (Մատ. Ուռ. եր. 92-96); Աղուանից թագաւոր կոչուեցաւ նաև Կիրիկէ Ա. որդի Դաւիթ Անհողինի, որովհետև տիրոււմ էր Աղուանից երկրի հարաւ արևմտեան մասին այն է իւր հօր տիրած բոլոր գաւառներին և բերդերին: Այս պատճառաւ Մատթ. Ուռ. (եր. 278) գրոււմ է. «և թագաւորք Աղուանից Գագիկ (ՕԳուրգէն) և Դաւիթ և Կորիկէ (Կիրիկէ)² որք նստէին այժմուս ի Լոռէ

---

¹ Քաղաքոււմ ժողով գումարեց Աղուանից Միքայէլ կաթողիկոսն (Մով. Կաղ. եր. 258):

² Աշոտ-Ողորմածի որդի Գուրգենից ծնուած էր Դաւիթ-Անհողին թագաւոչն, որից Կիրիկէ թագաւորն և Կիրիկէիցս Աբաս թագաւորն, որ

քաղաք»։ Շարունակաբար տիրեցին և սոցա որդիքն և թոռներն։ Յետոյ նոյն գաւառները գրաւեցին Սելճուկեաններն պարսիկ զօրքով. ապա «Այսպէս և միւս իշխանն Զաքարէ անուն և եղբայր իւր Սարգիս հայրն Շալաւէի և Իւանէի, ազգականք մեծ իշխանացն . . . առին բազում գաւառս ի Պարսից և զբերդս ամուրս զԳարդման, զՔարահերձ, և զԵրզնէ վանք, զՏաւուշ, զԿածարէթ և զՏէրունականն, զԳագ և զՇամքոր քաղաք ի նեղ էարկ, զոր յետոյ էառ որդի նորա Վահրամ հայր Աղպուղին, պապն Վահրամայ և Զաքարէի և Իւանէի¹» (Կիր. եր. 95)։ «Եւ ապա ձեռն տուեալ (Իւանէ եղբայր Սպասալարին) ազգայնոյն իւրոյ Վահրամայ որդւոյ Զաքարի եայ. առնու զՇամքոր» (Վարդ. Բարձր. եր. 184)։

1235-ին Թաթարներն գրաւում են նախ «առին գնա (զՇամքոր) . . . և այրեցին զշինուածն, որ ի նմա, ապա յարձակեցան ի վերայ այլ բերդիցն, որ ընդ իշխանութեամբ Վահրամայ ի Տէրունականն և յԵրզնէվանքն, և ի Մաճնաբերդն. զոր ունէր Կիրիկէ Բագրատունի որդի Աղսարթանայ և ի Գարդման և յայլ կողմանս և ի Չարեճ և ի Գետարակս. . . ի Տաւուշ և ի Կածարեթ և ի Նոր բերդն և Գագ» (Կիր. եր. 141-142)։ Յետոյ դարձեալ ծաղկում է քաղաքս։ Վերջապէս քաղաքիս հայ բնակչաց մեծ ամսն փոխադրվում է Թփլիս և շինում իւր համար առանձին եկեղեցի, որ կոչուում է Շամքորցոց թաղ և Շամֆորցոց եկեղեցի։ Իսկ Շամքոր աւերակ քաղաքում մնացեալ նշանաւոր և աղւիսաշէն և բարձրագոյն դիտարանն կոկծանուում է 1840 թուականին մեծ շարժով։

տիրում էր Գարդման գաւառին և Մաճնաբերդին, այսպէս և իւր հետագաններն մինչևե Մէլիք-Առստամ Բարսում գիւղի։

Սպասալար Զաքարէն և Իւանէն չեն սոքա, այլ ազգական են սոքա նոցա։ սպասալարների համար գրած է Կիր. եր. 94 Զաքարէ և Իւանէ էին «Որդիք Սարգսի բարեպաշտ իշխանի, որդւոյ Վահրամայ, որդւոյ Զաքարեայ որ հատուածեալ ի Քրթաց ի Բարիրական խելէն (եկմ ի Հայաստան)»։ Իսկ միւս Զաքարէի և Իւանէի մասին որոշ գրում է նոյն Կիր. եր 95. Թէ միւս իշխաններն Զաքարէ և Սարգիս եղբարք էին բայց ազգական Սպասալար եղբարց։ Զաքարէ իշխանիցս ծնուած էր Վահրամ, որ հայր էր Աղպուղէին, և պապ Վահրամին և Զաքարէին և Իւանէին։ Վահրամ իշխանս էր վերև յիշուած բոլոր բերդերի տէր Թաթարաց եկած ժամանակ։

Գաւառիս երկրորդ մասն էր Զակամ. որ կրկին է. Ստորին-Զակամ և Վերին-Զակամ: Երկու Զակամներս միասին Աղուանից Եսայի Կաթողիկոսն (եր. 23) անուանում է «Ամիրչամ Շատինլու որ են Զակամներն»: Իսկ Առաք. պատ. (եր. 9) որոշակի գրած է «Մելքիսեթ եպիսկոպոսն ի Վերին Զակամայ»:

Համարեա թէ Զակամներիս արևմտեան մասն այժմ կոչուում է Շամշատին, որ կարծում ենք, ունի մի ներքին կապ Ամիրչամ Շատինլու անուան հետ: Հաւանական է թուում մեզ, որ Արարացոց ժամանակից մնացած լինին անունս գաւառիս վերայ, վասն զի արաբական բառ է Ամիր-Շամ (Դամասկոսի հրամանատար) անունս:

8) Կողք գաւառիս մէջ է և Խաղխաղ քաղաքի աւերակն, ինչպէս գիտէ ընթերցողն; Բոլորովին անյայտ է մեզ քաղաքիս հիմնարկութեան և աւերման տարեթիւերն և շինողի անունն, միայն յայտնի է որ քաղաքս ձմերոց էր Աղուանից Թագաւորներին¹:

Համոզուած ենք որ աւերակս է Խաղխաղ քաղաքն և Զակամ գետակս է Լոփնաս գետն: Մեր համոզմունքն հիմնուած է հետեւեալ կէտերի վերայ:

Ա. Որ Խաղխաղ քաղաքն գտնում էր Կուր գետի աջ կողմում:

Բ. Որ Խաղխաղ քաղաքս մօտ էր Վրաց սահմանին, քանզի Կուր գետի ձախ ափն պատկանում էր Վրաց:

Գ. Որ պատերազմն եղած է Խաղխաղ քաղաքի դիմացն և Պարսից յաղթուած զօրքն սկսած է Լոթնաս գետովն ի վեր փախչիլ դէպի ամուր անտառներն: «Սեբուխտ . . . ոչ եկաց մնաց ի կողմանս Ճորայ, այլ կուտեաց զամենայն բազմութիւն զօրու իւրոյ և փութանակի անցանէր ընդ մեծ գետն Կուր անուն և պատահէր նմա (Վարդանայ) մերձ ի սահմանս Վրաց հանդէպ Խաղխաղ քաղաքի . . . : Անցանէր, բովանդակեր ամենայն զօրօք իւրովք , ուզմ արարեալ զբոլոր մեծութիւն դաշտին ի ներքո փակէր» (Եգիշ. եր. 140 Մով. Կաղ. եր. 87):

---

¹ Եգիշէ եր. 140 «Զմերոց էր Թագաւորացն Աղուանից». Մով. Կաղ. եր. 87 «Թագաւորութեանն»:

«Ընդ այն ժամանակս (Յ. դարի երկրորդ քառորդում) թագաւորն Ռոսմոսոքեան իւրովք զօրօք և Թորեկեան գնդին գումարեալ ժողովեաց զամենայն զօրս Հոնաց և էանց յայս կոյս Կուրական գետոյն . . նստուցանէր զդակիչ իւր մերձ ի Խաղխաղ քաղաք» (Մով. Կաղ. եր. 73):

Պատմաբաններին մատնանիչ արած բոլոր յատկութիւնները մենք գտանք միայն աւերակիս մօտ, որք են դաշտ, վրաց սահմանի մօտ, գետակ, որի եզերքով ճանապարհ կայ, որ խոր և անտառապատ ձորերով առաջնորդում է մինչև Ճամբարակ գիւղն: Չորրորդ և գլխաւոր փաստն այն է, որ ցարդ Խաղխաղ է կոչուում քաղաքիս աւերակին վերայ եղած թրքաբնակ գիւղն: Դաշտիս վերայ չկայ մի այնպիսի աւերակ քաղաք, որ ունենայ այդ բոլոր յատկութիւնները և անունը բացի Խաղխաղ աւերակիցս:

9) Զաբրայէլ անունը կարծում ենք թէ գաւառս ստացած է Զաբրայէլ հայ իշխանի անունից, ինչպէս Զուանշիր իշխանից Զուանշիր գաւառ (ՕԳաղտ. եր. 201 և 182):

10) Անյայտ է մեզ բերդիս շինողի անուն, շինութեան տարեթիւն և միանգամայն սորա անցեալն:

11) Անծանոթ է մեզ և այս բերդիս անցեալն, միայն տակաւին թարմ է հասարակութեան մէջ Աւան-իւզբաշու աւան-դութիւնն և կենդանի սորա անունն և քաջութեան համբաւն: Հարկ է յատնել թէ այս կողմերում ընկած է և Աւան անուն իշխան և Մէլիք-աւան (Գաղտնիք եր. 201): Թէ երկու-քիցս որն հիմնած է բերդս չգիտենք:

12) Ինչպէս միւս բոլոր բերդերն, նոյնպէս և բերդս պատկանում է Արցախի իշխաններին: Եւ ինչպէս Գտիչ է կոչուում Դողայ մօտին վանքն նմանապէս Գտիչ է կոչում և վանքիս մօտի բերդն: Ամրոցի մասին գրում է Թովմայ Արծրունին (եր. 177-185) թէ Աղուանից հայ իշխաններից Ապուսմուսէ ոմն, հաւաքում է երկրի բազմութիւնը և «լէգէոնս զօրականաց զսակաւս (ամրանայ) ի լեառնն ամուր անուանեալն Քթիչ»: Իմանալով Բուղա ոստիկանն մեծ զօրքով յարձակուում է Գտիչ բերդի վերա, բայց յաղթուում է չարաչար.: Վերջապէս «եղև

թիւ պատերազմաց նոցա (Բուղայի և Ապումուսի) ԻԸ. (28) անգամ և հարան զօրքն արքունի յայսքան հանդէսս և ի կռուի»: Բուղան ակամայից ստիպեալ գրում և յայտնում է ամիրապետին, որից հրաման է ստանում ընդունել զԱպումուսէն մեծ պատով իբրև յաղթող զօրավար: Վասնորոյ Բուղան «եհան ընդառաջ նորա (Ապու-Մուսէի) գունդս գունդս վառեալ գինու և ընտրեալ երիվարքօք և ետ տանել ընդ առաջ նորա նժոյգս մեծագարգս և երևելիս և երգեցիկս և գովասացս են»: Բերդումս պատերազմեց և Դիզակի Մէլիք-Եսային և յաղթեց Իբրահիմ ճըռ-խանին: Արդեն յայտնի է, որ Դող աւանիս շրջապարիսպը շինած են Դողայ մէլիքներն և նորոգած Դող կամ Գտիչ բերդիս պարիսպը:

13) Դեղափայտ սարիս բարձրութիւնն է 8186 ոտք: Սարիս կատարի վերայ եղած է Կատարոյ անուն նշանաւոր Վանք: Մենաստանիս մէջ ապաստանարան գտած էին սանեսան թագաւորի երեք որդիքն Մովսէս, Դանիէլ և Եղիա 3870 մարդով, որք հաւատացած էին Յիսուս Քերիստոսին Ս. Գրիգորիսի քարոզութեամբն: Գալիս է Սանեսան թագաւորն զօրքով՝ նահատակում իւր որդիները և հաւատացեալները սրով: Այսպէս նահատակուում են նաև Ռոսմոսք թագաւորի Թէվոփիլէ սուրբ զօրավարի որդիք-հաւատացեալ Մովսէս և Անեռողոզէս Ախատրոսեան գնդով միասին (մով. Կաղ. եր. 73-78):

Անծանոթ է մեզ Դեղափայտիս մօտ եղած բերդի անցեալն:

14) Ինչպէս տեսանք Հերհերի եկեղեցու արձանագրութեանց մէջ (որ Հովարան էր Ամարասայ վանքին) Քոչիղ կոչուած է ծովատեղ Գիւղս և եղած մէլիքանիստ աթոռ Մէլիք-Փաշայեանց ազնիւ տոհմին մինչև Մէլիք-Շահնագարեան Մէլիք-

---

¹ Յառաջ քան զտեսչաւորելն տեառն Աբասս ի թշնամեաց հրդեհեցան ի Դեղափայտ լերին ի Կատարոյ վանս. . . Սուրբն Մովսէս, սուրբն Դանիէլ, սուրբն Եղիա. սոքա որդիք գոչով Սանեսանայ արքային Մասքութաց, որ աշակերտեալ սրբոյն Գրիգորիսի և երեք հազար ութ հարիւր և եօթնասուն այր ընդ նոսա: Ամենեքեան սոքա ի յեառնն Դիզակայտ. . . արիւնարբուն Սանեսան իսուր սուսերի արկ զնոսա (Մով. Կաղ. եր. 92):

Բաղու ժամանակներն: Առաք. պատմագիրն (գ. գլ.) յիշում է գրելով. «Մէլիք Փաշիկն ի Քօշիզ գեղջէ»:

15) Պատմութիւններից որոշակի երևում է մանաւանդ Մով. Կաղականդացուց, որ Ամարաս գիղաբաղաբն (ոմանք ասան են անուանում և ոմանք գիղաբաղաբ) շինուած է եղել Ամարասայ այժմեան վանքի մօտ: «Երթեալ լուսաւորէր զՎրաց և զԱղուանից աշխարհն (Սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ): Եւ երթար ի Հարանդ Գաւառ ուսուցանէր և խրատէր պահել զպատուիրանս Որդուոյն Աստուծոյ և արկաներ հիմն եկեղեցուց ի գիւղաքաղաքին Ամարասայ, և կացուցանէր զգործունեայս և հրամանատարս շինել զեկեղեցին» . . . յետոյ գրած է. «Զոր (զսուրբ մարմինն Գրիգորիսի) բարձեալ աշակերտացն բերէին յԱմարաս գիւղաքաղաքն . . . անդ եղեալ առ եկեղեցոյն հուպ ի բեմն ի հիւսիսոյ կողմանէ (մի և նոյն տեղումն է և այժմ)» (Մով. Կաղ. եր. 28-31): Հաւանական է թուում մեզ, որ օդի ծանրութեան պատճառաւ գիւղաքաղաքի շինութիւնները փոխադրած լինեն յետոյ վանքիս մօտիցն հանդիպակաց սարին հիւսիսահայեաց լանջի վերայ, որի մեծ աւերակն մնում է արդէն, և որի մասին գրած ենք: Աղուանից Վարական Գ. թէ ինչպէս եկաւ գտաւ Սուրբ Գրիգորիսի գերեզմանը, ով ցանկանում է թող կարդա Մով. Կաղ. գատ, Ա. գլ. ԺԹ-ԻԳ.»,:

16) Քարայրներս նշանաւոր դեր կատարած են ժամանակին. մէն մի անառիկ բերդի չափ օգնած է Արցախի Հայոց: Տակաւին անհետացած չէ ժողովրդեան յիշողութիւնից ականդութիւնիցն քարայրներիս պատմութիւններն: Հունոտի քարայրում նախ երկար ժամանակ մնացած է Աւան-Իւզրաչին, որոյ անունը գովութեամբ է յիշում Աղուանից Եսայի կաթողիկոսն (եր. 47): Ապա 1826 թուի ռուս պարսկական պատերազմի ժամանակ բնակում է քարայրումս Թարխանեան Սափարի իւզրաչին իւր քաջերով և շարունակ ալիւր հասցնելով Շուշին ազատում սովից (Գաղտ. եր. 362-366): Ահա այսպէս օգտակար եղած են քարայրներն. այսպէս և Աւանայ և Ամարաթներն այրերն:

17) Արդէն յայտնի է գրականութիւնից Աւետարանոցի և Շուշու բերդերի պատմութիւններն. բայց անհայտ են Բրդահոնջի բերդի անցեալն, միայն յայտնի է որ շինուած է Աղուանից իշխաններին: Ղալի-Խուլթ բերդի մասին գրած է Մով. Կաղականդուացու շարայարողն (եր. 264) «էանց Բարան զգետովն Երասխ ի Պարսից և ՅԱմարաս գաւառ բնակեցաւ, բան խաղաղութեան սկսաւ խօսել, զի ի հնազանդութիւն նմա եկեսցեն (պաշարեալ հայք) . . . . . ել տալ պատերազմ ընդ ամրացելոցն ի բերդին: Յայնժամ ապաւինեալ բերդեցեացն ի զօրութիւնն Քրիստոսի . . . ի հարուածս սաստիկս հարկանէին զպարսկական գունդն և զերծեալք յայնմանէ զՔրիստոս փառաւորէին». Անծանոթ է մեզ նաև Աղջկաբերդի անցեալն:

18) Վանքս շինուած է Հայոց ՉԺԲ. թուականին Աշոտ թագաւորի որդի Շահանշահից, բայց նորոգուած է մերթ ընդ մերթ: Ոմանք կարծում են թէ վանքս շինուած է ոմն Յովհաննէս անուն վարդապետից, որի գերեզմանն կայ հիւսիսային փոքր խորանի մէջ և որի անունն գրուած է նոյն խորանի առաստաղի ձեփի վերայ. և ոմանք կարծումեն թէ վանքս շինուած է Յովսէփ անուն վարդապետից: Սակայն վարդապետներս նորոգած են միայն: Բայց հազար ափսոս, որ քայքայուում է հետզհետէ, զի փոքր ինչ խախտուած է տանիքիցն:

19) Վանքս շինուած է Զալալ-Դօլան իւր բարեպաշտ հօր Վախթանկ իշխանի կտակի համաձայն, իսկ հրաշագան գաւիթը շինուած են ինքն Զալալ-Դօլան, իւր ամուսին Մամբան և իւր որդի Աթարակն իբր Դամբարան իւրեանց ցեղի համար: «Շինեաց (Զալալ-Դօլայն) եկեղեցի մի գեղեցկազարդ յորինուածով զմբէթայարդ երկնանման տաճար փառացն Աստուծոյ . . . որ կոչի Գանձասար. հանդէպ Խոխանաբերդոյ ի տեղի շիրմի իւրեանց և յոլով ամս աշխատ եղեն ի նմա: Եւ իբրև առ գաւարտումն, արար նաւակատիս մեծահանդէս առ ի յօրհնել զեկեղեցին, անդ էր և կաթողիկոսն Աղուանից տէր Ներսէս բազում եպիսկոպոսօք, այլ և մեծ վարդապետն Վանական յոլով բարունիք. անդ էին և սուրբ վարդապետքն Խաչենոյ Գրիգորիս և Տէր Եղիա հարազատք միմեանց, զոր զարդարեալ

էր Աստուած երկուց մարդով . . . և բազում քահանայիք (700), և իբրև կնքեցաւ օծմամբ, ճաշ մեծ յօրինեալ ինքնին իսկ (Ջալ. Դօլ.) ձեռովք իւրովք պաշտէր զբազմեալսն . . . և եղև ահջ ի ՈԶԹ. թուին Հայոց յաւուր մեծի տօնի, վարդաւառին» (Կիր. եր. 159): Ջալալ-Դօլաս Ղազուրիւնում նահատակուում է Արղունին անօրէն հրամանաւն հայոց ՉԺ. թուին, որի մարմինը բերել տալով իւր որդի Աթարակն ամփոփել է տալիս Գանձասարի գաւթում տաճարի դրան մօտ (Կիր. եր. 234-236): Հարկ է յայտնել որ ահանաւոր իշխանս Ջալալ-Դօլայ նահատակուած է ՉԺ. թուին, իսկ սորա գերեզմանի շիրմաքարն կրում է Հայոց ՊՅ. թիւը: Յայտնի է թէ («Այս է հանգիստ մեծին Ջալալի. յաղաւթս յիշեցէք թվ. ՊԶ.») տապանաքարս կամ նահատակութիւնից 170 տարի յետոյ ձգուած է և կամ փոխուած է հին տապանաքարն և ձգուած նորս և կամ այլ է Ջալալ-Դօլայի և այլ Ջալալի գերեզմաններն, բայց տապանաքարն միայն մի հատ է:

20) Մենաստանումն յիշատակ գրուած էր այն ձեռագիր աւետարանն, որ այժմ գտնուում է Շաքուայ Գեօզ-Բուլաղ գիւղում: Բակ իշխանն (Եղիշ. է. եղ. եր. 233) «եաւթն հարիւր արամբ գնաց փախստեայ . . . յամուրն Արցախայ և կեցեալ բարեպաշտութեամբ . . . մինչև յայս բարեպաշտ իշխանս Ջաջուռ և ի ոմին որդի Այսալ քրիստոսասէր Վանինի, որ և ստացաւ զայս աստուածախաւս աւետարաննս յիշատակ և փրկութիւն հոգւոյ հար իւրոյ բարեպաշտ իշխանին Ջաջուոյ և ետ ի սուրբ մենաստանն, որ կոչի Հաւապտուկ, որ է շինեալ յանուն սուրբ Աստուածածնին և է բնական տուն և շիրիմ Ջաջուռ իշխանին և նախնեաց իւրոց և է ի գաւառին Արցախայ, որկոչի Խոխտնաբերդ» (Աղ. երկիր և Դրաց եր. 234-235):

21) Բերդս շատ հին է և, ինչպէս կարծում ենք, շինուած է Հայոց թագաւորներից և յետոյ ենթարկուած Աղուանից իշխանութեան: Որպէս ահներև է Քարազլխի Հին-Հանգստարանի արձանագրութիւնիցն՝ Հասան մեծն բերդս տուած էր Սմբատ անուն ոմն իշխանաղնի իբր հայրենիք և գերեզմանատուն: Բերդիս մասին գրում է Աղուանից պատմիչն (մով.

Կաղ. եր. 263) «ելին գաղտաբար ի Պարտաւայ արք ընտիրք ի Տաճկաց և յաւարի առին զԱմարաս գաւառ՝ գերի առեալ իբրև ոգիս հազարս և ի Մեծիրանաց սահմանի ամրացեալք ի տեղւոջն, որ կոչի Շիկաքար: Յայնժամ արի և շքեղատեսակն Սահլի Սմբատեան Եռանշահիկն տէր՝ քաջազօր եղբայր իւրովք և զօրօք ի լուսանալ առաւօտուն ի վերայ յարձակեալ առհասարակ դիաթաւալ զնոսա ցիր և ցան կացուցանէին և որպէս յառիւծոյ ժանեաց զգերեալսն ի բաց կորզէին»:

22) Հին է Կաչաղակաբերդիս շինութիւնն, որ կոչուում է և Խաչենոյ բերդ: (Մով. Կաղ. եր. 272-273) «առեալ զմնացեալ դուստրն Սպրամ . . . մտանէ ի բերդն Խաչենոյ և .. ամուսնացուցանէ զՍպրամ ընդ Ատրնեսեհի Սահլի որդւոյ»: Բայց յետոյ պատկանում էր Զալալեաններին:

23) Ինչպէս Ուլու-պապ, նոյնպէս և Խոխանաբերդն պատկանում է Զալալեաններին: Գրում է Կիրակոս (եր. 185) վերջին բերդիս մասին. Զալալ-Դօլայ «իբրև ետևս զյարձակումն անօրինաց (Թաթարաց) ամրացոյց զբնակիչն իւոյ աշխարհին ի բերդն, որ կոչի Խոխանաբերդ . . . Եւ իբրև եկին պաշարել զնա, տեսին զի ոչ էր հնար առնուլ զամուրսն, կոչեն զնա սիրով խաղաղութեան առ իւրեանս և նա իմաստաբար հաճեաց զմիտս նոցա»: 24 և 25 երկու բերդերս և Անանուն (Առաջածորի մօտի) բերդն ևս պատկանում են Վախթանկեան-Զալալեաններին. սակայն պատմութեանց մէջ չկայ ակնարկութիւն մէջ չկայ սոցա մասին:

26) Արդէն իմացանք որ Աղուանք էր կոչուում պատս: Մովսէս (եր. 65 և 66) գրած է. «Ապա կամ եղև արքայի առնել ժողով Յաղուէն բազմամբոխ ատեան . . . Ես Վաչական (Գ.) Աղուանից արքայ և Շուփհաղիչայ . . . և ազատ մարդիկ և նահապետք Արցախայ . . . և այլք բազումք, որք միաբան առաջի իմ եկին ի հանդէս ի հովոցի տեղուջս Աղուէնն»: Արդ ժողովրդեան բերանում ցարդ մնացեալ Աղուանք և «ի հովոցի տեղուջս Աղուէնն» կարծել են տալիս մեզ հաւատալ թէ Աղուէ գաւառն, քանզի եթէ Աղուէն գաւառում եղած լինէր. կյիշէր

պատմաբանն Գալաո բառը. մանաւանդ թէ Աղուէ Գալաոում չկայ հովասուն տեղ:

27) ԺԲ. դարում նշանաւոր էր Հաթերքս, այստեղ էին նստում Վախթանկեան իշխաններն: Բայց որովհետեւ այս թագաւորական և իշխանազն ցեղի մէջ եղած են ժամանակից շատ Վախթանկներ և Հասաններ, վասն որոյ հարկ համարեցինք որոշել այստեղ, որպէս զի առիթ չտալ շփոթութեանց:

Ա. Վախթանկեան Սմբատեան, որից ծնուած է Հասան, որի մասին գրած է Ս. Օրբել. (Բ. հատ. եր. 79-81) թէ սիւնեաց Գրիգոր թագաւորն և իւր եղբայր Սմբատն անզաւակ էին, «բայց միայն մի դուստր ունէր Գրիգոր (թագաւորն) Կատայ անուն . . . բայց Գրիգոր որ իշխէր Բաղաց. ետ ածել ի Խաչենոյ իշխանացն մանուկ մի Հասան անուն ի Դեռաքարեցեացն և ետ զդուստր իւր Կատայն նմա ի կնութեան և կացոյց ժառանգ թագաւորութեան իւրոյ, և ինքն և եղբայր իւր Սմբատ . . . մեռանի 615 թուին (Հայոց): Մինչ զբերդն կամէին առնուլ (Տաճիկքն) Հասան կացոց բերդապահս և ինքն առեալ զկին իւր և զընտանիս ի գիշերի ել ի բերդէն և անց զնաց ի գալաո իւր ի տուն ի Խաչեն»: Հասան թագաւորիցս ծնում է Ղարա-Գրիգորն, որի կինն լինում է Դօփ դուստր իշխանաց իշխանի Սարգսին, սոցանից ծնուում է Գրիգորն, որի կինն է Մեծ-Սիւնեաց Տարսայիճ իշխանի դուստր Ասֆան: Գրիգորիցս ծնուած է Վահրամ իշխանն: Այս ցեղին է վերաբերում Վերին-Խաչէնն, Հանդաբերդն, Խարն իւր վանքերով և Խաթրայ վանքն:

Բ. Հասան, որից ծնուում է Վախթանկ Սակառն¹. Վախթանկ Սակառնի ամուսինն է Խորիշահ (քոյր է սա Սպասալար Զաքարէի և Իւանէի), որդի սոցա Զալալ-Դօլայ-Հասան, որի ամուսինն էր Մամբան թոռն Բաղուց թագաւորին, սոցա որդին Աթարակ ևն: Այս ցեղին է պատկանում Վաղահասի եպիսկոպոսանոցն, Գանձասարայ և Սուրբ Յակուբայ և Վաճառքի վանքերն և հանգստարաններն և Ականայ Խոխանայ, Նատրայ, Կաչաղակայ և Անանուն բերդերն:

¹ Կոչուում է և Տանկիկ (տես Կիր. եր. 158):

Գ. Վախթանկ թագաւորացն, որի որդին է Հասան, որի կենակիցն էր Մամա դուստր Կիրիկէ թագաւորին (սոքա այր և կին կրօնաւոր եղան Դատի վանքում), սոցանից ծնուում է Վախթանկ, որի ամուսինն էր Արզուխաթունն-Քուրդ իշխանաց իշխանի դուստրն, և քոյրն Դաւիթ և Սադուն իշխանների (Կիր. եր. 125): Այս ցեղին է պատկանում Դատի կամ Խոթա վանքն, Հաթերք-դղեակն և աւանն. Հաւքաղաղացն և Հակա-ռակաբերդն: Գերդաստանիս մասին գրում է Գոշ-Մծիթարն (եր. 68-73) «բայց ձեռնարկութիւն մեզ յայսմ իրողութիւն (Դատաստանագիրք գրելն) եղև ի թուականութեանս Հայոց Ուր, . . . յայսմ անիշխանութեան թագաւորութեան մերոյ ի վաղնջոց ի ժամանակի մնացելոց սակաւ իշխանաց ի կողմանս Խաչենոյ, ընդ ժամանակս անուանելոյ Հասանայ կրօնաւորեցելոյ և որդւոյ նորա Վախթանգայ ի դղեկին, անուանի Հայթերք»:

28) Աստղաբլրի մատրանս մէջ ամփոփուած է թագուհի անուն նահատակուհու մարմինն, որ Աղուանից երկրի Ուտի գաւառի բնիկ Բագնաց գիւղիցն էր և իշխանական ցեղից: Նահատակուած է Հոնաց կամ Ռոսմոսոքեան զօրաց Ագիստրոսեան գնդի գնդապետ Թէոպիլոս իշխանի հրամանաւ (Մով. Կաղ. եր. 73-77) նաև (եր. 160-164):

29) Հաւքաղաղաց բերդս շինած է աղուանից Ատրներսեհ իշխանի որդի գրիգոր իշխանն (Մով. Կաղ. եր. 273): Իսկ թէ ով շինած է Հաթերք-դղեակը ր Հակառակաբերդը – անյայտ է մեզ: Միայն յայտնի է որ թագաւորներն չափազանց մարդ կոտորած են Հաւքաղաղացը գրավելու ժամանակ (Կիր. եր. 157-158):

30) Կանխաւ միացած է եղել Խաչեն գաւառի հետ Ջրաբերդ գաւառիս այն մասն, որ ընկած է Թարթառ գետի, Խաչեն գետակի և դաշտաբերանի մեջ: Բաժանումն տեղի ունեցած է մէլիքութեան ժամանակ: Մայրաքաղաի հանգստարանի մատրան արձանագրութիւնից երևում է, որ փրկչ. 1260 թուին իշխում էր Ջալալ-Դօլի թոռն Ուքան իշխանն. (Տես Առաջաձոր գիւղի Անապ արձանագ. մէջ):

31) Թէ որից և երբ շինուած է քաղաքս շունինք հաւաստի տեղեկութիւնը: Միայն գիտենք որ մի ժամանակ եպիսկոպոսանիստ աթոռ եղած է:

32) Խազիրները պաշարում են Պարտաւը, ամեն ոք աճապարում է փախչել և պատսպարուիլ Արցախեան լեռներում: Աղուանից Վիրոյ կաթողիկոսն ևս փաշչելով ապաստանում է քարայրիս, որը գուցէ շինած լինին այն ժամանակ և որը Կողթ ագարակ է անուանում Մով. Կաղկանդուացին (եր. 104-129): Խեղճ կաթողիկոսն այստեղ ևս նեղուելով խուզարկու թշնամիներէից, աճապարանօք փախչում է Չարաբերդ ամրոցն Թարթառի ձորով:

33) Եղիշ-առաքեալի գլուխը գողանալով բերած և թաղած էին այստեղ Վաչական Գ. թագաւորի ժամանակ, վասն որոյ կոչում էր Գլխոյ վանքն. «Ապա հրաման տայր յուղարկել զնա . . . ի վերնակողմ գաւառն Մեծ-Կուէնից ի բարձրավանդակ լեառն ի տեղի մենաստանի նորա ի Գլխոյ վանս» (Մով. կաղ. եր. 169 տես և 186): Բայց թէ երբ Հիւրեկ կամ Հռեկ փոխուած է վանքից անունն անյայտ է:

34) Այս գիւղն առանձնապէս սեպհական էր Աղուանից թագաւորներին իբրև ամարանոց: Վաչական Գ. յատկապէս շինել տուած է այս փոքրիկ, բայց գեղեցիկ եկեղեցին յանուն Պանդալեոնի, որի մէջ պահուում էր և գտնուած մասունքներն (Մով. կաղ. եր. 49 և 62):

35) Վաչական Գ-ի թագուհու անունն Շուշանիկ էր (Մով. կաղ. եր. 46), որդու անունն Պանդալիոն (եր. 47) և աղջկայ անունն Խնչիկ (եր. 62): «Եւ դուստր մի Խնչիկ անուն տղայ հասակաւ յոյժ սիրելի արքայի, (Վաչականայ), որոյ անուամբ շինեալ էր Դաստակերտ մի տայ նմա մասն մի ի սուրբ նշխարացն, և ի նմին Դաստակերտի մեծապէս կատարի յիշատակ սրբոյն (Գրիգորիսի Աղուանից կաթողիկոսի) պատուով» (Մով. կաղ. եր. 62):

36) Աւանդութեամբ ասում են որ վանքս հիմնարկուած է նոյն բարեպաշտ Վաչական գ. թագաւորից: Մենաստանս, որ նախ կոչուած է Ներսմերհայ (տպ. ի Փարիզ Ներս-Միհրայ)

ուխտ, յետոյ կոշուեցաւ Ջրվշտիկ: Բայց առաքեալիս սուրբ մարմինը որ նախ ամփոփած էին Հիւրեկայ (Մով. Կաղ. եր. 9-10 Ուռեկան) վանքում, Վանքս շինուելուց յետոյ ապա փոխադրում են այստեղ, որ այժմ կոշուում է Եղիշառաքեալ:

37) Այս ամենաբարեպաշտ թագաւորիս մասին գրուած է (Ս. Օրբել. Ա. հատ. եր. 128) «Ապա մեռան ի Բարկուշատ թագաւորքն Վաշական և Աբլ-Աբաս (փեսայ Վաշական թագաւորիս)»: Երևի թէ մեռնելուց յետոյ բերած և այստեղ ամփոփած են նոյն թագաւորի մարմինը:

38) Լճակս առաջ եղած չէ, այլ գոյացած է 1139-ին. «ի ՇՁԼ. թուականին եղև շարժ սաստիկ և կործանուեցաւ քաղաքն Գանձակ . . . փլու և լեռան Ալհարակ ի շարժմանէն և արգել զձորակն որ անցաներ ընդ մէջ նորա, և եղև ծովակ, որ է մինչև ցայսօր, լինեն ի նմա ձկունք ազնիւ» (Կեր. եր. 65):

39) 5000 ոտքից պակաս չէ գրեթէ սարիս բարձրութիւնն որի գագաթին վերա եղած մատրան տեղում շինուած է եղել մեծ վանք: Վանքումս գրած է Հայոց ՌՃԻ-ի Գանձակի Համաինա գուղացի Ղազար քահանան այն աւետարանը, որ այժմ կայ Ճալէթի վանքում (տես Աղ. եր. և գրացիք եր. 251):

40) Առաքել պատ. (եր. 9) Մեծ-Շահ-Աբասի օրով Աղուանից երկրից Ասպահան գաղթած ժողովրդոց շարքում դնելով գրած է «գնացին Սարուխան բէկն և իւր եղբայր Նազարն յՈսկանապատ գեղչէ»:

41) Արդէն իմացանք որ այստեղ կան պղնձահանք և երկաթահանք, որք պատկանում էին Գարդման գաւառիս իշխաններին: Աւանդաբար ասում են թէ Սուրբ Մեսրոպ պղնձահանքի ձուռումս պատահած է Գարդմանայ Խուրս իշխանին և աղանդաւորներին: Աւանդութիւնս արդարացնում է Խորենացին (գիրք Գ. գլ. Կ) գրելով. «Ինքն (Սուրբն Մեսրոպ) դառնայ զԳարդմանաց ձուռովն, զի և ի նմա լուաւ լինել յընկերաց նոցին աղանդոյն: Չորս գտեալ, ածէ և զնոսա ի գիտութիւն ճշմարտութեան հանդերձ վերստին ուղղութեամբ իշխանին Գարդմանայ, որում անունն էր Խուրս»:

42) Ինչպես երևում է Գոշ-Մխիթար իւր դատաստանագրքի նախադրութիւնը (եր. 69-74) սկսած է վանքումս և վերջացրած Սուրբ Հովիփսիմէի վանքում (վերջին վանուցս մասին տես Փառխոս գաւառի Բարսում գիւղի նկարագրութեանց մէջ): «Բայց ձեռնարկութիւն մեզ յայսմ իրողութիւն եղև ի թուականութեանս Հայոց ՈՒԳ..... յայշխարհիս Սոանայ ի նահանգիս որ կոչի Մայրաբաղափս Գանձակ յանապատս և յեղբայրանոցս անուանեալ Դասնոյ, սկզբնաւորեալ ի լեռնակողմն մենաստանի կոչեցելոյ Հոռոմաշէն ընդ հովանեաւ սրբոց եկեղեցեաց կուսանացն յիշեցելոց»:

43) Աւանդութիւն. Հետաքրքրութեան և ուշադրութեան արժանի վիպասանութիւնն, որ կապուած է այս գուղանի հետ: «Մի շատ հարուստ մարդ է լինում Գիշին Սավար գիւղիս իշխանը: Եօթն գուղան է ունենում մեր Գիշին իւր տանից պակուած (գոյացած), ամեն մի գուղան ունենում է մի գունդ եզներ, առաջին գուղանի եզները բոլորն էլ սև են լինում. Բ. գուղանին՝ բոլորն էլ սպիտակ. Գ-ինն՝ կարմիր, Դ-ինն՝ մոխրագոյն, Ե.-ինն՝ մոգ կարմիր, Լն: Մեր Գիշին ունենում է անհետապ ոչխար, տաւար, գոմէշ, այծ, եզնը, հերինջ, աչառ (արջ)»: Իւր կալումն աջ ու ձախ շուռ է տուել 12 ջոխտ եղնը և կամնը: Ահանգին են Գիշու ցորենի և գարու հորերը: Գիշու կալի մեծութեամբ կալ¹ եղած չէ, տան մեծութեամբ՝ տուն, ապրանքի մեծութեամբ՝ ապրանք, հարստութեան մեծութեամբ՝ հարստութիւն: Էս սարիս երի (վերևի) կողմում եղած է ամառ ժամանակներում Գիշու ապրանքը, սարի գլխից մինչև Գիշու կաթնատունն շարած է եղել թիւնկ (խեցեղեն խողովակ). սարի գլխին կթել են կովերը, ոչխարները և էծերը և կաթները լցած թիւնկերի մէջ և հսպէս հաւաքուած են բոլոր կաթները էս տեղ իւր կաթնատունն: Գիշին ունեցած է 12 տղայ. սրանցից ամեն մէկը մին բանի պահապան է եղել. օրինակ մին ոչխարի հօտին վերայ, մին տաւարի նախրներին, մին՝ գոմէշների, մին՝ ձիերի, Լն: Հէնց համարի թա Գիշու տա-

¹ Արդարև չափազանց մեծ է Գիշու կալն և բակը:

րեկան ծախած ոչխարի, բրդի, գոմշի, եղան, մսացուքի, ձիու փողը կէս մլեօնի (միլեօնի) է հասել: Գիշին մի անգամ գնում է Գեանջա՝ տան համար հագուստեղէն առնելու առնելու, խանութպաններն աղքատ համարելով ծաղրում են: Գիշին բարկանալով առնում է (գնել) մի խանութում գտնուած ամբողջ ապրանքը և տալիս է փողերը և զարմացնում ամբողջ քաղաքը: Շահ-Աբասը լսելով Գիշու անունը՝ ղոնաղ է գալիս, մի շաբաթ մնում Գիշու տանն, ամեն օր ուտում. խմում իւր զօրքերով միասին. օրական 100 ոչխար և 25 հերինջ են մորթում ամենը կերակրելու համար. դու տես թէ հաց որչափ գնացած կլինի: Շահ-Աբաս այս սարերը շահական Ֆերմանով պարգևում է Գիշուն և շնորհակալութիւն յայտնելով հեռանում:

44) Քարայրիս¹ մասին գրած է Կերակոս (եր. 103 և 105) «Բնաշինջ եղաք ի թագաւորաց և յիշխանաց, կաթուղիկոսունքն Աղուանից այսր անդր յածելով, վասն ոչ ունելոյ հաստատուն տեսի աթոռոյ: Դէպ եղև նոցա գալ ի քարայր մի ի սահմանս բերդին՝ որ կոչի Չարեք և անդ դադարիլ և անդուատ հովուել զհօտ իւրեանց»: «Եւ կալաւ զաթոռն Աղուանից տէր Յովհաննէս զամս բազումս: Սա հաստատեաց զաթոռ իւր ի սահմանս Չարեքին ի քարի անդ զոր ասացաք վերագոյն»:

45) Ոչ մի գաւառ զարդարուած չէ այնքան քարեայ խաչարձաններով, որքան Գարդման գաւառս և նոյն իսկ Գարսման աւանս: Գեղեցիկ խաչարձաններով զարդարուած են կոտորտած և ջարդած են մահմետականք:

46) Սարիս անունը յիշում է Ուխտանէս եպիսկոպոսն (եր. 96) «Բայց է բլուր մի յաշխարհին Ուտիացոց՝ մերձ առ ստորոտով լերինն, որ կոչի Արաթիւն, որ դեռ ևս կոչի բլուրն այն Բարսղաբլուր» (այժմ կոչուում է բլուրս Դդում (Ղաբաղ-Թափէ):

Երբ երաշտ են լինում տարիներն, բարձրանում են սարիս գագաթն սրբասէր քահանայք, վեր առնում լճացեալ (գերեզմանի մոտից) ջրիցս մի մի փոքր քար և բերում գիւղերն, ա-

---

¹ Քարամերձ է անուանում Կիրակ. (եր. 95):

նում պատարագ. թափորով մի մաքուր և ջրալի ամանի մէջ ձգում քարը և ապա գալիս է անձրև:

Ասանդութիւն. «Սուրբ ճշնաւոր եղած է Արնութիւն, որ ձմեռներն բնակած է բարձր սարիս գլխին, իսկ ամառներն իջած՝ ձմեռներն բնակած է բարձր սարիս գլխին, իսկ ամառներն իջած՝ Կուր գետի եզերքն. որպէս զի իւր անձն ճնշէ ամրան տաքութեամբ, մոծակներով, ճանճերով և բոռով, իսկ ձմրան՝ սարիս գագաթի անտանելի սառնամանիքներով»:

47) Այս բերդն պատկանում էր Արցախի Գարդման գաւառի իշխաններին՝ սկսեալ Առանշահիկ կամ Եռանշահիկ իշխանների օրից վեր: Մեր կարծիքով այս իսկ է Գարդման բերդն. իսկ սորա մօտինն՝ Մլզնաբերդն, որի մէջ վաղուց եղած է վանք. իսկ այժմ նորաշէն և փոքր եկեղեցին, որի մասին գրած ենք արդէն: Մեր համեստ կարծիքով. կրկնում ենք, այս է Գարդման բերդն, որի մասին գրած է Յովհան. կաթողիկոսն (եր. 162) (Գնայ Բուղա ի գաւառն Գարդմանայ և պատնէշ և պաշարումն շուրջ զԳարդման բերդիւ եղեալ ըմբռնէ անտի և զիշխանն Գարդմանայ զԿարիճն)»: Բերդիս խիստ մօտ է և Հարցհանգիստ գիւղն, որի հարաւային մօտից բարձրացած սարի վերայ ամփոփուած են գաւառիս կռապաշտ իշխանաց մարմիններն, թերևս այս պատճառով, կոչուած է Հարց-Հանգիստ-Հարցհանգիստ: Վարդան պատմիչն ևս գրած է. «Եւ յետ երեց ամաս անցելոց (սկզ. 1117-ին) դարձեալ եկն Տաթարն և էառ զԳանձակ շահաստան . . . զՍագամ (Ջակամ) զՔարահերձ, զՏերեկին (Տէրունական) և զմեծ դղեկն թագաւորանիստ զԳարդման, զԵրդեւանք, զՄածնաբերդ... (տպ. Երուս, 1870)»:

Կիրիկեան թագաւորներն հետզհետէ իւրացնում են Գարդման, Փառխոսս, Քաւս կամ Քուստի և Ջաւէ գաւառները և տիրում սոցա բոլոր բերդերին, ինչպէս գրած ենք կանխաւ: Որ այլ է Մածնաբերդն (այժմ՝ Մլզնաբերդ) և այլ Գարդման բերդն, որ երկու ամրոցներս գտնուում էին, Գարդման գաւառում, որ Մածնաբերդին իշխում էր Աղսարթան և Գարդման բերդին Վահրամ իշխանն, որոշակի յայտնում է Կիրակոս (եր.

89-80) «Ազսարթան, որ եղև ժառանգակալ Մածնաբերդոյ . . . Գարդմանայ և Երգեվանիցն և Տէրունականին և Տաւուշոյ և այլ կողմանց իշխանութեան Վահրամայ իշխանի»: Գաւառներս բերդերով միասին գրավում են Վրացիք և Վրացիների ձեռքից՝ Պարսիկներն և սոցանից՝ Զաքարէ և Սարգիս իշխաններն. «Զաքարէ... և եղբայր իւր Սարգիս..., առին բազում գաւառս ի Պարսից և զբերդս ամուրս զԳարդման, զՔարահերձ (միևնոյն քարայրն է, որի մէջ նստում էին կաթուղիկոսներն, որը այստեղ անուանում է Քարահերձ) և զԵրգեվանք, զՏաւուշ, զԿաժարեթ և զՏէրունականն, ևն.»» (Կիր. եր. 95): Այժմ պարզ է որ Մածնաբերդն մնացած է նոյն Ազսարթանի ձեռքում, իսկ Գարդմանս՝ Վահրամին:

Անծանօթ են գաւառիս Ա. Գ. Դ. բերդերի բուն անուններն և անցեալն:

48) Թէ ով շինած է քաղաքս և որ թուին՝ անյայտ է մեզ. միայն յայտնի է որ քաղաքումս նստում էին հայ իշխաններ: Ժ. դարի վերջերում մտերմական բարեկամութիւն և սերտ սէր հաստատուած էր Աղուանից և մեծ՝ Սիւնեաց իշխանների և թագաւորների մէջ:

Մեծ-Սիւնեաց Սմբատ բ. թագաւորի կիսն Վահանդուխտ Աղուանից Սևադայ իշխանի դուստրն էր: Սևադայ իշխանիս որդի Սենեքերիմն եղաւ թագաւոր Մեծ-Սիւնեաց: Այս պատճ. Մեծ-Սիւնեաց Սենեքերիմ թագաւորն պայծառացնում է քաղաքս եկեղեց. և բերդով. և կոչուում թագաւոր Փառիսոսի. նոյնպէս և իւր որդի Գրիգորն . . . քանզի նոյն իսկ ժամանակներում բուն Աղուանից յարութիւն առած թագաւորութիւնն հաստատուած էր Դարբանդում: Սենիքերիմ թագաւորս նահատակում է Բաղաբերդում: Գրիգոր թագաւորից յետոյ Փառիսոս քաղաքս մնում է Հայ իշխանոց ձեռքում, ինչպէս տեսանք Փառիսոսի խաչերի արձանագրութեանց մէջ: «Ի չհր. թվին փոխի յաշխարհէս մեծ վարդապետն Սարգիս, որ է ի «Փառիսոյ» (Ս. Անեցի եր. 128). Քաղաքումս ծնուած էր նաև Յոբհաննէս սարգաւազ վարդապետն»:

49) Կիրակոս Գանձակեցին (եր. 105-106) Փառխոսս և Քաւս կամ Քուստի գաւառներին վերին մասերը միացնելով անուանում է Միափոր գաւառ (այս է լեռների մէջ ընկած և լայնագոգ ձև ստացած գաւառ). իսկ Ղարակուրատիս վանքը՝ հտամչի: Քարահերձում բնակող Աղուանից Յովհաննէս կաթողիկոսն՝ նեղուելով այլազգիներից՝ դիմում է Զաքարէ և Իւանէ իշխաններին. «Եւ նոքա (նոյն իշխաններն) մեծաւ պատուով ընկալան, և բնակիցոյց զնա Իւանէ ի Գաւառն Միափոր ի վանքն, որ կոչի Խամչի: Սա (Յովհանն. կաթող.) սկսաւ շինել անդ եկեղեցի մեծ և հրաշալի (որ է այժմեան վանքն) և միչև աւարտեալ էր, խափանումն եղև. զի եկն Սուլթանն Խորասանայ՝ Զալալատդին կոչեցեալ և եհար և թագաւորութիւնն Վրաց» Այնուհետև վանքումս էին բնակում Աղուանից կաթողիկոսներն. (Կիր. եր. 171) որք յետոյ լրացնում են վանքիս պակասնորդը:

Երկու Ղարա-Մուրատ գիւղերիս հայ բնակիչներն տեղափոխուած են Շուլաւերի կողմերն:

50) Աւերակ գիւղիցս էր Մելքիսէթ եպիսկոպոսն, որ գաղթող ժողովրդի հետ գնաց Ասպահան, որի մասին գրում է Առաք. պատ. եր. 9. «Մելքիսէթ եպիսկոպոսն ի Վերին Զակամայ ի Մելիքզատա գեղջէ»: Ահա այսպէս միևնոյն Փառխոսս գաւառի վերնամասն յաճախակի փոփոխութեանց ենթարկուելով կոչուում է Միափոր, ապա Վերին Զակամ և ապա Շամշադնի գաւառ:

51) Վանքիս մասին գրում է Կիրակոս (եր. 142) որ աշակերտ եղած էր Վանական վարդապետին, թէ մի անգամ շինած էր Վանական վարդապետն մի վանք այժմեան վանքի տեղում, որ աւերուած էր Զալալագին Սուլթանից: Ապա գրում է 208-209 երեսում. «առ Տէր փոխեցաւ (Վանական)... ի Վանսն, զոր իւր շինեալ էր, որ կոչի Խորանաշատ վասն յոլով եկեղեցեացն՝ որ ի նմա ընկալաւ զանունն, որ կայ հանդէպ Երգեվանից Բերդին և ի թիկանց Գարդմանայ. առնէր շինուածս երևելիս. գաւիթ շինելով ի կոփածոյ վիմաց ի դուռն մեծ եկեղեցոյն, զոր իւր իսկ շինեալ էր. և զբան վարդապետութեան ուսուցա-

նէր այնոցիկ, որ ժողովէին առ նա յամենայն գաւառաց . . . .
և տարեալ թաղեցին զնա ի գլուխ վանիցն յարևելից կուսէ,
մօտ իփոքրագոյն եկեղեցին, ուր էին գերեզմանք աղքատացն.
զի ինքն (Վանական) այսպէս հրամայեաց . . . . Եւ այս եղև յշ.
(1251) թուի»:

52) Գրաւոր ոչինչ տեղեկութիւն չկայ բերդիս շինողի մա-
սին, բայց աւանդաբար ոմանք ասում են թէ Սենեքերիմ թա-
գաւորն շինել տուած է բերդս. ոմանք՝ թէ միայն նորոգած է:

53) Անյայտ է և բերդիս շինել տուողի անունն և տարե-
թիւն: Չարեքայ¹ բերդ է անուանում կիր. (եր. 103-105 և 142)
ամրոցս, որ կայ ուղիղ Քարահերձին հուսիսային կամ հիւսիս-
արևմտեան հանդէպ, Շամքոր գետակի ձախ ափում: Ինչպէս
Փառխոսս բերդն, նմանապէս և այս պատկանում էր գաւառիս
հայ իշխաններին, բայց ազատ մնացած չէր Թաթարների
ճանկից, ինչպէս Չարէք ամրոցս նոյնպէս ր Գետարակ աւանն,
որը բերդ է անուանում կիրակոս (եր. 31):

Հին Գետարակի արևելեան հանդէպ կայ Սուրբ Սրգիս
անուն մի մատուռ (տես նոյն աւանի նկարագրութեան շար-
քում), որի մէջ, ասում են, բնակած է Յովհանն Մայրագամեցի
մականուանեալ վարդապետն: Հաստատում է այս կիրակոս
(եր. 31) գրելով. «նա (Եզը կաթ.) ոչ տարաւ ընդ իւր արս
իմաստունս, մանաւանդ զՅոհանն վարդապետ Մայրավանեցի,
որ յոյժ տեղեակ էր աստուածային գրոց....իսկ նա (Եզը)
փոխանակ զղջալոյ՝ Հալածեաց զսուրբն (Յոհանն) անարգանօք
Մայրագոմեցի կոչելով . . . . Եւ երթեալ Յոհաննու ընտրեաց
իւր տեղի լուծեան ի կողմանս Գետաբակս Բերդոյ.»:

54) Վահրամ իշխանիս մասին արդէն տեղեկութիւն
տուած ենք 7-րդ Ծանօթ, մէջ:

55) Անծանօթ է մեզ բերդիս անցեալն և անունն. կայ և մի
խիստ հին և աւերակ բերդանման շինութիւն Պատի գեղի
արևմտեան կողմում և եկեղեցածորի արևելեան կողմում՝
Օհանի բերդ անուն (Աղանն Ղալա), որի շրջապատն գիւղեր են

---

¹ Առաքել վարդապետ (եր. 193) գրում է «Դաւիթ եպիսկոպոսն, որ
էր ի Շամքոռ թորէն և ի ցեղէ իշխողաց, զոր Ղարամանենց կոչեն ... ի
ձոր Շամքոռ... շինեաց անապատ, զոր կոչեն Չարեքի անապատ»:

Թրքաբնակ: Վարդ. բարձրբերդցի (եր. 134-135) գրում է. «Ի սոյն աւուրս կին մի՝ Մամ անուն գայ ի Պարսից երեք որդովք ի գաւառն Փառխոսոյ առ Գրիգոր փառաւոր իշխանն: Եւ տան որդիքն պատանդ զմայրն և առ նուն զՇօթս զբերդն Շամիրամայ, և անտի ընտանեցեալ ընդ Ալազիզ ամիրայն Գանձակայ՝ սպանին զնա և առին զԳանձակ. . . և սիրոյ աղագաւ զնացեալ առ նա Փիլիպէ որդի Գրիգորոյ, ըմբռնէ զնա ի կապանս զկնի մահուան հօրն և առնու ի նմանէ զՇաշուաշ և զՇօթս»: Փառխոսս Գաւառիս բերդերն են Փառխոսս, Գետաբակ, Չարեֆ կամ Մամոռուտ, Վահրամ իշխանի բերդ, Օհան-բերդ և Աղջկայ բերդն, ընդ ամենն վեց բերդ: Գոնէ մենք կարծում ենք, որ Ղզղալա կոչուածն է Շամիրամայ¹ բերդն, Օհանինն՝ Շօթն և Վահրամինն՝ (Ղալաբոյուն) Շաշուաշն:

56) Քարայրիս մասին գրում է Կիրակոս (եր. 142-148) «մեծ վարդապետն Վանական, իւրովք աշխատութեամբ փորեալ էր իւր քարայրս ի կատարս բարձրագոյն քարի միոջ, որ կայ հանդէպ գեղջն որ կոչի Ոլորուտն, ի հարաւոյ կողմանէ Տաուշ բերդի. և շինեալ էր յայրի անդ եկեղեցի մի փոքրիկ և անդ դադարէր գաղթութեամբ»: Ապա պատմում է Կիրակոս թէ քարայրիցս գերի բռնուեցաւ թաթարներից Վանական վարդապետն և ինքն, որ աշակերտ էր նոյն Վանականին. . . .

57) Գիւղս նշանաւոր մարդիկներ տուած է թէ հայ եկիղեցականութեան և թէ գրականութեան: Տաուշեցի էր Յովհաննէս վարդապետն, որ եղած է վարժապետ Գոշ-Մխիթարի և քարոզիչ: (Կիր. եր. 121): Գիւղիցս էր և Վանական վարդապետն, որի իսկական անունն է Յովհաննէս (Յառաշ. Գօշ. դատ. եր. 85). Ղիւղիցս է և Մելքիսեդեկ եպիսկոպոս Մուրատեանցն, որ նշանաւոր է իւր գրականութեամբ:

58) Վանքիս մասին գրած է Կիրակոս (եր. 89-90) Վասակ իշխանն Բագրատունի, «որ շինեաց զեկեղեցին հրաշագան ի վանքն որ Անապատ կոչի՝ հուպ ի Նոր բերդն առաջնորդութեամբ և ձեռնառութեամբ արքեպիսկոպոսին Յովհաննիսիսի

¹ Շմեղ է կորում բերդս Վարդան պատմիչն (եր. 18):

Տուեցոյ քաղաքին Շամբորոյ և Գարդմանայ և Երգեվանիցն և Տէրունականին և Տաւշոյ... Եւ աւարտումն եկեղեցւոյն, որ օծայ և կնքեցաւ յանուն սուրբ Աստուածածնի՝ ի ոձթ. թուականին Հայնոց»։ Երևի թէ Վարազ անունը ստացած է վանքս Կենաց փայտի այստեղ բերուելուց յետոյ։

59) վանքիս մասին գրում է Կիրակոս (եր. 122-126) թէ եղաւ սաստիկ շարժ, կործանեցաւ Հին-Գետիկ վանքն, որ կար Կայենի գաւառում Աղստե գետի աջ կողմի վերայ. Այնուհետև Գոշ-Մխիթարն սկսում է շինել նոր-Գետիկ վանքը (որ է այժմեանն)։

Տանձուտի ձորում։ Ա. Վանքն օծուում է յանուն Ս. Լուսաւորչի. Բ. յանուն Ս Կարապետի։ Ապա գրում է. «Յայսմ ամի (ոխէ.) եղև աւարտ հոշակաւոր և խնդրատես եկեղեցւոյն (Նոր) Գետկայ, զոր շինեաց վարդապետն Մխիթար իւր միաբանօք ձեռնտուութեամբ Վաղթանկայ խաչենեցւոյ տեառն Հաթերքոյ և եղբարց իւրոց Գրգորոյ և Գրիգորիսի և Խոյզանայ և Վասակայ և այլոց իշխանաց բարեպաշտաց որդոց Քրթին Դաւթի և Սաղունին, նաև քոյր նոցա Արզու խաթուն¹ կին Վախթանկա Հաթերքեցւոյ. սա բազում ինչ օծանդակ եղև, (Արզու խաթուն) արար և վարագոյր գեղեցիկ գեղեցիկ դստերօք իւրովք ծածկոյթ սուրբ խորանին, զարմանալի տեսողաց, ի մագոյ այծից կակղագունաց ներկեալ պէսպէս և զանազան, գործ քանդակակերպ և ներկեալ պատկերօք, ճշգրտագոյն հանուածովք տնօրինականօք Փրկչին և այլ սրբոց, որ հիացուցանէր զտեսողոն . . . . արար ծածկոյթ այլ և այլոց եկեղեցեաց. Հաղբատայ և Մակարայ վանից և Դատի վանայ . . . և օծեալ կնքեցաւ եկեղեցին սուրբ Աստուածածնին»։

60) Ինչպէս տեսանք 51-րդ ծանօթութեան մէջ Երգեվանք բերդս գտնուում է խորանաշատ վանքի արևմտեան հանդէպ։ Երգեվանք և Տաւուշ և Կածարեթ (դ. Բերդ Դըռքկեան² որ է Տէրունական) բերդերս պատկանում էին տեղական իշխան-

¹ Միևնոյն օրհնեալ տիկինն է, դուստր Քրթին, քոյր Դաւիթ և Սաղուն իշխաններին և շինող Դատի վանուց հրաշաղան Դաւթին։

ներին, սակայն ենթարկուելով փոփոխութեանց հետզհետէ անցան ձեռքից ձերոք այլ և այլ տիրապետողներին, ինչպէս տեսանք բոլոր քաղաքների և բերդերի անցքերից: Տաւուշ բերդերիս մասին գրում է Անեցին (եր. 133) «Ի . . . շղղ . . . ամի եկն Չօլի ամիրապետն և պաշարեաց զՏայուշ զաւուրս խ. և էառ զնա հանելով զթագաւորն Աբաս»:

61) Ամրոցս խիստ մօտ է Վարազայ մենաստանին, որի հիւսիսային հանդէպ արձանացած է բերդաքարս, որի մասին գրում է Կիրակոս (եր. 89): «Ընդ սա (ընդ Աղսարթան) խաբէութեամբ վարեցաւ Դաւիթ իշխան Նոր բերդին զի էր և նա յազգէ Բագրատունեաց, հայրն Վասակայ իշխանի, որ շինեաց զեկեղեցին (վարագ). . . հուպ ի Նոր բերդն» (որ է ցից քարի բերդն):

62) Անծանօթ են մեզ քարայրիս, ամրոցիս և ճգնաւորիս պատմութիւնն, ժամանակն, անուններն և գործերն:

63) Ազնիւ ընթերցողըն տեսաւ որ անյայտ է սուրբ Աստուածածին մեծ վանք շինել տուողի անունն, միայն յայտնի է որ շինուած է Հայոց չի. և փրկչ 1071 թուին: Այստեղ ամփոփուած է Խաչատուր Վարդապետ Տարոնեցին, որ մի ժամանակ վանահայր եղած է վանքիս, որի մէջ իսկ յօրինած է Խորհուրդ խորի հրաշալի երգը, որը նախ երգեց Լոռի քաղաքի Զաքարէ Սպասալարի ժողովում և ապա վանքումս: Վանքումս ամփոփուած են Անի քաղաքում թագաւորող Բագրատունի թագաւորներից Սմբատ և Գագիկ թագաւորների մարմիններն: Սեղանատան մասին գրած է Կիրակոս (եր. 130) «տէր Յովհաննէս Արմանեցին, որ և Հաղարծնին էր առաջնորդ . . . շինեաց ի Հաղարծինն զսեղանատունն երևելի . . . . Խաչատուր վարդապետն, և եղբայր իւր Բարսեղն (սոքա են մի պատանաքարի տակ հանգիստ և զրկախառնուած քնացողներն) շինեաց եկեղեցի մի մի երեք խորանի հանդէպ վանիցն գմբեթաւոր յանուն սրբոյ Գեորգայ»: Վանքերիս արևելեան կողմումն է սուրբ Գէորգ, որ է երեք մատուռներից մին:

64) Նախ հարկ է խոստովանել, որ տկարանում է այցելուի գրիչն նկարագրել ճշտիւ այն ամեն ֆանդակները, նախ-

շերք, աստիճանների շրթունքների փորումսները՝ ամեհի ա-
ռիւծը, որ իւր ճանկերի մէջ շախշախում է կատաղի ցուլը և
վերջապէս տկարանում է գրիչն ներկայացնել սիրելի ընթեր-
ցողաց գեղարուեստի այն ամեն սքանչելի նրբագործութիւ-
նները նոյնութեամբ, որք դրոշմուած են տաճարներիս քա-
րերին վերայ:

Երկրորդ Նոր վանքս շինուած է զանազան անձանց մաս-
նաւորներով:

Երրորդ անյայտ է հին տաճարիս շինել տուողի անունն և
շինութեան ժամանակն:

Չորրորդ յայտնի է որ վանքս կրում է ս. Աստուածածին ա-
նունը, թէ երբ փոխուած է Մակարայ վանք կամ ինչ դիպուա-
ծից կամ պարագայից ստացած է վերջին անունս, անյայտ է:

65) Որոշակի յայտնի չէ վանքիս շինողի անունն և շինու-
թեանն իսկական տարեթիւն, վասնորոյ ոչ ինչ շունինք ասելու
վանքիս մասին:

66) Դաւարզին և Գագ բերդերի մասին գրած է Վարդ.
Բարձրբերդցի (եր. 190). «Իսկ Մուլար Նուինն . . . նախ առնու
զՇամքոր հնարիւք . . . . . զՏաւուշ, զԿածարեթ,
զՏէրունականն . . . զՆոր-բերդն, որ էր Վասակայ թագաւորին
և զՔաւարդին անմատչելի ամրոցն և զԳագ անուանի բերդ և
գաւառ ի Գակգայ թագաւորէ շինեալ, որ կայր հռչակաւոր
Ուխտն յերևանի աշխարհի խաչ և եկեղեցի կազմեալ և օրհ-
նեալ ի Սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետէն և թարգմանչէն
Հայոց, որ կայ ի Գլուխս և հայի ի դաշտն լայնանիստ և
երկայնատարած և զայլ ամրոցս և զայրն վիմփոր»: Իսկ 160-
161 եր. Գրած է նոյն Վար. բարձ. «Ի չհթ. թուին . . . . . յորում
ժամանակի լցաւ դաշտն Գագայ անթիւ և անհամար հեծելովք
յամենայն ազգաց յանօրինաց հաւաքեալ որք կամեցան այրել
զսուրբ խաչն, որ յանուն զօրավարին Սարգսի: Եւ ի բավ-
կութենէն Տեառն խելացնորեալ կոտորէին զմիմեանս»:

67) Մեր կարծիքը հիմնած ենք հետևեալ կէտերի վերայ:

Նախ հնարքով շինուած ամրոց լինելու էր Հնարակերտն:

Երկրորդ Սիսական առանի և Շարայեան Գուշարայի միջև սահման լինելու էր Հնարակերդն, որ հաստատուած էր Հայոց Վաղարշակ թագաւորից (Խոր. բ. գիրք Ը. գլ.)։

Երրորդ Հնարակերտ ամրոցն լինելու էր Վրացիարնակ և սահմանագլուխ Հայոց և Վրաց։ Հայող Աբրահամ կաթողիկոսն է. դարու սկզբում իւր առ Կիւրիոն գրած նամակում թուարկելով Վրաց եպիսկոպոսները և եպիսկոպոսանիստ քաղաքները, ի թիւս որոց ասում է «Իսահակ եպիսկոպոս Հնարակերտի» (Ուխտ հատուած բ. եր. 86)։

Չորրորդ ակներև է որ է. դարում քաղաք ամ տեղ չունէին Վրացիք Խրամի և Չորագետի աջ կողմում։

68) Ծարի բոլոր ամրոցներից նշանաւորն է Հանդաբերդն, որի մասին գրած է Աղուանեց պատմչի շարայարողն (եր. 273) «Ատրներսեհ շինէ զբերդն Հանդու և զապարանս իւր տանէ ի գիւղն, որ կոչի Վակունիք, ուր և բաղանիքն են արքունականք . . . Լինին սորա (Ատրներսեհի) որդիք Գրիգոր և Ապու-Սեթ. Գրիգոր շինէ զՀաւախաղացին բերդն և յայն կողմն ձգէ զձեռն իւրոյ իշխանութեան. և Գրիգորի լինին որդիք հինգ, յորոց էրէց որդին Ապուլի սպանանի . . և միւս որդին Սահակ որ և սեւոդա կոչեցաւ, այր քաջ և յաջող, սա առհասարակ տիրեաց Գարդմանայ և Քաւսայ և Փառնայ գաւառաց, այլ և աւազակապետաց Չորագերոյն բովանդակ եղև իշխան»։

Ծանոթութեանցս վերջում յայտնում ենք որ Սալիան գիւղաքաղաքի հիւսիսային հանդէպ Կուր գետի ձախ կողմում կայ մի աւերակ քաղաքատեղի Ղըրխ-Չրագ անուն։ Աւերակիս ծաւալի մեծութիւնն կարծել է տալիս մեզ թէ այս եղած լինելու է Փայտակարան քաղաքն, որի հարաւային ստորոտով ի հնումն հոսած է Կուր գետն, բայց յետոյ փոխելով իւր ընթացքը հոսում է այժմ Սալիանի մօտով։

ՅԱՆԿ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒԱՆՑ:

Ա	Առատամ-աղա Ափանսաեանն . . . 43, 50
Աբլահ գիւղ 267	Ասուդար որդի Աջամի իշխանի . . . 67
Աբլահասան (Կապտավանքի) . . . 332	Ավտոռո գիւղ 127
Աբու-Մուսէ որդի Գազկայ 79	Արանոտ գաւառ 13, 22, 27
Աբրահամ սպարապետ 241	Արծաթահանք սար 215
Ագուլեաց եկեղ. Շուշուայ 142	Արկաթալու ծէն 132
Ազոխ գիւղ 5, 87	Արճէշ գիւղ 390
Աթանաս վարդապ. շարաբերդցի . 38	Արուսիւնայ շէն 190
Ալամանց գոմեր 93	Արուսիւնայ սար 3, 9, 302
Ալի որդի Զենորին 91	Արջաքար օժանդակ 19
Ալլահդուլի-Սուլթան Մէլիք	Արջի կոխեր 19
ջրաբերդին 122	Արտաշիպի 140
Ալհարակ լճակ 255	Արցախ 1, 2, 3, 9, 15, 17, 21
Ալղուլի գիւղ Հարճլանքի 403	Աւետարանոց աւան 6, 94
Ախիջան որդի Զալալ իշխանի . . . 67	
Ախնջի օժանդակ Տաւուշ	Բ
գետակի 10, 24	Բաղկանք կամ Պանծկանք
Աղահէճ կամ Հարճլանք	գաւառ 23, 60, 85
գաւառ 25, 26, 402, 403	Բախշիկ գիւղ 269
Աղ-բուլաղ գիւղ Դիղակի 70	Բաղդասար նետրապօլիդ . . . 155, 176
Աղդան սար Շամքորի 56	Բամբակի լեռներ 10
Ալեքսանդր Բ. կայսր Ռուսաց . . . 45	Բելուկան կամ Բալաթ 28
Ալեքսանդր եպիս. Խաչմաշ գիւղի	Բելուկան Հակարի գետի մօտ . . . 25
Իսահակեան 49	Բանագոր գիւղ 64
Աղթամարայ վանք 145	Բանանց գետակ կամ
Աղուանից երկիր 143	Արուսիւնայ գետակ 9, 19
Աղուանոյ գետ 2, 25	Բանանց կամ
Աղուանք անուն պարիսպ 198	Մեծ-Բանանց գիւղ . . . 19, 55, 278
Աղուէ գաւառ 22, 28	Բարակ կամ Ինջա
Աղութ-խաթուն և Շահիշի 139	օժանդակ Կիւլստանի 9
Աղջկայ բերդ կամ Ղզղալա գիւղ . 135	Բարկիւշատ 68
Աղտե գետ 10, 57	Բարսում գիւղ 318
Ամարաս վանք 27, 113	Բ երդագիւղ կամ Ղալաչա 390
Ամարասայ գաւառ, տես	Բերդ գիւղ 329
Վարանդայ. Ամիրխան 42	Բերդաձոր կամ Բերդ-
Անդամէջցի Մատուրի որդի	ձոր գաւառ . . 1, 2, 5, 25, 399, 402
Սիրական 147	Բերդաքար Հաթերքի 212
Անկնունք եղցի 183	Բինեաթլու շէն 63
Աշան գիւղ 121	Բիւլոր-Բիւթի 19
Աշոտ և սևաղայ մեծ իշխան	Բլբլակ շէն 103
Մեծ-Սիւնեաց 1	Բողրխան սար 4
Աշուղի կամ կալի գիւղ 339	Բողրխան վանք 109
Ապարան Մէլիք-Ագամի 223	Բրաշուր գիւղ 55, 277
Առան Սիսական 1	Բողլուխ գիւղ 251
Առաջաձոր գիւղ 185	Բօրոմի աւերակ 35

Գ

Գաղայ դաշտ 4

Գանձակ գետակ 9

Գանձակ-հին քաղաք 9

Գանձակ-Նոր քաղաք . .23, 45, 54, 55, 140

Գանջայ կամ տես Նոր Գանձակ . . .

Գառնակեր գիւղ 10, 315

Գարգարացիք 21

Գարգար գետակ 6, 7, 23, 24

Գարգարացուց կամ Արցախի դաշտ 4, 5, 17

Գարդման աւան 301

Գարդման գաւառ Արցախի . .2, 3, 18, 24, 258

Գարդման վտակ օժանդ.
Շամ. գետ 9

Գեառնաքար շէն 171

Գեղամայ լեռնաշղթայ 9, 10, 24

Գետաշէն աւան 12, 55, 258

Գէորգի թագաւոր Վրաց 42

Գէորգ գ. կաթնղիկոս Հայոց 45

Գինալ սար 9

Գիշի և իւր ամուսին Նոփիսիմէ . .300

Գտիշ կամ Գտայ և կամ Գտչայ վանք 80, 82

Գրիգորեան ուսումնարան Սարուշէնի 102

Գրիգոր-աւագ քահանայ Թումանեանց 48

Գօշայ վանքեր 13, 20, 349, 356

Դ

Դալի-Մահրասա-Աւագ վարգ. գերեզմանն 38

Դալի մահրասացի սենեակն .236, 237

Դահրաղ գիւղ 129

Դահրաւ գիւղ 155

Դամբարան Ասուրարեանց 67

» Դողայ մէլիքաց 75, 77

» Աւետարանոցի մէլիքաց . . .95, 98

Դամբարան Մէլիք-Փաշաեանց . . . 106, 108

» Զալալեան դոճմի 176, 179

» Կաթնղիկոսաց ոմանց . . 170, 171

» Հասանաց որդուց 168, 169

» Գրիգոր իշխանի Դոփեանց 194, 296

Դամբարան Վախթանգեան

իշխանաց և կաթնղիկոսաց ոմաց . 204, 205

Դամբարան Մէլիք-Իսրայէլեանց 217, 236

» Վաչական գ. թագաւորին Աղուանից 239

Դամբարան Իշխանացն Մարայ 405, 408

» Թագաւորացն Բագրատունեանց 361

Դամբարան Մէլիք-Բեկլարեանց . 227

Դանիէլ-Բեկ Զալալեանց . . . 150, 159

Դանիէլի դաշ 19

Դաշքուլաղ գիւղ 20, 159

Դաստակիւ կամ Դաստակերտ . .234

Դարպասներ կամ Ապարան Զալալեանց 181

Դաւէ շիշակ աղբիւր 118

Դիզակ գաւառ 2, 3, 14, 20, 23, 60, 143

Դիզաձայտ լեռնաշղթայ . . . 6, 14, 23

Դիզափայտ սար 3, 85

Դիլիշան գիւղ 14, 356

Դող աւան 6, 7, 75

Դոնի շէն 8, 231

Դոստլու գիւղ 391

Դունավարղ գիւղ 130

Դվեղ կամ Դովեղ գիւղ 391

Դրագարակ անապատ 41

Դոփի որդիքն և թոռներն 206

Ե

Եանշաղ վտակ 8, 24

Եարմշան գիւղ 34, 121

Եգիպտոս 8

Ելենդորֆ 54

Ելենու որդի 49

Եզակեր գիւղ 48, 237

Եղիազար կաթնղիկոս Հայոց . . . 147

Եղիա վարդապետ Եղնասարի . . 265

Եղիշեայ կոյս 115

Ելիշան գիւղ 121

Եղիշ առաքեալի վանք 234

Ենկիշա շէն 110

Եսայի աւետարանագիր 42

Եսայի նկարիչ Վայոցձորեցի . . . 139

Եսայի կաթնղիկոս Աղուանից 22, 23, 28

Եսայի ոմն 42

Երասձ գետ 1, 14, 22, 25, 61
 Երեմիա կաթնուղիկոս
   Աղուանից 73, 144
 Երեք մանկունք 232
 Երկաթահանք Բանանց գիւղի . . . 11
 Երկաթահանք Բովերի 20
 Երկաթաշուր 11
 Ետկար աղա 139
 Երևան քաղաք 46
 Երուսաղէմ 38, 45, 49, 50
 Եփրեմ կաթնուղիկոս Հայոց 37

Ձ

Ձական գետակ 57, 59
 Ձական-Ներքին 23, 57, 55, 60
 Ձական-Վերին 5, 57, 308, 313
 Ձաւէ գաւառ կամ
   Ղազախ . . 2, 4, 11, 25, 361, 398
 Ձաքարէ և Իւանէ սպասալար . . . 19
 Ձաքարիա կաթնուղիկոս Հայոց . . 139
 Ձոհրապ աղա 143
 Ձոհակ 41
 Ձուկատարեան եղբարք 58

է

էջմիածնի վանք 48, 51
 էրքաջ գիւղ 250
 էօրան զալա 27

Ը

Ըխեցիք 71
 Ըոմբի խոռ կամ
   Ըոմբասար սահման . . 2, 7, 8, 26
 Ըստիսական կամ
   Ըստակ գաւառ . 2, 5, 24, 199, 213
 Ըստծո (Աստուծոյ) ծով 12, 255

Թ

Թագաւորաշէն կամուրջ 31
 Թագաւորի աղբիւր 79
 Թագաւորի գերեզման 79
 Թագաւորի պալատ 79
 Թաթլու գիւղ 333
 Թալա գիւղ 372
 Թալիշ գիւղ 226
 Թահմազ խան Պարսից 66
 Թաղասեռ կամ Թղասեռ գիւղ . 69, 143

Թաղլար ական 4, 85
 Թաղլարի կամ Ղուրու շայ գետակ . 5
 Թաղոտ 6, 73
 Թանազիւտի բերդակ 28
 Թարթառ կամ Տրտու գետ 7, 8, 14, 20
 Թարսա-շայ գետակ 5, 10, 11
 Թիւլի-Արզունանի գերեզման . . . 38
 Թիփլիզ կամ Տփղիս 68
 Թովմայ Մեծուպեցի 21
 Թորոս փիլիսոփա 41
 Թուումէ աւետարանագիր 40
 Թրդին գետակ 8

Ժ

Ժամհարեան եղբարք 69, 137

Ի

Իմամ-գատէ 30
 Իսրայէլ Մէլիք-Աղամեանի
   գերեզման 36
 Իտելեցիք 71
 Իւան Շահ 375

Լ

Լամբրոն դղեակ 39
 Լաչին զայա ձոր 348
 Լևոն Թագաւոր Հայոց 39
 Լղար էրեց 37
 Լուսաւորչի սար 115

Խ

Խանածախ գիւղ խաչենի . . 152, 154
 Խանապատ գիւղ 165
 Խանձք գիւղ 158
 Խանքեանդի ական 151, 159
 Խաշլաբակեցի Գեորգի 139
 Խաչակապ գիւղ 9, 288
 Խաչատուր եպիսկոպոս 138
 Խաչենագետ կամ Խաչեն գետակ . . 7
 Խաչեն գաւառ 2, 3, 4, 6, 20, 24,
   151, 199
 Խաշթարակ գիւղ 341
 Խաչմաշ գիւղ 99, 140
 Խարմանջուղ 70
 Խաւարածոր շէն 372
 Խերխան շէն 108

հնձիրատան գիւղ 160
 Խուզափիրին կամուրջ 62
 Խունըշինակ գիւղ 118
 Խրամ գետ 2, 10, 25, 398, 399
 Խրամորթ գիւղ 165

Ծ

Ծակառաշէն 48
 Ծակուռի կամ Ծկուռի 72
 Ծար գաւառ 1, 2, 3, 7, 11, 13, 25, 42, 404, 410
 Ծծեր 295
 Ծծերի առուակ 10
 Ծմակահող գիւղ 183
 Ծովատեղ գիւղ և լճակներ . . . 13, 106
 ծուռ սար (Այրիճա) 10

Կ

Կախեթ 42
 Կայչենի կամ Ղազախի գաւառ4, 11, 25
 Կարավանսարայ գիւղ 11, 342
 Կարավանսարայ վտակ 10
 Կարկաժան գիւղ 151
 Կարմիր-աղբիւր 329
 Կարմրագունճ գիւղ 69
 Կաւաք սար 71
 Կաֆա քաղաք Լեհաստանի 138
 Կեռան թագուհին Լևոն
 թագ, Հայոց 39
 Կեփաս ապառաժ սար 255
 Կեփաս ճգնաւոր 12
 Կիշի գիւղ 4, 120
 Կիչան շէն (Բալլու դայա) 161
 Կիսապատ կամ Կուսապատ . . 48, 215
 Կիրակոս վարդ.
 վանահայր Եղիշառ 49
 Կիրանց գիւղ 2, 9, 240
 Կիրակոս և Յուդիդա (սուրբբ) . . . 52
 Կիւնի-ճարտար գիւղ 117
 Կղարծի գիւղ 111
 Կոթի գիւղ 392
 Կողբ Արար. նահանգի 20
 Կողթ գաւառ կամ Շամբոր
 կամ Ներքին-Չակամ . . 2, 20, 23, 55
 Կոճողուտ գիւղ 189
 Կ. Պոլիս 138
 Կով (Ինակ)սար 19

Կորկի Մէլիք-Մնացականեան 38
 Կուրակ գետակ 9, 24
 Կուր գետ . . . 1, 2, 4, 5, 6, 9, 16, 25, 54
 Կողեն գիւղ 59
 Կտուց անապատ 145
 Կորիս գիւղաքաղաք
 Մեծ-սիսնեաց 25

Հ

Հաբանդ կամ
 Վարանդայ գաւառ . 2, 3, 4, 6, 20, 93
 Հաբուլի 40
 Հազարագետ 5
 Հաթերք գաւառ, տես Ըստիսական
 Հաթերք գիւղ 3, 48, 200
 Հախում գիւղ 333
 Հակարի գետ 2, 5, 25
 Հաղարծին վանք . 11, 12, 20, 364, 370
 Հաղարծին վտակ 10
 Հաճի-Սամլու 26
 Հաճի քեանդ 271
 Համամի ձոր 183
 Հանդին ձեռք 10
 Հասան-դայա գիւղ 32
 Հասան վտակ 10
 Հատրուլ աւան 4, 23, 68
 Հարաւ գիւղ 109
 Հարճլանք գաւառ 1, 2, 5, 25, 402, 403
 Հարցհանգիստ գիւղ . . 34, 45, 55, 291
 Հացի գիւղ 124
 Հեթում թագաւոր Հայոց 39, 41
 Հերմոնի վանք Վայոց ձորում . . . 139
 Հիլիս գիւղ 159
 Հիրհեր գիւղ 104
 Հինայ հող 172
 Հինոտ շէն 133
 Հիւքիւրաթաղ 71
 Հկակու շէն 73
 Հղորդի գիւղ 108
 Հնարակերտ ամրոց 1, 398, 399
 Հոռաթաղ գիւղ 216
 Հովուի սար Տիգրան գաւառի 28
 Հուրի տիկին Մէլիք-Եսայուն 43

Ձ

Ձորագետ 2, 5, 10, 25

Ղ

Ղազարի նոր քաղաք 60, 64
 Ղազանչեցւոց եկեղեցի 137
 Ղազանչի գիւղ Հին-Նախիջևանի . . 74
 Ղազանչի գիւղ Զրաբերդ գաւառի 213
 Ղազար դգիշ 138
 Ղազար կրօնաւոր 143
 Ղահտութ կամ Զէյլա գիւղ 9, 245
 Ղահրլար կամ Խորողլու 32, 34
 Ղամշոտ ծով 13
 Ղալիբալի գիւղ 151
 Ղարաբոլաղ գիւղ Վարանդայի . . 93
 Ղարաբոլաղ մեծ աղբիւր » 11
 » » Փառխոսի 10, 11
 Ղարաղաղ գաւառ Պարսից 63, 68
 Ղարաղաղլու կամ
 Խանքեանդ գիշղ 53
 Ղարամանլու 33
 Ղարաշինար գիւղ Կիւստանի . 9, 244
 Ղաւախան գիւղ 110
 Ղափան (ՕՔաղք ՄեծՍիւնեաց) . . . 63
 Ղևոնդեանց անապատ 6, 92
 Ղզ-ղալա գիւղ 4, 122
 Ղլիշբաղ գիւղ 165
 Ղշլաղ գիւղ 164
 Ղոթր բուլաղ 11
 Ղոշղոթան գիւղ 382
 Ղուգի-ճարտար գիւղ 117
 Ղուլալի գիւղ 10, 321
 Ղուշիլար գիւղ 65
 Ղուրու շայ 23, 26, 80
 Ղրդի (Ղարաղալա) գիւղ 327
 Ղօշա վանք շէն 349

Ճ

Ճամբարակ-նեբբին գիւղ 11, 348
 Ճանկաթաղ գիւղ 48, 214
 Ճգնավորի հանգիստ 188
 Ճշեվանք շէն 382

Մ

Մահտեսի Պապա Հախումեան . . . 145
 » Տէր Գէորգ 37
 » Քերօք Տէր-Մարտիրոսեան 45, 272
 Մաղաքիա քահանայ 139, 140
 Մաղաւուզ կամ Չարտախլու գիւղ 220
 Մամատաձոր գիւղ 72

Մայրաքաղաքի հանգստարան . . 221
 Մայրեանց Ղահրաման և
 ծնողք իւր 37
 Մանաշիթ կամ Մանուշ շէն 251
 Մաշատի շէն 108
 Մատաղիս գիւղ ջրաբերդի . . . 8, 231
 Մարալեան-Սարով գիւղ . . . 32, 33, 34
 Մարաղա գիւղ 34
 Մարանդ գաւառ 53
 Մարդակերտ գիւղ 216
 Մարդ. ընկեր, Բագաուայ 69
 Մաւաա շէն 102
 Մեծ բանանց 278
 Մեծ-իրանց կամ Մեծ-Արանց
 գաւառ, տես Խաչէն գաւառ . . . . .
 Մեծ-կողմանք կամ Մեծ-կուանք,
 տես Կիւստան գաւառ . . . . .
 Մեծ-շէն 219
 մեծ-Սաղիր 19
 Մեծ-Սիւնիք 1
 Մէհմանայ գիւղի ածաթահանք . . 18
 Մհրիգատ Մկրչեան 40
 Մէլիք-Աղամ մեծի
 գերդաստանի անուններն 43
 Մէլիք-Բաղի կամ Բաղիր 96
 Մէլիք-Բեկլեանների ապարան . . 229
 Մէլիք գիւղ 377
 Մէլիք-Իսրայէլեանների
 Ա. ապարան 213
 Մէլիք-Շահնագար-Շաֆուր 247
 Մէլիք-Ջահնկիր Կողենի 59
 Մէլիք-Սիմաւոն 45
 Մէլիքջանլու 70
 Մէլտի շէն 155
 Մինաձոր Զուէ գաւառի 10
 Միլին քաղաք 68, 69
 Մինկեաշէիր անցք (Օհուն)
 Կուր գետի 35
 Միրզիկ գիւղ 48, 55, 276
 Միրիշալլու գիւղ 127
 Մկրտիչ աբեղայ 147
 Մոշ-ծմհատ գիւղ 91
 Մջկապատ (մէջը պատած) գիւղ . 113
 Մոխրենիս գիւղ 6, 78
 Մովսէս գիւղ 10, 59, 328
 Մովսէս կաղականդուացի 2, 5, 22, 23
 Մովսէս խորենացի 2, 23, 26
 Մուխանք գաւառ 2, 22, 26, 27
 Մուղալ-խաթուն և Շամշի-Ղամար 139

Մուս անուն մարդ 40
 Մուս սար 3, 7, 8, 9, 238
 Մուսեան լեռնաշղթայ 24
 Մուսթ գիւղ 272
 Մամնայ գիւղ 108
 Մրդուղ սար 4, 10, 19, 348

Յ

Յակովղ դ. կաթ. ջուղայեցի 39
 Յակովբ Ե. կաթ. Հայոց 39, 138
 Յակովբ վարդ. Թաղլարեցի 73
 Յակովբ վարդ. Իւզբաշեանց 93
 Յարարի ջուր 5
 Յարուսիւն վարդ, Մուսթ
 անապատի 38
 Յնդու սար 73
 Յովհան գրիշ 42
 Յովհան աղա Մնացականեան 50
 Յովհաննէս եպիս. որդի Սուրապի . 67
 Յովհաննէս կաթ. Աղուանից
 որդի Ջալալին 140
 Յովհաննէս Միրիմանեանց 51
 Յովսէփ փիլիսոսփայ 41

Ն

Նաբաթեան եղբարք 52
 Նադիր-Շահ 76, 77
 Նախիջևանիկ գիւղ 128
 Նահապետ կաթնուղ. Հայոց 140
 Նաւուր գիւղ 19, 330
 Ներսէս եպիս (յետոյ կաթ.)
 աշտարակեցի 37, 49
 Ներսէս վերջին կաթնուղ.
 Աղուանից 36, 43
 Ներքին-Ազգան գիւղ 10, 372
 Ներքին Չալու 225
 Ներքին-Թաղավարդ 89
 Ներքին-Ճամբարակ 348
 Ներքին շէն կիւլստանի 4, 9, 245
 Ներքին-Սղնէք 99
 Նիւկղար գիւղ 294
 Նիկողայոս ավետարանագիր
 (Շուշու) 138
 Նինկի գիւղ 109
 Նորադեզ Խաչենի 164
 Նորագեղ կամ Սուր գեղ Ջաւէի . . . 376
 Նորաշէն գիւղ Դիզակի 66
 Նորաշէն գիւղԿիւլստանի 245

Նորաշէն գիւղ Քուստի գաւառ . . . 329
 Նոր-Առաքել գիւղ 62, 63
 Նոր-Գետարակ գիւղ 313
 Նոր-Գիւլեաթաղ 214
 Նոր-Դրախտիկ 88
 Նոր-Խրխափոր գիւղ 9, 62, 243
 Նոր-Կողբ գիւղ 384
 Նոր-Կունէն գիւղ 377
 Նոր-Ղարաբուլաղ գիւղ 256
 Նոր-Հաշա-ջուլ գիւղ 372
 Նոր-Մոխրաթաղ գիւղ 218
 Նոր-Շար-Խաշ գիւղ 371
 Նոր-Շէն Վարանդայի 4, 124
 Նոր-Ոսկեպար գիւղ 381
 Նոր-Պարան կամ Ապարան 383
 Նոր-Պարիս 250
 Նոր-Պիպիս կամ Ջողազ 377
 Նոր-Փիփ աւան 9, 296
 Նոր-Քեաթնուկ 29

Շ

Շահ-Բուլազ, որ է
 Շահանշահի աղբւր 28
 Շահ-Աբաս Ա 35
 Շահմասուր շէն 188
 Շահ-Սիւլէյման 144
 Շաղախ գիւղ Դիզակի 64
 Շամախի 140
 Շամքոր գետակ 9, 23, 55, 56
 Շաքի և Շրուան (Շամախի) 140
 Շեխեր շէն 89
 Շէն կամ Շինող 10, 387
 Շիկաշէն գաւառ 2, 23, 35, 53,
 տես և Գանձակի գաւառ
 Շիկաքար (տես Քարագլուխ և
 Շիկաքար ամրոց)
 Շինող վտակ 10
 Շիրազ քաղաք Պարսից 58
 Շուշեցի Աւագ Դանիէլեան 147
 Շուշի քաղաք 6, 11, 20, 136
 Շուսթ գիւց 131

Ո

Ողբեր գիւղ 71
 Ոսկանապատ (Զուռնապատ)
 գիւղ 9, 48, 55, 272
 Ոսկեպար վտակ 4, 9, 10

Ոսկի դուստր Մուսէի 79
 Ովանէս (Յովհաննէս)
 կաթնուղ. Աղուանից 37
 Որդնաշատ գիւղ Դիգակի 69
 Ողուն-թալա գիւղ 339
 Ուլուպապ շէն 162
 Ուղտըլու խան Գանձակի . . . 43, 45
 Ուտի նահանգ 7, 23
 Ուտի Առանձնակ գաւառ 2, 21, 23, 39

Չ

Չալաղան իւղբաշի 161
 Չալապլար-Հաճի-կարամ 62
 Չարաբերդցի Աթանաս
 վարդապետ 38
 Չարտախլու գիւղ Ջրաբերդի . . . 48
 Չարտախլու գիւղ Փռոխոսի . . . 321
 Չափար շէն 202
 Չորաթան շէն 328
 Չռչո մեծ աղբիւր 11

Պ

Պաղկանք կամ Դիգակ գաւառ . 3, 60
 Պալլուշա գիւղ 154
 Պանազուրցի Ալլահվերտի քոխա . 43
 Պանդալիոնի վանք 271
 Պանդ կամ Պանդասար 271
 Պառուաթումբ գիւղ 4, 111
 Պառուի կամուրջ 225
 Պատի գիւղ 321
 Պարտաւ Բ. քաղաք Աղոշանից 29, 31
 Պետրոս կաթնղլիկոս
 Աղուանից 26, 42, 43, 45, 158
 Պէշգինյալ գոմեր 47
 Պլլը-Պուլու գերեզման 132
 Պիան գաւառ 2, 22, 26
 Պլեթանց 70
 Պղնձահանք Գետաբակի 19
 Պղնձահանք Միսխանա 19
 Պղնձահանք Խոթա 19
 Պղնձահանք Ըոմբասարի 18
 Պղնձահանք Քարահատի 18
 Պտկեսերք վանք 4, 162
 Պտրեցիւք գիւղ 156
 Պօղոս-Քիլիսա 10, 25, 361

Ջ

Ջաբրայէլ գիւղաքաղաք . . . 11, 22, 61
 Ջալալ իշխանի Դիգակի և
 հայր Ախիջանի 67, 68
 Ջակիր գիւղ 321
 Ջրաղացներ գիւղ 94
 Ջամիլու շէն 152
 Ջաւատ-խան Գանձակի 36
 Ջարկեալար կամ խոյլուար գիւղ . 53
 Ջիլան գիւղ 63
 Ջոխտակ վանք 10
 Ջրաբերդ գաւառ 20, 213, 239

Ջրակոյս կամ Ջրակուս գիւղ . . . 5, 72
 Ջրաղացի քարահանք
 Գանձասարի 20, 172
 Ջրվշտիկ, կամ Եղիշ
 առաքեալի վանք 48, 49, 234

Ռ

Ռախտարխանա 282
 Ռե գիւղ 163
 Ռեաղլու շէն 341
 Ռոցպատեան գաւառ 2, 22, 28

Ս

Սահակ-Սևադայ իշխան Աղուանից . 25
 Սամուէլ Անեցի 2, 21
 Սարգիս Ա. կաթնուղ. Հայոց 1
 Սարգիս և Վրդանէս
 Եպիս. Գաշայ 80, 81, 82
 Սարգիս կրօնաւոր 114
 Սարգսաշէն 93
 Սարգարաշէն 163
 Սարով գիւղ Շիկաշէն գաւառի . . . 53
 Սարով գիւղ Ուտի-առանձնակ . 33, 54
 Սարու շէն գիւղ 100
 Սաւարշէ 40
 Սերէոս պատմագիր 28
 Սև-քար գիւղ 376
 Սև գետակ 4, 9
 Սև որդեաց ձոր կամ երկիր 25
 Սէլտուլան 34
 Սէլտի շէն 162
 Սիմէօն րաբունի 78
 Սիսական-Սուտան
 կամ Մար . . . 2, 5, 26, 404, 410

Միւլիւկնածով նինկի գիւղի 13
 Մխտորաշէն 103
 Սկևռայ ուխտ 39
 Սղնախ գիւղ 99
 Սոլթանբուտ 28
 Սուլթանի կամուրջ 59
 Սուլուլ քար 161
 Սուլուկ գիւղ 48, 55, 269
 Սուրբ Կիրակոս և Յուդիտա 52
 Սպիտակ շէն (Աղքեանդ) 1, 120
 Ստաթէի վանք տես Տաթևի վանք.
 Ստեփաննոս վարդ. Նախավկայի
 վանից 38
 Ստեփաննոս քահանայ սկևռացի . 39
 Սրբոց Յակովբեանց վանք
 Երուսաղեմի 45
 Սօս գիւղ 115

վ

Վէլիջան իշխան Դիզակի (վախձան-
 կեանց ցեղից, որի մասին
 տես ծանօթ 27) . . . . .
 Վակունիք կամ Վերին
 Վակունիք գաւառ . 1, 5, 26, 402, 404
 Վահրամ Շահ (իշխան) 208, 222
 Վահրամ իշխան Շամբոր և
 Ղալաբոյուն բերդերի 19
 Վաղագնագետ 5
 Վաղահաս գիւղ 191
 Վաղարշակ թագաւոր Հայոց 1
 Վաղարշապատ 48
 Վանական (Յովհաննէս)
 վարդապետ 324, 328
 Վան քաղաք 139
 Վանք գիւղ Դիզակի 66
 Վանք գիւղ Խաչենի 171
 Վասակ եղբայր Աբու-Սեղի 182
 Վասակ թագաւոր Մեծ-Սևնեաց . . . 1
 Վարչազարուժ գիւղ 127
 Վարանդայ գաւառ 2, 3, 4, 6,
 20, 85, 136
 Վարդանակերտ գաւառ 22, 26
 Վարդան երէց 139
 Վարդապետի տափ 124
 Վարնկաթաղ կամ Լիւլասազ 225
 Վերին-Աղդան գիւղ 346
 Վերին-թաղավարդ գիւղ 90
 Վերին-Խաչեն, տես Ծար գաւառ.

Վերին-Ճամբարակ գիւղ 349
 Վերին-շէն Կիւլտանի 9, 246
 Վերին-Չալլու 226
 Վերին-Սզնէք գիւղ 99
 Վիմափոր դիտարան 0
 Վնէսալ սար 83
 Վրաստան 42

Տ

Տագ գիւղ 66
 Տարսոն գաւառ 39
 Տաւուշ կամ Թոփուզ
 գետակ 10, 19, 24, 25, 59
 Տաւուշ կամ Թոփուզ գիւղ . . . 143, 330
 Տաք ջուր Շարից ներքև 7
 Տաք ջուր Ծարից վերև 7, 12
 Տեօնմազ հերոս (Դագսնիքի) . . . 236
 Տղրկածով Գօշալ վանի մոտ 13
 Տղրկածով Լև գիւղի 13
 Տէր Մեսրոպ քահ. 40
 Տէր Մեսրոպ գրիշ 146
 Տիգրանակերտ գաւառ . 2, 20, 22, 28
 Տիգրանակերտ քաղաք
 Հայաստանի 58
 Տիրացու պողոս Զառափեան . 49, 51
 Տորոս լեռ 39
 Տումի գիւղ 6, 78
 Տուչքատակ գաւառ,
 տես Տիգրանակերտ գաւառ . . . . .
 Տոի գաւառ 22, 27

Յ

Յոր գիւղ 65
 Յեց քար, տես Նոր բերդ . . . . .
 Յուցակ աւերակ գիւղօրէից 447
 Յուցակբերդօրէից 453
 Յուցակ վանօրէից 454, 456

Փ

Փաթալի-Խան ուրմեցի 123
 Փահլուլ շէն 152
 Փանոս, Մոաւ, Ամիր, Լն 40
 Փանէս, Փառխ և Փառխոս
 գաւառ 2, 3, 11, 19, 24, 25, 305, 327
 Փառխ վտակ 9
 Փառուխ շէն 166
 Փառայ վանք Մոգաց 146

Վարանդայ գաւառում

Մար-Խաթուն 87
 Իշխանի գիւղատեղ . . . . . -
 Իգակուղ կամ Հայկազն . . . . . -
 Հանգած եղջի . . . . . -
 Հին-Դրախտիկ 88
 Հին-Ներքին Թաղավարդ 89
 Ղարալի 93
 Հին-Քեաթուկ 129
 Հին-Ղարա-Բուլաղ 229
 Սպիտակ-Հէօլ 129
 Զինաւոր . . . . . -
 Աղին-գիւղատեղի կամ նահ 130
 Ներքին-Շէն . . . . . -
 Սողոմոն-Շէն . . . . . -
 Զառիստ (Զարուստ) 134

Խաչէն գաւառում

Վարար-ակն 151
 Զալալ-Հասան (Զան-Հասան) 154
 Շհարատեղ . . . . . -
 Մլըկինց շինատեղ . . . . . -
 Բանւոր-նան շինատեղ . . . . . -
 Այուխանայ շինատեղ 155
 Թամցի-եղջի . . . . . -
 Սուրբ Վանէս . . . . . -
 Մեծ գիւղատեղի 157
 Ծերայ Նահատակ 158
 Ս. Յ. Մկրտիչ Խրավանդ . . . . . -
 Դարբասի աւերակ . . . . . -
 Օխտը-եղջի . . . . . -
 Պպէն (Պապին) Շէն 161
 Քարագլուխ աւերակ 165
 Եղցուն խութ 168
 Եղցուն խութ Գոմա-կալի 172
 Հարչանտուս . . . . . -
 Նորաշէն . . . . . -
 Այգեստան . . . . . -
 Մարդեղ . . . . . -
 Ճռանց . . . . . -
 Վարդանաթաղ . . . . . -
 Պառաւածորի աւեր 180
 Համամածորի աւերակ 189
 Կարմիր-եղջի . . . . . -
 Նահատակ . . . . . -
 Հին-Կոճողուտ 189, 190
 Թխառո 190

Երի-Հոռաթաղ 191
 Ներքին-Հոռաթաղ . . . . . -
 Ղամշոտ ծով . . . . . -
 Անտառի աւերակ . . . . . -
 Հին-Վաղահաս 192
 Մատաղիս Վաղահասի 193
 Խունկը թալա . . . . . -
 Վարդանայ գիւղ . . . . . -
 Մրջման շինատեղ . . . . . -

Ընտակ գաւառում

Ձկան հաթերքի նախկին բնակիչք
 Քարահունջ 201
 Մթնածոր . . . . . -
 Սուին շինատեղ 201, 202
 Ծոս գիւղատեղի . . . . . -
 Խուտրաշէն . . . . . -
 Սրաշէն . . . . . -
 Իրիցի շէն . . . . . -
 Սումին շինատեղ 202
 Ականայ աւերակ 48, 202
 Նախկին բնակիչք Չափար գիւղի . . . . . -
 Եանշաղ գիւղ 203
 Խոթ գիւղ 209
 Կանաչաւոր գիւղ . . . . . -
 Գրիգորաթաղ . . . . . -
 Գէտամէջ գիւղէր 48

Ջրաբեր գաւառում

Գիւլ-Մալիք 314
 Կարմիր-Եղցուն խութ . . . . . -
 Մեղրակեր . . . . . -
 Յովսէփ-եղջի 215
 Մեհմանանց 18, 48, 215
 Մալաթկան 48
 Վերին-Շնաթաղ 48
 Ափիտուլա . . . . . -
 Սահելապատ . . . . . -
 Հատիս . . . . . -
 Էլիբլօղա . . . . . -
 Երի-Գիւլաթաղ 48, 216
 Հին-Մոխրաթաղ . . . . . -
 Խաչ-Խուռհատ 218
 Եղցաթումբ 220
 Հին-մեծ-շէներ 48, 224
 Աւերակ շինատեղի 231, 232
 - մօտ Դիւտակ 230

Նախկին Բնակիչք Դոնի-շինի . . . . .
 Զոխտակ մատուռ 232
 Դաստակերտ կամ Դաստակիւ 233
 Ուղտակաւ կամ Կակայ 8
 Թթոտ գիւղատեղի . . . . . -
 Նախկին բնկիչք Եղակերի 237, 238

Կիւստանում.

Կարմիր-եղցի (այլէ) 242
 Զաքին նհատակ 243
 Հին-հրխափոր . . . . . -
 Կիտր գիւղատեղի 246
 Քարահոնչ (այլէ) 250
 Հին-Պարիս . . . . . -
 Սբ. Մինաս 251
 Թէօդան 252
 Բրուտի շէն 254
 Կոսի կալ . . . . . -
 Աւերակ շինատեղ . . . . .

Գարդման գաւառում.

Մրցունից 266
 Նախկին Բնակիչք Բախշիկ գիւղի 269
 Ծակառաշէն 48
 Քօշկայ . . . . . -
 Համարաբակ . . . . . -
 Շատախ 279
 Աւերակ Սուլուբից վերև 270
 Հաճի-Քեանդ 48
 Սորա արևելեան կողմում 272
 Քեօշք 48
 Դաստափոր 275
 Յնծահալ 48, 275
 Գետամիդ (մէջ) . . . . . -
 Քարխանա (աւեր գիւղ) 277
 Սուլթանեցիք . . . . .
 Պալլուջա (Դաստափորի մօտ) 276
 Փոքր-Բանանց 286
 Խաչ-Բուլաղ 287
 Բախշիկ աւեր 294
 Կիւլամբիր 296
 Սվրեցիք 299
 Ներքին-Ղօթիւ 319
 Հին-Փիփ գիւղ 300
 Աղիւսաշէն 301
 Գարդման աւան 301, ... -
 Դղում բլուշ . . . . . -

Աղի շէն 303

Փառխոս գաւառում.

Փիր-Նազար (Այցելու սբ.) 305
 Տանձուտ . . . . . -
 Ղարա-բուլաղ . . . . . -
 Սաբէթ-կէշմազ . . . . . -
 Չալ-Գաղ . . . . . -
 Գեարգեար (Գարգար) . . . . . -
 Փոքր-Ղարամուրատ . . . . . -
 Մեծ-Ղարա-Մուրատ 10, 308, 309
 Փնդիլու 310
 Սուլթանէ . . . . . -
 Փոքր-Եկեղեցի և գիւղ 311
 Մէլիք-Ջատէ աւերակ . . . . . -
 Անանուն . . . . . -
 Փարայ գիւղ . . . . . -
 Շաքար աւեր. գիւղ . . . . . -
 Աղ-քիլիսա (սպիտակ եղցի) . . . . . -
 Այլ գիւղ կարմիր վանքի մօտ 312
 Բաբաջան գիւղատ. . . . . -
 Շմեղ . . . . . -
 Զսխտակ-եղցի 315
 Տանձուտի Ս. Ստեփան . . . . . -
 Սլաւեանկայ . . . . . -
 Ծիրանաւոր 317
 Բլուվիկ 324
 Ղազանշի 58
 Քեշիշ-քեանդ . . . . . -
 Զիրքիլու 324
 Խոշաջի . . . . . -
 Աղ-բուլաղ . . . . . -
 Իրիցի շէն . . . . . -
 Ազնախ . . . . . -
 Զինարի . . . . . -
 Եկեղեցածոր (Քիլիսիա-Դարա) . . . . .
 Անյալտ անուն աւերակ . . . . .

Քուտի գաւառում

Ղարա-Ղայա 327
 Զօրաւոր . . . . . -
 Ուորուտ կամ Շորուտ 328
 Նախկին բնակիչք Տաւուշ գիւղի 330
 Զինչին 331
 Ղոզանա 332
 Նախկին բնակիչք Հախումի 333
 Շխմուրատ աւերակ գիւղ 336

Հարճանք եւ Վակունիս գաւառ.	Այխասլու	-
Զերդի 403	Զալ-քեանդ (Գետամէջ)	-
Տիկ	Քարուաջար	-
ԲՎաբա դէմ	Բաշ-քեանդ	-
Նիլջան	Միլի	-
Նորաշէն (Ենկիջա)	Զոմարդ	-
Ղարաշամ	Շահ-դամ	-
Արտաշաւի	Հաճի-բարա	-
Վաղագին	Շոթիկան	-
Հաճար (Հաճի)	Խաչ-պարան	-
Հոշաղ	Ոռլուխան	-
Առաջնորդապատկան (Խալիփալլո	Սրբատուն (Փիր-խանա)	404
Ջրացան (Սուաթ)	Թարխանլու	-
Մարջանլու	Հայոց-ձոր (Խալուտցոկ)	-
Հաթամլար	Շիպագիւղ (Զակիլիկ)	-
Հարճլանք (Հաճիլար)	Կայծահան (Զահմախ)	-
Զորման	Զրիլ գիւղ Մարայ ե	11
Շամ-Քեանդի	Ղարա-Խաչ	-
Կառապանի (Կարարանի)	Ճրագ (Զիրախ)	-
Կեռաշանի (Կլարաշանի)	Մամատ-Սափի	-
Լիլօ-Բաղր	Տաք-ջուր	-
Մաղագործ (Ալակչի)	Բաղարսաղ	-
Թուրքիշան 403	Իրիցի շէն եր	13
Շուքարան		
Աղան		
Ասրիկ		
Վակունիք	Յուցակ բերդօրէից	
Սպիտակ-շէն (Աղջա-քեանդ)	Մովսանք գաւառում.	
Ալուխան		
Սև-Հանդ	Աւերակ Բերդ	27
Սև-քար		
	Տիգրանակ գաւառում.	
	Սոլթանապուտ հողեայ բերդ	28
Սիսական գաւառում.	Ուտի առանձ. գաւառում.	
Լև գիւղ եր 8, 13	Պարտա Զ	29, 30
Զամիլ 404		
Եղջերուագոմ	Շիկաղէն գաւառում.	
Դարբենոց (Դամիրչիլար)	Հին-Գանձակ. Զ.	
Աղալար		
Քիլիսա-քեանդ	Կողք գաւառում.	
Ղամիշլու	Շամքոր Բերդեր	55, 56
Զիլքին	Շահ Փեքեար դղեակներ	58
Ալլահճերտի	Հողաբերդ Կոզենի մօտ	59
Շահ-քեանդ		
Հանդաբերդի գիւղ		
Զափնի	Դիզակ գաւառում.	
Քիլիսալու	Վէլիջան իշխանի բերդ	82, 83
Քիլիսալու	Վնէսայ ղալայ	83

Դոող աւանի բերդ 77
 Դոող կամ քթիշ բերդ 83, 84
 Դիզափայտի բերդ 85

Վարանդայ գաւառում.

Բերդահոնջին դալա 134, 135
 Աջետարանոց 96, 135
 Ղալին խուժ 135
 Աղջկայ բերդ 135, 136

հաչեն գաւառում

Շիկաքար 197
 Պտրեցիք գիւղի հանդէպ 157
 Ուլու-պապա 197
 Կաշաղակաբերդ 197, 198
 Խոխանաբերդ 198
 Նատարին-դալա 199
 Աղուանք 198
 Անուան բերդակ Առաջաձոր գիւղի մօտ 199
 Խաթրայ բերդ . . . . . -

Ընտակ գաւառում.

Հաւքախաղայ 211
 Հակառակաբերդ 212
 Հաթերք դղեակ . . . . . -
 Ականայ ամրոց 212, 213

Ջրաբերդ գաւառում.

Քաղաքատեղի 222
 Ջրաբերդ 239, 240
 Հին-Մոխրաթաղի դղեակ . . . 217, 218

Կիլիստան գաւառում

Ուրեկայ ամրոց 229, 230
 Բերդ Մելիք-Բեկլեանների . . 256, 257
 Ղալաշա դղեակ 257
 Չափարի դալա . . . . . -

Գարդման գաւառում

Ղալա անուն բերդակ 303
 Մաճնաբերդ կամ մլզնաբերդ . . 304
 Մլզնաբերդ վանքի ամրոց 293
 Կեռստավանք բերդ 304

Փառխոս գաւառում.

Փառխոս բերդ 10, 324
 Հին-Գարտեակ 312
 Մամոռու կամ Չարէք 326
 Վահրամ իշխանի բերդ . . . . . -
 Ղըզ-դալա (Շամիրամի դղ.) . . . . -

Քուտի կամ Քաւ գաւառում.

Երգեվանք բերդ 357
 Տաւուշ կամ Թովուզ 357, 358
 Կածարեթ դղեակ 358
 Դուրկեան (Տէրունական) . . . . . -
 Յից-քար (Նոր-բերդ) 359
 Ճշաքար . . . . . -
 Ղըլ-դալա 359, 360
 Շնքար կամ Սղնախի ձոր 360

Չաւէ գաւառում

Նոր-Շար Խաչի բերդակ . . . 392, 393
 Մանթաշ-դալա 393, 394
 Միջնաձոր 394
 Կալենի բերդ . . . . . -
 Բերդաքար 295
 Գաւարգին . . . . . -
 Գազայ բերդ 396
 Բերդատեղ . . . . . -
 Բերդաղիւղի դղեկ 397
 Ղեսաի (Ղուկասի) բերդ . . . . . -
 Շինող բերդ 397, 398
 Բորչալուի բերդ 398

Բերդածօր գաւառում.

Ամու (ր) տեղ ամրոց 401, 402
 Թովլաս բերդ 402
 Ղալալու բերդ . . . . . -
 Խցաբերդ . . . . . -

Հարճլանմ և Վակունիք գաւառներում.

Ծար 409
 Ղըզ-դալա . . . . . -
 Հանգ-աբերդ 409, 410

Յուզակ կանգուն, կիսաւեր եւ ւերակ վանքերի և մատուռների

Դիզակ գաւառում

Սպիտակ տղայ մատուռ 65
 Անապատ կամ Ս. Լուսաւորիչ . . . . . -
 Հանդին ձեռք մատուր 64
 Սպիտակ խաչ վանք 66
 Կուսանաց անապ. Դողայ. 77
 Գոտի կամ Դաշյակ վանք 80
 Կաւաք (Յակովք և Իրատափ) 71
 Դիզակփայտ մատուռ 85
 Կարմիր եկեղեց. Տումու. 79

Վարանդայ գաւառում.

Բրզգահոնջին եղցի 90
 Զոխտ-Պառաւածառ 90, 91
 Կախան 85, 89
 Զոխտակ եղցի 91
 Ղևոնդեանց անապատ 92, 93
 Կուս. անապատ Աւետար 95, 96
 Շօշկայ վանք 100
 Բողոքիանայ (Պրոխորոնի) վ. . . . 109
 Մամասէի վանք 103
 Սուրբ Լուսաւորիչ 111
 Ամարաս վանք 113, 114
 Եղիշայ կուսի վանք 115, 116
 Զարկեա մարագ 121
 Մեծ-Նահատակ Ղըզ-Ղալի 124
 Փոքր-Նահատակ Ղըզ-ղալի 123
 Բոի եկեղեցիք 124, 125
 Աղին Նահատակ 131
 Սպիտակ-Նեօլ 129

Խաչեն գաւառում.

Ամենափրկիչ եկեղեցի 157
 Սուրբ Վանէս Պալլուչայի 155
 Օծկալ վանք 157, 158
 Պոկեսբերք վանք 162, 163
 Անապատ կիշանի 167
 Կաշիկ անապատ 168, 169
 Սուրբ Յակովր Մեծ-իրանաց . 169, 170
 Հաւապտուկ 181
 Գանձասարայ վանք 20, 172, 180
 Ս. Ստեփաննոս Վաճառի 184, 185
 Անապատ առաջաձորի 188
 Ամենափրկիչ Կոճողուտի 190

Խորաստանայ մատուռ 190
 Մայրաքաղաք Վաղահասի . . 191, 192
 Կարմիր-վանք 193
 Վահին մատուռ . . . . . -
 Խաթրայ վանք 193, 196

Ընտակ գաւառում

Աստղաբլուր 201
 Դատի կամ Խոթա վանք 203, 210
 Մշահանի վանք 211
 Շուքավանք 201

Զրաբերդ գաւառում.

Ինն մաս անապատ 216, 217
 Հուրեկայ վանք 228, 229
 Երից մանկանց վանք 232
 Եղիշ-Առաքեալ վանք 234, 237
 Ողտի մատուռ 237
 Մուսի սուրբ 238

Կիլիստան գաւառում

Ամենափրկիչ վանք Կիլիստանի . . 242
 Դատի-Բէկանց վանք 243
 Զաքին Նահատակ 243
 Կողեր աւեր. վանք 244
 Իրեք-մանկունք աւեր. վանք 246
 Նահատակ Հին-Պարիսի 250
 Նահատակ Մանուշի 252
 Թեօղանի մատուռ . . . . . -
 Անապատ-Հին-Ղալա-Բուլ. գիւղի . 254
 Միջի վանք . . . . . -
 Երի-վանք-Ղալա-Բուլ. գիւղի 254, 255

Գարդման գաւառում

Եղնասար վանք 265, 266
 Աւագ-Սուրբ-նշան 259, 264
 Անապատ 264
 Սուրբ Յովհաննէս ուխտատեղի . 269
 Սուլուկի վանք 20, 172, 180
 Ս. Ստեփաննոս Վաճառի 184, 185
 Անապատ առաջաձորի 188
 Ամենափրկիչ Կոճողուտի 190
 Խորաստանայ մատուռ 190
 Մայրաքաղաք Վաղահասի . . 191, 192
 Կարմիր-վանք 193
 Վահին մատուռ . . . . . -

հաթրայ վանք 193, 196

Ընտանյալ գաւառում.

Աստղաբլուր 201
Դատի կամ խոթա վանք . . . 203, 210
Մշահանի վանք 211
Շուքավանք 201

Զրաբերդ գաւառում.

Ինն մաս անապատ 216, 217
Հուրեկայ վանք 228, 229
Երից մանկանց վանք վ. 232
Եղիշ-Առաքեալ վանք 234, 237
Ողտի մատուռ 237
Մուսի սուրբ 238

Կիլիստանի գաւառում.

Ամենափրկիչ վանք Կիլիստանի . . 242
Դատի-Բէկլանց վանք 243
Զաքին նահատակ 243
Կողեր աւեր. վանք 244
Իրեք-մանկունք աւեր. վանք . . . 246
Նահատակ Հին-Պարիսի 250
Նահատակ Մանուշի 252
Թեօդանի մատուռ . . . . . -
Անապատ-Հին-Ղալա-Բուլ. գիւղի . 254
Միջի վանք . . . . . -
Երի-վանք-Ղալա-Բուլ. գիւղի . 254, 255

Գարդման գաւառում.

Եղնասար վանք 265, 266
Աւագ-Սուրբ-Նշան 259, 264
Անապատ 264
Սուրբ Յովհաննէս ուխտատեղի . . 269
Սուլուկի վանք 270
Պանդալիոնի վանք 270
Ովասափ մատուռ 275
Քեօշկ մատուռ 272
Սուրբ Աստուածածն. վանք
Ոսկանապ. 275
Ս. Սարգսի վանք Ոսկանապ. . . . 275
Քեարխանաց վանք 276, 277
Թարգմանչաց անապատ
Մեծ-Բանանց 285
Նահատակ 286
հաշ-քցի մատուռ 288

Շիրանաւոր մատուռ . . . . . -
Կանգնեալ-հաշ մատուռ 287, 288
Հնաշէն վանք սորա մօտ 288
Թարգմանչած վանք 288, 291
Մլգնաբերդ վանք 43, 45, 293
Վսկաթեղ մատուռ 293
Պտկեսբերք մատուռ 294
Ամենափրկիչ վանք

Նիւկգարի 294, 295
Հոռոմաշ. Կարմիր եկեղ.
վանք 295, 296

Մաղթում-գատէ 300
Բուական նահատակ . . . . . -
Օխտը-եղցի-Քարահերձ 301
Բարսում ձգնաւոր . . . . . -
Սրբլթոն (Սրապիոն) . . . . . -

Փառխսի գաւառում.

Փիրնազար 305
Փառխոսի վանք 305, 306
Կիսատեր անապատ 309
Ս. Յովհաննէս մատուռ 308
Ճգնաւորի գերեզման մատուռ . . -
համշի վանք 309, 310
Կարմիր վանք 312
Զարեայ անապատ 313, 314
Կուսանաց անապ. . . . .
Հարանց անապ. Ղ. Մուրադ. . . . 314
Ս. Սարգիս մատուռ 313
Զարեք անապատ 144
Հարանց մատուռ 314
Խունիսայ վանք 314
Ծաղկոց վանք 316
Հրեշտակապետաց վանք. . . 316, 317
Նահատակ Գառ. 317
Ա. վանք Բարսում գիւղ 318
Բ. վանք Ս. Հոփսիսիմէ 318, 319
Ոսկան Նահատակ-Բուլան. 321
Խորանշատ վանք 322, 324
Ս. Կիրակի մատուռ 324
Վանական Վարդի բնակ. մօտ . . 324

Քուտի գաւառում.

Կապտայ վանք 332
Շիմուրատայ վանք 324
Վարագայ Ս. Նշան վանք 336
Բարձրեալ մատուռ Զորաթան . . 328

Ս. Սարգիս մատուռ բերդի 330
 Վանական վարդապետի քարայրն 328
 Աւագ. Ս. Նշան մատուռ 330
 Ս. Կիրակէ մատ. Տաւուշի. 331
 Ս. Գէորգ մատ. Տաւուշի . . . . . -
 Մատուռ վարագայ վանքի մօտ . . 338
 Սրվեզ վանք. 340, 341
 Ս. Նշան մատուռ. 341
 Մորոյ Մորոյ կամ Մովզի վանք. . . 342
 Ս. Գրիգոր մատուռ 346
 Ս. Կիրակէ Մատուռ Վերին-Ագրն. 347
 Անանուն մատուռ սորա մօտ. . . . . -
 Անապատ Մրուզի մօտ 348
 Գօշայ վանք 349, 354
 Ս. Գրիգոր վանք. 351
 Ս. Կարապետ վանք 252
 Հոգին Ս. Մատուռ 355
 Ս. Հովհաննէս մատուռ. 354
 Հին-գետիկ վանքի աւերակն. . . . 356

Զաւէ գաւառում.

Ջոխտակ-բանք. 361
 Ս. Գրիգոր վանք 10, 361
 Պետրոսի վանք 362
 Հաղարծին վանք. 364, 370
 Ս. Սարգիս մատ. Պօղ. Քիլիս . . . 364
 Երեք մատուռ ի Հաղարծին. . . . 370
 Մակարայ վանք 373, 376
 Նահատակ մատուռ 373
 Ս. Յովհան. մատուռ . . . . . -
 Մակարայ վանքի մատուռ 375
 Պիպիս ուխտատեղի 376
 Ս. Աստուածածին մատուռ. 377
 Առաքելոց վանք 378
 Կիրանց վանք 379, 380
 Դեղձնուտի վանք 380, 381
 Սամսոնի վանք 381
 Դվեղայ Ս. Սարգիս վանք . . . 382, 383
 Ս. Կիրակէ մատուռ 383
 Բարձրեալ մատուռ. 386
 Ս. Նշան ուխտատեղի 385
 Ս. Աստուածածին վանք . . . 385, 386
 » » մատուռ 384, 385
 Մխիթար վարդապետի մատուռ . 387
 Մանստեի վանք. 389
 Բուրայ եղջի . . . . . -
 Շինու սարկաւագ . . . . . -
 Ս. Յակովբ. մատուռ 390

Ճգնաւորի գերեզման. . . . . -
 Օղարկու մատուռ 391
 Ամենափրկիչ մատուռ 392
 Աւերակ մատուռ 394
 Գագայ Ս. Սարգիս վանք
 (մատուռ) 396
 » » Սարգսի մոտ Ս. Կիրակէ 396

Բերդաձոր գաւառում

Ամու տեղի մատուռ. . . . .
 Թոմաս Բերդի եկեղեցի. 400
 Ղալալու բերդում աւեր. մատուռ . 402
 Մար գաւառում . . . . .
 Ս. Աստուածածնայ Մարայ . . . 20, 409
 Փոքր վանք Մարայ 407, 403
 ս. Սարգիս մատուռ Մարայ. . . . 405
 Բ. Ս. Սարգիս մատուռ Մարայ. . . . -
 Ս. Գրիգոր մատուռ Մարայ. . . . 407

ՅՈՒՅԱԿ ՔԱՐԱՅՐԵՐԻ

Վարանդայ գաւառում

Մծախաչ (Շմանէք) քարայր. 37
 Որվան Աղոխի մօտ 38
 Հինոտի կարան 133
 Աւանայ կարան (քարայր) 134
 Այլքսանայ կարան (քարայր) . . . . -
 Եռլունիկի - - - - -

Խաչն գաւառում.

Մակ-քար. 154
 Շիկաքարի երեք քարայրեր 167

Ընտակ գաւառում.

Հաւքախաղաց Բերդի քարայր . . 211
 Դիտարանի քարայր 210

Դարդման գաւառում

Քարահերձ 301

Փառխոս գաւառում..

Ճգնաւորի քարայր 117
 Վիմափոր քարայր Փառխո.
 Բերդի քերձում 326
 Մամուռ բերդի քարայրեր . . . . . -

Քուստի գաւառում.	Ճշաքար	359
	Շնքար կամ Սղնախի ձոր	360
Վանական վարդապետի քարայր. 328		
Լաշին-Ղայալի ձորի քարայրեր . . 348	Ջալէ գաւառում.	
Գէորգ ճգնաւորի քարայր և գերեզման 35	Խաղինա քարայր Հաղարծնի	370
Կածարեթի քարայր. . . . . -	Ղեասի քարայր	397

ՁԵՌՆԱԳԻՐ աւետարան 100 հատ, աստուածաշունը 2 հատ, ճաշոց 1 հատ, յայտնաւոր 1 հատ, մաշտոց 3 հատ, Սարգիս-շնորհալի 1 հատ, Մեկնութիւն նարեկի 1 հատ, բացադրութիւն Հայոց ամիսների 1 հատ, ընդհանրական ներ. շնորհալու 1 հատ, մարմնամարզութիւն և երազան 1 հատ, բացատրութիւն յատուկ և հասարակ անուանց 1 հատ, թարգմանութիւն ի պարսիկ բառից 1 հատ, ի ռատ Պլուտարքոսի 1 հատ, Քարոզ գիրք 1 հատ, շարական 1 հատ:

ԱՄ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ Ն

	Տարի	Միլի.	Մրկական.	Իրականացված.	Արժեքը հոկտեմբերի 31-ի դրությամբ	Իրականացվածը հոկտեմբերի 31-ի դրությամբ	Կտույց	Առկա չհամարվածները հոկտեմբերի 31-ի դրությամբ	Կտույց	Առկա չհամարվածները հոկտեմբերի 31-ի դրությամբ	Կտույց	Կտույց	Կտույց	Կտույց	Կտույց
Ստորաբաժանային	8	410	1320	1267	21	20	14	8	8	8	14	8	8	8	4
Ստորաբաժանային		1600	4751	4516	27	236	103	138	103	103	103	103	103	103	12
Ստորաբաժանային	3	150	321	308	14	12	6	8	3	3	6	3	3	3	1
Ստորաբաժանային	1	30	90	88	3	3	2	3	3	3	2	3	3	3	1
Ստորաբաժանային		60	121	110	6	6	3	2	2	2	3	2	2	2	1
Ստորաբաժանային		21	73	65	3	3	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Ստորաբաժանային	33	2051	8772	8816	183	127	76	69	52	52	76	52	52	52	24
Ստորաբաժանային	61	7003	24,193	19,774	700	500	312	201	181	181	312	181	181	181	66
Ստորաբաժանային		3056	8729	6460	322	283	182	179	170	170	182	179	170	170	16
Ստորաբաժանային	36	2395	8292	7095	460	355	200	150	109	109	200	150	109	109	21
Ստորաբաժանային		82	404	355	10	8	4	2	2	2	4	2	2	2	1
Ստորաբաժանային	29	1430	4712	4005	225	171	85	67	40	40	85	67	40	40	15
Ստորաբաժանային	13	679	3048	2669	110	84	83	37	29	29	83	37	29	29	10
Ստորաբաժանային	16	1717	7095	6295	323	276	167	90	71	71	167	90	71	71	13
Ստորաբաժանային	8	1051	4957	4261	255	211	110	77	57	57	110	77	57	57	8
Ստորաբաժանային	20	1305	8647	7169	220	200	100	87	70	70	100	87	70	70	19
Ստորաբաժանային	25	1921	107,15	8999	310	209	215	90	71	71	215	90	71	71	26
Ստորաբաժանային	5	607	2544	2144	110	81	45	40	31	31	45	40	31	31	5
Ստորաբաժանային	1	80	372	286	20	11	8	5	4	4	8	5	4	4	1
ԸՆԴՀԱՆՈՒՄ ԸՆԴՈՒՄ	251	25,648	99,158	82,677	3568	2766	1716	1254	1012	1012	1716	1254	1012	1012	243

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

ԵՐԵՍ.	ՏՈՂ.	ՍԽԱԼ	ՈՒՂԻՂ
Բ.	5	Զօր օրինակ	Զոր օրինակ
19	35	Բաղադրութիւններք	Բաղադրութիւններ
28	31	Ականակերա	Ականակերտ
39	6	Ընդորինակել	Ընդօրինակել
39	12	Պատարագին	Պատարագին
41	12	Բտրի	Բարի
51	4	Հարազատառ	Հարազատաւ
52	2	տեսարի	տեսակի
65	Ծանոթ.	Գետնի տա	Գետնի տակ
69	16	Միլ	Միլին
75	10 11	Փրկչի ՌՃՄՔ.	ՌՃՄՁ
81	15	Ի Գաղս	Ի Գագս (Հկակու)
91	13	Ինչ եղած	Ինչ եղած է
91	32	Լանջի	Լանջի
93	9	Գիւղէն, Վարանդայ	Աւելորդ է ստորն
94	4	Պետրոս Մատաթեանց	Աւելացնելու է և Գիներալ Մատաթով
95	11	Այլ գրիչ	Այլ գրչից
104	32	Ճանապարհի	Ճանապարհի
120	15	Քառակուսի ձև	Քառակուսի ձևով շինուած
125	8	Խաթրոց	Խաթրայ
125	28	Քաւդակ	Քանդակ
127	8	Հերփքիս	Հերիքս
132	15	Պատկառ	Պատճառ
134	3	Աստուածածցն	Աստուածածին
151	32	Աւերակն	Աւերակն
156	33	Գիւղից վերև	Գիւղից վերև
160	15	Մէզախանին	Միրզախանին
164	2	Նորագեղից	Նորագեղից
164	23	Դաշտաբեղան	Դաշտաբերան
169	32	Որ անապատիս	Երկրորդ օր անապատիս
170	26	Աւետիս	Ուխտիս
172	21	Քարակի	Քարուկիր
180	29	Խաչարձանի	Խաչարձան, որի
188	Ծանոթ.	Մուտք	Մուտքի
188	32	Տնաւթէնութեամբնա	Աւելորդ է վերջինա
194	99	Ատկին	Զատկին
195	28	Բարեպաշտուհի	Ասփայի, աւելացնելու է գուցէ և Գրիգոր Իշխանին
196	21	Իւրիկալ	Կիւրիկալ
196	-	ՈՁ.	ՌՄ.
203	29	Կամ Գոթալ	Կամ Խոթալ
206	30	Զամբականին	Զարտականին

224	7	Դեծ	Դեռ
324	2	Ծամոթ ինչ	ինչ ինչ պարագայում
225	2	30, 114	30, արական 114
225	23	Շինողն	Շինել տողն
241	24	Որ այն սոյն	Աւելորդ է այն
249	16	Բէկր	Բէկն
252	18	Փոքր ինչ վերև	Փոքր ինչ վերև կայ
258	5	Գետակների	Գետակների
258	Մանոթ.	Ըստակի	Ըստակ
261	3	Գրութիւնից	Գերութիւնից
262	27	Հաղթատալ	Հաղթատայ
264	2	Նոյն	Նոյնպէս
266	18	Ազարի	Ազարի
267	18	Տրուպ	Տրուպ
268	21	Շարականոցներտ	Շարականոց երեստ
275	5	Կառուցեալ	Կառուցեալ
276	3	է.	ե.
279	7	Ոչ հանդիպողք	Ով հանդիպողք
280	10	Աշխարհն	Աշխարհս
283	11	Ոչ	Ավելորդ է ոչ բառս
283	18	1796	1797
285	5	Ամայի	Ամայի է
286	10	Փոքր բանանց	Փոքր. Բանանց կամ
287	30	Ա. ծն. 11	Պակաս է իգ. ծն. 11
290	25	Կանն	հանն
292	9	Ար. ննջ. 15	Ար. ննջ. 12, իգ. ննջ. 15
293	20	Նալչագախան	Նալչագարեանց
294	24	Իգ. 323	Իգ. 313
308	28	Այլմ	Այլմ
315	10	Սլաւեանկայ	Սլաւեանկա
315	Շանոթ.	Այոց	Հայոց
316	25	Հարաւայկն	Հարաւային
317	19	Շատ հանդիստներ	Աւելացիելու է Ահա այս է Հարանցն, որ սխալմամբ տեղափոխուած է տակի տողն
317	20	Ճգնարան	Աւելորդ է. Ահա այս Հարանցն
321	7	Սուրբ Աստուածածին	Պակաս մնացած է, ծածքն
332	6	Հախում վտակ	Հասան վտակն
332	22	Աբլհասանն	Աբլհասան
333	24	Զական	Զակամ
342	21	Վասն	Վանս ի հայր Յովհաննէս
343	1	Աղստե գետակի	Աղստե գետի
351	8	Ոչրս	Չորս
354	6	Ագլթին	Գալթին
356	18	Հին գետակի	Հին Գետկայ վանքի
357	20	Կիճի	Կիրճեր
357	25	Ափը	Ափի
359	33	Պարապով	Պարսպով

362	26	Ի տուն	Ետուն
366	8	Մերին	Մերին
367	17	Զսուրբ հաշն	Զսուրբ հաշի
372	29	Գետակի	Գետի
379	20	Առուակներ	Առուակներ
387	23	Վերքի	Վանքի
391	24	Եկան	Եկած
392	18	Բերքերին	Բերքերն
392	18	Ջեանց	Կեանք
392	18	Իմ	Մի
395	12	Ըորելով	Փորելով
400	27	Կա	Կամ
403	25	Ծակարի	Հակարի
410	10	Թրքաշվան թուր	Թուր քաղող
412	5	Ետելու	Եփելու
413	7	Մարթառ	Թարթառ
413	19	Գաշտ	Դաշտ
420	19	Դու	Եւ
425	34	հառդուաղ	հաղխաղ
427	4	Վախթական	Վախթանկ
428	17	Թագաւորներ	Թաթարներն
428	20	Կեր	Կիր (ակոս)
428	20	Իր	Ին

Ստորագրված է տպագրության 29.11.2018:

Չափսը՝ 60x84 1/16: Թուղթը՝ օֆսետը:

Տպագրությունը՝ օֆսետը: 29.62 տպ. մամուլ:

«ԳԵՎՈՐԳ - ՀՐԱՅՐ» ՍՊԸ

Հրատարակչություն

Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6:

Հեռ.՝ 52.79.74

Էլ. փոստ lusakn@rambler.ru